

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІОЛОГІЧНЕ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

Київ 2019

УДК 316.4

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор філософських наук Є. Головаха
доктор філософських наук А. Ручка

Авторський колектив:

*канд. соц. наук В. Казаков – підрозділ 15.3; канд. соц. наук І. Мариніч – нарис 17;
д-р соц. наук А. Мельніков – нариси 8 та 10; д-р соц. наук В. Пилипенко –
підрозділи 1.2 та 1.3, нариси 2 та 6, підрозділи 15.1, 15.2, 22.1 та 22.2;
аспірант В. Плющ – нарис 21; д-р соц. наук О. Рахманов – нарис 16;
д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, нариси 5, 14 та 18,
післямова; канд. філос. наук М. Сакада – підрозділ 1.1, нариси 3, 4, 7 та 9,
підрозділ 22.3; д-р соц. наук В. Степаненко – нарис 19;
д-р соц. наук О. Шульга – нарис 20; д-р соц. наук Н. Черниш – нариси 11, 12 та 13.*

С69 Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність / За заг. ред.
В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с.

Sociological Metatheorizing: History and Present Day / *V. Reznik* (Ed.).
Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2019. 506 p.

ISBN 978-966-02-9049-5

У монографії представлено результати досліджень історії та сучасного стану метатеоретизування в соціології. Розглянуто особливості генези соціологічного метатеоретизування в 1950–1970-х роках, його специфікації, легітимації та інституціоналізації в 1980–1990-х роках, сучасних метатеоретичних пошуків соціологів після 2000 року. Проаналізовано філософські виміри метатеоретизування в соціології, метапарадигмальну структуру сучасного соціологічного знання, глобальний досвід та локальні специфікації загальносоціологічного теоретизування, основні метатеоретичні перспективи та дослідницькі програми сучасної соціології. Пропоновані узагальнення світового досвіду й досягнень соціологічного метатеоретизування допоможуть глибшому осягненню теоретичного розмаїття і тенденцій розвитку соціології, сприятимуть розширенню концептуальної сумісності соціологічних досліджень в Україні, підвищенню евристичного потенціалу соціологічного теоретизування в інтерпретації та концептуалізації соціальних процесів та феноменів, що спостерігаються останніми десятиліттями в українському суспільстві.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів.

УДК 316.4

ISBN 978-966-02-9049-5

© Інститут соціології НАН України, 2019

Зміст

Передмова (<i>Володимир Резнік</i>)	7
Нарис 1. Специфіка соціологічного метатеоретизування	10
1.1. Метатеоретизування як загальнонауковий феномен (<i>Микола Сакада</i>).....	10
1.2. Особливості метатеорії у структурі метасоціології (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	15
1.3. Типи та напрями соціологічного метатеоретизування (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	21
Нарис 2. Генеза метатеоретизування в соціології (1950–1970) (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	34
2.1. Філософські витoki соціологічної метатеорії	34
2.2. Засади метатеорії соціології у версії Т. Парсонса	38
2.3. «Метатеоретичний скандал» в американській соціології	43
2.4. Спроба ідентифікації метатеоретичних засад соціології	49
Нарис 3. Соціологічне метатеоретизування у 1980–1990-х роках (<i>Микола Сакада</i>).....	59
3.1. Проблеми інституціоналізації соціологічної метатеорії	59
3.2. Метатеоретичні зрушення в американській соціології	68
Нарис 4. Реактуалізація метатеоретичного потенціалу соціологічної класики (<i>Микола Сакада</i>)	82
4.1. Метатеоретичний «образний ряд сили» Е. Дюркгайма	82
4.2. Доробок Г. Зимеля як «ресурс соціологічної метатеорії»	91
4.3. Метатеоретичне довершення теоретизування М. Вебера	98
Нарис 5. Проект позитивістської (мета)теорії Дж. Тернера у 1970–1990-х роках (<i>Володимир Резнік</i>)	111
5.1. Методологія Тернерової дослідницької програми	112
5.2. Типологія стратегій теоретизування в соціології	116
5.3. Оцінювання потенціалів теоретичних підходів	125
5.4. Позитивістська стратегія (мета)теоретизування	133

Нарис 6. Філософські виміри метатеоретичних пошуків (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	142
6.1. Метатеорія як філософія соціальної науки	143
6.2. Метасоціологія як діалог: релятивізм у судженнях	150
6.3. Когнітивні стилі метатеоретизування в соціології	155
Нарис 7. Історико-матеріалістичне метатеоретизування (<i>Микола Сакада</i>).....	167
7.1. Метатеоретичний аналіз світсистемного підходу І. Валерстайна.....	167
7.2. Соціологія розвитку та недорозвитку: метатеоретичні засади.....	174
Нарис 8. Метасоціологія Едварда Тиріак'яна (<i>Андрій Мельніков</i>)	184
8.1. Феномен соціології як предмет метатеоретичної рефлексії	184
8.2. Наукові школи як базові одиниці метааналізу	187
8.3. Метатеоретичні постулати неомодернізаційного аналізу	192
Нарис 9. Соціальне метатеоретизування після 2000 року (<i>Микола Сакада</i>).....	200
9.1. Позитивістська метатеоретична перспектива	201
9.2. Припущення неограмшанської метатеорії	204
9.3. Варіації феміністського метатеоретизування	209
9.4. Метатеоретичні засади постструктуралізму	216
9.5. Епістемологічна гетерогенність соціальних наук	220
Нарис 10. Метопарадигмальна структура сучасного соціологічного знання (<i>Андрій Мельніков</i>).....	226
10.1. Світовий досвід типологізації соціологічного знання	226
10.2. Парадигмальні типології пострадянських соціологів	231
10.3. Метопарадигмальні типи сучасного соціологічного знання	239
Нарис 11. Мінливість соціології: метатеоретичний аналіз (<i>Наталія Черниш</i>)	249
11.1. Специфіка соціології за умов (до)глобальності	249
11.2. Постглобалізаційна сучасність соціологічної науки	257
Нарис 12. Сучасний стан загальносоціологічної теорії (<i>Наталія Черниш</i>).....	266
12.1. Загальне теоретизування у світовій соціології.....	267
12.2. Українські соціологи в пошуках загальної теорії	273

Нарис 13. Міждисциплінарна взаємодія філософії і соціології та можливості загального теоретизування (<i>Наталія Черниш</i>)	279
13.1. Міждисциплінарність як соціально-науковий феномен.....	279
13.2. Можливі аплікації новітніх сенсів філософії у соціології	283
13.3. Сучасні сенси соціології та їх можливі аплікації у філософії	289
Нарис 14. Метатеоретичні засади загальної теорії Дж. Г. Тернера (2010-ті роки) (<i>Володимир Резнік</i>).....	297
14.1. Рецепція метатеоретичних ідей із природознавства	297
14.2. Концептуальне масштабування соціального світу	303
14.3. Проста концептуальна схема соціальної динаміки	309
Нарис 15. Сучасні перспективні напрями соціологічного метатеоретизування	319
15.1. Метатеоретичні тенденції у соціології на початку XXI століття (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	319
15.2. Інституціональна версія соціального метатеоретизування (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	324
15.3. Аналітична соціологія П. Гедстрьома: метатеоретичні аспекти (<i>Валерій Казаков</i>).....	333
Нарис 16. Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології (<i>Олександр Рахманов</i>)	339
16.1. Зародження та розвиток механістичного підходу	340
16.2. Принципи соціального механізму в теоретизуванні	343
16.3. Від аналізу механізмів до аналітичної соціології: народження метатеорії?	346
16.4. Механізми демократизації у поясненні Ч. Тилі	350
Нарис 17. Метатеоретична ідея каузальності в аналітичній соціології П. Гедстрьома (<i>Ірина Мариніч</i>)	356
17.1. Каузальність як категорія пізнання: від Аристотеля до теоретиків аналітичної соціології.....	356
17.2. Каузально-супервенційні зв'язки макро- та мікрорівня і парадигма комп'ютеризованої соціальної науки	363

Нарис 18. Метатеоретична схема Дж. Коулмена у викладанні соціології (Володимир Резнік)	378
18.1. Модель метааналізу теорій соціального порядку	378
18.2. Комунікативний порядок на підґрунті спільних значень	385
18.3. Ієрархічний порядок внаслідок підкорення владі	389
18.4. Ринковий порядок через взаємозалежність в обміні	395
18.5. Груповий порядок на підставі спільних норм і зв'язків	400
18.6. Мережевий порядок зв'язків на засадах солідарності	408
Нарис 19. Цивілізаційний аналіз Ш.Н. Ейзенштадта в контекстах соціологічного метатеоретизування (Віктор Степаненко)	416
19.1. Цивілізаційний аналіз на мапі теоретичної соціології	419
19.2. Модерність як особлива цивілізаційна програма	427
19.3. Теоретичні імплікації та дослідницькі перспективи	434
Нарис 20. Метатеоретичний потенціал феноменологічної парадигми в соціології: сучасний стан та парадокси (Олександр Шульга)	439
20.1. Метатеоретичні претензії феноменології А. Шюца	440
20.2. Сучасні парадокси феноменологічної парадигми	446
Нарис 21. Постмодерністська версія соціологічного метатеоретизування (Валентина Плюц)	455
21.1. Постмодернізм та соціологічне метатеоретизування	455
21.2. Метатеоретичні можливості постмодерністських методів	458
21.3. Метод деконструкції у метатеоретичних дослідженнях	461
21.4. Постмодерністська критика типів метатеоретизування	467
Нарис 22. Метатеоретичні прецеденти соціологічного дискурсу України	471
22.1. Історико-матеріалістична (мета)теорія В. Хмелька (Валерій Пилипенко)	471
22.2. Метазасади соціальної прогностики Б. Гаврилишина (Валерій Пилипенко)	482
22.3. Структурно-номінативний аналіз теоретизування (Микола Сакада)	490
Післямова (Володимир Резнік)	503

Передмова

З ХХ ст. невіддільною рисою розвитку різних наук є метатеоретизування – спроби розроблення наукової метатеорії (від грецьк. *μετά* – «за», «після», «над»). Якщо конкретна наукова теорія пояснює певний фрагмент реального світу, то метатеорія розкриває структуру цієї теорії, увиразнює систему її понять і положень. Метатеоретичні дослідження уможливають раціональнішу розбудову наукових теорій, їх формалізацію та аксіоматизацію, подолання накопичених парадоксів і суперечностей теоретичного знання.

Не уникнула метатеоретизування й соціологія, фрагментована на конкурувальні теоретичні напрями. Через відсутність визнаної всіма соціологами єдиної загальної теорії їм дотепер бракує однастайності щодо предметної царини соціології, її вихідних аналітичних засновків, стратегій розвитку теоретичних засад і методології аналізу. Фахова соціологічна спільнота роздроблена на автономні угруповання та осередки із подекуди несумісними концептуальними мовами, предметними царинами досліджень і критеріями їхньої валідності та плідності. Змістова неузгодженість поняттєвого складу різних теоретичних напрямів часто ускладнює коректне порівняння та узагальнення результатів досліджень, виконаних у їхніх річцях. Відтак ці обставини мотивують соціологів до пошуків і розроблення загальнотеоретичних засад соціології. Такі пошуки в соціології від середини ХХ ст. набувають форми метатеоретизування або спроб розроблення соціологічної метатеорії. З часом предметна царина метатеоретичних пошуків соціологів суттєво розширилася і вийшла за межі завдання розбудови загальної теорії. Метатеоретики соціології претендують також на

досягнення глибшого розуміння різних наявних версій соціологічного теоретизування, на розроблення нових таких версій та критеріїв їх оцінювання.

У ХХІ столітті інтерес до метатеоретизування у фахових спільнотах соціальних та поведінкових наук не зник. Досвід метатеоретичних досліджень став предметом наукових форумів. Зокрема, 17 липня 2013 року в Сан-Франциско відбувся міжнародний симпозиум «Метатеорія для ХХІ століття: критичний реалізм та інтегральна теорія у діалозі». Натомість в Україні донедавна вивчення зазначеної наукової проблематики системно не відбувалося. Через це перебіг розбудови підвалин метатеорії соціології та світові досягнення в цій галузі залишалися не надто відомими. Міра обізнаності соціологів в Україні з історією, сучасним станом та перспективами соціологічного метатеоретизування була недостатньою для наукової рефлексії розвитку теоретичної соціології. Актуальна наукова проблема полягала у нез'ясованості пізнавальних можливостей метатеоретичних перспектив стосовно соціологічного теоретизування.

Отже, наукові співробітники відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України ініціювали й упродовж 2017–2019 років виконали науково-дослідницьку роботу «Сучасний стан та перспективи метатеоретизування у соціології». Предмет цього колективного дослідження становили вагомні досягнення в розбудові метатеоретичних підвалин соціологічної науки. Мета дослідників полягала у вивченні сучасного стану та перспектив соціологічного метатеоретизування у порівняльному історичному контексті. Отже, дослідження виконано у форматі історичного аналізу та в субдисциплінарних рамках історії соціології. Тобто вивчалися процеси виникнення і розвитку соціологічного метатеоретичного знання, особливості становлення його форм, методів, етапів і напрямів.

У підсумку досягнуто певної систематизації пізнавальних стратегій, пояснювальних принципів та моделей, що постали і претендують на метатеоретичний статус у світовій соціології. З'ясовано концептуальний потенціал різних версій соціологічного метатеоретизування у дисциплінарній інтеграції соціологічного знання. На підставі узагальнення світового досвіду метатеоретичних досліджень уточнено поняттєвий склад та окреслено загальнотеоретичні підвалини сучасної соціології. У науковий обіг в Україні уведено маловідомі на наших теренах розробки метатеоретиків світової соціології.

Ці результати колективного дослідження співробітників відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, а також долучені результати досліджень чільних в Україні фахівців із проблематики соціологічного метатеоретизування наразі ми презентуємо у формі історичних нарисів широкому колу зацікавлених читачів з числа науковців, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів. Автори їх свідомі того, що претендувати цим своїм науковим доробком на статус усталеного й визнаного академічного курсу історії соціологічного метатеоретизування можна буде лише згодом, після відгуків обізнаної фахової спільноти та врахування критичних зауважень і побажань.

У написанні книги брали участь: канд. соц. наук В. Казаков – підрозділ 15.3; канд. соц. наук І. Мариніч – нарис 17; д-р соц. наук А. Мельніков – нариси 8 та 10; д-р соц. наук В. Пилипенко – підрозділи 1.2 та 1.3, нариси 2 та 6, підрозділи 15.1, 15.2, 22.1 та 22.2; аспірант В. Плющ – нарис 21; д-р соц. наук О. Рахманов – нарис 16; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, нариси 5, 14 та 18, післямова; канд. філос. наук М. Сакада – підрозділ 1.1, нариси 3, 4, 7 та 9, підрозділ 22.3; д-р соц. наук В. Степаненко – нарис 19; д-р соц. наук О. Шульга – нарис 20; д-р соц. наук Н. Черниш – нариси 11, 12 та 13. Наукове редагування рукописів здійснила С. Іващенко.

Авторський колектив висловлює вдячність керівникові видавничо-редакційної групи Інституту соціології НАН України, канд. соц. наук Т. Загороднюк, редактору Л. Тютюнник та технічному редактору верстки О. Соколовій за ефективну співпрацю в опублікуванні цієї книги.

Нарис 1

СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

Оскільки спроби розбудови метатеорії як напряму наукових досліджень первісно були започатковані поза межами соціології, а соціологи лише згодом вдалися до власних метатеоретичних пошуків, передусім доречно розглянути загальнонауковий контекст метатеоретизування. Разом з тим у соціології метатеоретизування здійснювалося в контексті метадосліджень цієї науки загалом. Відтак доцільно проаналізувати уявлення соціологів про особливості метатеорії у структурі метасоціології. Позаяк численні спроби створення соціологічної метатеорії вирізняються неабияким методологічним розмаїттям, що вможливило згодом різні типологізації їх, цей аспект теж вартий окремого розгляду. Однак розпочати варто з огляду загальнонаукових тенденцій генези метатеоретизування.

1.1. Метатеоретизування як загальнонауковий феномен

Терміном «метатеорія» в науці позначають теорію, що аналізує властивості, структуру, методи, логічні основи (доказовість, несуперечливість, строгість тощо), моделі й межі застосування деякої іншої теоретичної системи [Метатеорія, 2002]. Тобто в метатеорії визначаються правила утворення і перетворення певної теорії, вивчаються способи виведення та доведення її пропозицій, з'ясовується міра її повноти, можливості та способи введення її нових понять і положень. Якщо наукова теорія вивчає певний фрагмент реального світу, то метатеорія – систему понять і тверджень даної теорії. Головне завдання метатеоретизування, тобто розбудови метатеорії певної наукової теорії, вбачається в експлікації, раціоналізації та вдосконаленні останньої.

Витоки поняття метатеорії передусім сягають програми обґрунтування засад математики, що її висунув на зламі ХІХ–ХХ століть Д. Гільберт. Необхідність такого обґрунтування аргументували необхідністю розв'язання накопичених на той час парадоксів і супе-

---

* Автори нарису: М. Сакада – підрозділ 1.1; В. Пилипенко – підрозділи 1.2 та 1.3.

речностей у математичному знанні, що сприймалися як криза засад математики. Отже, висловлювали сподівання на аксіоматичну формалізацію наявного математичного знання й досягнення несуперечності його аксіоматики. Для цього було започатковано нову спеціальну математичну дисципліну – метаматематику, або теорію доведень, предметом якої визначено доведення в аксіоматичній теорії [Гільберт, Аккерман, 2010; Гільберт, Бернайс, 1979; 1982; Zach, 2006]. Гільбертова метаматематична програма виходила із постульованої доцільності досліджувати теорію як суто формальну систему, що розбудована за явно сформульованими й чіткими правилами. Вихідним моментом метатеоретичного аналізу в її рамках була формалізація певної теорії – перетворення її у числення. У підсумку було отримано низку важливих метаматематичних результатів, і метаматематика стала найбільш розробленою науковою метатеорією.

У 1930–1931 роках реалістичність претензій Гільбертової метаматематичної програми на досягнення стану повної несуперечності аксіоматичної систематики в математиці оскаржив К. Гедель. Він сформулював і довів дві теореми математичної логіки про принципіві обмеження формальної арифметики [Олійник, 2017; Zach, 2006: р. 8–10]. У першій теоремі про неповноту стверджується, що будь-яка формалізована система, достатня для того, щоб включати в себе арифметику натуральних чисел, є неповною, бо в ній наявні правильно побудовані формули (вирази), котрі є невивідними та неспростовними в її рамках. Тобто якщо арифметична формальна система є несуперечливою, то вона – неповна. Згідно з другою Геделевою теоремою, якщо арифметична формальна система несуперечлива, то неможливо побудувати доведення її несуперечності, проведене засобами, формалізовуваними в цій системі. Ці теореми й пізніші важливі знахідки, що стосуються нерозв’язності та неповноти формальних систем, вважаються несхибними не лише стосовно арифметики натуральних чисел. Їх слушність визнається і стосовно будь-яких інших галузей знання, що спираються на арифметику натуральних чисел*. Тобто теореми Геделя мають стосунок до будь-

---

*Амбітну спробу нетривіальної концептуальної інтерпретації теорем Геделя для вжитку у біржових торгах, соціальних та поведінкових науках здійснив Дж. Сорос: «Він (Гедель. – М.С.) математично довів, що в математиці завжди більше законів, ніж можна математично довести. Використана ним техніка полягала у позначенні законів математики так званими числами Геделя. Оскільки ряд цілих чисел нескінченний, завжди можна додати ще одне число до сукупності, до якої ці числа належать: а саме, до законів математики. Таким чином Гедель зміг довести не лише те, що кількість законів нескінченна, а й те, що вона перевищує кількість законів, котрі можливо пізнати, адже завжди є закони про закони – і так ad infinitum. Те, що можна знати, розширюється паралельно з розширенням нашого знання.

якої формальної системи, в якій можливе визначення основних арифметичних понять – натуральних чисел, 0, 1, додавання та множення. Зрештою, будь-яка несуперечлива формально-аксіоматична система трактується як необхідно неповна. Утім, Геделеве оскарження можливостей реалізації Гільбертової метаматематичної програми у вихідній формі не знеохотило науковців від метатеоретичних пошуків. Навпаки, воно спонукало їх до нових спроб розроблення метатеорії математики та інших наук [Kleene, 1952; Norton, 1977]. Метатеоретична спрямованість досліджень стала характерною рисою не тільки логіки та математики, а й інших наукових дисциплін.

Виникнення й розвиток неklasичних логік (інтуїціоністської, модальної, релевантної та ін.) спонукали логіків до переходу від логічних досліджень до металогічних досліджень, а далі – й до *мета-мета-логічних* досліджень. Започаткувалася металогіка – логічні дослідження логічних числень як формальних об'єктів. У 1933 році представник Львівсько-Варшавської логіко-філософської школи А. Тарські у перебігу розбудови металогіки запровадив у науковий вжиток взаємопов'язані загальні поняття метамови й метатеорії. Він виразно сформулював необхідність розрізняти мову, *про яку* говоримо, і мову (метамову), *якою* говоримо, а також теорію (науку), що слугує предметом дослідження, і теорію (метанауку), в якій ми проводимо дослідження [Тарский, 1999]. З цього погляду, кожна мова вважається концептуалізацією світу або його фрагментів, тобто власне свого роду теорією. Отже, у найзагальнішому сенсі

Той самий спосіб міркування можна застосувати до ситуацій, де наявні мислячі учасники. Щоб зрозуміти це, нам треба побудувати модель, яка охоплює погляди всіх учасників. Ці погляди, своєю чергою, самі є моделями, що містять погляди всіх учасників. Таким чином, нам потрібні моделі розробників моделей, моделі яких включатимуть також моделі розробників моделей... і так далі ad infinitum. Що більше рівнів враховують наші моделі, то більше рівнів доведеться враховувати; якщо ж моделі не можуть врахувати певний рівень, а рано чи пізно таке трапиться, ці моделі перестануть відтворювати реальність» [Сорос, 2006: с. 48].

Тобто, за цією логікою, закони і моделі як знаряддя пізнання не можуть адекватно відбивати реальність, бо з їх використанням одночасно з процесом пізнання обсяг непізнаного лише збільшується. Саме міркування про реальність Сорос вважає частиною цієї реальності, а відтак – джерелом її ускладнення. Коли мислення є частиною свого предмета, зв'язок між мисленням і його предметом стає замкнутим: спроба продукувати релевантні твердження про реальність лише самим dokonаним фактом свого здійснення змінює цю реальність, а отже, руйнує релевантність цих продукованих тверджень про останню. Мислення ніколи не зможе опанувати (відбити) реальність цілком, бо реальність за рахунок спроб опанування її цим мисленням як одним із своїх складників завжди ускладнюється і випереджає можливості її розуміння. Позаяк наше мислення є частиною свого предмета, наше розуміння цього предмета неминуче буде недосконалим, неповним, якщо не помилковим і спотвореним.

як метатеорія щодо теорії, сформульованої будь-якою мовою-об'єктом, розглядається будь-яка відповідна метамова, що описує структуру та властивості зазначеної мови-об'єкта. Метамова містить у собі водночас певною мірою мову-об'єкт та засоби опису її виразів і синтаксису. Це вможливило формалізацію тверджень стосовно термінів і виразів мови-об'єкта [Hunter, 1971]. Таким чином, метатеорія формулюється метамовою, що вможливило узагальнену артикуляцію принципів теоретичного знання.

Метатеоретизування в рамках формальних наукових дисциплін математики й логіки відкрило науковцям нові дослідницькі можливості. Відтак цей напрям досліджень почав виокремлюватися в рамках решти наукових дисциплін. Зокрема, була запропонована концепція загальної теорії систем як метатеорії стосовно різних спеціалізованих (біологічних, психологічних, соціологічних, технічних та ін.) теорій систем, системних досліджень і розробок [Садовский, 1972; 1973; 1974: с. 68–76, 195–203]. Як результат тут очікувалося отримання загального системного знання, релевантного стосовно всього класу спеціальних теорій систем. У метатеоретичних дослідженнях останніх передбачалося застосування метатермінів та мета-виразів [Садовский, 1974: с. 109]. Звідси головна ціль розроблення будь-якої метатеорії бачилася в кінцевому підсумку як конструювання деякої теорії, вираженої, на відміну від звичайних науково-технічних теорій, у термінах метависловлювань і метапропозицій [Садовский, 1974: с. 111]. При цьому узагальненню в рамках метатеорії мав підлягати не предметний зміст зазначених спеціалізованих теорій, а лише «*принципи побудови таких теорій*», тобто принципи утворення знання у системних теоріях [Садовский, 1974: с. 198]. У процесі метатеоретизування дослідник може акцентуватися на: 1) «*метатеорії*, тобто на питаннях *систематичної розбудови* метаміркувань стосовно спеціалізованих системних концепцій та розробок»; 2) специфічних логіко-методологічних питаннях теорії систем та їх метатеоретичного опису [Садовский, 1974: с. 204]. У другому випадку йдеться про розв'язання низки методологічних і логічних задач. Методологічними задачами тут визначено експлікацію вихідних понять системного підходу (зокрема, за допомоги формальних засобів), порівняння різних підходів до класифікації систем, виокремлення та аналіз специфічних методів системного дослідження й розбудови системного знання у форматах спеціальних системних концепцій і загальної теорії систем. Натомість серед логічних задач зауважено розбудову формально-логічних систем, що описують процеси міркування в рамках спеціальних системних теорій, створення логічного

апарату загальної теорії систем, метаматематичний та металогічний аналіз системних формалізмів.

Е. Фурман і В. Снізек у своїй статті наводять список низки метанаукових праць, опублікованих наприкінці 1970–1980-х років у таких наукових дисциплінах, як психологія, філософія, географія, економіка, політичні науки й мовознавство [Fuhrman, Snizek, 1990: р. 32]. У цих працях, зокрема, здійснюється метанауковий аналіз поняття «творчість» у філософії, розглядаються основні метатеоретичні аргументи політичної теорії, експлікується марксистська метатеорія психології, вивчається зміна акцентів у міських географічних дослідженнях.

У соціальних і поведінкових науках розвиток метатеоретизування став настільки виразною тенденцією, що сам по собі привертав увагу дослідників [Teske, Pea, 1981; Fiske, Shweder, 1986; Hood, 1995]. Зокрема, у соціальній психології метатеоретизування зосереджувалося на таких питаннях, як релевантність теорії поля, мовленнєва поведінка, метатеоретичні висліди з досліджень соціальної ідентичності тощо [Gold, 1992; Abrams, Hogg, 2004; Weigert, 2010; Uher, 2016]. Метатеоретичні напрями досліджень поширилися й на прикладні наукові дисципліни, тісно пов'язані із соціальними та поведінковими науками – маркетинг, менеджмент, міжнародні відносини та ін. [Chernoff, 2007; Giunchiglia, Traverso, 1996; Leong, 1985; Edwards, 2010; Tsoukas, Knudsen, 2003]. Зокрема, стратегії бізнесу або стратегічного менеджменту інтерпретуються як метатеорії із застосуванням понять метараціональності, метаетики, метаоптимальності та метамоделей [Singer, 2010]. Наразі метатеоретизування у філософії науки розглядається як один із рівнів у структурі наукового знання, що складається із двох субрівнів – загальнонаукового знання і філософських підстав певної науки (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Метатеоретизування в структурі наукового знання

<i>Рівень наукового знання</i>	<i>Форма наукового знання</i>
Метатеоретичний	Загальнонаукове знання Філософські засади певної науки
Теоретичний	Наукова теорія
Емпіричний	Факти та емпіричні узагальнення
Чуттєвий	Дані спостереження і експерименту

Джерело: [Лебедев, 2010].

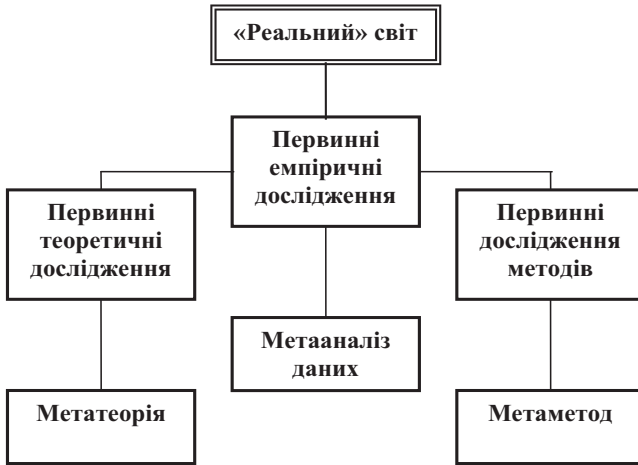
При цьому взаємозв'язок між різними рівнями наукового знання трактований як такий, що має конструктивно творчий характер і здійснюється за допомоги інтерпретації (ідентифікації) значень термінів (символів) одного рівня в термінах інших рівнів знання.

Соціологія – не виняток серед інших наук у плані тенденцій розвитку метатеорії у складі свого дисциплінарного знання. У системі соціологічного знання одним із важливих складників вважається метасоціологія – галузь соціологічного знання, котра вивчає соціологію як наукову теорію через критерії її відповідності загальним науковим парадигмальним і методологічним принципам, аналізує її теоретичні засади з погляду достовірності та адекватності її теорій, принципів, методів у пізнанні соціуму [Захарченко, 1998: с. 474]. Об'єкт досліджень метасоціології становить сама соціологія як система соціологічного знання, а предмет – природа і функції соціологічних знань, структурні елементи цієї науки та її складники (концепції, методи, процедури і т. ін.) з погляду їх відповідності, обґрунтованості, надійності та придатності для виконання конкретних дослідницьких чи практичних завдань. Водночас до предметної царини метасоціології також належать дослідження логічних основ різних соціологічних теорій – їх обґрунтованості, доказовості, несуперечливості, окреслення умов та меж їх застосування, проведення порівняльних аналізів різних концепцій, виявлення їхніх пізнавальних можливостей і недоліків. З огляду на зауважену неабияку предметну масштабність і пізнавальний потенціал цієї галузі соціологічного знання необхідно виразити особливості метатеорії в її структурі.

1.2. Особливості метатеорії у структурі метасоціології

Соціологічне дослідження передбачає певні зв'язки між соціологічними емпіричними даними, методами і теорією. Отже, неминуче наявні взаємозв'язки й між первинними емпіричними, теоретичними та методологічними дослідженнями. З виникненням у перебігу зазначених первинних досліджень різноманітних проблем соціології для розв'язання їх починають досліджувати власні дослідницькі процеси та результати, переглядати власне предметне поле. У цих випадках відбувається вихід на рівень метадосліджень соціології – метаметоду, метааналізу даних та метатеорії (рис. 1.1).

Зокрема, галузь метаметоду в соціології пов'язана із вивченням наявних методів соціологічного дослідження з огляду на їхню

Рис. 1.1. Взаємозв'язок між первинними дослідженнями і метадослідженнями [Zhao, 1991: р. 380]

результативність. При цьому розглядаються необхідні методологічні передумови проведення соціологічних досліджень, оцінюються переваги й вади їхньої методики, виробляються дослідницькі процедури. Основним напрямом наукових пошуків у галузі метаметоду в соціології є синтез різних типів методів дослідження [Zhao, 1991: р. 384]. Розмежованість соціологічного методичного арсеналу на якісні та кількісні методи живить дискусію щодо найбільшої адекватності якісних/кількісних методик у дослідженнях соціальної реальності. На цьому підґрунті постала ідея поєднання якісних і кількісних методичних підходів в одному дослідженні. Йдеться і про вироблення та спроби втілення принципу методологічної триангуляції й мультиметоду досліджень, який передбачає використання різних методів і методичних підходів до вивчення того самого соціального феномену.

Натомість метааналіз даних у соціології є вивченням отриманих на підставі аналізу зібраних у польових умовах вихідних даних результатів первинних емпіричних досліджень. Не йдеться про вторинний аналіз соціологічних даних для різних цілей та з використанням різних процедур. Метааналіз даних передбачає вивчення основних припущень різних аналітичних процедур отримання даних, порівняння різних форм даних під кутом зору їхньої якості та корисності, синтез результатів низки досліджень, пов'язаних із певним феноменом. Зокрема, метааналізу підлягають дані крос-національних

соціологічних досліджень [Дембiцький, 2012; 2013а,б]. Вивчаються також можливості інтеграції різних типів емпіричних даних, зокрема чисельних і наративних.

Подібно до метаметоду й метааналізу даних метатеорія теж має узагальнювальний та інтегративний характер. Узагальненню та інтеграції в цьому випадку підлягають теорії як результати первинних теоретичних досліджень. Ш. Чжао стверджує, що «головна причина поширеності метатеоретизування в галузі соціології лежить в онтології соціального світу, а не в епістемології соціологічних досліджень» [Zhao, 2001: p. 388]. Передусім ідеться про чинник культурного розмаїття та історичної конкретики досліджуваних соціальних феноменів, що вкрай ускладнює виявлення універсальної істини та інваріантних законів у соціальному світі. Важливо також, що соціолог, який теоретизує з приводу соціальної реальності, сам є невіддільним складником її: теоретик укорінений в унікальній культурній традиції, локалізований у межах соціальної структури свого суспільства, керується власними особистими інтересами в різних соціальних ситуаціях, сповідує певну ідеологію, має власні забобони й упередження. Тож *«точка сиденія определяет точку зрения»*, тобто теоретичну позицію дослідника в соціологічному дискурсі, що має наслідком змагання різних альтернативних теорій за визнану міру вірогідності й символічну владу в межах наукових та ширших соціальних кіл. Зрештою, у перебігу досліджень може даватися ознаки чинник конститутивної сили соціологічної теорії стосовно соціальної реальності. Оскільки знання ситуації впливає на рішення дієвця, то теорія, що пояснює реальність, є істотним складником умов соціальної дії, її орієнтиром. Коли соціологічна теорія стає частиною соціальної реальності, яку намагаються пояснити, теоретичне пояснення може перестати бути релевантним, якщо не враховано соціальних наслідків її появи. Зауважені проблеми соціологічного теоретизування спонукають соціологів до розроблення метатеорії соціології.

Із метатеорією пов'язують і сподівання на розв'язання проблем соціологічної теорії, що постають тоді, коли: а) виникають певні фундаментальні зрушення в розумінні предмета соціології, що потребують перегляду усталеної логіки соціологічного теоретизування; б) соціологам починають особливо дошкуляти вповільнення, застій або кризи в розвитку соціологічного теоретизування. Тож метатеорію розглядають як знаряддя змістової реорганізації теорій для отримання нового знання, як засіб кооперації та координації дослідницької діяльності теоретиків. Зазначена функціональність метатеорії власне й увиразнює її особливості на тлі соціологічних теорій.

Свого часу у структурі соціології було виокремлено емпіричні дослідження, теорію середнього рівня й загальну теорію [Мертон, 2006: с. 64]. Наразі зауважено структурну аналогію між Мертоновим розрізненням емпіричних досліджень, теорій середнього рівня і загальної теорії, з одного боку, та сучасним розрізненням соціологічних емпіричних досліджень, теорії й метатеорії – з іншого [Edwards, s.a.]. Тобто загальну теорію вважають еквівалентною сучасній метатеорії, а сучасні соціологічні теорії за своїм об'єктом і предметом ідентифікують здебільшого як теорії середнього рівня. На підґрунті уявлення про таку аналогію здійснено спробу концептуального унаочнення спільного та відмінного між теорією і метатеорією (рис. 1.2).

Теорію розбудовують і тестують на підґрунті емпіричних даних, а метатеорію – на підґрунті концептуальних і теоретичних даних. Тобто теорія безпосередньо пов'язана із соціальною реальністю, а метатеорія – опосередковано, через теорію. Попри відмінності дослідницьким циклам розбудови і тестування теорії та метатеорії приписують фактично ідентичну послідовність.

Зокрема, розбудова постає як складний процес створення визначень, увиразнення доменів*, окреслення конструктів 1-го або 2-го порядків, констатації їхнього взаємозв'язку в рамках узгодженої концептуальної системи, випрацювання на підґрунті останньої тверджень теорії або припущень метатеорії. Серед релевантних критеріїв порівняння дослідницьких циклів розбудови теорії або метатеорії зауважено їхню унікальність або універсальність щодо різних ситуацій, плідність у створенні нових пояснень, рівень стислості, внутрішньої узгодженості, абстракції й застосовності в часі та просторі, їхню здатність до збереження й інтеграції наявних ідей, їхню корисність та актуальність [Edwards, s.a.]. Очевидно, що метатеорії як всеосяжні концептуальні перспективи більш інтегративні, абстрактні й узагальнені порівняно з теоріями, що мають локалізовані предметні поля. Проте метатеорія не замінює, не скасовує і не поглинає теорії, а лише доповнює їх, інтегрує їхні переваги та нівелює вади. Вона надає теоріям спільне концептуальне підґрунтя для плідного співіснування, спільний аналітичний контекст накопичення соціологічного

* Ідеться про категоріальні домени, що про них згадує А. Гоулднер, коли веде мову про вплив на теоретичні уявлення соціологів їхніх неявних базових і доменних припущень, набутих у перебігу соціалізації: «Процес засвоєння неявних базових припущень, що триває впродовж усього нашого життя, починається, коли ми опановуємо нашу першу мову, бо саме мова дає нам категорії, що конституують домени, до яких належать доменні припущення. Коли ми засвоюємо категорії й домени, що визначаються ними, ми разом з тим набуваємо множину припущень або уявлень про всі елементи домену» [Гоулднер, 2003: с. 58].

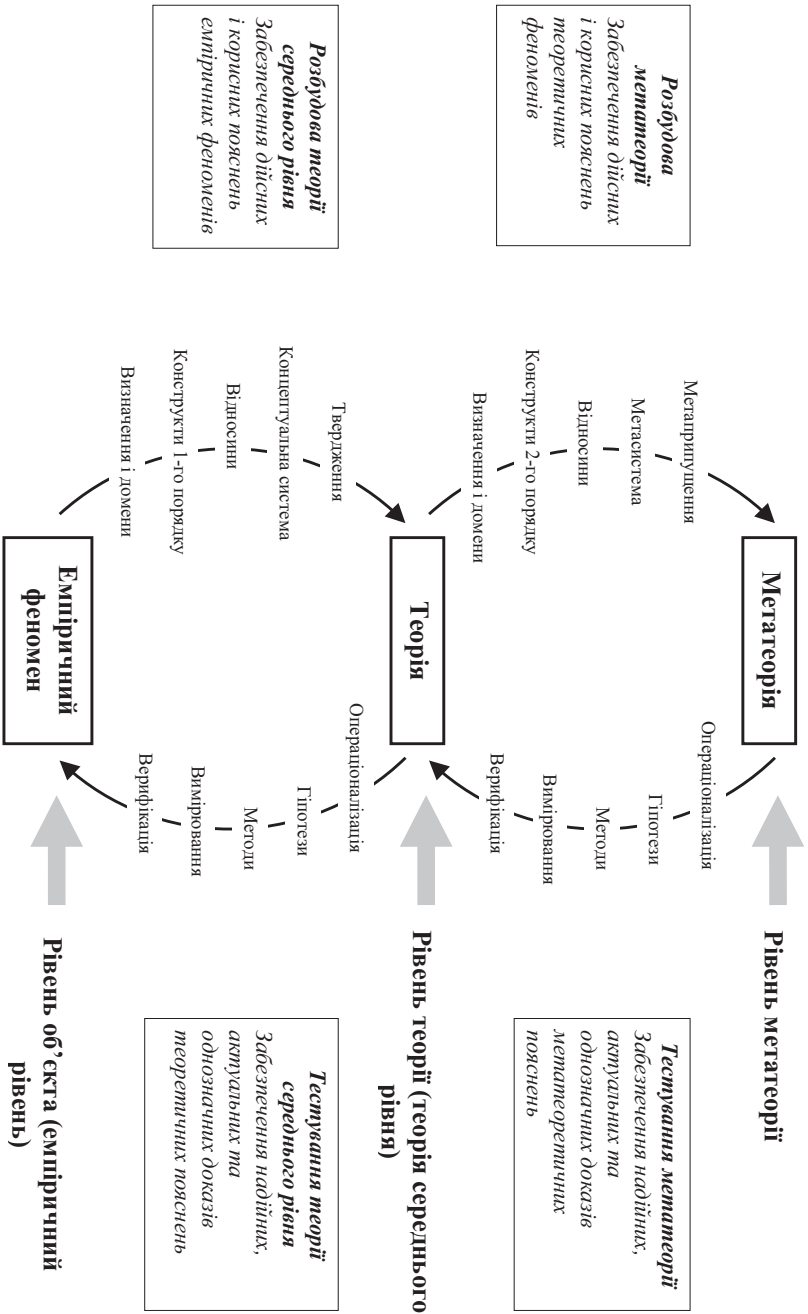

Рис. 1.2. Дослідницькі цикли розбудови і тестування теорій середнього рівня та метатеорії [Edwards, s.a.]

знання – за аналогією зі зведенням до спільного знаменника. Розбудова метатеорії є, по суті, зведенням розрізнених соціологічних парадигм, підходів, теорій і концепцій до своєрідного концептуального «спільного знаменника», завдяки якому їх можна коректно порівнювати і критикувати згідно з певними єдиними критеріями, поєднувати й узгоджувати в дослідницьких практиках.

Тестування теорій й метатеорій за Едвардсом передбачає операціоналізацію понять, формулювання гіпотез, вибір методів та вимірвальних процедур, підтвердження або спростування заявлених гіпотез. Тестування теорій передбачає критерії, значною мірою пов'язані з методологічними питаннями — адекватністю вибірки, збиранням необхідних емпіричних даних, точним і надійним вимірюванням, використанням відповідних аналітичних методів. Метатеорії тестуються на основі таких абстрактних концептуальних побудов, як теорії, моделі та дослідницькі парадигми. У минулому за таких обставин метатеоретики здебільшого поклалися на власну обізнаність у царині соціологічного теоретизування та метатеоретизування. Але невпинне нагромадження різноманітних версій теоретизування в соціології після Другої світової війни спонукає дослідників до використання кількісних методів його систематизації й аналізу, а також тестування припущень про його характеристики. Зокрема, у перебігу дослідження доменних припущень, що впливають на теоретичні уявлення соціологів, А. Гоулднер і Т. Спрі вдалися до національного опитування ($N = 3400$) фахової соціологічної спільноти США й використання факторного аналізу отриманих емпіричних даних [Гоулднер, 2003: с. 62–64]. Е. Фридгайм застосувала багатовимірне шкалування і факторний аналіз для емпіричної верифікації метатеоретичної типології соціологічних парадигм, запропонованої Дж. Ритцером [Friedheim, 1979: р. 61–63]. Загалом поширення кількісних досліджень і застосування методів багатовимірних статистик у галузі історії, теорії та метатеорії соціології зумовлені зростанням чисельності національних фахових соціологічних спільнот, часток теоретиків у їхніх межах та обсягів їхніх розробок.

Однією з проблем у розбудові соціологічної метатеорії вважають відсутність належного усвідомлення своїх метатеоретичних пошуків переважною більшістю дослідників, що вдаються до них у різній формі [Ritzer, 1991: р. 244]. Коли соціологи розробляють власну теорію, теоретичне підґрунтя або концептуалізацію свого емпіричного дослідження, вони неминуче ґрунтують зазначений доробок на певних вихідних метатеоретичних уявленнях. Тобто з цими уявлен-

нями або вподобаннями дослідникам доводиться апріорно визначатися вже на початку свого дослідження. І більшість із них спроможні, за необхідності, пояснити, що, як і чому вони роблять у межах свого теоретизування чи концептуалізації. Однак таке самовизначення дослідників щодо власних метатеоретичних засад, як і взагалі визнання наявності таких, рідко спирається на свідоме їх обмірковування, виразне окреслення та оприлюднення. Вкрай мало ймовірними при цьому є вжиток метатеоретичної термінології, повнота циклів розбудови метатеорії та взагалі ідентифікація із традицією метатеоретизування. Чільні метатеоретики сподівалися підвищити рівень рефлексії метатеоретичного складника в соціологічних дослідженнях через типологізацію метатеорії, увиразнення її мети та внесків у розвиток соціології.

1.3. Типи та напрями соціологічного метатеоретизування

Типологізація та ідентифікація напрямів соціологічного метатеоретизування були здійснені у 1980–1990-х роках. Ці два останні десятиліття минулого століття примітні специфікацією метатеоретизування як складника соціологічного знання та субдомени дисциплінарного дискурсу соціології. Під специфікацією тут розуміють виявлення, визначення і формалізований опис властивостей, особливостей, характеристик і функцій метатеоретизування в соціології, типологізацію його за спільними ознаками. Йдеться, по суті, про запровадження й усталення певних стандартів метатеоретичних дослідницьких практик.

Зокрема, Дж. Ритцер виокремив три ідеальні типи метатеоретизування з огляду на його мету — глибше розуміння теорії, продукування нових теорій та створення нових всеосяжних теоретичних перспектив (метатеорій) [Ritzer, 1991: p. 237, 244]. П. Коломі доповнив цю типологію виокремленням ще одного типу — метатеоретизування як оцінювального вердикту (*metatheorizing as adjudication*) щодо соціологічної теорії [Colomy, 1991: p. 279]. М. Едвардс узагальнив зазначену типологію і презентував її разом із деталізацією внесків (*Contributions*) кожного типу в розвиток соціологічного теоретизування (табл. 1.2).

Метатеоретизування для глибшого розуміння вже відомих соціологічних теорій передбачає дослідження їхнього предметного поля

Типи метатеоретизування за їхніми цілями та внесками

<i>Типи</i>	<i>Мета</i>	<i>Внески</i>
Засіб досягнення глибшого розуміння теорії	Розкриття основних структур наявних теорій	Знаходження спільного та відмінного між теоріями, виявлення прогалин у поточному теоретизуванні, визначення його основних припущень і спрямувань
Підґрунтя розроблення нової теорії	Підготовка розбудови нової теорії	Джерело творчого розуміння теорії, генерування положень нової теорії, вможливлення виходу за чинні теоретичні кордони
Джерело підходів до узагальнення теорії	Розбудова всеосяжної теорії (метатеорії)	Побудова ширших інтеграційних моделей, створення нових концепцій, включення нових перспектив, радикальне розширення поточної теорії
Критерій оцінювання теорії	Критичне оцінювання інших теорій	Критичне оцінювання теорії та її застосування з погляду всеосяжної перспективи, критичне доповнення теоретичних знань

Джерело: [Edwards, s.a.].

та меж застосовності, доречності їхніх цілей і завдань, їх поняттєвого складу і структури, надійності та ґрунтовності їхніх методологічних засад, їхнього поточного наукового статусу, міри несуперечливості й узгодженості їхніх визначень і тверджень, імовірності їхніх припущень та передбачень, обґрунтованості висновків, ефективності та результативності. Поряд із дослідженням власне соціологічних теорій метатеоретики вивчають бекграунд і фахове оточення фундаторів цих теорій, а також широкий соціальний та інтелектуальний контекст розбудови теорій, творчості теоретиків і функціонування їхніх шкіл.

З огляду на предметне розмаїття цього типу метатеоретизування Ритцер диференціював його на 4 підтипи. Підґрунтям диференціації стала крос-табуляція двох концептуальних дихотомій або вимірів «внутрішнє – зовнішнє» та «інтелектуальне – соціальне» (рис. 1.3).

Полюс «внутрішнього» умовно позначає все в межах соціології, а полюс «зовнішнього» — все поза межами соціології, що може впливати на неї. Полюс «інтелектуального» позначає все, що стосується когнітивної структури (поняття, ідеї, теорії, метатеорії тощо), а полюс «соціального» — соціальної структури (індивіди, спільноти, інсти-

Рис. 1.3. Головні підтипи метатеорії як засобу досягнення глибокого розуміння теорії [Ritzer, 1988: p. 190]

туції, суспільство тощо). Умовний перетин ліній зазначених концептуальних вимірів розмежовує квадранти, що позначають 4 підтипи метатеоретизування для глибокого розуміння вже наявних соціологічних теорій*. Внутрішньо-інтелектуальний підтип метатеоретизування охоплює спроби аналізу когнітивних структур наявних соціологічних теорій із використанням різних концептуальних знарядь (наприклад: [Тернер, 1985]). Внутрішньо-соціальний підтип об'єднує спроби вивчення впливу особистого бекграунду теоретиків, мереж шкіл, «невидимих коледжів» (Т. Кун), інституцій і соціальних мереж фахової спільноти соціологів на соціологічне теоретизування (наприклад: [Рыбщун, 2010]). Зовнішньо-інтелектуальний підтип групує спроби вивчення впливу інших наук на розвиток соціологічної теорії (наприклад, відповідний вплив мовознавства проаналізовано в: [Ліотар, 1995]). Зовнішньо-соціальний підтип утворюють спроби вивчення впливів національних або соціально-історичних обставин на розбудову соціологічної теорії (наприклад: [Голднер, 2003;

* Ритцер застерігає, що його типологія — суто інструмент аналізу, а реальним метатеоріям зазвичай притаманні одночасно ознаки різних ідеальних типів і підтипів метатеоретизування [Ritzer, 1988: p. 190].

Козер, 2006]). У підсумку досягнуте глибше розуміння наявних соціологічних теорій, їхніх вад та обмежень може стимулювати метатеоретичні дослідження інших типів.

За твердженням Ритцера, до метатеоретизування як підґрунтя розбудови нової соціологічної теорії вдавалися класики й сучасні чільні теоретики соціології, коли уґрунтовували власні теоретичні розробки на результатах ретельного аналізу теоретизувань своїх попередників (наприклад: [Парсонс, 2002; Гидденс, 2003]). Згідно з критерієм ідентифікації випадків цього типу соціологічного метатеоретизування, метатеоретиками певною мірою є фактично всі, хто розробляє власні концептуалізації на підґрунті аналізу та синтезу наявного досвіду.

Усе теоретизування в соціології або його окремі сегменти стають предметним полем метатеоретизування з метою розбудови всеосяжної соціологічної перспективи (наприклад: [Уоллес, 1994]). Ідеться про пошук найзагальніших понять, що позначають ключові властивості соціальної організації людства на всіх її рівнях, та найзагальніших принципів пояснення динаміки цих властивостей. Цей пошук здійснюється через систематизацію ключових понять, стандартизацію термінів, зіставлення і змістовне доповнення альтернативних парадигмальних поняттєвих апаратів, узагальнення їхніх пояснювальних моделей, уточнення й узгодження предметних ділянок досліджень.

Метою метатеоретизування як оцінювального вердикту щодо соціологічної теорії є надання аргументованих суджень про відносні аналітичні переваги конкуруювальних теоретичних традицій [Colomy, 1991: p.279]. Метатеоретик констатує, яка стратегія теоретизування сприяла найбільшому піднесенню теорії й, отже, може бути найбільш плідною в майбутньому. Це можливо за розроблення загальних і вельми абстрактних критеріїв для визначення значущості загальних проблем і релевантності пропонованих рішень для їх усунення, оцінювання переваг і недоліків теоретичної логіки дослідницьких програм. Такі критерії мають бути достатньо обґрунтованими й однозначними, щоби стати легко застосовними до різних теоретичних шкіл.

Загалом типи соціологічного метатеоретизування в соціології та їх сукупності можна розглядати як послідовний і завершений цикл мета-досліджень соціологічного теоретизування, що починається з описового вивчення базових структур наявних теорій, продовжується оцінюванням їхніх аналітичних переваг, пошуком та обґрунтуванням нових всеосяжних напрямів майбутнього теоретизування й завершується фактичною розбудовою нових соціологічних теорій. Однак

попри те, що однією з цілей метатеоретизування є долання концептуальних меж між різними соціологічними теоріями, воно саме не уникнуло розмежування за методологічними й ідеологічними ознаками на альтернативні та конкурувальні течії.

Соціологічне метатеоретизування вкорінене в різних філософських орієнтаціях. Ці орієнтації зумовлюють наявність метатеоретичних напрямів у соціології, що відмінні за постановкою мети, змістом процесу й отриманими кінцевими продуктами метатеоретизування. Після 2000 року ідентифіковано чотири соціологічні метатеоретичні напрями в соціології – позитивістський, герменевтичний, критичний і постмодерністський (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Типологія філософських орієнтацій, соціологічних теорій та соціологічних метатеорій

<i>Тип філософських орієнтацій</i>	<i>Тип соціологічних теорій першого порядку</i>	<i>Тип метатеоретичних роздумів про соціологічне теоретизування</i>		
		<i>Мета</i>	<i>Спосіб (метод)</i>	<i>Кінцевий продукт</i>
Позитивізм	Номологічний*	Виявлення універсальних соціальних законів	Методологічна кодифікація	Теоретичне накопичення (accumulation)
Герменевтика	Інтерпретативний	Розуміння інтерсуб'єктивних значень (смислів)	«Злиття екзистенційних горизонтів»	Просвітництво
Критичний підхід	Нормативний	Домагання соціальної справедливості	Соціальна практика	Емансипація людини
Постмодернізм	Релятивістський	Побудова локальних наративів	Деконструкція	Делегітимація

Джерело: [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 117].

Позитивістські метатеоретики вважають метою соціологічного теоретизування виявлення універсальних загальнозначущих законів соціальної реальності. Соціологічну теорію вони розглядають

* Номологічний — пов'язаний із виявленням або встановленням загальних універсальних соціальних законів і закономірностей, узагальненим пояснювальним знанням.

як своєрідне резюме цих законів у вигляді систематичних і практично зорієнтованих загальних суджень про суспільне життя, подібних до природничо-наукових законів. З цього погляду соціологічні теорії слід вивчати, щоб оцінити міру відповідності їх моделі наукового закону, що побутує у природничих науках.

Сподівання на виявлення універсальних законів суспільства пов'язують із використанням правильної теоретичної методології, яка усунула б суб'єктивність дослідників і дала змогу соціальним фактам «говорити самим за себе». Для її впровадження зроблено спроби кодифікувати процедури соціологічного теоретизування через застосування верифікаційного підходу до розбудови теорії [Мертон, 2006: с. 188–228]. Згідно з цим підходом розбудова соціологічної теорії передбачає перевірку на підставі емпіричних фактів тверджень цієї теорії через тестування гіпотез, ґрунтованих на них. З огляду на накопичення емпірично перевірених теорій позитивістські метатеоретики здебільшого й оцінюють теоретичний прогрес соціології.

Утім, наразі відносно невелику кількість тверджень у соціологічних теоріях визнають чинними в різних контекстах і відповідними зазначеним критеріям наукового закону. За цих обставин своєрідною альтернативою пошуку загальних законів суспільства стало теоретизування, ґрунтоване на експлікації та поясненні соціальних механізмів генерування спостережуваних асоціацій між подіями і фактами [Hedström, Swedberg, 2005]. Теорії соціальних механізмів відрізняються від теоретизування, ґрунтованого на змінних статистичного аналізу, з одного боку, і наративних описів унікальних подій – з іншого. Мета цих теорій полягає в тому, щоб виявити причинно-наслідкові механізми, здатні пояснити широкий спектр соціальних ситуацій. Кожен такий механізм генерує передбачуваний результат у тому чи тому середовищі. Позаяк подібні механізми спричиняють передбачувані результати в подібних середовищах, теорії соціальних механізмів можуть вважатися номологічними за природою.

Герменевтичні метатеоретики вбачають мету соціологічного теоретизування в інтерпретації сенсу людської дії й розумінні контекстуалізованого життєсвіту, в якому ця дія відбувається. Вони вивчають та оцінюють теоретизування в соціології з огляду на те, чи дають соціологічні теорії людям можливість побачити новий горизонт* життя

* «Горизонт — це поле зору, яке охоплює та обіймає все те, що може бути побаченим із якогось пункту. Коли маємо на увазі мислячу свідомість, то говоримо про вузькість горизонту тощо... Позбавлений горизонту бачить не досить далеко й тому переоцінює близьке. І навпаки: володіти широчінню горизонту означає: не обмежуватися найближчим, а виходити за його рамки. Той, хто володіє широтою горизонту, здатен правильно зважувати значення усіх речей, що містяться всередині цього

і просунути за межі поточного розуміння себе, власного буття у світі та своїх відносин з іншими людьми. Розуміння в цьому випадку трактовано як Гадамерів процес «злиття горизонтів» у суспільному житті: «... горизонт сучасного формується аж ніяк не без участі минулого. Не існує жодного горизонту сучасного в собі, достоту як не існують і історичні горизонти, що їх годилося б здобувати. Навпаки, розуміння завжди є процесом злиття цих ніби для себе суцільних горизонтів» [Гадамер, 2000: с. 284]. Контрольоване здійснення такого «злиття» визначено завданням дієво-історичної свідомості в усвідомленні герменевтичної ситуації, що підлягає інтерпретації та висвітленню.

Головними перешкодами інтерпретації та розумінню життєвого світу герменевтичні метатеоретики вважають передусім відсутність у теоретика належної інтуїції внаслідок відмінності його способу життя від способу життя широкого загалу. Щоби бути спроможним інтерпретувати й розуміти інших, теоретик має розвивати й загострювати свою інтуїцію, а для цього йому необхідно відповідно змінювати себе і свій спосіб життя. Таким чином, критерієм оцінювання соціологічної теорії для герменевтичних метатеоретиків є її ґрунтоване на інтерпретації екзистенціальне просвітництво, що сприяє людям у розумінні себе та суспільства.

Критичні, зокрема марксистські, метатеоретики воліють бачити соціологічне теоретизування своєрідною формою соціальної практики, що інтегрує соціальний аналіз і політичну дію для звільнення пригноблених та досягнення соціальної справедливості. Згідно з критичною метатеорією соціологічне теоретизування має бути знаряддям зміни соціальної реальності за рахунок створення дискурсу, який сприяє таким змінам або мотивує до них. Звідси метою соціологічного теоретизування критичні метатеоретики вважають не розбудову теорії, відповідної соціальної реальності, а радше творення соціальної реальності, відповідної теорії. Тобто теоретизування в їхній уяві не обмежене концептуальним моделюванням соціальної дійсності, а є першим кроком у конституюванні й матеріалізації її бажаного, нормативного стану. Для критичних метатеоретиків теорія має нормативний характер щодо соціальної реальності. Відповідно, виявом плідності теоретизування вони визначають не успішну емпіричну верифікацію теорії, а її актуалізацію в соціальній практиці – вплив теорії на зміну соціальної реальності як свого об'єкта. Тобто правильність теорії перевіряється вивченням її внеску в результат соціальної практики.

горизонту, з точки зору віддаленості й близькості, великого і малого. Розроблення герменевтичної ситуації означає, відповідно, знаходження правильного горизонту...» [Гадамер, 2000: с. 281].

За втілення цих метатеоретичних інтенцій «соціологічне теоретизування стає формою соціальної практики, де головний наголос роблять на пропаганді реальності, а не відкритті реальності, на актуалізації ідей, а не перевірці їх, на маніпуляції, а не підтвердженні» [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 119]. Ідеться про безпосереднє залучення теоретиків у соціальні конфлікти та публічні дискусії. На переконання критичних метатеоретиків, соціологічні теорії мають визначати результат зазначених соціальних конфліктів та публічних дискусій: легітимувати одних дієвців, одні події, дії та інститути і делегітимувати інших дієвців, інші події, дії та інститути.

Вельми серйозним відхиленням від описаних вище трьох напрямів соціологічного метатеоретизування вважається його постмодерністський напрям [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 119]. Пояснення програмових засад постмодерністського метатеоретизування в соціології наявне у праці ідейного очільника цього напрямку:

«Я хочу використати термін “модерн” для того, щоби позначити будь-яку науку, яка легітимує себе через відповідність метадискурсу ї у такий спосіб створює відкрите звертання до деяких фундаментальних наративів, таких як діалектика духу, герменевтика сенсу, звільнення раціонального або працюючого суб’єкта, створення багатства тощо...

Гранично спрощуючи, я визначаю постмодерн як недовіру до метанаративів... Наративна функція втрачає своїх носіїв: свого великого героя, свої великі загрози, свої великі мандри, свою велику мету. Вона розсіялася в блоках елементів оповідної мови — наративної, але ще й денотативної, прескриптивної, дескриптивної тощо. Кожному блоку надана прагматична валентність, специфічна для його різновиду. Кожен з нас живе на перетині багатьох із них» [Ліотар, 1995: с. 16–17].

Завважені Ліотаром метанаративи «діалектики духу»*, «герменевтики сенсу», «звільнення раціонального або працюючого суб’єкта» можна вважати ідейними засадами розглянутих вище трьох напрямів соціологічного метатеоретизування. Ці метанаративи містять претензії на універсальність, усезагальність і всеохопність тлумачень та розуміння дійсності. За часів модерну вказані метанаративи живлять віру дослідників у свободу на підґрунті автономії людського розуму, у єдність (надкультурність і надісторичність) людського досвіду, у самоочевидність логічного й наукового раціоналізму, у витлумачуваність та осмислюваність реальності, у детермінізм, у можливість

---

* С. Леш стверджує, що тут ідеться про метанаратив «права на науку» доби Просвітництва [Леш, 2003: с. 115]. На ідейних підвалинах Просвітництва з часом постав позитивізм.

створення всеохопної й універсальної системи значень, у послідовній критерії оцінювання претензій на наукові твердження.

Натомість доба постмодерну виявляє себе сумнівами дослідників стосовно питомих модерних уявлень про істину та прогрес. У модерних прагненнях і пошуках влади, універсалізації, раціоналізації й гомогенізації дослідники-постмодерністи вбачають передумови авторитаризму, геноциду та руйнування природного доквілля. Модерні метанаративи сприймаються як фіктивні конструкти, а їхні претензії на природність і самоочевидність пов'язуються з інтересами та ідеологією певних суспільних сил. Відтак постмодерні метатеоретики виявляють і викривають явні та неявні ідеологічні уподобання модерних метанаративів, здійснюють постійну делегітимацію та деконструкцію їх. Їхньою метою є розбудова локальних наративів, що, втім, теж підлягають деконструкції, щойно будуть створені. Постмодерна деконструкція теоретичних наративів тут є перманентною, позаяк має сенс сама по собі як мета, а не як засіб і передумова реконструкції їх для досягнення остаточної істини, що її жадали теоретики часів модерну. Тобто постмодерні метатеоретики віддають перевагу релятивістській теорії — неусталеній і релевантній в обмеженому соціально-просторовому та часовому контексті.

Інший підхід до розрізнення метатеоретичних напрямів та їхніх внесків у соціології запропонував В. Волес. Він зауважив існування двох головних різновидів соціологічної метатеорії: 1) синтетичного, що класифікує теорії згідно з певною всеохопною типологією за критеріями періодизації виникнення, національної належності творців, основної тематики та ідеологічної впливовості; 2) аналітичний, що передусім виокремлює основні складники теорій і потім класифікує ці складники за типами [Wallace, 2000]. Синтетичній метатеорії приписують центральну роль в описових класифікаціях соціологічної теорії у підручниках і навчальних планах, а також у соціології та історії соціології. В останніх випадках ідеться про облік піднесення і занепадів соціологічних наукових шкіл або перспектив, систематичну концептуалізацію їхніх групувань.

Аналітична метатеорія, своєю чергою, поділена Волесом на два класи: перший, у межах якого у складників теорії, що підлягають класифікації, мають бути свої емпіричні референти, а доведення теорії здійснюється через інтерсуб'єктивну верифікацію; другий клас, у межах якого класифіковувані складники теорії можуть мати неемпіричні референти, а сама теорія доводиться згідно з неемпіричними стандартами об'єктивності. Внесок неемпіричної аналітичної метатеорії в соціологічну теорію вважається неспецифікованим з огляду

на її ідеологічні та моральні засади. Натомість внесками емпіричної аналітичної метатеорії є розв'язання центральних проблем соціології: 1) кумуляції знань: систематичного накопичення кінцевого продукту соціологічного дослідження – колективно схваленого емпіричного знання про соціальні феномени; 2) теоретичної інновації: систематичної розбудови нових версій основних засобів, використуваних у генеруванні цього кінцевого продукту, – колективної спільної теорії та методу; 3) посилення почуття солідарності в масштабах дисципліни серед соціологів різних теоретичних традицій і спеціалізацій. Передумовою розв'язання зазначених центральних проблем соціології є зорієнтованість емпіричної аналітичної метатеорії на пошук загальної дисциплінарної «мови» для соціологів у всьому світі незалежно від їх спеціалізації.

Один із чільних представників метатеоретичного руху у світовій соціології 1990-х років дав дуже влучну образну характеристику метатеоретизування:

«Метатеоретизування є постійною умовою теоретизування в соціології... Метатеоретизування ніколи не вмирає: воно приходить і йде, проривається і стихає, реагуючи на зміну ситуації у “першому порядку” теоретизування. Якщо соціологічне теоретизування є важким шляхом незнайомою територією, то метатеоретизування репрезентує часті перерви для відпочинку, консультаційні мапи, ревізію планів мандрівки або навіть інші думки про кінцевий пункт призначення. Чим складніший шлях, тим більше буде перерв... Оскільки багато з проблем, пов'язаних із соціологічним теоретизуванням, є онтологічними за своєю природою, метатеоретизування завжди буде частиною соціології» [Zhao, 2001: p. 392].

Якщо, за твердженням Чжао, метатеоретизування є неусувним складником соціології, то постають питання: яким наразі є його стан і які його сучасні перспективи? Спади та піднесення соціологічного теоретизування і метатеоретизування чергуються: піднесення метатеоретизування є реакцією на кризу теоретизування, а своїм піднесенням теоретизування, своєю чергою, імовірно, завдячує попередньому злету метатеоретизування. Після 2000 року у світовій соціології оприлюднено низку теоретичних праць, які, можливо, є метатеоретичними розробками або за змістовими ознаками можуть вважатися спробами таких. Ідеться про тексти Дж. Ритцера, Дж. Тернера, Дж. Александера, Ш. Ейзенштадта, П. Гедстрьома, І. Валерстайна, Д. Норта та ін. У більшості цих теоретизувань явні претензії на розроблення метатеорії не артикульовано. Проте амбітність або масштабність їх дає підстави для припущень про відповідні задуми авторів.

Не виключено, що постали нові ідеальні типи та започаткувалися нові напрями соціологічного метатеоретизування. Утім, щоби з'ясувати гаданий метатеоретичний сенс зазначених сучасних теоретичних розробок, необхідне історичне дослідження розбудови метатеорії соціології впродовж усього існування останньої.

Джерела

- Гидденс, Э. (2003). *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. Москва: Академический проект.
- Гильберт, Д., Аккерман, В. (2010). *Основы теоретической логики*. Москва: Издательская группа URSS.
- Гильберт, Д., Бернайс, П. (1979). *Основания математики. Т. I: Логические исчисления и формализация арифметики*. Москва: Наука.
- Гильберт, Д., Бернайс, П. (1982). *Основания математики. Т. II: Теория доказательств*. Москва: Наука.
- Гоулднер, А. У. (2003). *Наступающий кризис западной социологии*. Санкт-Петербург: Наука.
- Гадамер, Г.-Г. (2000). *Истина и метод. Т. I: Герменевтика I: Основы фило-софської герменевтики*. Київ: Юніверс.
- Дембіцький, С. (2012). Метааналіз: ключові поняття та основи обчислень (на прикладі даних крос-національних досліджень). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 160–174.
- Дембіцький, С. (2013а). Оцінювання гетерогенності в метааналізі (на прикладі даних крос-національних досліджень). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 154–165.
- Дембіцький, С. (2013б). Роздільний аналіз підгруп у метааналізі (на прикладі даних крос-національних досліджень). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 161–179.
- Захарченко, М. В. (1998). Система соціологічного знання. В: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. (Уклад.), В. І. Волович (Ред.), *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* (сс. 473–477). Київ: Український центр духовної культури.
- Козер, Л. А. (2006). *Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте*. Москва: Норма.
- Лебедев, С. А. (2010). Уровни научного знания. *Вопросы философии*, 1, 62–75.
- Леш, С. (2003). *Соціологія постмодернізму*. Львів: Кальварія.
- Ліотар, Ж.-Ф. (1995). Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*, 5/6, 15–38.
- Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ, Хранитель.
- Метатеорія (2002). В: В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (сс. 371–372). Київ: Абрис.

Олійник, Ю. (2017). Обертіві світи і відносність існування: сім кроків до філософії Курта Гюделя. *Філософія і Релігієзнавство*. Отримано з: <http://www.tureligious.com.ua>

Парсонс, Т. (2002). Структура соціального дійства (Глави из книги). В: Т. Парсонс, *О структуре социального действия* (с. 43–328). Москва: Академический проект.

Рыбщун, А. (2010). *Украинская социология. Традиции, факторы, ориентиры развития (советский и постсоветский периоды)*. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing.

Садовский, В. Н. (1972). Общая теория систем как метатеория. *Вопросы философии*, 4, 78–89.

Садовский, В. Н. (1973). Проблемы общей теории систем как метатеории. В: *Системные исследования. Ежегодник* (с. 127–146). Москва: Наука.

Садовский, В. Н. (1974). *Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ*. Москва: Наука.

Сорос, Дж. (2018). *Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму*. Харків: Фоліо.

Тарский, А. (1999). Понятие истины в языках дедуктивных наук. В: В. А. Смирнов, В. Л. Васюков (Сост.), Е. Н. Шуляга (Ред.), *Философия и логика Львовско-Варшавской школы* (с. 14–155). Москва: РОССПЭН.

Тернер, Дж. (1985). *Структура социологической теории*. Москва: Прогресс.

Уоллес, У. (1994). Про дисциплінарну матрицю в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 1/2, 103–117.

Abrams, D., Hogg, M. (2004). A Metatheory Lessons from Social Identity Research. *Personality and Social Psychology Review*, 8 (2), 98–106.

Chernoff, F. (2007). *Theory and Metatheory in Internatinal Relations: Concepts and Contenting Accounts*. New York: Palgrave Macmillan.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing in a postpositivist frame. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 269–286.

Edwards, M. (2010). *Organisational transformation for sustainability: An integral metatheory*. New York: Routledge.

Edwards, M. G. (2013). Misunderstanding Metatheorizing. In: *Systems Research and Behavioral Science. Published online in Wiley Online Library*. Retrieved from: <http://onlinelibrary.wiley.com/wol1/doi/10.1002/sres.2203/full> (DOI: 10.1002/sres.2203)

Fiske, D. W., Shweder, R. A. (Eds.) (1986). *Metatheory in social science: pluralisms and subjectivities*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Friedheim, E. A. (1979). Empirical Comparison of Ritzer's Paradigms and Similar Metatheories: A Research Note. *Social Forces*, 58 (1), 59–66.

Fuhrman, E., Snizek, W. (1990). Neither proscience nor antiscience: Metasociology as dialogue. *Sociological Forum*, 5 (1), 17–36. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/BF01115135>

Giunchiglia, F., Traverso, P. (1996). A metatheory of a mechanized object theory. *Artificial Intelligence*, 80 (2), 197–241.

Gold, M. (1992). Metatheory and Field Theory in Social Psychology: Relevance or Elegance? *Journal of Social Issues*, 48 (2), 67–78.

Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.) (2005). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. New York: Cambridge University Press.

Hood, K. E. (1995). Social Psychology and Sociobiology: Which Is the Metatheory? *Psychological Inquiry*, 6 (1), 54–56.

Hunter, G. (1971). *Metalogic: An Introduction to the Metatheory of Standard First Order Logic*. London: Palgrave Macmillan.

Kleene, S. C. (1952). *Introduction to Metamathematics*. Amsterdam: North Holland.

Leong, S. M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.

Norton, B. (1977). On the Metatheoretical Nature of Carnap's Philosophy. *Philosophy of Science*, 44 (1), 65–85.

Ritzer, G. (1988). Sociological Metatheory: A Defense of a Subfield by a Delineation of its Parameters. *Sociological Theory*, 6 (2), 187–200.

Ritzer, G. (1991). Reflections on the Rise of Metatheorizing in Sociology. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 237–248.

Ritzer, G., Zhao, S., Murphy, J. (2001). Metatheorizing in Sociology: The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism. In: J. H. Turner (Ed.), *Handbook of Sociological Theory* (pp. 113–131). New York: Kluwer Academic; Plenum Publishers.

Singer, A. E. (2010). Strategy as Metatheory. *Integral Review*, 6 (3), 57–72.

Teske, J. A., Pea, R. D. (1981). Metatheoretical Issues in Cognitive Science. *The Journal of Mind and Behavior*, 2 (2), 123–178.

Tsoukas, H., Knudsen, C. (Eds.) (2003). *The Oxford handbook of organization theory: Meta-theoretical perspectives*. New York: Oxford University Press.

Uher, J. (2016). What is Behaviour? And (when) is Language Behaviour? A Metatheoretical Definition. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 46 (4), 475–501.

Wallace, W. L. (2000). Metatheory. In: *Encyclopedia of Sociology* (vol. 3, pp. 1852–1855). New York: Macmillan Reference.

Weigert, A. J. (2010). Metatheoretical Theses on Identity, Inequality, Time, and Hope: Toward a Pragmatic Cosmopolitanism. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 40 (3), 249–273.

Zach, R. (2006). Hilbert's Program Then and Now. *Philosophy of Logic*, 5, 411–447.

Zhao, S. (1991). Metatheory, Metamethod, Meta-Data-Analysis: What, Why, and How? *Sociological Perspectives*, 34 (3), 377–390.

Zhao, S. (2001). Metatheorizing in Sociology. In: G. Ritzer, B. Smart (Eds.), *Handbook of Social Theory* (pp. 386–394). Thousand Oaks, CA, London: Sage.

Нарис 2

ГЕНЕЗА МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ В СОЦІОЛОГІЇ (1950–1970)*

Період генези соціологічного метатеоретизування доволі фрагментарно висвітлено у світовому дискурсі історії соціології загалом. І це стоїть на заваді нашим зусиллям досягнути сучасний стан і перспективи метатеоретизування в соціології, бо внеможливиє порівняння їх із відповідними попередніми станами та перспективами. А отже, обставина нез'ясованості всіх зауважених аспектів спонукає до ретроспективного огляду їх. Цей огляд здійснено на підставі вибіркової реактуалізації змісту низки окремих метатеоретичних публікацій 1960–1970-х років, що видаються вельми повчальними та вартісними в наших умовах.

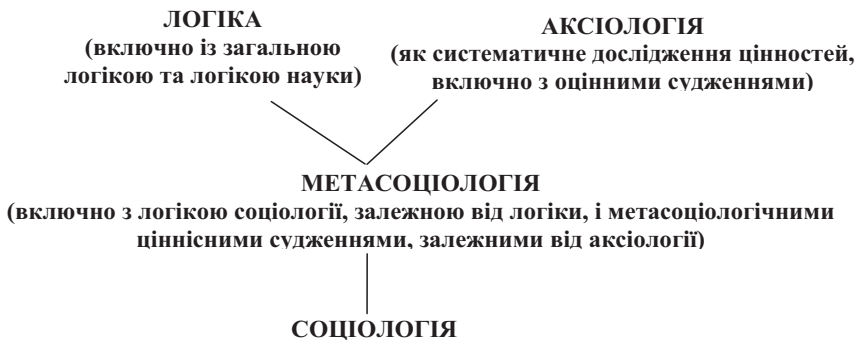
2.1. Філософські витоки соціологічного метатеоретизування

Започаткування предметної царини метасоціологічних досліджень пов'язується із трактатом П. Ферфі, в якому обґрунтовувалася їхня доцільність (див.: [Furfey, 1953; 1965]). Тут уперше використано термін «метасоціологія». Цим терміном позначено спеціальну допоміжну науку, яка: 1) «покликана висвітлювати й застосовувати принципи конструювання та критичності валідної соціології»; 2) має своєю функцією «визначення для соціології критеріїв наукової якості та критеріїв відповідності (relevance) для їх практичного застосування»; 3) «надає методологічні пресупозиції (presuppositions), необхідні для проведення соціологічних досліджень, розбудови соціологічних систем, а також критики таких досліджень і таких систем після їх завершення» [Furfey, 1965: р. 8]. Під критеріями наукової якості тут розуміють критерії відмінності наукових знань від ненаукових знань у предметних царинах, у яких працює соціологія. Натомість критерії відповідності (relevance) трактуються як критерії визначення предметного поля – виокремлення суто того, що стосується соціології, – із того, що не є таким. Розроблення й запровадження процедур-

---

* Автор нарису: В. Пилипенко.

них правил застосування цих критеріїв у соціологічних дослідженнях також віднесено до прерогатив метасоціології. Таким чином, ідеться про дві взаємопов'язані, але різні науки: «... метасоціологія – це наука, відмінна від соціології... Предметом соціології є щось, що існує в реальному світі людей і подій, тоді як предмет метасоціології – сама соціологія» [Furfey, 1965: р. 9]. Зокрема, розділи цитованої вище метасоціологічної праці присвячені питанням природи й розвитку метасоціології, природи наукових знань загалом, метасоціологічних ціннісних суджень, визначень, соціальної логіки, логічної структури науки загалом і соціології зокрема, індукції та статистичного аналізу, спостереження як методики дослідження, прикладних досліджень індивідів і спільнот, культурного підходу й експериментального методу в соціології, застосування тестів та анкет, використання письмових джерел тощо. В епістемологічному вимірі метасоціологія опосередковувала зв'язки між соціологією та її загальнонауковим філософським підґрунтям – логікою та аксіологією (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Метасоціологія у структурі зв'язків між соціологією, логікою та аксіологією [Furfey, 1965: р. 18]

Загалом початковий філософський еkleктизм метасоціології середини ХХ століття передував диференціації предметних царин пізніших метадосліджень соціології (метаметоду, метааналізу даних та метатеорії [Пилипенко, 2017: с. 61–63]). Виокремлення згодом соціологічного метатеоретизування теж відбувалося на філософському підґрунті. Зокрема, робочі рамки соціології пов'язували із застосуванням методів діалектичного міркування [Gross, 1961]. Ці рамки позначалися як «недіалектичні»* з одночасним зауваженням, що вони

* Серед тогочасних джерел соціальної діалектичної думки Л. Грос завважує Поперову працю, присвячену ідеї «відкритого суспільства» та його антиподів [Попер, 1994a,b].

можуть бути названі також «перспективною оцінкою» або «контекстною оцінкою». Ішлося про зосередження уваги на колізіях бачень або контекстуальних суперечностях у теоретизуванні:

«Центральний засновок (premise) неодіалектики означає, що всі слова як протилежні (антоніми) або як схожі на еквівалентні терміни (синоніми) мають сенс або спрямування (sense or direction), які необхідно вказати, перш ніж їхні властивості та відносини можна зрозуміти. Сенс або спрямування властивостей і відношень задає їхній контекст: специфічні елементи, якості, випадки (occurrences), події (events), інциденти, предмети, одиниці, виміри, чинники, компоненти, епізоди, категорії, умови або обставини. Через нездатність людини постійно ізолювати будь-яку частину або аспект досвіду необхідно враховувати особливості, через які про них відомо. Це те, що має-ся на увазі під контекстом. Кожна річ сама є складовою контекстів, і кожен контекст вимагає, згодом своєю чергою, оцінювання його контексту і т.д. через нескінченну регресію, край якій покладають лише постійні обмеження, за яких працює людина» [Gross, 1961: p. 128].

На різних етапах дослідження певні ідеї та «сутності» (things) можуть становити осердя або контекст його предметної царини, тобто виступати як істотний елемент (сутність) або умовний елемент (обставина) її. Такого роду мінливість аналітичного контексту виявляється в ефектах зміщення перспектив основних уживаних термінів. Грос наводить приклад комплексного терміна «протилежний» (opposite), який описує або передбачає, що «сутності» протистоять одна одній. Такими протилежними «сутностями» можуть бути майже будь-які категорії думки – терміни, твердження, характеристики, ідеї, тенденції, результати, дії, рухи, сили, якості, величини, мотиви, наміри, судження, інтереси, цінності, просторові референти, часові послідовності тощо. Концептуальні контексти опозицій різняться, позаяк протилежні «сутності» бувають антагоністичними, конфліктними, суперечливими, контрарними, контрастними, екстремально розбіжними, діаметрально різними, антитетичними, полярними, образно зворотними (figuratively inverse), взаємовиключними, комплементарними, реверсивними (reverse), конверсійними (converse), можуть перебувати у зіткненні чи протидії, бути антиподами й т.ін. Такими є низки невизначених і взаємно переплєтених сенсів, що їх доводиться з'ясовувати задля увиразнення змісту тверджень.

Чимало таких взаємопов'язаних контрастних та дихотомічних понять Грос убаचाє в текстах чільних теоретиків соціології. Серед них: спільнота і суспільство [Тьоніс, 2005]; ідеологія та утопія [Мангайм, 2008]; явні талатентні (дис)функції у функціональному аналізі, типо-

логія альтернативних реакцій на соціальну структуру в поєднаннях прийняття / відхилення соціально схвалюваних цілей та засобів їх досягнення [Мертон, 2006: с. 146, 255] та ін. Зокрема, у Мангаймовій антиномії ідеології та утопії йдеться, по суті, про дві ідеї, що виходять своїм змістом за межі чинного соціального порядку. Позаяк ідеологія зорієнтована на деякі минулі ситуації, а утопія – на гаданий майбутній суспільний лад, обидві є погано пристосованими до теперішнього – поточної соціальної реальності. Тож найкращий вихід тут полягає у якнайширшому синтезі різних бачень певних моментів історії, сьогодення та майбуття – більш всеосяжному за змістом, ніж кожне з них поодиноці. Для Мангайма найкращою перспективою була та позиція, що виявляла найбільшу всебічність та плідність у розв’язанні емпіричних проблем і давала змогу досконало пристосувати дію до мети, якої прагнуть досягти.

Подібно до розв’язання цієї Мангаймової ідеологічно-утопічної колізії пояснюються й особливості неодіалектичного аналізу в соціологічному мета́теорети́зуванні: «Якщо плідна соціальна наука включає як випадок концептуальних протилежностей (*opposites*), так і випадок перехідних континуумів, то мова соціології має бути багатозазово розглянута з огляду на її взаємодоповняльні, координаційні, взаємозалежні, посередницькі та об’єднавчі елементи або взаємодії, подібно до мови різноманітності, контрарності, багатополярності та інших диз’юнктивних аспектів» [Gross, 1961: p. 132]. Наприклад, соціальні процеси ізоляції, взаємодії, диференціації, панування, адаптації, конкуренції, індивідуалізації та інші можуть бути глибше специфіковані як типи діалектичних відносин щодо їхніх смислових контекстів, граничних умов та перехідних якостей. Процедура неодіалектичного аналізу охоплює мінімальний перелік питань, які слід ставити стосовно будь-якої соціологічної теорії:

«(1) Які *протилежності* (*opposites*) передбачено соціологічним терміном, пропозицією чи схемою? (2) Якими є перехідні або проміжні царини (*transitional or intermediate regions*), що поєднують протилежності одна з одною? (3) Якими є контексти *опозиції* та *a-позиції диспуту* (*opposition and apposition*), що виявляються на різних рівнях логічного та емпіричного аналізу? (4) Якими є методологічні та сутнісні принципи, на підставі яких протилежності можуть бути інтегровані, синтезовані або об’єднані? (5) Які протилежності мають пріоритет, будучи розглядувані як засновки або передумови аналізу? Іншими словами, якими є умови, за яких різні індивіди, групи та суспільства надають перевагу деяким сукупностям протилежностей на відміну від інших?» [Gross, 1961: p. 134].

Неодіалектика передбачала відмову від сподівань на безперечну адекватність будь-якої концептуальної схеми в аналізі складного досвіду осмислення соціального світу із притаманними йому нескінченними суперечностями та невпинними змінами. З неодіалектичного погляду кожна інтерпретація соціальної реальності може і має бути взята під сумнів однією чи кількома іншими інтерпретаціями*. Жодне твердження не приймається як остаточно безперечне. І навіть тоді, коли воно на позір оперує самозрозумілими фактами, неодмінно вишуковуються їх альтернативні пояснення. Будь-які теоретичні ідеї не приймаються на віру беззастережно, натомість систематично вишуковуються суперечності та протилежності в кожному пункті їх викладу. Після конкретизації альтернативних і суперечливих бачень здійснюється пошук «спільного знаменника» їх та інтеграції в перебігу синтезу.

Опонувати запропонованим метатеоретичним рамкам соціології на підґрунті неодіалектики вирішив сам Т. Парсонс. Він категорично розцінює неодіалектичне метатеоретизування не лише як непродуктивне, а й навіть як шкідливе для поступу соціологічної науки з огляду на марне поглинання ним непропорційно великої частки часу і творчої енергії дослідників [Parsons, 1961: p. 139]. Водночас залучення до цієї дискусії стало нагодою для викладу Парсонсом власної версії соціологічної метатеорії.

2.2. Засади метатеорії соціології у версії Т. Парсонса

Парсонсовій інтерпретації метатеорії соціології передує його розуміння природи соціологічної теорії. З його погляду, наукова теорія є логічно інтегрованою сукупністю пропозицій про співвідношення змінних. Тобто теорія розглядається як абстрактна концептуальна побудова, що систематично пов'язує одне з одним низку тверджень про факти для розв'язування емпіричних завдань. Головними критеріями гідної теорії Парсонс вважав її емпіричну актуальність, концептуальну виразність і точність, логічну інтегрованість тощо.

---

* Грос вважає, що будь-який науковець не спроможний бути єдиним арбітром своїх власних помилок, і відтак у науці необхідно покладатися на судження інших. У цьому контексті примітне таке спостереження: «Часто статті в соціології пишуться як вердикт правників; але, схоже, у нас дуже багато прокурорів та недостатньо суддів» [Gross, 1961: p. 135]. Оскільки під час суду суддя зважає обґрунтованість звинувачувальної тези прокурора і захисної антитези адвоката та виробляє власну синтезу судового вердикту, то в неодіалектиці вбачається можливість бажаного перевтілення соціолога в подобу такого неупередженого судді.

В останньому випадку йдеться не лише про логічну сумісність різних пропозицій у межах теоретичної схеми, а й про їх взаємне підсилення, коли висновок з однієї частини цієї схеми логічно поєднується з іншими частинами цієї схеми. Щоби відповідати зазначеним якісним характеристикам, теорія має бути не лише достатньо узгодженою з емпіричними фактами, а й опертою на певні філософські засади:

«Теорія, звичайно, завжди існує у ще більш узагальненій матриці припущень про природу систем емпіричної реальності, щодо якої теорія є релевантною. Ця матриця, або “референційна рамка” (frame of reference), так би мовити, вказує, принаймні частково, на те, що Грос називає сферою метатеорії. Прикладом тут є система відліку класичної механіки, яка включає в себе основні поняття частинок, маси, евклідового простору та розташування в ньому, руху як зміни місця розташування із плином часу і т.д.» [Parsons, 1961: p. 137].

Метатеорія тут трактована як найзагальніша вихідна схема інтерпретації досліджуваних феноменів. Ця схема постає внаслідок апріорного визначення низки ключових логічно пов'язаних аналітичних категорій і їх подальшого використання для продукування низки взаємопов'язаних узагальнених пропозицій. Останні, своєю чергою, слугують підвалинами і витокami конкретніших теоретичних тверджень. Подібна формалізація розглядалася Парсонсом як своєрідна передумова майбутнього теоретизування та конкретних емпіричних досліджень.

Таке трактування метатеорії, за власним визнанням його автора, склалося під ідейним впливом на нього праці А. Н. Вайтгеда «Наука в сучасному світі» [Parsons, 1979/80: p. 16; Парсонс, 2002: с. 59]. У цій Вайтгедовій праці було концептуально увиразнено Ньютонову метатеоретичну схему механіки, що її склали тривимірний прямолінійний простір, поняття швидкості та руху. Цю найабстрактнішу концептуалізацію не складають теоретичні твердження на кшталт «якщо..., то...», що встановлюють певне відношення між різними змінними. Метатеоретична схема, натомість, розбудовується і застосовується на цілком іншому рівні абстракції, через що не підлягає доведенню або спростуванню через прості процедури емпіричної верифікації або її протилежності – фальсифікації.

Відтак стосовно соціології Парсонс теж наголошує надзвичайну необхідність аналітичного розрізнення і неприпустимість сплутування рівнів теоретизування й метатеоретизування. У протилежному випадку він не виключає безпідставного перенесення очікувань та критичних зауважень, релевантних суто на одному з цих рівнів, на інший. Через це обов'язком дослідників є однозначне визначення

рівня – теоретичного чи метатеоретичного, – на якому вони провадять свій аналіз. Дослідникам не варто користуватися одним і тим самим терміном без попереднього ретельного визначення сфери його вжитку – теоретизування та/або метатеоретизування, а також без попередження про перехід з одного рівня аналізу на інший.

Парсонс також убачав ідейні витoki власних метатеоретичних поглядів в інтелектуальних впливах німецької соціології та філософії, яких він зазнав за часів свого навчання у Гайдельберзькому університеті. Далися взнаки, зокрема, участь у присвяченому Максу Веберу семінарі під керівництвом К. Мангайма та в семінарі за Кантовою «Критикою чистого розуму» під керівництвом К. Ясперса, а також навчання та складання іспитів у нього, захоплення феноменологією Е. Гусерля та М. Гайдегера. Власне це академічне оточення вможливило суто Парсонсове осягнення й витлумачення теоретичного доробку М. Вебера.

Передусім це стосувалося трактування соціології як наукової дисципліни, що повинна: 1) намагатися зрозуміти (*verstehen*) дії та суб'єктивні мотиви індивідів у їхніх взаємовідносинах; 2) розвинути каузальні пояснення перебігу, напрямів та наслідків дії [Вебер, 2012: с. 23–37]. Вебер наполягав на поєднанні цих двох методологічних підходів у соціології: «... що соціологія категорично заперечує – це твердження, ніби “розуміння” і каузальне “пояснення” не мають ніякого стосунку одне до одного, – хоча, звичайно, цілком правильно, що дослідження в обох випадках розпочинається на протилежних полюсах реальності; зокрема, статистична повторюваність поведінки аж ніяк не робить “зрозумілішим” її сенсу, а оптимальний ступінь “зрозумілості” як такий ніяк не впливає на повторюваність... Звичайно, суто “сенсові” інтерпретації конкретної поведінки навіть за найбільшої їх очевидності і для соціології є лише гіпотезами каузального зведення. Вони потребують якнайретельнішої верифікації, яка здійснюється тими ж шляхами, що й верифікація будь-якої іншої гіпотези» [Вебер, 1998: с. 114–115]. Тобто «розуміння» і каузальне «пояснення» – рівною мірою важливі, незамінні й потребують неодмінного комбінування в дослідженнях суспільства. Попри це Парсонс став свідком виокремлення та протиставлення зазначених двох методологічних підходів на семінарі К. Мангайма. Подібне методологічне розмежування він зауважив і в тогочасному інтелектуальному середовищі соціальних та поведінкових наук загалом. Парсонсовий опис тут вирізняється іронічною метафоричністю: феноменологію він визначив як «заколот» проти методологічного об'єктивізму та привілейованого становища природничих наук, а біхевіоризм –

як «замах» на методологічний суб'єктивізм наук про дух, свідомість і культуру; А. Шюц удостоївся звання «пропагандиста» соціальної феноменології, а Б. Скінер, який «урівноважив» появу Шюца, – звання «апостола» соціального біхевіоризму.

Як зізнається Парсонс, сам він перейняв методологічні уподобання М. Вебера у їхньому цілісному здвосному вигляді під впливом К. Ясперса. Оскільки останній, як і Вебер, був кантіанцем [Ясперс, 2009: с. 425–445], він намагався обґрунтувати Веберове балансування між методологічним суб'єктивізмом та об'єктивізмом на засадах філософії І. Канта. Зокрема, серед таких засад Парсонс зауважує Кантове трактування «трансцендентальної єдності апперцепції». Воно містить осмислення на філософському рівні відношення між суб'єктивними та об'єктивними аспектами пізнання: «*Трансцендентальна єдність* апперцепції є та єдність, через яку все дане в спогляданні Різноманітне об'єднується в понятті об'єкта. Тому вона зветься *об'єктивною*, і її слід відрізнити від *суб'єктивної єдності* свідомості, яка є *визначенням внутрішнього чуття*, через яке те Різноманітне споглядання емпірично дається для такого поєднання» [Кант, 2000: с. 109]. Ідеться про існування трансцендентального складника емпіричного пізнання, який не зводиться лише до сприйняття сигналів, що надходять з емпіричного світу (inputs). Цей трансцендентальний складник емпіричного пізнання вважається основою синтезу того, хто пізнає, і пізнаваного, а також дієвця і ситуативного світу, в якому чиниться дія.

Кантові філософські засади Ясперсового обґрунтування Веберової спроби поєднати в соціології суб'єктивний та об'єктивний методологічний складники були однією із підстав Парсонсової ідентифікації та продовження теоретичної «лінії» Канта – Вебера – Ясперса: «Спіраючись на традиції французької соціальної думки (особливо у формі, наданій їм Дюркгаймом), можна, мабуть, твердити, що лінія мислення Канта – Вебера – Ясперса передбачає не просто якусь “нейтральну ідейну смугу” між суб'єктивістами феноменологічного віросповідання та об'єктивістами біхевіористського штибу, а й (за належної інтерпретації) існування великої теоретичної платформи, що по-справжньому об'єднує їх. Принаймні в цьому напрямку я будував і намагався розвивати власну мета́теоретичну позицію» [Parsons, 1979/80: р. 9] (див. також: [Парсонс, 2002: с. 49]). Вихідними принципами цієї мета́теоретичної позиції були твердження, що: 1) будь-яке соціальне знання із претензіями на наукову достовірність має припускати реальність і пізнаваних об'єктів, і суб'єкта, який пізнає; 2) успішне пізнання можливе в межах спільноти суб'єк-

тів, що пізнають, спілкуються та обмінюються інформацією одне з одним, завдяки чому уникають пасток соліпсизму; 3) пізнавані об'єкти слід розглядати як суб'єкти дії та тлумачити з огляду на гаданий смисловий зміст їхніх дій, який необхідно збагнути дослідникові.

Парсонс виокремив головні складники власної версії соціологічної метатеорії*. Передусім це – соціологічна «первинна референційна рамка» у вигляді синтетичної концептуальної схеми «структури соціальної дії», що була обґрунтована в однойменній праці 1937 року. Ця поняттєва схема підсумовувала Парсонсові пошуки концептуального консенсусу між інтерпретаціями соціальних дій у теоретичному спадку М. Вебера, Е. Дюркгайма, В. Парето і А. Маршала. Загалом її зміст зводився до того, що до дії вдається мотивований та цілеспрямований дієвець, який перебуває у ситуації з певними ситуативними, нормативними, ціннісними, процедурними, ресурсними і цільовими умовами та чинниками його дієвості. Згодом ця поняттєва схема набула розвитку внаслідок доповнення поняттями соціальної взаємодії, системи, особи, організму, культури та ін.

«Метатеоретичним каркасом» патернових змінних Парсонс вважає власну схему принципів змінних щодо орієнтації дій особистостей, ціннісних взірців культур та нормативно-статусних вимог соціальних систем [Parsons, 1979/80: р. 10–11; Парсонс, 2002: с. 51–52]. Ця схема має вигляд п'яти дихотомічних пар аналітичних категорій: афективність / афективна нейтральність; дифузність / специфічність; партикуляризм / універсалізм; аскрипція (приписування) / досягнення; орієнтація на себе / орієнтація на колектив. На відміну від Веберової типології дій, що виокремлювала 4 типи, Парсонсова схема через комбінування різних виборів у межах дихотомій уможлиблює концептуальне виокремлення 32 типів дій, ціннісних взірців та нормативно-статусних вимог [Йоас, Кнебль, 2013: с. 109]. На підґрунті такої типології можливі достатньо вичерпні описи, порівняльний аналіз та розбудова теорій різних форм соціального чи не в усій їхній складності. При цьому аналітичні моделі особистості, культури та соціального порядку набувають концептуального співвіднесення.

Найважливішою і єдиною у своєму роді метатеоретичною сутністю в Парсонсовому теоретизуванні та в його співробітників визначено 4-функційну схему AGIL [Parsons, 1979/80: р. 11; Парсонс, 2002: с. 52]. Ця схема є типологією головних функцій соціальної системи,

* У соціологічному дискурсі не бракує ґрунтовних аналізів цих складників Парсонсового доробку (наприклад: [Тернер, 1985: с. 58–100; Ритцер, 2002: с. 118–128; Батыгин, 2003; Резнік, 2010: с. 28–71; Йоас, Кнебль, 2013: с. 37–140; та ін.]). Тож я обмежуся лише дуже стислим і побіжним описом його.

виконання яких уможливило її існування: адаптації – пристосування до довкілля; ціледосягнення (goal attainment) – здатності ставити певні цілі й досягати їх; інтеграції – забезпечення згуртованості своїх складників; підтримання латентного патерну – збереження й відтворення сталої латентної структури. Така 4-функційна схема стала знаряддям концептуальної формалізації співвіднесених аналізів систем людського організму, особистості, суспільства та культури, структурних складників і підсистем цих систем, аспектів процесу соціального розвитку їх тощо. Подальше її застосування пов'язувалося із перспективою метатеоретичного обґрунтування понять часу та свободи в розбудові теорії живих систем (згодом цей задум намагався втілити Н. Луман).

Загалом Парсонс відверто вказував, що ідейні та світоглядні витоки його власних метатеоретичних і теоретичних розробок часто перебувають за межами соціології – в надрах філософії, біології, психології, соціальної психології, економіки, теорії інформації та кібернетики. Цим він намагався утвердити й підкреслити науковий статус соціології, її належність до привілейованої системи наукового знання. Та водночас були соціологи, які намагались діяти в протилежному напрямі.

2.3. «Метатеоретичний скандал» в американській соціології

Примітною подією в соціологічному метатеоретизуванні кінця 1970-х років був так званий метатеоретичний скандал, який артикулювала публікація М. Оверінгтона, що викликала неабияке збурення серед соціологів. Автор зауважив у низці філософських, історичних та соціологічних досліджень науки оскарження спеціального, демаркованого і привілейованого становища наукового соціологічного знання на тлі ненаукового знання [Overington, 1979]. Деякі дослідники піддавали сумніву усталені аподиктичні* принципи, що виправдовують розмежування наукових та інших знань, уявлення про контекстно-незалежний характер наукового знання та відмінності між наукою й ідеологією. Такі принципи до того мали для соціології безперечний метатеоретичний характер. Вони апіорно і

---

* Аподиктичний (від грец. *αποδεικτικός* – той, що доводить) – безумовний, достовірний, той, що базується на логічній необхідності; категоричний у твердженнях.

ззовні – незалежно від її власних дослідницьких практик – обґрунтовували привілейований статус соціологічного знання як частини наукового знання загалом.

Важливим складником філософського обґрунтування привілейованого статусу наукових знань було постулювання відмінності між науковими твердженнями та іншими видами тверджень. Ця відмінність пояснюється тим, що наукові твердження на тлі всіх інших тверджень є найбільшою мірою емпірично уґрунтованими. До спроб такого у виразненні та виправдовування демаркації наукового знання вдавалися філософи науки. Їхніми «слідами» в соціології Оверингтон вважав вжиток понять «верифікація», «фальсифікація» та «тестування» в обговоренні емпіричної «адекватності» соціологічних тверджень. Однак метатеоретичне значення цих понять він пов'язував зі спробами сформулювати принцип логічного розмежування наукових і ненаукових тверджень, у якому ці поняття поставали як критерії.

Зокрема, логічні позитивісти пропонували принцип верифікації значення як аподиктичний стандарт демаркації при розрізненні когнітивно значущих, з одного боку, і безглузких тверджень – з іншого, на підставі верифіковуваності їх через емпіричне спостереження. Емпірична верифіковуваність як ознака науковості мала відмежовувати наукові твердження від ненаукових, а науку – від інших форм знання. Але строгість принципу верифікації була спростована критиками, які наголошували, що він: 1) сам не є верифіковним і, відтак, не має сенсу; 2) виключає всі наукові закони, які є загальними твердженнями і не підлягають остаточній перевірці через окремі спостереження. За оцінками Оверингтона, не були вдалішими й наступні переформулювання принципу верифікації у версіях остаточної фальсифіковуваності (*conclusive falsifiability*), слабкої верифіковуваності або підтверджуваності (*weak verifiability or confirmability*), тестованості та перекладності. Зрештою, логічні позитивісти наділили силою «тестування» як стандартом демаркації науковості знання саму наукову спільноту: у її межах змістовність наукового твердження встановлюється певним консенсусом серед науковців стосовно того, чи тестувалося воно або чи тестовано його задовільно.

Подібні тенденції Оверингтон спостеріг в еволюції спроб демаркації наукового знання, що до них вдавалися критичні раціоналісти. Зокрема, К. Попер обґрунтовував методологічний принцип фальсифікації наукових тверджень для відокремлення науки від псевдонауки. Згідно з цим принципом, науковими вважаються суто спростовні твердження, і тому науковці повинні узгодити критерії

спростування своїх тверджень. Отже, наукове дослідження вирізняється тим, що містить твердження з узгодженими критеріями умов спростування його висновків. Згодом критичні раціоналісти визнали, що навіть найкраща наукова практика не відповідає простим версіям принципу фальсифікації, бо науковці протидіють явним і виразним формам її. Попри це, наука продовжувала вважатися раціональною справою, а раціональність – традицією взаємної критики, що вможливило пошук та усунення помилок у науковому знанні. Нарешті, П. Фюерабанд дійшов висновку про розмаїття соціологічної практики як стандарт раціональності та принцип соціологічної демаркації для тієї самої практики.

У підсумку Оверингтон констатував ерозію зауважених принципів демаркації наукового знання внаслідок логічної та метатеоретичної неадекватності їх дійсним практикам науки та розмаїттю претензій знання на науковість. Ці принципи вже не забезпечували філософську легітимацію привілейованого статусу наукових знань з-поміж інших царин знання. Як наслідок, «без зовнішніх стандартів, без метатеоретичного авторитету, незалежного від нашої практики, єдиною основою для приписування привілейованого статусу соціологічним знанням є фідучіарна* справа соціологічних спільнот» [Overington, 1979: p. 5]. Тобто наукові знання виявилися самореферентними** та відкритими до всіх надуживань владою і впливом. Але і в цих обставинах полягав лише перший аспект «метатеоретичного скандалу».

Другим його аспектом Оверингтон визначив концептуальну реконструкцію науки, що її здійснив Т. Кун. Ця реконструкція увиразнила історичний, соціально-контекстуальний та комунітарний характер наукового знання, що сам по собі підважує його статусну привілейованість. Кун вважав безпосереднім контекстом для практики науки наукові спеціалізації спільнот дослідників. У середовищах цих спільнот відбуваються процеси соціалізації науковців, коли ті набувають відповідної освіти, опановують спеціалізовану літературу і проходять професійні ініціації. Як наслідок, дослідники переймають групові зобов'язання своєї наукової спільноти і відтворюють узвичаєні в ній символічні узагальнення, моделі реальності, стандарти прогнозування, судження про адекватність та спільні моделі розв'я-

---

* «Фідучіарний» (від лат. fiducia – довіра) – той, що здійснює нагляд, наглядовий.

** Референтний (від лат. referens – той, що співвідносить) – той (суб'єкт), на чий оцінці орієнтуються при власному сприйнятті подій і явищ, а також самого себе; самореферентний – той (суб'єкт), чия думка виступає для нього самого значущою щодо планування, здійснення та сприйняття власних дій.

зання проблем. Сукупно ці зобов'язання визначаються як наукова парадигма [Кун, 2001: с.23–35]. Осердям парадигм вважаються передусім модельні або взірцеві розв'язки проблем, ґрунтовані на практиці успішних досліджень за певною спеціалізацією. Такі моделі або взірці надають дослідникам не лише практичні аналогії раніше успішних пошуків розв'язання актуальних проблем, а й підстави та критерії ідентифікації цих проблем. Це спричинює усталення, обмеження і рутинізацію предметного поля наукових пошуків. У підсумку поточним станом нормальної науки вважається зорієнтованість науковців не на інноваційні зрушення в знаннях, а на підвищення відповідності, точності та придатності знань. Адже дослідники радше схильяться не до ризикованих (у плані успішності) пошуків революційних новацій, а до гарантовано успішного, але скромнішого поглиблення та обережного предметного розширення знання. Утім, як випадково, так і цілеспрямовано здійснені революційні наукові відкриття призводять до криз усталених парадигм, започатковують нові парадигми та наукові спеціалізації. Проте й нові парадигмальні спільноти в науці, подібно до тих, що існували до них, діють зазвичай як «виробники та контролери (producers and validators) наукових знань». Такий спосіб дії вкотре засвідчує виразний контекстно зорієнтований характер наукових спеціалізацій.

Не менш виразно аналогічне соціально-контекстне трактування проявляється, коли Кун інтерпретує кризи наукових парадигм як змагання між парадигмальними спільнотами, котрі «говорять на різних (концептуальних. – *В.П.*) мовах і бачать різні (предметні. – *В.П.*) світи, непрозорі для членів конкурувальної групи» [Overington, 1979: р. 6]. Зауважена концептуальна та предметна диз'юнкція між парадигмальними спільнотами пояснюється тим, що вони мають справу з альтернативними досліджуваними реаліями. Ці реалії продукуються, підтверджуються і відтворюються відмінними соціальними та інтелектуальними контекстами наукових спільнот. Інакше кажучи: «... Кунове розуміння науки репрезентує наукове знання як перевірений (validated) продукт наукових спільнот. Головною особливістю цих спільнот як соціальних груп є прихильність до світогляду, який вони створили та прийняли і змінюють лише після значної боротьби з компромісними поглядами, які іноді виникають у відповідь на обмеження та аномалії у їхній практиці» [Overington, 1979: р. 7]. Кун відверто і недвозначно розкриває комунітарний контекст наукових знань та уґрунтовує раціональність науки на раціональності науковців. Оверингтон відтворює це Кунове трактування науки у власній кому-

нітарній інтерпретації соціології, коли стверджує, що «соціологічне знання також дозволене спільнотами, в яких воно продукується». Тут може йтися про санкціонувальну діяльність вчених рад наукових та освітніх установ, вчених рад із захисту дисертацій, редакцій наукових періодичних та монографічних видань, оргкомітетів різних наукових форумів тощо. Таким чином, концептуалізація Куна дає змогу оприявнити соціальну контекстуальність стандартів демаркації та самореференційності висліду (account) соціологічного знання, його відкритість усім впливам та зловживанням владою.

Третій аспект соціологічного «метатеоретичного скандалу» Оверингтон побачив у розмиванні предметних меж між соціологією науки та соціологією знання, позаяк такі межі теж увиразнювали привілейованість суто наукового знання. Тривалий час ці дві субсоціології «трималися на відстані, так само як сім'я та слуги в аристократичному домі» – «перебували “вгорі” і “внизу” досліджень людської культури» [Overington, 1979: p. 7]. Соціологія науки зосереджувалася довкола episteme (знання), а соціологія знання – на тому, що греки називали doxa (колективна опінія). Однак розвиток досліджень науки з часом привів до розгляду припущень про те, що всі знання – і наукові, і ненаукові – є колективною опінією. Відтак наука як соціальний проект (enterprise) та її привілеї із ресурсних умов соціологічних досліджень перетворилися на їхній предмет: «... *санітарний кордон* навколо наукових знань було рішуче порушено, і характер їхніх привілеїв було відновлено як тему соціологічного дослідження, передбачувану соціологією знання. З цієї точки зору, ідеологія та наука не відрізняються. Понад те, в цьому соціологічному дослідженні наукових знань ми використовуємо, з необхідністю, ідеологічні категорії, вигадані в наших спільнотах для вивчення ідеологій інших спільнот, без претензій на метатеоретичну ліцензію на наше втручання!» [Overington, 1979: p. 9]. По суті, констатувалася втрата безперечної статусної виключності та привілейованості наукового соціологічного знання, що відрізняють це знання від ідеологічних переконань та інших форм соціального знання.

Зрештою, Оверингтон доходить висновку, що авторитет соціологічного знання не може залежати суто від будь-якого зовнішнього метатеоретичного обґрунтування на кшталт оцінювальних філософських стандартів. Соціологічне знання має бути опертим лише на свою власну практику та раціональні стандарти, бо «метатеорія соціології залежить від соціологічної практики, а не навпаки...» [Overington, 1979: p. 9]. Із емансипацією соціології від зовнішніх

метатеоретичних стандартів формування та верифікації наукових знань пов'язуються перспективи поширення аналітичної толерантності до різних соціологічних спільнот та прийняття їхніх версій практичної раціональності. Тобто йдеться про зменшення взаємовиключної непримиренності та безкомпромісної затятості у змаганнях різних парадигмальних соціологічних спільнот, що має вможливити пошуки хоча б часткового суміщення їхніх парадигм.

Описаний вище «метатеоретичний скандал» мав резонанс у соціологічних колах США. В одному з чисел журналу «American Sociologist» поряд зі статтею Оверингтона [Overington, 1979], що артикулювала його бачення, було опубліковано дев'ять дописів (відгуків та коментарів) щодо неї. Реакції рецензентів та коментаторів варіювали від підтримки до розвінчування. Схвалювалися заклики до припинення протиставлень у соціології позитивізму (наголосу на фактах і з'ясуванні причинності) та інтерпретативізму (наголосу на значеннях та тлумаченнях), жорстких та м'яких методів, ціннісної нейтральності та ангажованості [Brown, 1979: p. 17]. Заперечувалася доцільність філософсько-ідеологічних дискусій стосовно науки та аргументувалася бажаність мінімізації соціологічного метатеоретизування [Cole, 1979: p. 19]. Критикувалися Оверингтонове трактування науки як колективної opinio на підґрунті консенсусу наукових спільнот у певному соціальному контексті, а також його заперечення відмінностей між природою наукового та ідеологічного знання [Gierun, 1979: p. 19]. Ця критика аргументувалася тим, що претензії на істинність знання у науковця достовірніші та авторитетніші, ніж у демагога або шамана, позаяк наука набула привілейованого суспільного статусу викоріненням віспи, котре століттями не вдавалося відмам-знахаркам. Також висловлювалося розчарування з приводу того, що Оверингтон не інтерпретував гадане втрачання привілейованого статусу соціології в рамках соціологічної метатеорії [Humes, 1979: p. 25]. Загалом гучність «метатеоретичного скандалу», розкид думок з його приводу засвідчили доконаний факт генези соціологічного метатеоретизування, розширення його субдискурсу та кола учасників. Одним із виявів цього було також ретроспективне метатеоретичне дослідження Дж. Тернера.

2.4. Спроба ідентифікації метатеоретичних засад соціології

Тернеровій метатеоретичній ретроспекції передував його власний історичний аналіз головних перспектив у соціологічному теоретизуванні – функціоналізму, конфліктології, символічного інтеракціонізму, соціального обміну та етнометодології [Тернер, 1985]. За підсумками цього аналізу була здійснена спроба пошуку концептуального консенсусу між зазначеними теоретичними перспективами при переформулюванні проблеми соціального порядку на підґрунті поняття (де)інституціоналізації. Мета́теоретичним підсумком цих студій можна вважати загальну класифікацію соціальних феноменів, що виокремила: 1) людські індивіди; 2) соціальні відносини між індивідами; 3) взірці колективної організації між індивідами; 4) соціальні відносини між різними типами одиниць колективної організації індивідів; 5) взірці організації між різними типами колективних одиниць [Тернер, 1985: с. 386]. Згодом фактологічна база цього історичного аналізу стала об'єктом у Тернеровій порівняльній реінтерпретації стратегій соціологічного теоретизування 1830–1970-х років [Turner, 1979]. Порівняння здійснювалося за низкою ключових складників цих стратегій, серед яких:

1) абстрактні принципи (наслідування з боку соціологічних теоретизувань теорій природничих наук при розбудові абстрактних теоретичних тверджень про фундаментальні зв'язки між соціальними феноменами без урахування причинності та з нехтуванням історичним контекстом їхніх виявів);

2) причинність (міра присутності у соціологічному теоретизуванні розпізнавання причин соціальних феноменів та розкриття в теоретичних абстрактних твердженнях причинних зв'язків між ними);

3) типологія та класифікація (міра використання в соціологічному теоретизуванні абстрактних або конкретних типологій соціальних феноменів та розбудови цих типологій при теоретичних твердженнях);

4) структурні спорідненості (зорієнтованість соціологічного теоретизування на розуміння коваріації конкретних типів соціальних структур чи на розуміння більш абстрактних властивостей соціальної взаємодії та організації, спільних для всіх типів соціальних структур);

5) метатеоретичне припущення (міра започаткування соціології із серії тверджень-припущень про «природу соціальної реальності»),

які передують розробленню соціологічної теорії, тобто можливості розбудови цієї теорії лише після створення «великої метафізичної системи»);

б) індукція versus дедукція (необхідність попередніх детальних спостережень за соціальними подіями для подальшого інспірування розбудови теорії чи попереднього початкового формулювання теорії з наступним її тестуванням на емпіричних фактах).

Тернер зауважив, що ці визначені ним ключові стратегічні складники соціологічного теоретизування не є взаємовиключними. Однак концентрація теоретиків на одних із них на протигагу іншим може серйозно відбитися на теоретизуванні. Кожне теоретизування може бути описане в порівняльному контексті комбінацією самовизначень відповідного теоретика за можливими альтернативами в межах складників його теоретичної стратегії. Прерогативою історика та аналітика теоретизування є ідентифікація цих самовизначень за змістом текстів теоретиків.

Попри те, що метатеоретичний складник виокремлено однією стратегічною позицією, решту складників теоретичних стратегій теж можна розглядати як атрибути метатеоретизування. Адже абстрактні принципи, причинність, типологія та класифікація, структурні схожості, індукція та дедукція мають стосунок до такого складника метасоціології, як логіка соціології, залежна від загальної логіки та логіки науки (рис. 1). Якщо наукове теоретизування пояснює певний фрагмент реального світу, то метатеоретизування розкриває засобами загальної та наукової логіки структуру цього теоретизування, увиразнює систему його понять і тверджень, оцінює міру їх несуперечливості та повноти, визначає способи їх логічного або емпіричного доведення, уможлиблює їх формалізацію та аксіоматизацію, подолання парадоксів та суперечностей. Утім, зауважене звуження Тернером предметної царини метатеоретизування може інтерпретуватися як увиразнення та глибша специфікація її, а отже, розцінюватися як ознака розвитку цієї галузі соціологічного знання.

Застосування Тернерової класифікації ключових складників теоретичних стратегій у порівняльній реінтерпретації теоретизувань упродовж перших 100 років існування соціології увиразнило (мета) теоретичні погляди її класиків (табл. 2.1).

Порівняння теоретичних стратегій уможлиблює узагальнення тенденцій та підсумків еволюції метатеоретичного тлумачення значущості кожного стратегічного складника соціологічного теоретизування впродовж спостережуваного періоду. Зокрема, початкова орієнтація соціології на виявлення універсальних та інваріантних

**Складники теоретичних стратегій
провідних теоретиків соціології 1830–1930-х років**

<i>Провідні теоретики</i>	<i>Абстрактні закони</i>	<i>Причинність</i>	<i>Типології</i>	<i>Структурні схожості</i>	<i>Метатеорія</i>	<i>Індукція vs дедукція</i>
Огюст Конт (1798–1857)	Соціологія може наслідувати фізику і шукати інваріантні закони соціального світу	Зацікавленість щодо причинності призведе до ухилення від пошуку законів	Корисні для опису стадій соціетального розвитку	Дають змогу показати, як структури змінюються з розвитком	Організмічна аналогія: системні властивості соціального феномену	Теорія має базуватися на спостереженні і навпаки
Герберт Спенсер (1820–1903)	Соціологія повинна шукати закони соціального світу, які можна дедукувати з космічної еволюції	Слід розглядати причинність, але належить шукати закони	Корисні для опису стадій соціетального розвитку та схопленні циклічності динаміки соціальних систем	Корисні для створення бази даних з метою індукції та тестування теорій. Застосовні у постійних спробах описати соціальні структури різних типів	(1) Організмічна аналогія: соціальні феномени виявляють системні властивості. (2) Імплицитний функціоналізм: доцільно аналізувати потреби соціальної системи, задоволені конкретною структурою	Теорія має базуватися на спостереженні і навпаки
Карл Маркс (1818–1883)	Закони різних історичних епох можуть бути виявлені та використані для аналізу подій даної епохи. Універсальні закони для будь-яких часу і місця не можуть бути виявлені	Потрібно цікавитися, оскільки закони відповідатимуть причинним твердженням економічного детермінізму	Не такі важливі, як закони, що описують динаміку історичної епохи	Відобразити-муть причинні зв'язки. Можуть бути використані для виявлення законів кожної епохи	(1) Діалектика: структури містять самі ті властивості, які й приводять до їх трансформації. (2) Зміна через конфлікт є результатом конфлікту між вищими та нижчими класами. (3) Вища /Нижча структура: економічні змінні визначають культурні та соціальні патерни	Закони історичної епохи можуть бути індуковані зі спостереження виробничих відносин та / або через практику

Нарис 2

Продовження таблиці 2.1

Макс Вебер (1864–1920)	Нерелевантно	Слід простежити причинні зв'язки між соціальними феноменами	Типології, або ідеальні типи становлять суть соціологічного опису	Метою соціології є показати, як емпіричні структури кочваріюють і, якщо це можливо, як вони є причинно пов'язаними	(1) Дія має сенс і має бути зрозумілою на цьому рівні. (2) Дія створює нові патерни, які піддаються соціологічному аналізу	Концептуалізація має бути індукована з ретельного вивчення та порівняння емпіричних випадків
Еміль Дюркгайм (1858–1917)	Регулярності в людській організації можна артикулювати	Перші та кінцеві причини завжди слід брати до уваги – тобто необхідно визначити попередні умови та функції феномену	Корисні для схоплення змінних станів феномену	Необхідні для виявлення соціальних патернів. Мало з таких схожостей насправді артикульовано	(1) Організмична аналогія: феномени виявляють системні властивості. (2) Експліцитний функціоналізм: необхідний для визначення інтегративних потреб, задоволенню яких слугують соціальні феномени	Спостереження за емпіричними та історичними подіями, щоб сформулювати базу для причинних і функціональних тверджень
Вільфредо Парето (1848–1923)	Соціологія може наслідувати фізику і виявити інваріантні закони соціальної організації та змін	Аналіз односторонньої причинності перешкоджає соціологічному емпіричному дослідженню. Потрібно зосередитися на взаємозв'язках феноменів	Корисні для опису змінних станів феноменів	Соціальні феномени варіюють спільно, а отже, емпіричні описи патернів коваріації вкрай важливі для соціологічного аналізу	(1) Соціальні феномени виявляють рівноважні тенденції. (2) Зміни виявляють циклічні патерни	Теорія має базуватися на спостереженнях і навпаки
Георг Зимель (1858–1918)	Закони соціалії можна виявити. Мала зацікавленість в експліцитній артикуляції	Нерелевантно	Нерелевантно	Необхідно розкрити базові форми соціальної взаємодії. Насправді мало розроблено	Соціальні феномени виявляють основні форми, які можна описати	Імпліцитний акцент на індукції

Джордж Герберт Мід (1863–1931)	Можна артикулювати фундаментальну природу відношення між індивідами та патернами соціальної організації. Утім, менша зацікавленість щодо формальних законів	Нерелевантно	Нерелевантно	Нерелевантно, за винятком спроб показати, що дух/свідомість (mind), самість (self) та суспільство є взаємопов'язаними	(1) Дух/свідомість (mind) і самість (self) втілюються як поведінка. (2) Соціальна організація не може існувати без духу/свідомості (mind) і самості (self) і навпаки	Не обстоює ані те, ані те, але схема є імпліцитно дедуктивною
--------------------------------	---	--------------	--------------	---	--	---

Джерела: [Turner, 1979: p. 434–436].

абстрактних законів соціальної організації й мінливості на кшталт законів природничих наук не стала безперечною для всіх теоретиків і була ревізована більшістю з них. Ревізія полягала у фактичному запереченні універсальності та інваріантності цих законів унаслідок часового обмеження їхньої чинності окремими історичними епохами, у зменшенні зацікавленості в артикуляції їх або й узагалі нехтуванні цим завданням.

Початкові перестороги або поміркованість щодо розпізнавання причин соціальних феноменів та розкриття причинних зв'язків між ними змінилися на переважну переконаність у необхідності аналізу причинності в соціальному житті. Методи типологізації та пошуку структурної схожості соціальних феноменів, що їх застосування започаткувалося з виникненням соціології, загалом і надалі визнавали корисними, але застосовність цих методів розглядали по-різному. Початкове неявне поєднання методів індукції та дедукції у теоретизуванні не набуло загального поширення, і з часом у дослідницьких практиках теоретиків почали переважати спроби індукування теорії з емпіричних спостережень.

Мета́теорети́чні припущення про «природу соціальної реальності» диференціювалися за рахунок постійного приросту альтернативних версій. Своїми витокami ці версії сягали таких джерел, як: 1) біологія (системність та структурна функційність досліджуваних феноменів); 2) економіка (економічна детермінація соціальних феноменів, рівноважні тенденції та циклічна мінливість їх); 3) філософія (діалектичний розвиток та конфліктність пізнаваних феноменів, розуміння сенсу соціальних дій); 4) психологія (поведінкова природа соціаль-

Нарис 2

них феноменів). На цьому метатеоретичному підґрунті ранні чільні теоретики соціології (табл. 1) зуміли виявити чотири фундаментальні процеси в соціальному світі – диференціацію, інтеграцію, розпад та взаємодії [Turner, 1979: p. 439]. Специфікація перших трьох із них є європейським теоретичним внеском у соціологію, а специфікація останнього – явно північноамериканським внеском (Дж. Міда). Сукупно цей (мета)теоретичний доробок поставав як доволі надійне підґрунтя соціологічного теоретизування наступних десятиліть.

Тернер застосував свою класифікацію ключових складників теоретичних стратегій і для увиразнення (мета)теоретичних особливостей американської соціології 1940–1970-х років (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Стратегічні складники теоретичних перспектив в американській соціології 1940–1970-х років

<i>Теоретичні перспективи</i>	<i>Абстрактні закони</i>	<i>Причинність</i>	<i>Типології</i>	<i>Структурна схожість</i>	<i>Метатеорія</i>	<i>Індукція vs дедукція</i>
Функціоналізм	Соціологія має виконати значну попередню концептуальну роботу, перш ніж ці закони можуть бути адекватно артикульовані	Виявлення того, як системні частини спричиняють варіації у станах системи цілого, є найголовнішим	Розроблення типологій, які охоплюють змінні риси соціального світу, є необхідною передумовою для теорії	Опис емпіричних кореляцій між структурами є найголовнішим	Імплицитна організаційна аналогія: соціальні феномени слід аналізувати як систему взаємозв'язаних частин з оцінкою важливості частин для соціального цілого	Як індукція, так і дедукція є суттєвими, хоча акцент на формулюванні абстрактних тверджень, з яких слід здійснювати дедукцію до емпіричних випадків
Теорія конфлікту	Розбіжності у цьому питанні: (а) марксистидікреслюють часові межі чинності абстрактних законів; (б) немарксистидібільше зацікавлені в законах конфлікту	Умови, що спричиняють конфлікти, є головною темою теоретичної активності	Не вважаються життєво важливими, хоча є чимало типологій щодо типів конфліктів	Необхідна для розуміння умов продукування конфліктів	(а) Діалектика: розподіл влади в структурах продукує конфлікти. (б) Зміна через конфлікт: конфлікт є головним джерелом зміни системи	Риторика дедукції, але більшість аналізів обмежуються емпіричними характеристиками специфічних емпіричних випадків – історичними та сучасними

Теорія обміну	Абстрактні принципи обміну, а не попередній процес, є суттєвими для теоретизування в соціології	Причинність є менш суттєвою, ніж пояснення згідно з «якнайзагальнішими законами» обміну	Мало	Мало; зацікавленість радше в артикуляції законів	Соціальна реальність є структурованою навколо обміну набутим	Акцент на дедуктивному поясненні
Інтеракціонізм	Розбіжності з цього питання: (а) одні стверджують, що здатність до творчості дівців робить пошуки законів марними або завжди умовними; (б) інші вважають, що розроблення законів соціалізації, соціального контролю та взаємодії є необхідним	Причинна зумовленість різних типів особистості та способів взаємодії є центральною для аналізу; важливий акцент на причинах девіації та особистісності	Мало	Мало; є зацікавленість щодо мікропроцесів	Соціальна реальність є побудованою і підтримуваною через символічну взаємодію	Акцент на індукції з емпіричних спостережень
Етнометодологія	Заперечення, хоча більшість стверджують, що можна вивчати закони інтерсуб'єктивності та «народні методи»	Причина використання різних «народних методів» становить головний інтерес	Фактично немає; акцент на процесах і ситуаціях	Немає; акцент на процесах у певних ситуаціях. Існування соціальних структур залишається поза аналізом	Конструювання соціальної реальності відбувається через ті способи дії людей («народні методи»), що забезпечують їм відчуття, або презумпцію того, що вони поділяють один і той самий світ)	Акцент на індукції «народних методів» з реальних емпіричних спостережень

Джерело: [Turner, 1979: p. 448–450].

Попри констатовані сприятливі теоретичні передумови у світовій соціології, пошук абстрактних законів соціального життя за взірцями законів природничих наук не став пріоритетним і в американській соціології. Найближче до втілення цього завдання перебувало теоретизування соціального обміну, в річищі якого були запропоновані абстрактні принципи відповідного обмінного процесу як певна подоба інваріантних законів. З'ясування причинності досліджуваних соціальних феноменів перетворилося в домінуючий інтерес теоретизування. Застосування методів типологізації та виявлення структурних схожостей здебільшого залишилося актуальним у межах уже традиційних напрямів функціоналізму і теорії конфлікту й було мало- або неактуальним у межах новопосталих теоретичних перспектив соціального обміну та етнометодології. Зросла значущість дедуктивного методу в теоретичному будівництві, що почав застосовуватися нарівні з методом індукування теорії. Метатеоретичні підвалини функціоналізму, теорії конфлікту та символічного інтеракціонізму (табл. 2) залишилися фактично незмінними відтоді, коли були закладені класиками-фундаторами цих напрямів ще впродовж першого століття розвитку соціології (табл. 1). Метатеоретичні засади теорії соціального обміну мали психологічне й економічне наукове походження, а етнометодології – філософське та психологічне.

Загалом за підсумками аналізу теоретичної діяльності в американській соціології 1940–1970-х років зауважено дві тенденції: 1) стурбованість класифікаціями, причинністю та метатеоретичними підвалинами стала переважати над пошуками законів соціальної організації; 2) у соціологічній уяві запанувала стурбованість емпіричними описами емпіричних подій [Turner, 1979: p. 452]. Натомість бажані альтернативи Тернер убачав у розкритті основних та загальних властивостей соціального світу, увиразненні цих властивостей у вигляді серії абстрактних теоретичних принципів та спрямованості емпіричних досліджень на розвиток або підтвердження теорії. Проте з огляду на відмінні метатеоретичні передумови порівнювані теоретичні перспективи (табл. 2) зосередилися і замкнулися на дослідженні якогось обмеженого діапазону соціальних феноменів: соціальних функцій, конфліктів, обмінів, символічних взаємодій та «народних» методів, або етнометодів. Через таку предметну обмеженість ці теоретичні перспективи на кінець 1970-х років не спромоглися на узгоджене зусилля для плідної інтеграції творчого спадку класиків соціології (табл. 1), які визначили головні фундаментальні процеси соціального світу – диференціацію, інтеграцію, розпад та взаємодії. Загалом Тернерів метааналіз теоретичного корпусу соціології був

доволі аргументованим діагнозом тогочасного стану соціологічного теоретизування і став передумовою його подальшого розвитку в наступні десятиліття.

Здійснений огляд дає підстави для таких висновків. По-перше, генеза соціологічного метатеоретизування відбувалася значною мірою у США і здійснювалася здебільшого силами північноамериканських теоретиків. Це спостереження підтверджують і емпіричні дані. Зокрема, станом на 1978–1979-і роки зафіксовано загалом 25 соціологічних публікацій з метатеоретичної проблематики, які були оприлюднені у США (20 публікацій), у Західній Німеччині (2 публікації), Італії (1 публікація), Іспанії (1 публікація) та Польщі (1 публікація) [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 33–34]. Це зумовлюється тим, що у перші повоєнні десятиліття інтелектуальне лідерство у світовій соціології належало американським дослідникам. По-друге, соціологічне метатеоретизування глибоко вкорінене у філософському загальнонауковому підґрунті – в його логічних, діалектичних, аксіологічних, етичних, методологічних складниках. Разом із тим джерелом вихідних метатеоретичних припущень, що започатковували нові версії теоретизування, була рецепція плідних ідей із інших наук – біології, психології та економіки. По-третє, вже на етапі генези соціологічного метатеоретизування у 1960–1970-х роках почали виокремлюватися його критична (Л. Грос, М. Оверингтон) та позитивістська (Дж. Тернер) перспективи. По-четверте, впродовж розглянутого періоду соціологічне метатеоретизування виявило очевидний розвиток, проявом якого є конкретизація – поглиблення аналізованої проблематики теоретизування.

Джерела

Батыгин, Г. С. (2003). Структурный функционализм Толкотта Парсонса. *Вестник РУДН. Социология*, 4/5, 6–34.

Вебер, М. (1998). Про деякі категорії соціології розуміння. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 104–156). Київ: Основи.

Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт.

Йоас, Х., Кнебль, В. (2011). *Соціальна теорія. Двадцять вступних лекцій*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс.

Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal.

Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Київ: Дух і літера.

Мертон, Р. (2006). *Соціальна теорія і соціальна структура*. Москва: АСТ, Хранитель.

Парсонс, Т. (2002). О теории и метатеории. В: С. П. Баньковская (Ред.), *Теоретическая социология. Антология* (ч. 2, сс. 43–60). Москва: Книжный дом «Университет».

Пилипенко, В. (2017). Метатеоретизування в соціології: особливості, типи та напрями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–76.

Поппер, К. (1994а). Відкрите суспільство та його вороги. В: К. Поппер, *Праці. Т. 1: У полоні Платонових чарів*. Київ: Основи.

Поппер, К. (1994b). Відкрите суспільство та його вороги. В: К. Поппер, *Праці. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники*. Київ: Основи.

Резнік, В.С. (2010). *Легітимізація приватної власності як концепт соціологічної теорії*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Тернер, Дж. (1985). *Структура социологической теории*. Москва: Прогресс.

Тьоніс, Ф. (2005). *Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології*. Київ: Дух і літера.

Ясперс, К. (2009). *Психологія світоглядів*. Київ: Юніверс.

Brown, R. H. (1979). Epistemological Scandal or Sociological Liberation: A Note on Overington's "Doing the What Comes Rationally". *The American Sociologist*, 14 (1), 14–17.

Cole, S. (1979). Comments on Paper by Michael A. Overington. *The American Sociologist*, 14 (1), 17–19.

Fuhrman, E., Snizek, W. (1990). Neither Proscience nor Antiscience: Metasociology as Dialogue. *Sociological Forum*, 5 (1), 17–36.

Furfey, P. H. (1953). *The Scope and Method of Sociology: A Metasociological Treatise*. New York: Harper and Brothers.

Furfey, P. H. (1965). *The Scope and Method of Sociology: A Metasociological Treatise*. New York: Cooper Square Press.

Gieryn, T. F. (1979). School for Scandal: Comment on Overington. *The American Sociologist*, 14 (1), 19–21.

Gross, L. (1961). Preface to a Metatheoretical Framework for Sociology. *American Journal of Sociology*, 67 (2), 125–136.

Hymes, D. H. (1979). Comments on Michael A. Overington. *The American Sociologist*, 14 (1), 24–26.

Overington, M. A. (1979). Doing the What Comes Rationally: Some Developments in Metatheory. *The American Sociologist*, 14 (1), 2–12.

Parsons, T. (1961). Comment on Llewellyn Gross, "Preface to a Metatheoretical Framework for Sociology". *American Journal of Sociology*, 67 (2), 136–140.

Parsons, T. (1979/80). On Theory and Metatheory. *Humboldt Journal of Social Relations*, 7 (1), 5–16.

Turner, J. H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Нарис 3

СОЦІОЛОГІЧНЕ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ У 1980–1990-Х РОКАХ*

Соціологічне метатеоретизування 1980–1990-х років є вкрай важливим для розуміння його сучасного стану та перспектив. Упродовж зазначеного часового відтинку була здійснена специфікація метатеоретизування як складника соціологічного знання та субдомену дисциплінарного дискурсу соціології (детальніше про це – див. нарис 1, підрозд. 1.3). Відтак варто розглянути обставини, за яких метатеоретики досягнули цих значливих результатів для продуктивності та наступного розвитку своєї дослідницької галузі. Цей період у соціологічному метатеоретизуванні також вирізняється здійсненням надважливих метатеоретичних розвідок різного предметного кшталту. Серед них і дотепер варте уваги метатеоретичне дослідження змін у парадигматичному підґрунті та категоріальній структурі північноамериканської соціології впродовж 1973–1994 років. Його методологічний і методичний досвід заслуговує на реактуалізацію за сучасних умов.

3.1. Проблеми інституціоналізації соціологічної метатеорії

Упродовж 1980–1990-х років соціологічне метатеоретизування виявило ознаки кількісного та якісного зростання порівняно з попередніми десятиліттями. Е. Фурман та В. Снізек оприлюднили результати комп'ютерного пошуку з використанням баз даних DIALOG та KNOWLEDGE INDEX, який був проведений для з'ясування того, наскільки терміни «метасоціологія», «метатеорія» й «метаметоди» з'являються в різних соціологічних і пов'язаних з ними працях (статтях, книгах), презентованих на професійних зустрічах або опублікованих у період з 1978 по 1988 роки [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 33–36]. Розраховані на підставі цих даних кількісні розподіли зазначених метасоціологічних праць за останніми роками 1970-х років та за 1980-ми роками показують переважну локалізацію їх оприлюднення та презентації у США (табл. 3.1).

---

* Автор нарису: М. Сакада.

**Соціологічні праці з метатеоретичної проблематики
у 1978–1988-х роках, n***

<i>Місце публікації</i>	<i>Роки</i>		
	<i>1978–1980-ті</i>	<i>1981–1988-ті</i>	<i>Загалом 1978–1988-ті</i>
США	26	41	67
Західна Німеччина	2	3	5
Великобританія	0	5	5
Польща	1	2	3
Нідерланди	1	1	2
Іспанія	1	0	1
Бельгія	0	1	1
Канада	0	1	1
Норвегія	0	1	1
Південна Африка	0	1	1
Загалом у світі	32	57	89

*Підраховано на підставі даних, оприлюднених Е. Фурманом та В. Снізеком [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 33–36].

Попри те, що частка таких оприлюднених (презентованих) праць у країнах Європи упродовж десятиліття загалом зростала, вона виявилася меншою майже в 4 рази порівняно з відповідним опублікованим доробком у США. Загалом проблематика цих праць показує, що метасоціологія виконувала різні функції: відображення когнітивної структури дисципліни; роз'яснення різних ключових концептуальних дискусій (наприклад, суб'єкт–об'єкт, мікро–макро, індивід–суспільство); дослідження розбіжностей припущень про людську природу і суспільство; забезпечення систематичних досліджень у предметних ареалах на перетині соціології із такими дисциплінами, як інтелектуальна історія, філософія, історія, мораль та ідеологія.

Якісні зміни в поступі соціологічного метатеоретизування виявили себе інтелектуальним виокремленням і самоорганізацією його фактично автономного дискурсу в межах соціології. Ці досягнення значною мірою пов'язані з діяльністю Дж. Ритцера, який висунувся на чільні позиції у соціологічному метатеоретизуванні на зламі 1980–1990-х років. Його вагомий метатеоретичний доробок достатньо узагальнений у додатку «Соціологічні метатеорії та метатеоре-

тична схема аналізу соціологічної теорії» у фундаментальній книзі «Сучасні соціологічні теорії» [Ритцер, 2002: с. 562–581]. Водночас Ритцерів організаційний внесок у соціологічне метатеоретизування вартий ґрунтовнішого узагальнення й увиразнення. Метатеоретичне лідерство Ритцера оприявилось, коли він – один із нечисленних метатеоретиків-соціологів у США – зважився вступити в дискусію із критиками метатеоретизування з числа впливових теоретиків соціології.

Власне зазначена дискусія була спровокована нищівними закидами чільних теоретиків на адресу метатеоретизування. Передусім ідеться про закид Дж. Тернера з приводу філософічності соціологічної метатеорії: «...мета-теоретизування нерідко сковує важкі філософські питання і затримує розбудову теорії... метатеорія часто стримує настільки ж, як стимулює теоретичну діяльність, оскільки вона вплутує теоретиків у природно нерозв'язні і завжди дискусійні контрверзії» [Turner, 1986: р. 10]. Одночасна критика Р. Колінза була спрямована на рефлексійність, формальність та ідеологічність соціологічного метатеоретизування: «Мені не дивно, що метатеорія нікуди не йде; це є, в основному, рефлексійна спеціальність, здатна коментувати інші галузі, але залежна від інтелектуального життя в іншій царині, яке вона може формалізувати та ідеологізувати ... або критикувати» [Collins, 1986: р. 1343]. Зрештою, Т. Скочпол визначила метатеоретизування як зосередження на «знавцях предмета» (students of matters) з метою «класифікувати підстави аргументів інших людей, а не вникати в сутнісні проблеми» з ризиком блукати по сконструйованому «будинку блискучих, але непроникливих дзеркал» метатеоретичної макросоціології. Вона наголошувала штучність і безплідність результатів метатеоретичних пошуків: «Метатеоретичні вправи ризикують створити штучні ідеально-типові категоризації, які незрозумілі, а не висвітлюють більш продуктивні тенденції істотної теорії та досліджень» [Skocpol, 1987: р. 10]. Однак у підсумку всі ці критичні зауваження мали ненавмисні зворотні наслідки: вони призвели не до викорінення й навіть не до розвінчування метатеоретизування, а, скоріше, до безпрецедентного висвітлення його в тогочасному світовому соціологічному дискурсі. Авторитетні критики метатеорії привернули до неї більшу увагу соціологічної спільноти й мотивували метатеоретиків ґрунтовніше аргументувати, артикулювати, розвивати та поширювати свій доробок. Зрештою, хвиля критики метатеоретизування опосередковано розцінювалася як досягнення певної зрілості цією галуззю соціоло-

гічної думки і досліджень. Адже не критикують того, чого немає або що й взагалі не варте уваги.

Ритцер, за пізнішим власним зізнанням, відчув необхідність реагувати на вказану вище критику метатеоретизування передусім через те, що саме воно становило значну частку його наукової кар'єри в соціології. Водночас ця критика видалася йому здебільшого позбавленою сенсу, бо необізнані «критики, по суті, критикували значну частину своєї роботи» [Ritzer, 1992a: p. 544]. Із Ритцерового досвіду, соціологічне теоретизування бачилося неминуче, імпліцитно й тісно спряженим або перемежованим із різними видами метатеоретизуванням. Тому проблему він вбачав у доменній (галузевій) невизначеності метатеоретизування як об'єкта критики: якщо навіть чільні теоретики-критики мали вельми слабке уявлення про те, що вони критикували, то широкі верстви фахової соціологічної спільноти – й поготів. Невизначеність метатеоретичного субдискурсу кваліфікувалася як слабкість метатеоретизування: «Незважаючи на те, що метатеорія, і в більш загальному плані метасоціологія, вже включає в себе значний і плідний обсяг роботи, вона залишається слабкою галуззю в соціології» [Ritzer, 1988: p. 187]. Відтак було вперше окреслено і специфіковано параметри метатеорії як предметного субдомену соціології*. Ідеться про визначення метатеоретизування як систематичного вивчення фундаментальної структури соціологічної теорії, ідентифікацію його трьох цільових типів (для глибшого розуміння соціологічного теоретизування, забезпечення передумов розбудови нових його версій і створення загальнотеоретичної основи соціології).

На підґрунті та з позицій цієї специфікації метатеоретизування були дані відповіді на основні критичні закиди щодо різних зауважених характерних особливостей його [Ritzer, 1988: p. 193–194; 1989a]. У цих відповідях, зокрема, аргументувалася корисність метатеоретичної класифікації теоретизування та категоризації різних його типів для увиразнення їх неявних подібностей і відмінностей, абстрактність і формалізм метатеоретичних побудов, їх концептуальна віддаленість від нагальних проблем реального соціального світу. Пояснювалася природна атрибутивність аналітичної рефлексивності не лише в метатеоретизуванні, а й у теоретизуванні та емпіричному аналізі.

Окрім провідної участі в дискусіях на сторінках соціологічних часописів, Ритцер виявив свою чільність у метатеоретизуван-

---

* Цей безперечний Ритцерів внесок у специфікацію соціологічного метатеоретизування детально розглянуто в нарисі 1 (підрозд. 1.3).

ні організацією низки відповідних профільних наукових сесій і пленарних засідань. На цих заходах свій метатеоретичний доробок презентували, за його інформацією, принаймні 30 соціологів [Ritzer, 1992a: p. 544]. Зокрема, у 1990 році на засіданні Американської соціологічної асоціації (ASA) у Вашингтоні (округ Колумбія) відбулася «міні-конференція з метатеорії». Низка праць, презентованих на ній, згодом були опубліковані під Ритцеровою редакцією через два роки у вигляді збірки есе, присвячених суто проблематиці метатеоретизування у соціології [Ritzer, 1992b]. Серед авторів збірки – такі знані теоретики, як Дж. Александер і П. Коломі, Е. Тиріак'ян, В. Волес, Дж. Бергер, Д. Вагнер, М. Зелдич та інші.

З огляду на аналізовану тут проблематичність інституціоналізації метатеоретизування в соціології, вельми примітною в зазначеній збірці є праця Ч. Лемерта, присвячена «культивованим зневажальникам» (Cultured Despisers) соціологічної метатеорії [Lemert, 1992]. У ній ідеться про побутуючі серед чільних теоретиків культивовані неувагу й навіть зневагу стосовно метатеоретизування, попри те, що цей напрямок пізнавальної діяльності має загальнонауковий характер. Зокрема, Лемерт зауважує:

а) Дж. Гоманса, який у власній автобіографії (1984) виявляє особисту нетерпимість щодо метатеоретичних претензій своїх Гарвардських колег, особливо Парсонса, стверджуючи, що це є просто «слова довкола слів»;

б) Дж. Коулмена, який стверджує, що найновіша продукція соціального теоретизування полягає виключно у «переспівах старих мантр» (*chanting old mantras*) теоретиків XIX століття.

Загалом ідеться про заклики Гоманса і Коулмена до дистанціювання соціологів від теоретичної класики та звільнення від рабства перед класичною традицією теоретизування у своїй науковій дисципліні. Із цих закликів метатеорія постає регресивним, традиційним, ненауковим і «практично релігійним» забобоном. Утім, Лемерт стверджує, що, незважаючи на свою критику теоретичної традиції в соціології, і Гоманс, і Коулмен обґрунтовують власні пояснення соціальних поведінкових систем на варіантах утилітаристських доктрин початку XIX століття. Таким чином, попри вербальні заперечення ними теоретичної цінності чільних соціологів-попередників, «їхні заперечення недоречні, вони теж стоять на плечах гігантів» [Lemert, 1992: p. 127]. Із Лемертового погляду, упереджене ставлення Гоманса і Коулмена до метатеорії є настільки сильним, що не дає їм можливості помітити одну й ту саму метатеорію, що міститься в їхніх аргументаціях їхніх теоретизувань.

У статусі запрошеного редактора Ритцер відредагував спеціальний випуск «Метатеорія: її застосування та зловживання в сучасній соціології» часопису «Соціологічний форум» [Ritzer, 1990f]. У вступній статті цього випуску факт його виходу друком та інші подібні за тематикою тогочасні публікації трактувалися як ознака «приходу до зрілості соціологічного метатеоретизування» на початку 1990-х років [Ritzer, 1990d: p. 1]. Натомість передуючі цьому спробі* кодифікувати й запровадити соціологічну метатеорію у працях П. Ферфі в 1950-х і Т. Парсонса в 1970-х роках розцінювалися як ізольовані зусилля, що не принесли узгодженості в розрізнений корпус метатеоретизування. Попри це, наголошувалося, що соціологічне метатеоретизування, принаймні в зародковому стані, існувало завжди: воно практикувалося в межах соціології соціології, соціології науки, соціології знання, історії соціології та передусім у соціологічному теоретизуванні [Ritzer, 1990b: p. 3–4]. Проте всі ці метатеоретичні пошуки були розосереджені й розмежовані предметними рамками різних галузей соціології. З погляду Ритцера, метатеоретизування такого кшталту часто є імпліцитним, розвивається напівприхованим та неартикульованим способом:

«Більшість соціологів, які займалися метатеоретизуванням, ледь усвідомлювали, що саме цим вони й займалися. Наприклад, багато метатеоретиків вважають, що вони “займаються теорією”, коли насправді їхня робота набагато доречніше описується як метатеоретизування в намаганнях краще зрозуміти теорію, зробити необхідну прелюдію до розвитку теорії або розробити перспективу як всеохопну теорію. Більшість соціологів, які вважають себе і вважаються теоретиками, насправді займаються власне метатеоретизуванням» [Ritzer, 1990b: p. 10].

Тобто дослідники, які провадили імпліцитні метатеоретичні пошуки, що передували їхньому теоретизуванню, переважно не самоідентифікувалися як метатеоретики й не ідентифікувалися як такі істориками соціології. І тут ідеться не лише про чільних на той час (кінець 1980-х – початок 1990-х років) теоретиків соціології, а й про їхніх попередників минулих десятиліть і навіть ХІХ століття, яких теж, як пише Ритцер, «можна розглядати, принаймні частково, як основних метатеоретиків. Понад те, значна частина роботи наших попередників тепер також може розглядатися як внесок у метатеоретизування, пропонуючи величезний спадок тим, хто бере на себе провідну роль у його розмежуванні» [Ritzer, 1990b: p. 12]. Біль-

* Детальніше про ці спроби див. нарис 2 (підрозд. 2.1 і 2.2).

шість дослідників у всіх цих галузях соціології розбудовують власні метатеоретичні, теоретичні та емпіричні узагальнення, твердження й гіпотези на підставі аналізу доробків своїх попередників у відповідних предметних царинах досліджень. Такий критичний і узагальнювальний аналіз теоретиками вже наявного розроблення певної щойно обраної ними проблематики Ритцер вважає метатеоретизуванням, що є передумовою і підґрунтям їх власного оригінального теоретизування.

Плідність такого апріорного метатеоретизування неодноразово унаочнюється. Як приклади його згадуються: теоретичний доробок К. Маркса, що постав з метатеоретичного аналізу ідейного спадку німецької класичної філософії, англійської політичної економії та французького утопічного соціалізму; теорія соціальної дії Т. Парсонса, що розвинулася на підґрунті метатеоретичного узагальнення праць Е. Дюркгайма, М. Вебера, В. Парето та А. Маршала; теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, ґрунтована на метатеоретичному синтезі праць різних критичних теоретиків, а також К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, Дж. Г. Міда і Е. Дюркгайма. Значна частина наукового доробку імпліцитних метатеоретиків соціології, яка може трактуватися як внесок у соціологічне метатеоретизування, здебільшого залишалася аналітично не розмежованою із їхнім теоретизуванням. Це вкрай ускладнює повне розуміння глибокого змісту та метатеоретичних витоків останнього.

Звідси головна проблематичність метатеоретизування вкотре вбачалася у невиразності його субполя в соціології, що унеможлилювала узгоджену базу метатеоретичних знань: «Базова проблема полягає у відсутності чіткого визначення метатеоретизування. Через це ми маємо те, що з'являється ряд ізольованих праць, ізольованих субареалів у рамках типів метатеоретизування й окремих типів метатеоретизування. Метатеоретики часто посідають оборонну позицію щодо того, що вони роблять, бо вони не мають чітко визначеної інтелектуальної бази для реагування на критику» [Ritzer, 1990b: p. 11]. Перспективи розв'язання цієї проблеми пов'язувалися із посиленням предметного фокусування й досягненням виразнішої визначеності метатеоретизування. Наголошувалася необхідність створення єдиного метатеоретичного субдискурсу соціології для діалогу, інтелектуального взаємозбагачення та конкуренції метатеоретиків. У цьому вбачалася запорака координації, кооперації та цілеспрямованості їхніх досліджень.

Станом на той момент часу Ритцерові підсумкові оцінки перспектив метатеоретизування в соціології були загалом оптимістични-

ми: «... метатеоретизування має світле майбутнє. Тип роботи, який існував з моменту заснування соціології, тепер досягає кращого розуміння її ідентичності та її інтелектуальної бази. Ми спостерігаємо інтеграцію галузі, яка вже має величезний корпус праць» [Ritzer, 1990b: p. 12]. Очікувані вигоди від визнаного субполя метатеоретизування бачилися в полегшенні накопичення метатеоретичних знань та його швидкого й різкого зростання. Об'єднання величезного наявного корпусу метатеоретичних знань мало посприяти їх систематизації і створенню міцної інтелектуальної бази для подальшого розгортання метатеоретизування.

Наступного року Ритцер відредагував спеціальний випуск «Недавні дослідження в соціологічному метатеоретизуванні» часопису «Соціологічні перспективи» [Ritzer, 1991d]. У власному дописі до цього випуску він поділився своїми «рефлексіями» про поточне «піднесення метатеоретизування у соціології» [Ritzer, 1991b]. Зокрема, як сильна ознака зростання і дедалі більшого визнання метатеоретичної роботи в соціології трактувалася публічна зміна непримиренної позиції одним із її запеклих критиків – Дж. Тернером, який частково визнав слушність метатеоретизування та особисту участь у ньому*. Одна із Тернерових статей, що містила відповідну декларацію лояльності щодо метатеоретизування та визнання його з деякими застереженнями, власне й оприлюднювалася в зазначеному вище спеціальному випуску 1991 року [Turner, 1991]. Своє визнання метатеоретизування Тернер мотивував переконливістю і безперечністю для нього Ритцерової специфікації метатеоретизування, що впорядкувала, окреслила й увиразнила предметне поле відповідного субдомену в соціології. Своєю чергою, Ритцер, натхненний таким визнанням безперечності свого метатеоретичного доробку й очільництва, висловлював сподівання, що публічне Тернерове навернення до метатеоретизування стане прикладом для інших дослідників. Дописи інших авторів випуску розвивали специфікацію соціологічного метатеоретизування (П. Коломі, С. Фукс, М. Зелдич) і містили окремі метатеоретичні розвідки (Р. Мюнх, Р. Гілберт, Дж. Ритцер і Д. Шуберт).

Водночас оприлюднена одноосібна Ритцєрова монографія «Метатеоретизування в соціології» мала своєю метою допомогти легітимувати й інституціоналізувати метатеоретичну роботу в соціології [Ritzer, 1991a]. Ця книга узагальнювала метатеоретичні

---

* Детальніше про еволюцію Тернерових поглядів на метатеоретизування див. у нарисі 5 (підрозд. 5.4).

пошуки та публікації автора, його огляди метатеоретизування інших соціологів у 1985–1991-х роках. Кількісний ріст метатеоретичних публікацій у соціології впродовж цього періоду інтерпретувався як відображення зростання легітимності метатеоретизування в соціології. Та попри це, констатувалася його недостатня специфікація й нечітка диференціація від власне теоретизування. Відтак найсерйозніша проблема, яка стояла перед зростаючим полем метатеоретизування, вбачалася у відсутності належної легітимації та інституціоналізації його. Успішне розв'язання цієї проблеми розглядалося як запорука легшої кумуляції знань, точнішої та продуктивнішої критики, збільшення теоретичних уявлень, корисних для всіх галузей соціологічного дослідження.

Роком пізніше Ритцерові оцінки поточного стану та перспектив метатеоретичної роботи в соціології вже не відзначалися надмірним оптимізмом: «Тоді як метатеоретизування тепер може розглядатися як легітимна справа, його інституціоналізація є зовсім інша справа. Тільки час покаже. Вибух інтересу до такої роботи між серединою 1980-х і початком 1990-х може виявитися ще однією перерваною спробою інституціоналізації метатеоретичної роботи» [Ritzer, 1992a: p. 544]. При цьому легітимація й загалом інституціоналізація слушно трактувалися не як кінцева мета, а лише як необхідні перші кроки на шляху реалізації потенціалу метатеоретизування в соціології. Така реалізація бачилася як подальше уточнення й розширення метатеоретичної роботи, актуалізація її взаємозв'язків з іншими галузями метасоціології – метаметодом та метааналізом даних. Ритцерів наголос на необхідності розширення метатеоретичної роботи в соціології за межі її специфікації не був декларативним. Перед тим він презентував власні метатеоретичні аналізи низки соціологічних галузей: соціології праці [Ritzer, 1989b]; економічної соціології [Ritzer, 1990a]; теорії та історії соціології [Ritzer, 1990c,e; 1991c; Ritzer, Gindoff, 1994] (у перекладі В. Королька: [Ритцер, 1994a,b]). Використання всіх цих можливостей і перспектива метатеоретизування загалом ставились у залежність від заповзятливості самих метатеоретиків: «Майбутнє метатеоретизування залежить від того, принаймні, що деякі з кількох десятків соціологів, які зробили свій внесок у цей ареал, протягом останніх кількох років продовжують робити внесок у нього і, як наслідок, інші залучаються до роботи в цьому ареалі. Якщо ці речі трапляються, метатеоретизування процвітатиме і стане інституціоналізованим» [Ritzer, 1992a: p. 545]. Йшлося про групу дослідників з різними теоретичними й методологічними уподобаннями, які здебільшого долучалися до метатеоретичних студій, під-

тримували відповідний сегмент соціологічного дискурсу власним доробком. Проте скидається на те, що, попри Ритцерові сподівання і заклики, соціальний ареал експліцитного метатеоретизування у світовій соціологічній спільноті впродовж наступних років суттєво не розширився.

Зрештою, на початку 1990-х років Ритцер, за власним зізнанням, «втомився від абстрактної метатеоретичної роботи» і перейшов до застосування набутого досвіду метатеоретизування в дослідженнях різних конкретних аспектів соціального світу [Ритцер, 2002: с. 575]. На тлі попередньої Ритцерової дослідницької та науково-організаційної активності в соціологічному метатеоретизуванні це зізнання справляє враження дещо неочікуваної та добровільної відмови від лідерських позицій у галузі. Однак у будь-якому разі світова соціологія завдячує Ритцерові специфікацією, певною легітимацією та інституціоналізацією спроб розбудови власної дисциплінарної метатеорії.

Після 2000 року проблематика соціологічного метатеоретизування зайняла належне місце у змісті навчальних посібників з історії та теорії соціології, соціологічних довідкових словників та енциклопедій [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001; Zhao, 2001]. Власне це і є свідченням певної легітимації й інституціоналізації метатеоретизування в межах соціології як наукової дисципліни. Утім, наразі ці процеси видаються недовершеними, позаяк дотепер у них свідомо й експліцитно не залучена переважна більшість соціологів, передусім – з числа чільних теоретиків. Проте тим соціологам, які вдалися до метатеоретичних досліджень, відкрилися значно ширші можливості в осягненні неявних глибинних характеристик і змін соціологічного знання.

3.2. Метатеоретичні зрушення в американській соціології

Наприкінці 1990-х років у США були оприлюднені результати емпіричного дослідження, яке містило документування та пояснення метатеоретичного повороту в парадигматичних підвалинах і категоріальній структурі соціології впродовж 1973–1994 років [Ort, 1999]. Його здійснив С. Ор, який за кілька років перед тим захистив докторську дисертацію «Соціальний обмін та метатеоретичне зрушення в соціологічному аналізі етнічності» на департаменті соціології Університету Орегону в Юджині [Ort, 1992]. Після захисту

цієї дисертації він опублікував статтю з викладом пояснення мета-теоретичного зрушення соціологічного аналізу раси й етнічності з 1950-х років з погляду соціології соціології [Ort, 1997]. Як помітно із тематик його публікацій та дисертації, у їх формулюваннях стрижневим поняттям є «метатеоретичне зрушення». Можна припустити, що авторська методика його дослідження напрацьовувалася впродовж цілого десятиліття. І саме цей методичний досвід, а також відповідні теоретико-методологічні засади її застосовності варті уваги.

С. Ор провадить своє дослідження в руслі соціології соціології, яка зосереджена на стрижневих проблемах цієї наукової дисципліни. З його погляду, цей дослідницький напрям має бути зорієнтований на соціологічне вивчення самої соціології, тобто на аналіз соціологічного знання як соціального артефакту, на оприявнення відносин між суспільством і соціально-науковим мисленням, на відстеження зв'язків між соціологічною думкою і соціальною стратифікацією (класами та ідеологіями), на застосування теорії та методів соціології до аналізу структури й історії її самої. Таке Орове уявлення про предметну зорієнтованість соціології соціології склалося, імовірно, під впливом низки праць її чільних репрезентантів, на які він принагідно посилається: [Мангайм, 2008; Миллс, 2013; Гоулднер 2003; Friedrichs, 1970; Turner, Turner, 1990]. Проте Ор є прихильником «всеосяжної соціології соціології», що має на меті пояснення як структурного, так і часового виміру інтелектуального розмаїття цієї дисципліни. За його твердженням, до розвитку такої версії соціології соціології спричинилися своїми теоретичними внесками до соціології знання Дж. Черток і А. Шиманські. На підґрунті їхніх підходів Ор розробив засади класово-аналітичної соціології соціології, яка пояснює класово-структуроване інтелектуальне розмаїття та метатеоретичне зрушення в останній.

Зокрема, вихідною засадою в цій розробці було твердження, що соціальна думка в класовому суспільстві оприявнює фундаментальну біфуркацію – інтелектуальну маніфестацію об'єктивних, соціально-структурованих і протилежних класових інтересів буржуазії та пролетаріату, що полягають відповідно у збереженні або скасуванні капіталістичного суспільства [Chertok, 1990]. У випадку соціології як наукової дисципліни Ор зауважив два прояви зазначеної біфуркації соціальної думки в тому, що внески до соціології спираються на: а) дві моделі суспільства; б) на дві категоріальні структури.

Виокремлення двох – утопічної й раціоналістичної – моделей, що лежать в основі всієї соціологічної думки і розуміються як альтер-

нативні розв'язання «проблеми соціального порядку»*, достатньо переконливо обґрунтоване в соціології [Дарендорф, 1996; Chertok, 1990]. Кожну з цих моделей складає набір із чотирьох взаємопов'язаних припущень щодо природи суспільства. Зокрема, припущення утопічної моделі наголошують, що: 1) суспільство є стабільним; 2) суспільство є добре інтегрованою структурою елементів; 3) кожен елемент у суспільстві має функцію (це сприяє підтримці системи); 4) суспільство базується на консенсусі цінностей серед своїх членів. Всупереч цьому припущення раціоналістичної моделі наголошують, що: 1) суспільство є динамічним; 2) суспільство обтяжене конфліктами; 3) всі елементи в суспільстві підривають соціальний порядок і стабільність; 4) суспільство є базованим на примусі й домінуванні. Четверте припущення в кожній із цих двох моделей, з погляду Дарендорфа і Чертока, є підвалинами, на яких ґрунтується решта припущень відповідної моделі. С. Ор наголошує релевантність зауваження Чертока про те, що наведені вище моделі функціують як імпліцитні та колективні «основи, або підвалини» окремих тверджень теоретичної системи» і розуміються як продукт класової структури й суперечливих класових інтересів у «збереженні та скасуванні» відповідних їм соціальних порядків.

Водночас Ор підкреслює, що теоретичні витoki Чертокового виокремлення двох категоріальних структур, на які оперті всі дослідницькі внески до соціології, передусім ґрунтоване на творчому доробку Мангайма: саме він уперше запровадив у науковий обіг поняття «категоріальна структура» [Мангайм, 2008]. А Черток першим зауважив, що утопічній і раціоналістичній моделям суспільства відповідають альтернативні утопічна й раціоналістська категоріальні структури, котрі конституують «колективний взірець мислення, за допомоги якого дані досвіду організуються і стають зрозумілими, тим самим функціуючи, щоб детермінувати [не тільки] наявність або відсутність і значення понять, а й розуміння самої природи соціального процесу як такого» (цит. за: [Ор, 1999: р. 130–131]). З огляду на базу (витoki) цих категоріальних структур в антагоністичній соціально-класовій структурі суспільства вони можуть виявляти певні характеристики щодо свого впливу на концепції історії та соціальних змін.

---

* Спроби розв'язання зазначеної проблеми загалом зводяться до пошуків відповідей на питання: «Як суспільство зберігає тяглість і стійкість упродовж часу?» [Ор, 1999: р. 129–130].

Зокрема, за Чертоком, у рамках утопічної категоріальної структури сучасність розглядається як неминуча кульмінація або й кінцева точка історичного розвитку соціуму, історія трактується як хронологічно організована (але відмінна в часі та просторі) серія вирішальних вчинків видатних особистостей, наголошуються стабільні, інтегративні, функціональні та консенсуальні аспекти історії, береться під сумнів здатність передбачати радикально різне майбутнє, а в самому майбутньому загалом вбачається просте продовження сучасності. На противагу цьому раціоналістичну категоріальну структуру Черток розглядає як кардинально відмінну концепцію історії та соціальних змін, що має ґрунтуватися на об'єктивних інтересах робітничого класу в ліквідації капіталізму. Оскільки пролетаріату «втрачати нічого, крім своїх кайданів», у рамках даної категоріальної структури історія бачиться відкритою і трактується як розвиток групових інтересів і пов'язаних у часі та просторово неподільних відносин із наголосом на мінливих, дезінтегративних, деструктивних і примусових аспектах історичних процесів. Позаяк з цього погляду сучасність і майбутнє постають як незавершена історія, то артикулюється претензія на здатність передбачати принципово інше майбутнє, ніж сучасність. Оскільки ж соціальні зміни, що відбуваються на основі конфліктів, розглядаються як неминучі, головна увага приділяється тому, як здійснювати ці соціальні зміни. Черток узагальнив власний опис і пояснення метатеоретичного розмаїття соціології наочною схемою, яку в адаптованому вигляді відтворив у своїй статті С. Ор (рис. 3.1).

Ця схема суспільно-модельних та категоріально-структурних альтернатив концептуально уможлиблює виокремлення чотирьох конкретних варіантів поєднань їх:

- 1) «консистентні (consistent) метатеорії» як комбінації:
  - а) утопічних моделей суспільства та категоріальної структури;
  - б) раціоналістичних моделей суспільства та категоріальної структури;
- 2) «неконсистентні (inconsistent) метатеорії» як комбінації:
  - а) утопічної моделі суспільства та раціоналістичної категоріальної структури;
  - б) раціоналістичної моделі суспільства та утопічної категоріальної структури.

На підставі цієї своєрідної типології соціологічних метатеорій ідентифіковано реальні метатеоретичні альтернативи у світовій соціології станом на 1990-ті роки (табл. 3.2).

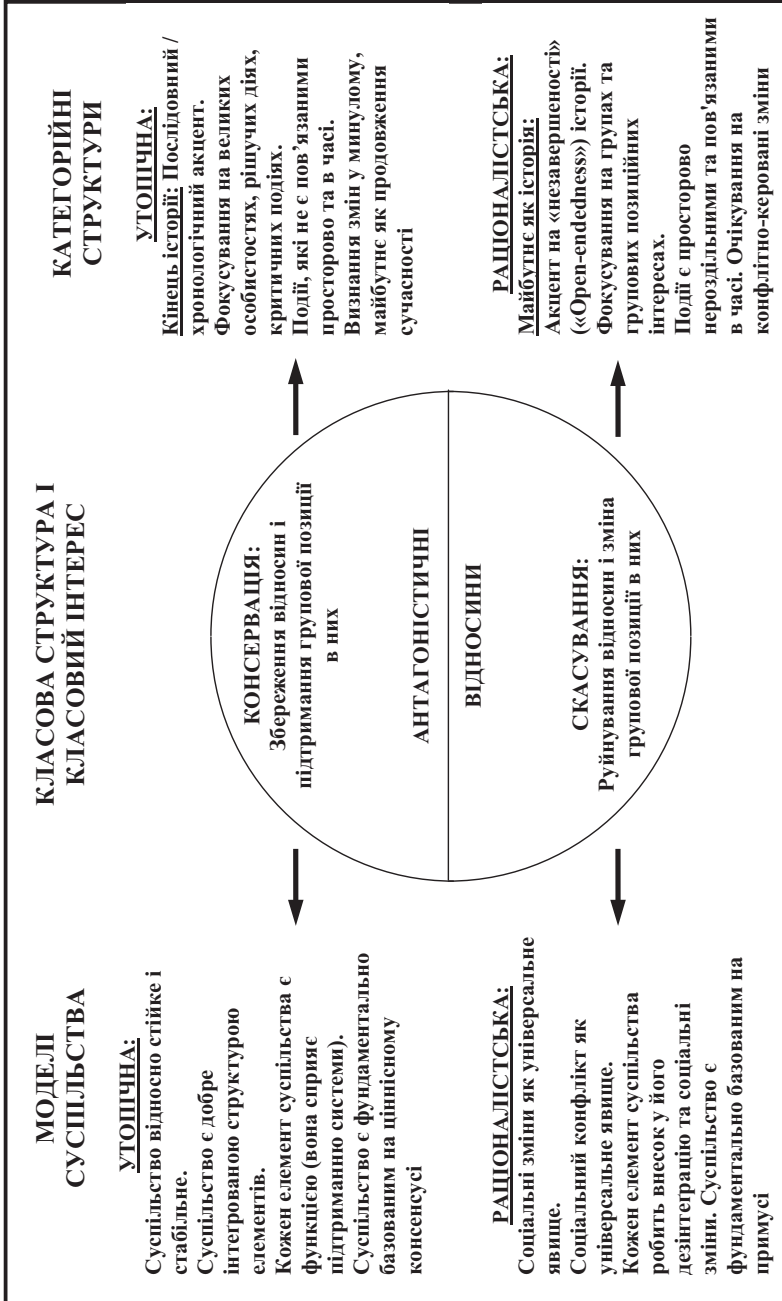

Рис. 3.1. Класові інтереси, моделі суспільства та категоріальні структури

(адаптовано за Дж. Чергоком [Орг, 1999: р. 133])

**Реальні приклади консистентних та неконсистентних поєднань
моделей суспільства та категоріальних структур**

<i>Моделі суспільства</i>	<i>Категоріальна структура</i>	
	<i>Утопічна</i>	<i>Раціоналістська</i>
Утопічна	структурний функціоналізм	символічний інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, постмодернізм
Раціоналістська	теорія правлячої еліти, теорія конфлікту	історичний матеріалізм

Джерело: [Огг, 1999: р. 135]

Зокрема, з погляду Чертока, структурний функціоналізм репрезентує консистентну утопічну метатеорію з наголосом на цінності консенсусу, яка слугує для забезпечення соціальної стабільності та рівноваги суспільства. Натомість історичний матеріалізм найкраще характеризує консистентну раціоналістичну метатеорію з наголосом на структурованому домінуванні/протидії, що має потенціал для революційних соціальних змін.

Водночас символічний інтеракціонізм, етнометодологія, феноменологія та постмодернізм постають тут прикладами неконсистентної метатеорії, що передбачає: а) утопічне розв'язання проблеми суспільного порядку за рахунок з'ясування механізмів і процесів, завдяки яким досягаються стабільність, інтеграція, функційні внески та консенсус; б) опертя на раціоналістичну категоріальну структуру для концептуалізації зазначених механізмів і процесів як проблематичних та логічно вивідних із зосередженням на інтерактивному, маніпулятивному та необмеженому характері соціального процесу. Таким чином, ці метатеорії, подібно до структурного функціоналізму, наголошують відтворення консенсусу через соціалізацію, символічну взаємодію або інші аналогічні процеси, але концептуалізують цей консенсус як невизначений і динамічний продукт груп.

Натомість теорія правлячої еліти й теорія конфліктів ідентифіковані як приклади неконсистентної метатеорії, що поєднує: а) раціоналістичне розв'язання проблеми соціального порядку через визначення підвалин соціальної нерівності та влади, які зумовлюють соціальний конфлікт, зміни, деструкцію та водночас примус; б) опертя на утопічну категоріальну структуру для концептуалізації зазначених структур і процесів у диз'юнктивному, фрагментованому та статич-

ному вигляді із часто поширеною переоцінкою примусової природи більших соціальних структур і стратифікацій та недооцінкою потенціалу структурно генерованої протидії та соціальних змін. У підсумку ці метатеорії поділяють із історичним матеріалізмом розуміння суспільства як примусового і конфліктного, але їх зосередження на найпотужніших агентах цих процесів і мірі успішності зазначених агентів в утриманні влади впродовж певного часу редукує соціальну історію до індивідуальної волі та вчинку і призводить до очікувань увічнення влади та соціальної стабільності.

Пояснюючи зауважену вище структуру інтелектуального розмаїття у соціологічному метатеоретизуванні, Ор спирається на запропоновану Чертоком соціально-структурну інтерпретацію генези консистентних і неконсистентних метатеорій [Chertok, 1990]. У її контексті існування консистентних метатеорій трактується як інтелектуальний наслідок структурних суперечностей між капіталом і робочою силою. Водночас існування неконсистентних метатеорій розглядається як інтелектуальний наслідок можливих структурних суперечностей середніх страт, з одного боку, і організованого монополістичного капіталу й організованої робочої сили – з іншого. Соціально-структурна локалізація нового середнього класу уможливає його членам користування дрібними прерогативами, владою й автономією за одночасної підконтрольності монополістичному капіталу. Така суперечлива атрибутика середнього класу зумовлює його одночасні ворожість і до організованого монополістичного капіталу, і до організованої робочої сили. Ця ворожість виявляється у настроях непролетарського антикапіталізму й утопічності різного штибу. З цього погляду академічні соціологи ідентифіковані як члени нового середнього класу, і суперечливий характер цієї соціально-класової локації відбивається на їхній думці й науковій творчості. Вони ґрунтують своє теоретизування еkleктично-синтетичного зразка на власних неконсистентних метатеоріях. Соціологічне теоретизування похідне від розглянутих метатеорій, структура інтелектуального розмаїття метатеоретизування відтворюється в інтелектуальному дискурсі соціології загалом.

Орове пояснення інтелектуального розмаїття соціології в часовому вимірі як метатеоретичного повороту ґрунтоване на твердженнях Шиманські про те, що: а) історичний розвиток марксистської думки найкраще можна визначити як циклічний рух між ортодоксією та ревізіонізмом; б) історичну циклічність ортодоксії й ревізіонізму в марксизмі найкраще можна пояснити як інтелектуальний прояв циклічного розвитку капіталістичного суспільства, опосередкований

життєздатністю рухів за соціальні зміни [Szymanski, 1985]. С. Ор вважає ці твердження слушними не лише щодо історичного матеріалізму, а й стосовно соціологічної думки загалом.

Зрештою концептуальне поєднання розглянутих вище інтерпретацій Чертока і Шиманські розглядається як одночасне пояснення соціально-структурованого інтелектуального розмаїття й метатеоретичного повороту з позицій синтетичної всеосяжної соціології соціології. На цьому ж концептуальному підґрунті висуваються узагальнені гіпотези:

1) «Метатеоретичне розмаїття в межах соціології є фундаментальною функцією класової структури капіталістичного суспільства; в кінцевому підсумку, біфуркація соціальної думки є продуктом суспільства, що характеризується антагоністичними відносинами – експлуаторськими відносинами між буржуазією і пролетаріатом. Об'єктивні, соціально-структуровані, протилежні інтереси цих двох класів є матеріальними базами утопічної та раціоналістичної моделей суспільства (які лежать в основі специфічних пояснень соціальних феноменів) і утопічних та раціоналістичних категоріальних структур (які служать для організації сприйняття історії та соціальних змін)» [Ogg, 1999: p. 137];

2) дослідницькі внески у соціологію, що постають на підґрунті зазначених утопічної та раціоналістичної моделей суспільства і категоріальних структур (див. рис. 3.1), тяжіють до чотирьох метатеоретичних альтернатив (див. табл. 3.1);

3) «Існування неконсистентних метатеорій є продуктом суперечливого характеру нового середнього класу; і, оскільки академічні соціологи є членами нового середнього класу, соціологічні теорії й аналізи, як правило, є метатеоретично суперечливими» [Ogg, 1999: p. 138];

4) «Виникнення й занепад соціальних рухів – зумовлений періодичними економічними та політичними кризами, характерними для капіталістичного суспільства, породжують метатеоретичні зрушення. Після мобілізації прогресивних соціальних рухів соціологічні теорії й аналізи дедалі більше підкріплюються раціоналістичною моделлю суспільства (щодо того, наскільки вони залишаються підкріпленими утопічною моделлю)... Однак, як це є випадок [того], що академічні соціології мають тенденцію бути метатеоретично неконсистентними, слід очікувати, що зрушення в бік раціоналістичної моделі супроводжуватиметься зсувом до утопічної категоріальної структури. Після демобілізації цих рухів соціологічні теорії й аналізи все більше підкріплюються утопічною моделлю

суспільства, але при раціоналістичній категоріальній структурі (стосовно того, наскільки вони залишаються підкріпленими раціоналістичною моделлю й утопічною категоріальною структурою)» [Orr, 1999: p. 138].

Отже, у найзагальніших рисах припущення Ора зводяться до того, що тенденції виникнення та припинення соціальних рухів у 1960-х роках вплинули на метатеоретичні, теоретичні й емпірико-аналітичні характеристики соціології як наукової дисципліни. Зокрема, із демобілізацією соціальних рухів 1960-х і початку 1970-х років дослідницькі внески в соціологічну думку дедалі більше підкріплювалися утопічною моделлю суспільства за одночасного превалювання раціональної категоріальної структури, включно із метатеоретично неконсистентними підвалинами, притаманними академічній соціології.

У своїй спробі емпіричної перевірки цих припущень Ор виходив із відсутності систематичної документованості характеру та масштабів відношень між активістськими соціальними рухами 1960-х років та зазначеними характеристиками соціології загалом. Для документування існування, міри й характеру зазначеного вище гіпотетичного метатеоретичного зсуву в соціології Ор провів кількісний маніфестний контент-аналіз (quantitative manifest content analysis) соціологічних абстрактів на CD-ROM (Sociofile). Для індексації бази даних Sociofile CD-ROM він застосував комп'ютерну програму Wordcruncher, яка уможлиблювала пошук літератури на основі даних про автора, предмет, напрям, дату публікації та інші критерії. Кількісному аналізу підлягали загалом 124 453 абстракти до всіх англомовних статей, опублікованих у США з 1973 по 1994 рік. Програма Wordcruncher надала список всіх слів у файлі та кількість разів появи кожного з них, а також періодичні розподіли їх за роками для низки наборів ключових термінів.

Парадигматичні засади всіх абстрактів публікацій оцінювалися через ідентифікацію виявів прихильності авторів до фундаментального четвертого припущення кожної парадигматичної моделі суспільства (про узасаднення останнього на консенсусі цінностей/соціальному конфлікті; детальніше про це див. вище -- рис. 3.1). При цьому індикаторами цієї головної засади в утопічній моделі суспільства були ключові терміни «консенсус», «цінності», «норми», «культура» та «значення». Натомість за індикатори головної засади в раціоналістичній моделі суспільства правили ключові терміни «примус», «конфлікт», «домінування», «протидія», «експлуатація», «утиски / репресії» та «влада».

За інформацією Ора, формування набору ключових термінів для індикації категоріальних структур абстрактів публікацій виявилось дещо проблематичним у вимірі конструктивної валідності його й потребувало додаткових зусиль. Зрештою для індикації утопічної категоріальної структури було обрано ключові терміни «стабільність», «тяглість» та «індивід», а для індикації раціоналістичної категоріальної структури – ключові терміни «динаміка», «процес» і «відносини». Тобто ці набори індикаторів мали ідентифікувати центральні характеристики альтернативних категоріальних структур з огляду на те, як вони організують сприйняття історії та соціальних змін.

Сукупно обидва розглянуті вище набори ключових термінів конституювали систему емпіричних індикаторів парадигматичного та категоріального підґрунтя соціології (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Термінологічна емпірична індикація парадигматичного та категоріального підґрунтя соціології

<i>Підґрунтя досліджень у соціології</i>	<i>Альтернативи</i>	
	<i>утопічна</i>	<i>раціоналістична</i>
Моделі суспільства	«консенсус», «цінності», «норми», «культура», «значення»	«примус», «конфлікт», «домінування», «протидія», «експлуатація», «утиски / репресії», «влада»
Категоріальна структура	«стабільність», «тяглість», «індивід»	«динаміка», «процес», «відносини»

Джерело: [Orr, 1999: p. 141].

Для оцінювання валідності цієї системи емпіричних індикаторів Ор розробив ще чотири додаткові набори ключових термінів і персоналій теоретиків соціології, наявність яких в абстрактах публікацій фіксує інтерес їхніх авторів до чотирьох альтернативних метатеорій (табл. 3.4).

Ор запевняв у майже бездоганній надійності й валідності своєї методики. Певні складнощі в її застосовності він вбачав у випадках, коли: а) деякі з ключових термінів у публікаціях можуть мати абсолютно різні референти (наприклад, «культура» як атрибут суспільства / кефірні грибки, молочнокислі бактерії); б) використання одного і того ж ключового терміна для позначення дещо різних

**Емпірична індикація інтересу до альтернативних метатеорій
на основі фіксації в абстрактах публікацій ключових термінів
та персоналій**

<i>Альтернативні метатеорії</i>	<i>Ключові терміни та персоналії</i>
Структурний функціоналізм	«структурний функціоналізм», «функція», «неофункціоналізм», «Парсонс», «Мертон»
Історичний матеріалізм	«історичний/діалектичний матеріалізм», «додаткова вартість», «робоча сила», «засоби / спосіб / відносини виробництва», «надбудова», «пролетаріат», «Маркс», «Енгельс»
Символічний інтеракціонізм, етнометодологія, феноменологія та постмодернізм	«символ» (що включає «символічний інтеракціонізм»), «етнометодологія», «феноменологія», «постмодернізм», «Кулі», «Мід», «Блумер», «Гофман», «Гарфінкель», «Бодрияр», «Ліотар», «Деріда»
Теорії еліт і конфлікт	«еліта», «маси», «теорія конфліктів», «Парето», «Моска», «Дарендорф», «Гіденс»

Джерело: [Орт, 1999: р. 141].

референтів («експлуатація» робочої сили / побутової техніки) та ін. Та попри це, за Оровим твердженням, обрані ним показники засад альтернативних моделей суспільства й альтернативних категоріальних структур демонстрували значний рівень конструктивної валідності під час тестування.

У перебігу емпіричного аналізу інформації, отриманої з використанням описаного інструментарію, для кожного набору ключових термінів (включно з варіантами) за допомоги програми Wordcruncher було створено розподіли частот їх вжитку в абстрактах публікацій за роками. На підставі їх аналізу Ор констатував, що з 1973 року соціологічні висліди справді дедалі частіше підкріплюються водночас утопічною моделлю суспільства й раціоналістською категоріальною структурою: з часу демобілізації радикальних рухів 1960-х – початку 1970-х років відносна частота термінів, що свідчать про підгрунття в утопічній моделі суспільства, збільшилася, тоді як відносна частота термінів, що свідчать про незначну прихильність до утопічної категоріальної структури, – знизилася. Тобто кількісний маніфестний контент-аналіз бази даних Sociofile документально підтвердив гіпотезу про існування, характер і масштаб метатеоретичного зсуву, дієвість теоретичних робочих рамок для соціологічного аналізу соціології

та обраної його методики, евристичний потенціал і важливість всеосяжної соціології соціології у поясненні структурованого й часового інтелектуального розмаїття останньої.

С. Ор підсумував результати власного дослідження низкою емпірично підтверджених ключових тез: а) біфуркація соціології як дисципліни є віддзеркаленням у думці об'єктивних класових інтересів у збереженні чи скасуванні класового суспільства, а структуроване розмаїття цієї дисципліни є функцією класової структури останнього; б) академічні соціологи, що перебувають у суперечливій класовій локації, здебільшого схильні продукувати метатеоретично неконсистентні теоретизування та емпіричні аналізи; в) метатеоретичні зсуви в соціології як систематичні зміни в парадигматичних підґрунтях і категоріальній структурі соціологічних теорій та аналізів здебільшого є продуктом виникнення й загибелі прогресивних соціальних рухів у суспільстві, тобто функцією життєздатності останніх; г) позаяк структура та розвиток соціології є функцією структури й розвитку суспільства, частиною якого вона є, ця наукова дисципліна сама по собі є соціальним артефактом.

Підсумовуючи нарис, варто наголосити значення й роль північно-американської соціології в розвитку цієї наукової дисципліни. Після Другої світової війни соціологи США фактично очолили її в інтелектуальному, теоретичному, методологічному й методичному вимірах. Безперечно, їхні чільні позиції останніми десятиліттями успішно оскаржують соціологи з інших країн, особливо Західної Європи. Але в експліцитному соціологічному метатеоретизуванні лідерство американців упродовж 1980–1990-х років було безперечним і жодним оскарженням не підлягало.

Джерела

Гоулднер, А. У. (2003). *Наступаючий кризис западной социологии*. Санкт-Петербург: Наука.

Дарендорф, Р. (1996). Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві. Соціальна структура, групові інтереси та конфліктні групи. В: О. І. Погорілий, *Соціологічна думка ХХ століття* (сс. 185–188). Київ: Либідь.

Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Київ: Дух і літера.

Миллс, Ч. Р. (2013). Професійна ідеологія соціопатологов. *Соціологічний журнал*, 1, 10–35.

Ритцер, Дж. (1994а). Микро-макро синтез в соціологічній теорії: применение метатеоретического инструментария. В: В. Танчер (Ред.),

Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков (с. 68–86). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Ритцер, Дж. (1994b). *Нынешнее состояние социологической теории: новые синтезы*. В: В. Танчер (Ред.), *Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков* (с. 24–44). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории. Мастера психологии*. Санкт-Петербург: Питер.

Chertok, J. (1990). *Social Interest and Categorical Structure: Conceptions of History and Social Change*. New York: Peter Lang Publishing.

Collins, R. (1986). Is 1980s Sociology in the Doldrums? *American Journal of Sociology*, 91 (6), 1336–1355.

Friedrichs, R. W. (1970). *A Sociology of Sociology*. New York: The Free Press.

Fuhrman, E., Snizek, W. (1990). Neither Proscience nor Antiscience: Metasociology as Dialogue. *Sociological Forum*, 5 (1), 17–36.

Lemert, Ch. (1992). Sociological Metathory and Its Cultured Despisers. In: G. Ritzer (Ed.), *Metatheorizing* (pp. 124–134). Newbury Park, CA: Sage.

Orr, M. (1992). *Social Change and Metatheoretical Shift in Sociological Analyses of Ethnicity*. Ph.D. dissertation. Department of Sociology, University of Oregon.

Orr, M. (1997). Sociological Analyses of Race and Ethnicity Since the 1950s: A Sociology of Sociology Explanation for Metatheoretical Shift. *Sociological Focus*, 30 (1), 31–47.

Orr, M. (1999). The Paradigmatic Underpinnings and the Categorical Structure of Sociology, 1973–1994: An Explanation for and Documentation of Meta-theoretical Shift. *Humboldt Journal of Social Relations*, 25 (2), 127–155.

Ritzer, G. (1988). Sociological Metatheory: A Defense of a Subfield by a Delineation of its Parameters. *Sociological Theory*, 6 (2), 187–200.

Ritzer, G. (1989a). Collins Does Metatheory (Again!): and He's (Pretty) Good at it. *Symbolic Interaction*, 12 (1), 81–84.

Ritzer, G. (1989b). Sociology of Work: A Metatheoretical Analysis. *Social Forces*, 67 (3), 593–604.

Ritzer, G. (1990a). A Metatheoretical Analysis of Socioeconomics. *Mid-American Review of Sociology*, 14 (1/2), 27–43.

Ritzer, G. (1990b). Metatheorizing in Sociology. *Sociological Forum*, 5 (1), 3–15.

Ritzer, G. (1990c). Micro-macro linkage in sociological theory: Applying a metatheoretical tool. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press.

Ritzer, G. (1990d). Preface: The Coming of Age of Sociological Metatheorizing. *Sociological Forum*, 5 (1), 1–2.

Ritzer, G. (1990e). The current status of sociological theory: The new syntheses. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses* (pp. 1–30). New York: Columbia University Press.

Ritzer, G. (Ed.) (1990f). Metatheory: Its Uses and Abuses in Contemporary Sociology. *Sociological Forum*, 5 (1).

Ritzer, G. (1991a). *Metatheorizing in Sociology*. Lexington, MA: Lexington Books.

Ritzer, G. (1991b). Reflections on the Rise of Metatheorizing in Sociology. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 237–248.

Ritzer, G. (1991c). The Recent History and the Emerging Reality of American Sociological Theory: A Metatheoretical Interpretation. *Sociological Forum*, 6 (2), 269–287.

Ritzer, G. (Ed.) (1991d). Recent Explorations in Sociological Metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34 (3).

Ritzer, G. (1992a). The Legitimation and Institutionalization of Metatheorizing in Sociology. *Sociological Perspectives*, 35 (3), 543–550.

Ritzer, G. (Ed.) (1992b). *Metatheorizing*. Newbury Park, CA: Sage.

Ritzer, G., Gindoff, P. (1994). Agency-Structure, Micro-Macro, Individualism-Holism-Relationism: A Metatheoretical Explanation of Theoretical Convergence between the United States and Europe. In: P. Sztopka (Ed.), *Agency and Structure: Reorienting Social Theory* (pp. 3–23). Amsterdam: Gordon and Breach.

Ritzer G., Zhao Sh., Murphy J. (2001). Metatheorizing in Sociology: The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism. In: J. H. Turner (Ed.), *Handbook of Sociological Theory* (pp. 113–131). New York: Kluwer Academic. Plenum Publishers.

Skocpol, Th. (1986). The Dead End of Metatheory. *Contemporary Sociology*, 16 (1), 10–12.

Szymanski, A. (1985). Crisis and Vitalization in Marxist Theory. *Science and Society*, 49 (3), 315–331.

Turner, J. (1986). *The Structure of Sociological Theory*. Chicago: Dorsey Press.

Turner, J. H. (1991). Developing Cumulative and Practical Knowledge through Metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 249–268.

Turner, St. P., Turner, J. H. (1990). *The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Zhao, Sh. (2001). Metatheorizing in Sociology. In: G. Ritzer, B. Smart (Eds.), *Handbook of Social Theory* (pp. 386–394). Thousand Oaks, CA, London: Sage.

Нарис 4

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ МЕТАТЕОРЕТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ КЛАСИКИ*

Як твердить В. Танчер, соціологічна класика відіграє роль скарбниці еталонних знань, арсеналу методів, підходів і дослідницьких моделей, арбітра в сучасних дискусіях [Танчер, 1994: с. 6]. Для аргументації цього твердження він наводить думку Дж. Александера, який дуже влучно зауважив роль класики в соціології як її «наріжного каменя»: саме консенсусне визнання робить соціологічні теорії «класичними» в тому сенсі, що вони стають центром відліку, фіксації кола ідей і проблем, від якого відгалужуються нові дослідницькі напрями, а в дискусіях про доробок класиків соціологи намагаються зрозуміти одне одного. Роль соціологічної класики як такого роду «наріжного каменя» виявляється також і в метатеоретичному вимірі. Класика в соціології імпліцитно виконувала й наразі виконує метатеоретичні функції. Відтак метатеоретики робили і роблять спроби оприявнити зазначену метатеоретичну функціональність її. У 1980–1990-х роках ці спроби здійснювалися в руслі експліцитного метатеоретизування для глибшого розуміння соціологічної теорії. Особливий інтерес становить методологічний і методичний досвід провадження цих розробок, який не втратив своєї значущості й дотепер. Це й зумовлює предметну царину пропонованого нарису.

4.1. Метатеоретичний «образний ряд сили» Е. Дюркгайма

Предметом однієї з метатеоретичних розвідок такого кшталту став образний ряд сили в теоретичному доробку Е. Дюркгайма [Takla, Pare, 1985]. Хоча метатеоретики аналізували цілий шерег його праць, найбільшою мірою їхня увага зосередилася на монографії «Первісні форми релігійного життя» як найвищому досягненні й остаточному, беззастережному твердженні соціології Дюркгайма. Ця праця презентує його погляди на низку базових питань соціології, серед яких пояснення природи реальності, зокрема соціальної

---

* Автор нарису: М. Сакада.

реальності та причинності в ній і бачення індивіда та відносин між індивідом і суспільством.

Такла і Пейп простежують філософські, концептуальні й методологічні засади Дюркгаймового теоретизування для виявлення взаємозв'язків між його теорією, метатеорією та методом. При цьому під метатеорією вони розуміють «кластер фундаментальних, але часто імпліцитних пресупозицій, які лежать в основі або запроваджують теорію» [Takla, Pare, 1985: p. 75]. З цього погляду Дюркгайм видається надзвичайно експліцитним у своїх власних фундаментальних припущеннях, а його метатеорія визначається як «інтегральна частина як того, що він хотів пояснити, так і того, як він прагнув це пояснити». Теоретизування й метатеоретизування тісно переплетені у Дюркгаймових працях, у яких аргументація часто звернута до метатеоретичних перспектив, і багато висновків теж залежні від останніх. Дослідницькі наміри та розуміння соціальної реальності Дюркгайма досить виразно структуровані й відображені в його метатеорії.

Ключем до розуміння Дюркгаймової метатеорії Такла і Пейп вважають його згадки про соціальні феномени як сили або системи сил, а також порівняння цих сил із фізичною силою. Вони простежують розвиток зазначеного образного ряду сили в шереху ранніх і зрілих праць Дюркгайма. Там ідеться про колективні настрої, які є силами через їх колективне походження. Ці сили контактують, взаємно послаблюють або посилюють одна одну, зливаються для створення нових сил. Водночас вони є екстернальними й інтернальними, домінантними і непереборними для індивіда, коли проникають у його свідомість і стають інтегральною частиною його особистості. Колективним настроям як силам притаманна внутрішня інтенсивність і потужність, що визначають їхню дієвість.

Такла і Пейп зауважують цілу низку аналогій із механіки, електродинаміки, гідравліки й термодинаміки, які використав Дюркгайм для пояснення природи колективних (соціальних) сил. Так, у його «Первісних формах релігійного життя» використана модель адитивної сили (при поясненні зв'язків між подібними індивідуальними ідеями, коли ті зливаються з формуванням колективних репрезентацій, чия сила є сумою сил кожної з окремих репрезентацій). Образ електричних струмів фігурує як аналог-взірець в обговоренні сили, що генерується через взаємодію: образ взаємно відштовхувальних сил вжито у поясненні взаємозв'язку між сакральним і профанним; модель перетікання та розрядження, як у випадку електроструму, –

в образі сакральної сили, яка струмиться та розряджається в разі контакту з профанними об'єктами. За спостереженням Такли й Пейпа, лише окремі коментатори Дюркгаймових праць відзначали вплив на його теоретизування фізики XIX століття, насамперед термодинаміки й електрики. Цей вплив власне вбачався в розвитку Дюркгаймом таких понять, як «причина» та «сила». Утім ужиток подібної термінології зазвичай розглядався як риторичний виверт, метафоричність мови або пояснювався прагненням здобути визнання наукового статусу соціології у спільноті зрілих наук. Такла і Пейп відкидають такі інтерпретації й наполягають на використанні Дюркгаймом образу сили як теоретичної моделі, тобто інтегральної частини його пояснювальної структури.

Як вони наголошують, сам Дюркгайм передбачав, що його використання образів сили може бути неправильно зрозумілим, і тому дав недвозначне пояснення на цей випадок: він неодноразово підкреслював, що його образність щодо сили схоплює суть реальності соціальних сил *sui generis*. Скажімо, про це також ідеться й при обговоренні тотемічних принципів: «Коли ми кажемо про ці принципи, що вони є силами, то ми не вживаємо це слово в метафоричному значенні; вони діють як справжні сили. В певному сенсі вони навіть є матеріальними силами, які механічно породжують фізичні речі» [Дюркгайм, 2002: с. 180]. Тобто лише тоді, коли дослідник ставиться до колективних сил не метафорично, а як до реальних сил, стає можливим науково пояснити їх та їхні наслідки. Зрештою, Дюркгайм розрізняв ідеї й поняття, використовувані для репрезентації реальності, з одного боку, і власне реальності, що стоять за ними, – з іншого. Він наполягав, що науковці повинні мати справу з дійсними речами, фактами та реальностями, а не словами, поняттями та нашими ідеями, які затуляють від нас реальність.

Таким чином, образний ряд сили розглядається як «базовий, інтегральний і синтезувальний елемент думки Дюркгайма; як щось, що пронизує та інтегрує концептуальні, пояснювальні, методологічні та метатеоретичні основи Дюркгаймових соціологічних праць» [Takla, Pare, 1985: р. 76–77]. Вивчення метатеоретичних основ теоретизування Дюркгайма починається з його онтологічних та епістемологічних передумов. Під онтологічними передумовами тут розуміють його припущення щодо природи реальності, зокрема соціальної, та його концептуалізації двох базових категорій цієї реальності, а саме – суспільства та індивіда. Як запевняють Такла і Пейп, Дюркгайм зробив своє ключове онтологічне твердження щодо

реальності мимохідь, у перебігу теоретичного дослідження первісних форм релігійного життя, коли зауважив: «...світ є системою сил, які обмежуються, стримуються, тримають між собою рівновагу» [Дюркгайм, 2002: с. 193]. Пропозиційний зміст цього твердження вони трактують так: тотальність реальності в кінцевому підсумку є взаємодією сил і систем сил. Аналогічно інтерпретується й подібне твердження стосовно соціального світу: «...суспільство... є... системою діючих сил» [Дюркгайм, 2002: с. 414]. Як зауважують Такла і Пейп, синтезувальна роль образу сили не одразу виявляється при ознайомленні з Дюркгаймовим теоретизуванням: попри експліцитність і високу частоту різноманітних тверджень про реальність соціальних сил, вони ніде не інтегровані Дюркгаймом. Зрештою, цей образний ряд та асоційована з ним соціальна метафізика дещо дисонує із сучасними способами мислення і може сприйматися як химерна стилістична аберрація.

Значна база для оцінки інтелектуального розвитку образного ряду сили вбачається в інших Дюркгаймових працях, приміром у «Самогубстві» [Дюркгайм, 1998]. Ця праця як приклад успішного поєднання теорії та емпіричних даних значною мірою оперта на образи сили у своїй теоретичній і методичній складових. Її експліцитна дослідницька програма трактується як дослідження ідентифікації, вимірювання й порівняння соціальних сил егоїзму, альтруїзму чи аномії, які спричинюють або стримують самогубство. У цій праці також зауважено ідентифікацію та ієрархізацію рівнів реальності як фізичних, хімічних, біологічних, психологічних і соціальних порядків. Взаємодія феноменів на одному з цих рівнів реальності породжує реалії, що виникають на наступному вищому порядку. Відтак кожен послідовно вищий порядок реальності існує на підвалинах нижчого порядку, що йому передував. Зрештою, на найбільш абстрактному та фундаментальному соціальному рівні концептуалізовано індивіда й суспільство як системи сил, які певним чином взаємно впливають одна на одну й потребують постійного оновлення своєї енергії. Ці соціальні сили вважаються такими ж реальними, як і будь-які сили природи.

Епістемологічні засади Дюркгаймового метатеоретизування вбачаються в його розумінні того, як отримується наукове знання про реальність, наприклад, у його доктринах причинності й пояснення. Доктрина причинності полягає в тому, що науковці дізнаються про причини за їх наслідками: «Як ми можемо пізнавати реальність, відображену в її онтології? Відповідь Дюркгайма полягає в тому,

що єдиний спосіб, яким ми можемо пізнати існування і природу сили, – це через її наслідки» [Takla, Pape, 1985: p. 78]. Він стверджує, що кожна причина має один і тільки один наслідок: «Одна причина або одна група причин не можуть давати в одному випадку якийсь один наслідок, а в другому – зовсім відмінний од попереднього, адже в такому випадку незумовлено виявиться відмінність, за якою перший наслідок відрізняється від другого; це явище буде запереченням самого принципу причинності. Якщо констатується відмінність між причинами, то повинна констатуватися така ж відмінність між наслідками» [Дюркгайм, 1998: с. 154]. Тобто базовою для його методології є модель пропорційності та зв'язку між одною причиною і одним наслідком. Оскільки ж соціальні феномени трактуються як вияви чітко визначеної реальності у вигляді системи соціальних сил, виникнення соціальних наслідків пов'язується лише із соціальними причинами. Позаяк наука розглядається як дослідження реальності, соціологічне пояснення полягає виключно у з'ясуванні відносин причинності. Звідси кінцевою метою соціологічного пояснення визначено виявлення й аналіз соціальних сил, що спричинюють соціальні наслідки. Доповнення до цієї мети бачиться в необхідному описі, класифікації та порівнянні різних аспектів цієї реальності.

Наступний крок у вивченні метатеоретичних основ Дюркгаймової теорії – з'ясування її пояснювальних або теоретичних цілей та пояснювальної структури. Такла і Пейп пов'язують пояснювальні цілі теорії із тим, що вона прагне пояснити, і включають під цю рубрику різні дослідницькі питання та відповіді на них. Водночас пояснювальна структура теорії стосується того, як це пояснення встановлено, і складається з ланцюжка аргументів та доказів, що підтверджують відповіді, дані на дослідницькі питання. Так, серед основних пояснювальних теоретичних цілей Дюркгаймової праці «Первісні форми релігійного життя» виокремлено п'ять аналітично відмінних, але взаємопов'язаних принципових питань-тез: 1) природа і сутність релігії; 2) соціальне походження релігії; 3) функціональна теорія релігії; 4) релігійне походження думки та знань; 5) релігійні витоки мистецтв і соціальних інститутів. Далі аналіз пояснювальної структури цієї праці здійснювався на підґрунті інтерпретації суто формулювань і тверджень Дюркгайма в її тексті. Цей аналіз увиразнив вирішальну роль образу сили як центрального, первинного та інтеграційного елемента пояснювальної схеми Дюркгайма, а також виявив інтегровану текстуру його теорії й високоспекулятивну метафізику, в яку вона вбудована. За незначними винятками, всі

його пояснювальні або теоретичні цілі досягаються через пояснення механізму взаємовідносин сили між віруваннями та обрядами, що конституують релігію як примордіальний (споконвічний) соціальний інститут у первісному середовищі. Ці два соціальні феномени зумовлюють і регенерують один одного, а також індивідуальні сили, які конституують суспільство й індивіда. Категорії думки та знання пояснюються як такі, що первісно породжені релігією, а не лише мирськими практиками. Аналогічно трактується походження мистецтва й інших соціальних інститутів: інтенсивні колективні обряди генерують надлишок колективної енергії, яка конвертується в реакційну, естетичну та іншу діяльність.

Загалом у пізньому теоретизуванні Дюркгайма релігія займає те саме місце, яке економіка, матеріальне виробництво займають у теоретизуванні К. Маркса. Якщо Маркс шукав витоки й підвалини суспільного життя в економіці, то Дюркгайм – у релігії.

Зрештою, Такла і Пейп трактують Дюркгаймові «Первісні форми релігійного життя» як заплутано сплетений синтез, у якому вони ідентифікували «горизонтальний», «вертикальний» і парадигматичний виміри [Takla, Pape, 1985: p. 81]. До «горизонтального» виміру в даному разі вони віднесли концептуальні й теоретичні зв'язки в діапазоні феномену або субстанційних тем, що досліджуються в цій праці: релігійні вірування, ритуали і символи; релігійні міфи і соціальна реальність; пізнання і культура; людська природа і соціальний порядок; соціальна генеза і функції цілої низки феноменів. По суті, тут ішлося про концептуальні, причинні та функційні взаємозв'язки між згадуваними вище п'ятьма пояснювальними теоретичними цілями (тезами) цієї Дюркгаймової праці. До «вертикального» виміру його синтезу віднесені зв'язки між онтологічним, епістемологічним, методологічним, концептуальним і теоретичним рівнями монографічного дослідження. При цьому центральне значення для горизонтального й вертикального вимірів синтезу приписується образному рядові сили, який: 1) забезпечує зовнішню оболонку для аналітичних, концептуальних та висновуваних засад теоретизування; 2) є джерелом внутрішньої валентності, яка зв'язує окремі поняття, пропозиції і теорії одне з одним у цілісну систему. Парадигматичним виміром Дюркгаймового синтезу визначено поєднання метатеоретичних перспектив реалізму та ідеалізму. Ідеться про зауважені елементи цих двох перспектив у «Первісних формах релігійного життя», де соціальні феномени трактуються як об'єктивні, екстернальні факти, пов'язані з морфологічними та структурни-

ми аспектами суспільства, або як суб'єктивні, інтернальні, значущі феномени, пов'язані з когнітивними, моральними та символічними вимірами останнього.

Як вважають Такла і Пейп, твердження Дюркгайма про подібність між природними, космічними силами та соціальними (колективними) силами забезпечило основи для логічної структури його теорії загалом. Під логічною або аналітичною структурою вони розуміють загальні концептуальні основи теорії, а не її формально-логічні властивості, такі як повнота або послідовність [Takla, Pape, 1985: p. 82]. Згідно з цією інтерпретацією логічна структура теорії Дюркгайма розбудовує базові категорії її як найзагальніші поняття, а також їхні концептуальні, причинні або логічні зв'язки (рис. 4.1).

У діаграмі великими літерами у прямокутних рамках позначено базові категорії Дюркгаймової праці «Первісні форми релігійного життя». Серед них, зокрема, категорії реальності та соціальної реальності стосуються метатеоретичних засад, а категорії суспільства й релігії – теорії природи, походження та функцій релігії, релігійного походження думки і знань, мистецтв та інститутів у цій праці. Лінії позначають зв'язки між базовими категоріями, які артикульовані зведеними твердженнями базових пропозицій з підкресленням фундаментальних засад та принципів тез. Завдяки такому унаочненню логічної структури Дюркгаймової теорії Такла і Пейп глибше зрозуміли і краще увиразнили її метатеоретичні засади:

1) базове онтологічне припущення: реальність є системою сил, а соціальна реальність як підвид реальності проявляється у формах:

а) колективної сили, що характеризується об'єктивністю та екстернальністю;

б) інтернальної моральної сили в індивіда;

2) базові епістемологічні припущення:

а) сили відомі через їхні наслідки, а принцип причинності редукований до принципу встановлення причини й наслідку даної сили;

б) причина є потенційною силою, яка може призвести до певного наслідку, а наслідок – реалізацією або актуалізацією сили;

в) чим більша сила, тим більший наслідок, і чим більший наслідок, тим більшою є сила.

Із цими метатеоретичними припущеннями Дюркгайма пов'язуються також його узагальнені та уточнені методологічні засади:

а) соціальна причина породжує соціальні наслідки, а соціальний наслідок завжди породжений соціальною причиною;

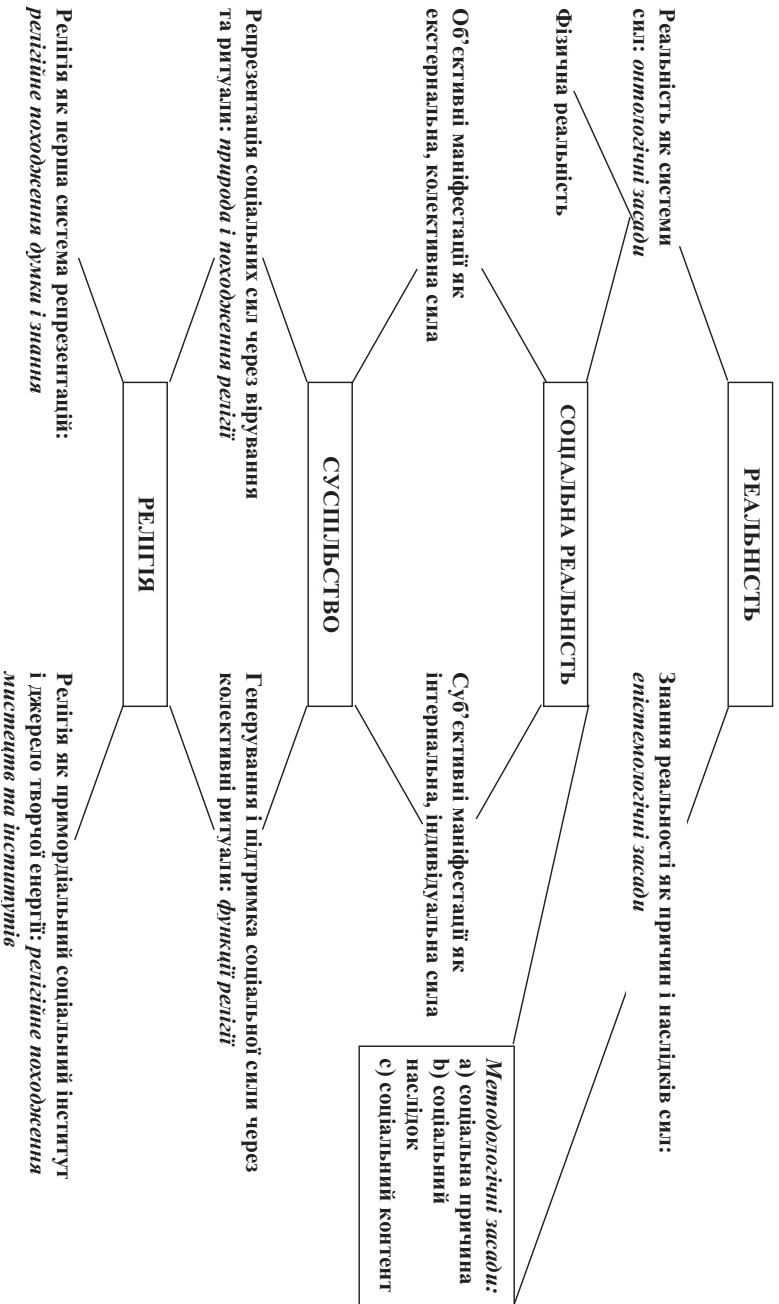

Рис. 4.1. Логічна структура Дюркгаймових пропозицій: аналітичні рівні та категорії [Такла, 1985: р. 83]

б) пошук причини є пошуком начала у будь-якому з двох значень: (а) як «найпершого» або «абсолютного» первня; (б) як «постійно наявної причини», як-от постійна потреба індивідів і суспільства; водночас пошук наслідків є пошуком висновків або функцій;

в) оскільки феномени в цих причинно-наслідкових зв'язках були соціальним змістом, аналіз природи феномену є, серед інших речей, дослідженням прихованої в його підґрунті реальності, тобто соціального змісту.

Оцінюючи утилітарність і валідність образного ряду сили у Дюркгаймовому теоретизуванні, Такла і Пейп наголошують його метафізичний статус. Вони вважають Дюркгаймовий постулат «суспільство є системою сил» радше метафізичним твердженням, аніж науковою гіпотезою. При цьому не вбачається підстав звинувачувати Дюркгайма у скочуванні в царину метафізики лише тому, що метафізичне за визначенням науково не підлягає верифікації. Позаяк кожна наука існує у певному філософському контексті, навіть будь-яка емпірична заява спирається на деякі неемпіричні заяви про реальність та істину, «про те, що є і як ми можемо це знати»: «...на певному етапі метафізика входить у наукові системи у формі пресупозицій, безсумнівних і незаперечних, що не підлягають сумніву) в межах самої даної системи. Як тло і як імпліцитні постулати, такі метафізичні пресупозиції є частиною будь-якого більшого погляду на науку як специфічні відкриття та теорії науки» [Takla, Pare, 1985: p. 84]. Дюркгаймова сміливість у формулюваннях фундаментальних пресупозицій і послідовність у дотриманні їх загалом оцінюються схвально. Натомість сумніви висловлюються стосовно специфічного змісту Дюркгаймової соціальної метафізики, зокрема онтологічної тези про те, що суспільство є системою сил, порівнянної з фізичними силами. Його твердження про соціальні сили як граничні конституенти соціального світу є аналогом твердження про фізичні сили (магнетизм, гравітацію та електрику) як граничні конституенти фізичного світу. Однак у фізиці властивості й наслідки фізичних сил описані в точних законах, тобто концептуалізація їх як кінцевих конститuent матеріального світу підтримується надмірною кількістю емпіричних доказів та успішного пояснення. Натомість Дюркгаймове образне бачення соціальної сили як онтологічна доктрина чи реалістичний опис соціального світу підтримується лише метафізичною вірою. Звідси його визначено радше як корисну концептуальну підставу, евристичний прийом для генерування гіпотез, стимулювання емпіричних досліджень і теоретизувань.

4.2. Доробок Г. Зимеля як «ресурс соціологічної метатеорії»

Метатеоретичний потенціал творчого доробку Г. Зимеля став предметом окремої розвідки [Levine, 1989]. У ній зауважено низку його важливих внесків у розвиток соціології як наукової дисципліни. Так, свого часу Зимель, як і Е. Дюркгайм, М. Вебер, Р. Парк і Т. Парсонс, зробив спробу «скласти хартію» для соціології як науки. Сенс цієї спроби полягав у тому, щоби дати соціологічній спільноті чітке почуття мети й утвердити виразну ідентичність соціології в шереху усталених академічних дисциплін. Зимелева претензія на реалізацію цих завдань була презентована на сторінках його книги «Соціологія», що вперше побачила світ 1908 року [Simmel, 1968]. У передмові до цієї книги заявлено про наміри замінити розпливчасті й непевні концепції соціології однозначною предметною тематикою, яка регулюється методологічно безпечною програмою досліджень. Ця предметна тематика трактувалася як простір формальних реляційних патернів, що вочевидь існують у реальному світі. Зимель бачить завдання соціолога передусім у визначенні тих формальних патернів, які існують у соціальному світі, а потім – у систематичному їх упорядкуванні, розрізненні їх підтипів, з'ясуванні обставин їх виникнення й розвитку. Скажімо, у його книзі йдеться про такі приклади зазначених патернів, як різні «форми асоціації» або соціальної взаємодії – конфлікт, конкуренцію, кооперацію, суперординацію та субординацію, що наявні в царинах бізнесу, політики, освіти, релігії тощо. Виокремлення цих загальних форм, що виявляють себе в різних сегментах соціальної реальності, концептуалізуються, теоретизуються й емпірично аналізуються, можна розглядати як певну подобу метатеоретизування.

Утім головна увага Д. Левіна спрямована на інший імпліцитний метатеоретичний аспект Зимелевого творчого спадку, вельми актуальний за умов існування великої множини парадигм та орієнтацій у соціальних науках загалом і в соціології зокрема. Попри визнання стану радикального плюралізму в сучасному інтелектуальному житті як невідворотного базового факту сучасності, констатовано негативні наслідки цієї обставини для соціальних наук: «ця множинність орієнтацій розбила спільний простір дискурсу в межах дисциплін і з часом призвела до стану інтелектуального паралічу, подібно до Вавилонської вежі» [Levine, 1989: p. 163]. Відтак адекватна відповідь на зауважену обставину визначена як необхідність для дослідників, серйозно зорієнтованих на домагання істини. У своєму аналізі Левін концептуально опирається на визначення літературним кри-

тиком Вейном Бутом шести основних видів реакцій на обставину інтелектуальної множинності: семантизм, монізм, полемізм, скептицизм, еклектизм і плюралізм [Booth, 1979]. На цьому підґрунті пропонується типологія реагування на обставину інтелектуальної множинності в соціології та інших соціальних науках (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Типологія відповідей на обставину інтелектуальної множинності В. Бута (за викладом Д. Левіна)

<i>Тип відповіді</i>	<i>Особливість</i>	<i>Недоліки</i>
Семантизм. Дж. Сарторі, Г. Ясо	Свідчення того, що більшість суперечок відображають не більше ніж концептуальну плутанину. Якщо прихильники різних позицій просто вказуватимуть референти своїх термінів і в такий спосіб усуватимуть невизначеності, конфлікти між протилежними позиціями можуть бути істотно редуковані, а інші розбіжності з'ясовані з метою продуктивної дискусії. Переконаність, що багато суперечок у сучасній соціальній науці випливають із таких помилок. Зусилля мовних санітарів можуть запобігти суперечкам, які обертаються навколо не більше ніж термінологічної недбалості	Розрізнення значень, яке, однак, часто є чинником серйозніших розбіжностей-розрізень, яких аж ніяк не легко уникнути. Припущення того, що єдині реальні відмінності між конфліктними інтелектуальними позиціями є тривіальними. Заперечення того, що деякі поняття «сутнісно суперечливі» – тобто нездоланно неоднозначні, та знецінення через це плідних постановок питання, що стимулюються суперечками щодо таких неоднозначностей
Монізм. Т. Парсонс, Дж. Александер	Ідентифікація однієї з позицій, що конкурують, як валідної та зображення всіх інших як помилових, оманливих або неважливих. Складніші версії роблять надзусилля, щоб охопити альтернативні підходи, представивши їх як історично допустимі, але в даний час застарілі, як необхідні, однак перехідні етапи в еволюції істинних на цей момент уявлень, або як частково допустимі позиції, які необхідно включити в більш всеохопний синтез	Будь-яка прийнята відправна точка для розвитку теорії жодним чином не може охоплювати всі такі можливі альтернативні вихідні точки для розбудови соціальної теорії та досліджень. Неможливість інтегрувати основні напрями теоретизування

<p>Полемізм. Р. Фридрихс, Е. Гоулднер</p>	<p>Засадничо нездоланна множинність розбіжних позицій вважається корисною для розбудови й самоствердження їх. Стверджується, що світ потребує не консенсусу, а більшої непримиренності щодо самовдоволеності та конформізму: «чим більше голосів звучить, тим більше шансів, що правда нарешті буде почута»</p>	<p>Непримиренна полеміка з партійних позицій генерує хибні та спотворені тлумачення праць інших. Полеміка не лише поглиблює хибність неправильного тлумачення ідей своїх інтелектуальних опонентів; вона продукує обмін критикою, «марнотратний в сенсі докладання енергії та зусиль духу, руйнівний для самого життя» (В. Бут)</p>
<p>Скептицизм (релятивізм або нігілізм)</p>	<p>Сумнів у тому, що будь-яка з у принципів нездоланно множинних позицій зможе прийти до істинних тверджень. Відмінні підстави цього сумніву – в зауваженні неунікненної складності спостережуваних феноменів, необґрунтованих обмежень спостерігачів, безнадійності досягнення взаємного розуміння та інтерсуб'єктивної перевірки серед множинного кола обізнаних</p>	<p>Неспроможність у кінцевому підсумку – через угрунтованість на логічній суперечності (артикульована впевненість у неможливості забезпечення безсумнівних тверджень) і на практичній суперечності (гальмування невгамовного прагнення до істини)</p>
<p>Еклектизм</p>	<p>Визнання несумісності вимог валідності і претензій на соціологічні позиції або підходи. Ця несумісність долається подрібненням праць інших на фрагменти, застосування та поєднання яких видаються корисними. Ця позиція виглядає особливо привабливою в разі розроблення програми дослідження конкретної проблеми</p>	<p>Неминучість більш-менш істотних втрат інформації та розуміння. При цьому відкидання розбіжних інтелектуальних контекстів, у яких беруть початок вибрані фрагменти, втрата найсильніших моментів тлумачення, які задають ці контексти. На практиці це – замаскований монізм, що збіднює дискурс, тривіалізауючи інтелектуальні розбіжності, відмінності, часто глибоко вкорінені (В. Бут)</p>
<p>Плюралізм. В. Бут, Д. Левін</p>	<p>Сутність у переконанні, що дві чи більше різних позицій можуть бути вкупі прийнятними</p>	<p>–</p>

Якщо семантизм і монізм ґрунтуються на припущеннях про некритичний радикалізм множинності позицій та можливості подолання різноманітності відповідним термінологічним роз'ясненням або теоретичним синтезом, то полемізм і скептицизм виходять із того, що множинність є засадничо нездоланною. Еклектизм використовує цю множинність позицій як передумову через деконструкцію їх на елементи й рекомбінації окремих із цих елементів для фабрикування нової синтетичної позиції. Зрештою, методологічний плюралізм передбачає прийняття і визнання множинності позицій загалом і кожної із них зокрема.

Д. Левін стверджує, що Зимель найпершим аргументував доцільність методологічного плюралізму в соціальних науках. Для унаочнення цього твердження аналізуються Зимелеві дослідження методології різних соціальних наук. Так, звертається увага на його критику доктрини історичного реалізму як певної форми натуралізму, ґрунтованої на переконанні, що знання можливе як просте відтворення його об'єкта, й уявленні про правильність цього відтворення як критерію самого пізнання. Зимель стверджує, що для кваліфікації будь-яких фактів як об'єктів пізнання деякі їхні особливості мають бути увиразнені, а інші натомість завуальовані. Понад те деякі з елементів, що є лише почасти й час від часу пов'язаними в реальності, належить аналітично поєднати для утворення єдиного досліджуваного об'єкта. Водночас, щоб підлягати науковому розгляду, факти мають бути зіставлені з відповіддю на певні дослідницькі питання, для яких вони ніколи реально не були підставовими у формі неопрацьованих даних. Тобто наукове знання будь-якого кшталту постає як нова самодостатня й автономна конструкція згідно зі своїми власними законами й відповідно до своїх специфічних категорій. Відтак подання емпіричних даних у вигляді історичного знання потребує, як і в будь-якій іншій науці, своєрідного «перекладу» безпосередньо отриманих даних на аналітичну мову зі своїми власними внутрішніми формами, категоріями та вимогами. Адже, з погляду Зимеля, наукове знання можливе лише тією мірою, якою його продукують і структурують якісно визначені поняття. Тобто будь-яка подія стає історичною тільки тоді, коли вона підпадає під певні апріорні категорії історії. Проте різні жанри історичних досліджень зумовлюють існування множини різних аналітичних принципів, які не тільки по-різному організують історичні матеріали, а навіть визначають у них різні критерії істини. Зимель наголошував, що розбіжності історичних вислідів ґрунтовані не лише на різних ціннісних інтересах дослідників, а й на відмінностях когнітивних критеріїв, які супроводжують різні режими їхньої інтелектуальної праці. Загалом

ці аспекти інтерпретуються Д. Левіним як один із Зимелевих аргументів на користь методологічного плюралізму

Другий такий аргумент вбачається в Зимелевих трактуваннях природи філософії та її відношення до емпіричних дисциплін соціальних наук. Зокрема, Левін зауважує Зимелеве обґрунтування епістемічної й метафізичної функцій філософії для забезпечення продуктивності економіки та соціології:

«Якщо дисципліни, такі як економіка і соціологія, залежать від первинних епістемологічних понять і пресупозицій і якщо робота, яка ґрунтується на цих пресупозиціях, передбачає нередуковане розмаїття точок зору, то епістемічні підвалини соціальних наук є нередуковно множинними. У кращому разі вони відображають глибоко артикульовані способи вираження одного з кількох значущих типів людської когнітивної орієнтації» [Levine, 1989: p. 167].

По-перше, йдеться про предмет епістемології цих соціальних наук, який утворюють питання, що стосуються умов, фундаментальних понять і припущень зазначених наукових дисциплін. Ці питання нерозв'язні на рівні емпіричних досліджень, позаяк останні взагалі можуть здійснюватися лише за умов знаходження відповідей на перші. По-друге, економіка й соціологія потребують філософських підвалин для знаходження відповідей на «метафізичні» питання двох різновидів. Одні з них похідні з фрагментарного характеру емпіричної роботи і відбивають потреби інкорпорації дискретних спеціалізованих досліджень у загальну картину світу. Інші увиразнюють потребу в інтерпретації результатів цих досліджень з огляду на певний сенс або ціннісне значення поза межами емпіричних аналізів та спеціалізованих досліджень.

Зрештою, з огляду на обґрунтовану Зимелем множинність історичного знання й зауважені ним множинні епістемічні та метафізичні підстави соціальних наук, Левін узагальнює Зимелеву аргументацію методологічного плюралізму в цих науках:

«Людські феномени можуть бути репрезентовані лише у формі впорядкованого історичного знання, формуючи їх відповідно до певного набору категорій, категорій, які за своєю суттю є частковими й мінливими, а отже, невідтворювано множинними. Крім того, емпіричні соціальні наукові дисципліни залежать від філософських пресупозицій, які, у свою чергу, відображають нередуковану множинність типових людських когнітивних орієнтацій» [Levine, 1989: p. 167–168].

Фактичні форми асоціації продукуються дієвцями в суспільстві незалежно від соціолога-спостерігача, а відтак – вони не потребують втручання останнього, щоби стати реальними. Утім репрезентація

соціологом-спостерігачем фактичних форм асоціації, продукованих соціальними дієвцями, передбачає певне суб'єктивно мінливе втручання з боку цього спостерігача. Зазначена репрезентація цих форм соціологом у термінах певного набору апріорних категорій є інтелектуально сформованою конструкцією феномену, який був реально сформований соціальними дієвцями. Ідеться про з'ясування сенсів людських дій у структурі соціальних взаємодій, узагальнених у різних Зимелевих формах асоціації. З погляду Левінової адаптації Зимелевих понять про пізнання, зазначені сенси є похідними як від властивостей дієвців, так і від властивостей концептуальних і методологічних форм спостерігача. Тут можлива постановка питання про обмеження щодо застосовності різних епістемологічних підходів, зумовлених властивостями об'єктів, на які спрямовані ці підходи. Тобто йдеться про можливість розгляду диференційованої релевантності різноманітних видів феноменів стосовно різних пізнавально-психічних форм, привнесених дослідниками до їх вивчення.

Левін висловив сподівання про достатню обґрунтованість свого твердження про засадничість Зимелевих ідей в аргументації того, що він вважає «найбільш задовільним розв'язанням однієї з нагальних проблем соціологічної метатеорії: доктрини методологічного плюралізму» [Levine, 1989: p. 171]. Він цілком усвідомлював, що Зимель не повністю розробив усі імплікації своїх філософських аргументів на користь плюралізму при артикулюванні власного підходу до соціології. Адже станом на Зимелеві часи соціальні науки не були настільки розвинуті, щоби уможливити складний спектр різноманітних орієнтацій на кшталт наявних у момент написання Левінової розвідки. Попри це Левін вважає Зимеля найближчим до позиції епістемологічного плюралізму для соціальних наук на тлі його сучасників-колег. З огляду на типологію (див. табл. 4.1),

Таблиця 4.2

Реінтерпретовані та аналітично реконструйовані ідеї Г. Зимеля стосовно різних типів відповідей на інтелектуальну множинність у соціальних науках і виокремлення їхніх переваг (за викладом Д. Левіна)

<i>Тип відповіді</i>	<i>Реконструйована думка Г. Зимеля</i>	<i>Переваги</i>
Семантизм	Нездоланна багатозначність багатьох понять, які ми повинні використовувати для відображення світу, а також той факт, що всі змісти є сутнісно неоднозначними, оскільки їхні сенси залежать від різновидів форм їх сприйняття. Усунення плутанини й невідповідності, пов'язаних з можливим усуненням неоднозначностей	Інтелектуальна точність та зрозуміла комунікація

Монізм	У разі слушної реалізації маємо цінне відображення одного різновиду інтелектуального схоплення речей, але ігнорується обов'язково частковий і варіативний характер будь-яких витворів розуму. Упорядкування всіх доступних матеріалів про феномени в межах обмеження єдиних когерентних інтелектуальних рамок засад	Пізнавальна майстерність та інтелектуальна цілісність
Полемізм	Зіставлення з реальністю справжніх опозицій і неупереджений виклад підходу їхніх adeptів. Різні епістемічні підходи, хай би якими вони були взаємонередуковними, можуть не тільки співіснувати, а й являти собою джерело культурного збагачення. Врівноваження полемічного напруження та зменшення вагомості антагонізмів між різними підходами	Наступальна сміливість та лояльність
Скептицизм (релятивізм або нігілізм)	Головний мотив інтелектуальної праці – порятунок сучасного розуму від «безпідставного суб'єктивізму та скептицизму». Відмова від участі у неправдивих претензіях щодо об'єктивності або загальних вимог у будь-якій формі, але попри необхідність відмови від забезпечення точного відтворення історичних подій, наголошування можливості задовольнити критерії визначеності та значимості	Відкритість розуму до реальності та лібертаріанство
Еклектизм	Підпорядкування всіх сформованих думок вимогам практичних потреб і здорового глузду. Невіддільна частина спротиву формам та обмеженням будь-яких побудованих структур. Та хоч би як важко було жити з формами, неможливо жити без них. Демократична готовність бути толерантними до відмінностей і використовувати їх для розв'язання конкретних проблем	Здоровий глузд та сумлінність
Плюралізм	Необхідність визнання легітимними інших відповідей на проблему радикальної інтелектуальної множинності, різних способів реагування на цілий світ пізнавальної діяльності, яких не можна дійти раз і назавжди і які насправді є різними відповідями людського розуму на сукупність світових знань. Об'єктивне ставлення до думки опонента, справедлива суперечка з ним	Змістовність та благородство

Ф. Тьоніс, Е. Дюркгайм, Г. Тард, В. Парето і Ч. Г. Кулі визначені як моністи, Р. Парк – як еkleктик. Лише М. Вебера ідентифіковано як часткового методологічного плюраліста. На підставі аналізу творчого доробку Зимеля Левін реінтерпретував та аналітично реконструював його гадані думки з приводу різних типів відповідей на інтелектуальну множинність у соціальних науках і виокремив їхні переваги (табл. 4.2).

Зимелеве залучення у проблематику інтелектуальної множинності в соціальних науках пояснюється його чутливістю до самофрагментації в модерному суспільстві (опис реакцій на таку фрагментацію здійснено в завершальних розділах однієї з його праць: [Зимель, 2010]). За спостереженням Левіна, Зимель ніколи не сприймався соціологами як центральна фігура в мейнстрімі соціології на кшталт теоретиків зі «святої Трійці» – Маркса, Дюркгайма й Вебера (за винятком, можливо, німецької соціології 1920-х років). Проте близькість його ідей до сучасної версії методологічного плюралізму, вельми актуальної за обставин мультипарадигмальності сучасної соціології, вивисує його творчий доробок до рівня спадку згаданих центральних фігур дисципліни.

4.3. Метатеоретичне довершення теоретизування М. Вебера

Дж. Ритцер і Д. Вельзек вдалися до спроби метатеоретичного аналізу та експлікації теорії раціоналізації М. Вебера для наступного застосування її як теоретико-методологічного підґрунтя у своєму дослідженні депрофесіоналізації лікарів у США [Ritzer, Walczak, 1988]*. Із самого початку зазначеного аналізу зауважувалася неабияка складність цього завдання через розмаїття визначень раціоналізації в осяжному Веберовому доробку. Стосовно видів окремих соціальних дій Вебер розрізняв два типи раціональності – на підґрунті засобів-цілей і цінностей. Ці типи є базовими, але вони не зовсім узгоджуються з його масштабнішим розумінням раціоналізації як тенденцій систематизації діяльності у цивілізаціях, інституціях, організаціях, прошарках, класах і групах.

* Згодом матеріали цього дослідження Ритцер публікував виключно під власним іменем, але зі згадкою про своє співавторство із Вельзекем у виносах [Ritzer, 1991; Ritzer, 2001b]. Далі в цьому огляді посилення здійснюються на досяжний для опрацювання текст зазначеної розвідки, пізніше опублікований під одноосібним авторством Ритцера [Ritzer, 2001b]. Відповідно з його іменем персоніфікуються поточні та кінцеві результати цієї розвідки.

Ритцер опирається на досвід вивчення теоретизування Вебера іншими дослідниками [Хабермас, 2008; 2009; 2010a,b; 2011; Kalberg, 1980; Levine, 1981; 1991]. На цьому підґрунті він виокремлює Веберові концептуалізації низки типів раціональності. Таке виокремлення аргументується цитуванням відповідних тверджень Вебера, коли той розрізняє, наприклад:

1) теоретичну та практичну раціоналізацію – відповідно «все глибше теоретичне оволодіння реальністю за допомоги дедалі точніших абстрактних понять» та «раціоналізацію в розумінні методичного досягнення певної практичної мети шляхом дедалі точнішого розрахунку адекватних для цього засобів» [Вебер, 1998: с. 426–427];

2) «матеріальну раціоналізацію управління і здійснення правосуддя патримоніальним володарем, який прагне ошчасливити своїх підлеглих в утилітарному й соціально-етичному розумінні (як це робить господар у своїй родині), та раціоналізацію *формальну*, яку здійснювали освічені юристи, встановлюючи спільні для всіх “підданих” держави загальні правові норми» [Вебер, 1998: с. 433].

Практична раціональність наявна у повсякденній життєдіяльності індивіда, коли той сприймає світ таким, яким він є, й вирішує свої найважливіші справи в доцільні способи. Тобто йдеться про «практичну раціоналізацію життя з точки зору його *корисності*» [Вебер, 1994: с. 146]. Таке методичне досягнення визначених практичних цілей за допомоги найпридатніших засобів має місце в усіх суспільствах за всіх історичних епох. Загалом усі індивіди здатні до практичної раціональності, але найбільшою мірою вона притаманна заповзятливим підприємцям, які на основі технологічних або економічних розрахунків комбінують різноманітні наявні у своєму розпорядженні засоби для досягнення зиску.

На відміну від практичної раціональності в мирському світі, теоретична раціональність концептуалізована Вебером як спроба перевершити цей недосконалий безсистемний світ згідно з якимось логічним сенсом. Теоретична раціональність здебільшого притаманна інтелектуалам у різних сферах раціональної думки, зокрема: а) науки («інтелектуальна раціоналізація, здійснювана завдяки науці та науково обґрунтованій техніці» [Вебер, 1998: с. 315]); б) релігії («усяка теологія є не що інше, як інтелектуальна раціоналізація релігійного спасіння» [Вебер, 1998: с. 334]). Ідеться про раціоналізацію концептуального уявлення світу, до якої вдається систематичний мислитель за допомоги точніших абстрактних понять. Її складовими є логічна дедукція й індукція, атрибуція причинності та систематизація впорядкування символічних значень. Подібно до практич-

ної раціональності теоретична раціональність теж спостерігається в усіх суспільствах за всіх епох. Утім, на відміну від практичної раціональності, не всі індивіди здатні до теоретичної раціональності, а сама вона не обов'язково має приносити зиск.

Матеріальна (субстанційна) раціональність, за Вебером, передбачає вибір засобів досягнення мети з огляду на певний ширший набір людських цінностей. Приклад цього типу раціональності зауважено у сфері релігії. Діяльність кальвіністів у миру згідно з їх етичною системою трактується як «діяльність по раціональному впорядкуванню соціального космосу, що оточує нас» [Вебер, 1994: с. 125]. Істотним складником кальвіністського світогляду вважається «орієнтована на Божу волю раціональна перебудова всього життя» [Вебер, 1994: с. 159]. І загалом «...раціоналізація життя в цьому світі з огляду на потойбічне життя була наслідком впливу концепції професійного покликання аскетичного протестантизму» [Вебер, 1994: с. 160]. Тобто система релігійних цінностей спонукає мирянина ззовні, а також, коли усвідомлюється ним, – внутрішньо як бажання втілювати її вимоги. Водночас у сфері економіки «...як матеріальна раціональність має позначитися ступінь, у якому формується відповідне забезпечення конкретних груп людей (байдуже – наскільки обмеженого виду) товарами через вид господарчо зорієнтованих соціальних дій з точки зору певних (сформованих як завжди) оцінних постулатів, за якими воно розглядалося, розглядається і могло б розглядатися» [Вебер, 2012: с. 83]. Зрештою, матеріальна раціональність права означає, що на розв'язання правових проблем впливають «етичні або утилітарні імперативи чи інші правила доцільності, чи політичні максими» [Вебер, 2012: с. 513]. Вище вже цитувалося Веберове твердження про матеріальну раціональність, оперту в матеріальному праві: йшлося про відносно довільну матеріальну раціональність адміністрації та судової влади на підґрунті матеріального права, що існує виключно у сфері неписаних цінностей і норм в усіх суспільствах усіх епох. Малися на увазі структури панування патріархалізму та патримоніалізму, раціональні в тому сенсі, що вони ґрунтовані на традиційних нормах.

Натомість тип формальної раціональності передбачає, що найкращі засоби для досягнення мети добираються на підґрунті інституціоналізованих загальноприйнятих правил, положень і законів. За твердженням Вебера, він зустрічався лише в сучасних йому західних суспільствах. Сферами поширення цього типу раціональності визначені тогочасні капіталістична економіка, бюрократія й західне право в їхніх об'єктивізованих, надіндивідуальних і знеособлених формах.

Зокрема, у капіталістичній економіці виявом формальної раціоналізації є максимальна формальна обраховувальність усіх економічних процесів у грошовій формі: «Формально “раціональним” має називатися господарювання залежно від міри, в якій суттєве для кожного раціонального господарства “забезпечення” може виражатися і виражається у цифрових, “обраховувальних” міркуваннях (спочатку зовсім незалежно від того, як технічно виглядають ці обраховування...)» [Вебер, 2012: с. 83–84]. За допомоги відповідних методів вимірювання обчислюють оптимальну прибутковість складників виробництва (сировини, засобів виробництва, робочої сили). Організаційна дисципліна й механізація виробництва цілковито підпорядковуються інтересам його оптимальної прибутковості.

У сфері адміністрування і владних відносин формальна раціональність виявляє себе розвитком бюрократії: «Чисто бюрократичне, тобто бюрократично-монархічне, документально-впорядковане адміністративне управління, це, за всім досвідом, – чисто технічно, до найвищої міри, вдосконалювана за точністю, постійністю, дисципліною, чіткістю і надійністю, тобто за передбачуваністю..., інтенсивністю та екстенсивністю здійснюваної роботи, за формально універсальною застосовуваністю до всіх завдань, а в усіх цих значеннях – формально найраціональніша форма здійснення панування» [Вебер, 2012: с. 192]. Поширення бюрократії забезпечувало знищення формально нераціональних структур панування патріархалізму та патримоніалізму в західних суспільствах. Водночас розвиток бюрократії сприяв поширенню формальної раціоналізації в інших сферах суспільства. Суцільна бюрократизація актуалізує потребу суспільства в раціональних спеціалізованих фахових експертизах. Необхідність достатньої кількості фахівців-експертів підвищує вартість відповідних фахових дипломів і закладів освіти, де їх можна отримати, тощо.

Ключовою ознакою модерного західного суспільства, за Вебером, є формальна раціоналізація права: «Специфічно фахове юридичне сублімування права в сучасному розумінні є, однак, можливим тільки тоді, коли воно має формальний характер. Якщо достатньо абсолютного формалізму чуттєвої ознаки, то воно обмежується казуїстикою. Лише тлумачна абстракція веде до виникнення специфічно систематичного завдання: через засоби логіки поєднувати і раціоналізувати окремі визнані чинними правові правила в однозначний взаємозв'язок абстрактних правових положень» [Вебер, 2012: с. 513]. Коли у правовому та процесуальному відношенні враховуються виключно загальні ознаки фактів, ці ознаки можуть, по-перше, мати суто

зовнішній чуттєвий характер: словесна заява, підпис, певна символічна за своїм значенням дія. Строго орієнтування на ці зовнішні ознаки виявляє найсуворіший вид наочного правового формалізму. По-друге, важливі у правовому відношенні ознаки фактів можуть розкриватися та фіксуватися логічним тлумаченням сенсу для формування та застосування чітких правових понять у вигляді строго абстрактних правил.

Попри фактичне виокремлення та концептуалізацію розглянутих вище типів раціональності, Вебер вважав, що в західних суспільствах формальна раціональність із часом переважила, підпорядкувала або й витіснила практичний, теоретичний і матеріальний типи раціональності, що забезпечували порівняно з нею менший соціальний контроль. За його словами, у такий спосіб формальна раціональність сприяла демістифікації й розчаклуванню модерного світу.

Хоча у Веберових дослідженнях проаналізовано різні типи раціоналізації в різних сферах життя суспільства, згідно з Ритцером, «важко стверджувати, що він (Вебер. – М.С.) мав загальну теорію раціоналізації» [Ritzer, 2001: p. 183]. За Ритцеровими спостереженнями, Вебер у своїх працях ухилявся від вивчення цілих суспільств, натомість здебільшого зосереджувався на аналізах різних соціальних структур та інституцій – бюрократії, стратифікації, права, міст, релігії, державності й економіки. Понад те він підкреслював відмінність процесів раціоналізації в цих різних сферах, а також заперечував паралельність цих процесів: «...загальна історія раціоналізму ніякою мірою не є сукупністю процесів прогресивного розвитку в окремих сферах життя, які розгортаються *паралельно* один одному» [Вебер, 1994: с. 68]. Відтак з приводу гаданої Веберової розбудови загальної теорії раціоналізації стверджується, що, «не маючи почуття цілого, він навряд чи зробив глобальні узагальнення, особливо щодо майбутніх напрямів» [Ritzer, 2001b: p. 184]. Зрештою, зауважується глибока стурбованість Вебера щодо негативних наслідків всебічного ефекту формальної раціоналізації економіки, бюрократії та професій у західних суспільствах.

В іншій розвідці Дж. Ритцер і Т. Лемойн здійснюють спробу «розширити Веберову теорію раціональності» на підґрунті метатеоретичного аналізу його концептуалізацій цього феномену та їх неовеберіанських інтерпретацій [Ritzer, LeMoynes, 1991]*. Ідеться про

---

* Пізніше Ритцер опублікував матеріали цього дослідження виключно під власним іменем, але зазначив своє співавторство із Лемойном стосовно них у виносках [Ritzer, 2001a]. Далі за текстом в цьому нарисі посилання ми робимо на цю пізнішу публікацію, досягнувши для опрацювання. Відтак поточні та кінцеві результати цієї розвідки асоціюються з іменем Ритцера.

намагання розвинути ідеї Вебера (та його інтерпретаторів), щоби на їх підґрунті досліджувати соціальні реалії, не передбачені свого часу ним. Здійснюючи цей задум, Ритцер зауважує необхідність відхилити багато Веберових аргументів та його коментаторів проти існування в його творчому доробку загальної теорії раціоналізації: «Для того, щоб ми вважали, що в працях Вебера існує всеохопна теорія раціональності, ми прийняли деякі позиції, висловлені Вебером (та його послідовниками), але відкинули багато інших. ... Ми не маємо наміру припускати, що ідея про те, що така теорія вбудована в працю Вебера, є єдиною правильною інтерпретацією теорії Вебера, але вона, безумовно, є однією з них. Ми продемонструємо цю точку зору через метатеоретичний аналіз праць Вебера і неовеберіанців» [Ritzer, 2001a: p. 218]. Веберова позиція з цього питання трактується як неоднозначна, суперечлива і непослідовна: іноді він відкидав ідею загальної теорії раціональності й раціоналізації, іноді твердив, що сам створив таку теорію.

Натомість Ритцер вбачає логічне та обґрунтоване продовження цієї теорії в понятті гіперраціональності як імовірного одночасного співіснування та синергії практичної, теоретичної, матеріальної і формальної раціональності. Концептуальні джерела розроблення цього поняття становлять Веберове й неовеберіанське теоретизування. Емпіричними джерелами поняттєвого синтезу є підсумки аналізу тенденцій післявоєнного розвитку японської промисловості та японського суспільства загалом, у яких з'явився новий набір унікальних раціональних характеристик, не передбачених Веберовим поняттям раціональності. Тобто було спостережено відмінність післявоєнної раціоналізації японської індустрії від аналогічних процесів у західних суспільствах. Ритцер посиляється на твердження К. Томіаги про те, що Японія не обмежилася імпортом західної раціональності через «культурну дифузію» і розвивала власну своєрідну гіперраціональну систему [Tomimaga, 1989: p. 139]. Ритцеровий аналіз цих емпіричних реалій, і передусім основних понять у теоретизуваннях Вебера з приводу раціональності, мав на меті створення нового ідеального типу гіперраціональності згідно з Веберовою методологією. Ритцер по-новому поєднує Веберові поняття зі створенням концепції гіперраціональності. Підставами для таких нових поєднань є аналіз описаних Вебером відносин між підтипами раціональності – конфліктів, поєднань чи співіснувань між ними у різних процесах раціоналізації.

З огляду на зацікавленість поняттям гіперраціональності як співіснування всіх чотирьох Веберових типів раціональності Ритцер

розглядає низку тверджень Вебера про різні можливості співіснування цих типів. Так, він зауважує низку експліцитних описів конфліктів матеріальної раціональності з практичною, теоретичною та формальною раціональністю в його працях [Вебер, 1994; 2012]. Водночас, за спостереженням Ритцера, у цих працях ідеться про конфлікти між практичною, теоретичною та формальною раціональністю. Описуються суперечності та конфлікти між повсякденністю практичної раціональності і абстракцією теоретичної раціональності, між креативністю у практичній раціональності та правилами формальної раціональності, сміливих уявлень про навколишній світ у теоретичній раціональності й правилами формально раціональних систем. Важливість Веберових інтерпретацій конфліктів між типами раціональності вбачається в тому, що вони фіксують існування хоча б конфліктних відносин між типами раціональності, а відтак становлять сукупність ідей, які необхідно аргументовано подолати для обґрунтування ідеї гіперраціональності. Адже гіперраціональність як синергетичне співіснування всіх чотирьох типів раціональності неможлива за неминучості й непереборності конфліктів і суперечностей між ними. Проте сам Вебер вказав, як їх можна концептуально подолати, коли запропонував у своїх працях низку ідей щодо співіснування різних типів раціональності. Ритцер наводить та аналізує ці ідеї про співіснування, але не вважає їх настільки чіткими, як Веберові інтерпретації конфлікту між типами раціональності. Зокрема, аналізуються його твердження про вельми складне співіснування теоретичної й матеріальної раціональності:

«Формальна й матеріальна (байдуже, на який масштаб орієнтована) раціональності за всіх умов принципово розпадаються, нехай вони навіть збігаються емпірично у такій великій кількості за самою теоретичною можливістю, яку, втім, слід конструювати за зовсім нереальних передумов окремих випадків – коли не у всіх випадках. Бо формальна раціональність грошового обліку в собі не каже нічого про вид матеріального розподілу матеріальних благ. Це завжди потребує окремого обговорення. Одначе з точки зору закупівлі певного матеріального мінімуму забезпечення максимальної кількості людей формальна і матеріальна раціональності як масштаб раціональності збігаються, як свідчить досвід останніх десятиріч, відносно значною мірою, а причини цього криються у вигляді стимулів, котрі приводять у рух адекватний одному грошовому облікові вид господарчо зорієнтованих дій» [Вебер, 2012: с. 102].

На підставі виокремлення й аналізу цілої сукупності подібних Веберових тверджень про співіснування й інших типів раціональ-

ності Ритцер доходить висновку про однозначне усвідомлення Вебером широкого розмаїття таких співіснувань. Водночас робиться припущення: Вебер не досяг повномасштабного сенсу взаємозв'язку всіх чотирьох типів раціональності ймовірно тому, що не передбачав у майбутньому такого суцільного їх співіснування з підсиленням одне одного й вироблення незбагненого в його часи рівня раціональності. Та навіть і в наявній формі Веберові думки не заперечують, а радше навіть можуть бути покладені у підвалини поняття гіперраціональності. Утім цих дещо суперечливих ідейних підстав недостатньо для аргументації запровадження цього поняття.

Відтак Ритцер вдається до розгляду випадку сучасної японської індустрії, щоби показати, як гіпотеза про гіперраціоналізм, виведена з аналізу Веберового теоретизування, емпірично підтверджується й історією сучасної Японії. Він аналізує розвиток усіх чотирьох типів раціональності в повоєнному японському суспільстві. При цьому передусім зауважується, що за американської окупації після Другої світової війни Японія вимушено прийняла формально-раціональні ідеї американських експертів у галузі статистичного контролю якості через кількісне визначення якомога більшої кількості чинників В. Е. Демінга та Дж. М. Джурана. Імпорт цієї західної формальної раціональності забезпечив економію величезної кількості часу й коштів, надав неабиякого поштовху технологічній модернізації японській промисловості. Пізня рецепція цих ідей у суспільстві з уже наявною автентичною матеріальною, теоретичною та практичною раціональністю сприяла тому, що імпортована іноземна формальна раціональність не підпорядкувала собі ці типи, як у західних суспільствах, а натомість була змушена пристосувати себе до них. Цьому сприяло й те, що наявні системи японського виробництва були традиційно багато в чому більш бюрократичні, формально раціональніші, ніж західні бюрократії.

Щодо матеріальної раціональності в Японії Ритцер зауважує, що японцям вдалося зберегти послідовний набір своїх традиційних цінностей, які інтегрувалися й діють узгоджено з імпортованою формальною раціональністю. Серед цих цінностей – колективізм, взаємозалежність, *wa* (гармонія); *on* (зобов'язання); і *giri* (обов'язок). Так, мета колективізму полягає в тому, щоб індивід і група стали цілим. Тобто заохочується думка, що індивідуальні інтереси рівні груповому інтересу, а груповий інтерес дорівнює індивідуальним інтересам [Iwata, 1982: p. 39]. Відтак японці схильні позиціонувати себе з точки зору групи або груп, з якою чи якими вони пов'язані. Слово «індивідуалізм» японською мовою означає егоїзм, відсторонення

від інших людей, прагнення лише свого власного зиску й небажання працювати на благо інших. Індивідуаліст лише послаблює групу. Натомість коли одnogрупники самовіддано роблять групу ефективною, кожен у ній виграв: індивідуальні хиби зводяться до мінімуму, а невдачі й успіхи діляться між усіма членами. Внаслідок колективізму корпоративні успіхи сприймаються як результат групових, а не індивідуальних непересічних зусиль. На культурному рівні існує, а в сім'ях, школах, клубах і на робочих місцях культивується поняття *wa*, що означає прагнення гармонії, єдності та співпраці. Це поняття є похідним від колективізму й традиційно закорінене в конфуціанстві. На організаційному рівні воно втілюється у прийнятті рішень консенсусного типу, у великій повазі кожного до всіх інших, у лояльності до своєї організації та її цілей. З огляду на *wa*, японські керівники є впевненими в собі та своїй місії лише за умови знання й урахування прагнень своїх підлеглих. З погляду *wa* сам по собі досягнутий у групі чи організації консенсус вважається важливішим за його предмет, а керівники та підлеглі відчувають взаємну відповідальність одне за одного. У такий спосіб *wa* як елемент матеріальної раціональності збалансовує та обмежує імпортовану надмірну й знеособлену формальну раціональність західного кшталту. На колективізмі й *wa* ґрунтується суто японська система постійної зайнятості, взаємної лояльності найманого працівника і працедавця. Зрештою, японець сам ідентифікує себе як працівника Toyota, що має навички зварювальника, на відміну від американця, який сам ідентифікує себе як зварювальника, що працює на Ford. Тобто в Японії матеріальна та формальна раціональність інтегруються і створюють вищий рівень загальної раціональності.

За твердженням Ритцера, японське суспільство загалом та індустрія зокрема підтримують високий рівень теоретичної раціональності. Преса, книговидавництво, системи перекладу книг та освітнього телебачення поширюють новітню технічну інформацію. Уряд, корпорації та громадяни приділяють багато часу здобуттю нових знань та інформації. Навчання й освіта мають безперервний характер. Система постійної зайнятості змушує працівників і працедавців вкладати ресурси (вільний час, кошти) у безперервне навчання. Населенню притаманний високий рівень грамотності, загальних знань з математики, економіки та базової інженерії. Науковці більшою мірою зорієнтовані не на академічну науку в університетах, де більше орієнтуються на публікації та успіх в науковій спільноті, а на інженерію, дослідження та розробки промислових корпорацій. Навіть академічні науковці з університетів тісно співпрацюють із

корпораціями, які спонсують їхні наукові пошуки. Цей особливий тип теоретичної раціональності в японському суспільстві тісно спряжений із автентичними в ньому елементами матеріальної раціональності – колективізмом, *wa* та пожиттєвою трудовою зайнятістю. За цих передбачуваних комфортних умов життя і праці інженери й науковці цілком віддаються своєму фахові та покликанню, постійно поліпшують свої компетенції, досягають високих результатів і беззастережно працюють на перспективу своєї організації та країни.

Своєрідність практичної раціональності в Японії Ритцер вбачає у філософії управління «знизу вгору», згідно з якою керівники нижчого рівня уповноважені розробляти деталі щоденного планування, самотужки визначати проблеми й потім працювати над їх розв'язанням. Навіть стратегічні рішення вищої ланки управління корпорації презентуються загалом у такий спосіб, нібито вони є узагальненим підсумком рішень, прийнятих на нижчих ланках управління. Тобто організація значною мірою керується практичною раціональністю своїх керівників нижчого рівня й отримує зиск від зумовленого цією обставиною підвищеного почуття відповідальності останніх. У даному разі теж втілюються принципи колективізму й *wa* питомого японського типу матеріальної раціональності. Адже делеговані «зверху до низу» повноваження забезпечують взаємну лояльність і консенсус усіх рівнів організації. За умов реалізації філософії управління «знизу вгору» створюються кращі умови для інновацій: позаяк новітні ідеї керівників на нижчих рівнях організації негайно апробуються без схвалення «згори», і вони мають більше шансів не загубитися у бюрократичній колотнечі.

На підставі проведеного аналізу Ритцер доходить висновку, що гіпотеза Вебера про домінування формальної раціональності над рештою типів раціональності не підтвердилася у випадку японської промисловості. У японській індустрії всі чотири типи раціональності не конфліктують, як у західних суспільствах, і навіть не просто співіснують. Вони продуктивно взаємодіють один з одним, і в їхній одночасній взаємодії наявний синергізм – генерування раціональнішої системи, яка не зводиться до простої суми ефектів кожного з них, взятих окремо. Ці висновки прямо стосуються обґрунтування поняття гіперраціональності: «Співіснування чотирьох типів раціональності можна розглядати як гіперраціональність у слабкому сенсі цього терміна. У сильнішому розумінні гіперраціональність означає, що чотири типи раціональності взаємодіють один з одним, і з цієї взаємодії виникає підвищений, історично безпрецедентний рівень раціональності, гіперраціональності» [Ritzer, 2001a: p. 231].

Зрештою, поняття гіперраціональності трактується вже не лише як абстрактний концептуальний витвір на підґрунті метатеоретичного аналізу Веберового теоретизування, а й як історично насичений ідеальний тип. З його наступною побудовою за результатами концептуального та емпіричного аналізу Ритцер дотримується відповідних рекомендацій Вебера.

Згідно з цими рекомендаціями ідеальний тип має: а) бути строго раціональним і внутрішньо послідовним; б) передбачати аналітичну акцентуацію окремих елементів соціальної реальності, подібну до утопічного бачення (тобто не в тому сенсі, що ця реальність функціонує у такий спосіб); в) бути концептуально та історично виведеним, тобто бути адекватним на рівні сенсу й емпірично; г) бути водночас трансісторичним і транскультурним, тобто застосовним для аналізу різних історичних періодів та суспільств [Вебер, 2012: с. 35–37]. Отже, ідеальний тип навряд чи точно відповідає будь-якій емпіричній соціальній реальності, позаяк є методологічним інструментом її дослідження, абстрагованим від неї й використовуваним для її кращого розуміння.

На цьому методологічному підґрунті в структурі ідеального типу гіперраціональності виокремлено чотири елементи:

«1. Гіперраціональність передбачає одночасне існування практичної, теоретичної, матеріальної та формальної раціональності. Усі підтипи раціональності використовуються тут, як вони традиційно використовуються Вебером і неовеберіанцями.

2. Кожен із цих підтипів високою мірою існує (exists to a high degree). Тобто в гіперраціональній системі важливе не просто існування всіх чотирьох типів, а процвітання кожного з них. Існує високий ступінь матеріальної, теоретичної, практичної та формальної раціональності в гіперраціональній системі.

3. Кожен із підтипів раціональності взаємопов'язаний з усіма іншими.

4. З цієї взаємодії утворюється новий рівень і тип раціональності: гіперраціональність є емерджентним феноменом. Це означає, що існує синергізм серед чотирьох типів раціональності, який уможливує виникнення надзвичайно високого рівня раціональності» [Ritzer, 2001a: p. 232–233].

Наведений ідеальний тип гіперраціональності розглядається його автором як методологічна утопія, але – однозначно не як соціальний ідеал у тому сенсі, що всім суспільствам у своєму розвитку бажано прямувати до гіперраціональності. Цей ідеальний тип не озна-

час ігнорування соціальних проблем, викликаних гіперраціональністю. Свого часу Вебер був амбівалентним в оцінках панування формальної раціональності в західних суспільствах, коли вважав її водночас звільненням і закріпаченням людей. Подібно до цього Ритцер наголошує власне амбівалентне бачення гіперраціональності. Поряд із очевидними позитивами гіперраціональності в японському суспільстві він зауважує також її негативні наслідки – добровільне закріпачення людей у соціальній системі, безпрецедентній у своїй здатності експлуатувати робітників. Відтак, на його думку, систематичне вивчення гіперраціональності потребує разом з тим розкриття її визвольних та поневолювальних вимірів. У будь-якому разі застосовність побудованого ідеального типу гіперраціональності як інструменту бачиться в царині порівняльного аналізу різних сфер сучасних суспільств, крос-культурного аналізу цілих суспільств.

Джерела

Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи.

Вебер, М. (1998а). Господарська етика світових релігій. Вступ. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 397–436). Київ: Основи.

Вебер, М. (1998б). Про внутрішнє покликання до науки. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 310–337). Київ: Основи.

Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Видавничий дім «Всесвіт».

Дюркгайм, Е. (1998). *Самогубство: Соціологічне дослідження*. Київ: Основи.

Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії*. Київ: Юніверс.

Зіммель, Г. (2010). *Філософія грошей*. Київ: Промінь.

Танчер, В. (1994). Теория в социологии: особенности и пути ее развития (вместо введения). В: В. Танчер (Ред.), *Социологическая теория сегодня: сборник статей американских и украинских теоретиков* (сс. 3–11). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Хабермас, Ю. (2008). Проблематика понимания смысла в социальных науках. *Социологическое обозрение*, 7 (3), 3–33.

Хабермас, Ю. (2009). Теория рационализации Макса Вебера. *Социологическое обозрение*, 8 (3), 37–60.

Хабермас, Ю. (2010а). Расколдовывание религиозно-метафизических картин мира и возникновение современных структур сознания. *Социологическое обозрение*, 9 (1), 27–52.

Хабермас, Ю. (2010б). Модернизация как общественная рационализация: роль протестантской этики. *Социологическое обозрение*, 9 (3), 3–25.

Хабермас, Ю. (2011). Рационализация права и диагноз современности. *Социологическое обозрение*, 10 (3), 131–154.

Booth, W. C. (1979). *Critical Understanding: The Powers and Limits of Pluralism*. Chicago: University of Chicago Press.

Iwata, R. (1982). *Japanese-Style Management: Its Foundations and Prospects*. Tokyo: Asian Productivity Organization.

Kalberg, St. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *American Journal of Sociology*, 85 (5), 1145–1179.

Levine, D. (1981). Rationality and Freedom: Weber and Beyond. *Sociological Inquiry*, 51 (1), 5–25.

Levine, D. N. (1989). Simmel as a Resource for Sociological Metatheory. *Sociological Theory*, 7 (2) (Autumn), 161–174.

Ritzer, G. (1991). Rationalization and the Deprofessionalization of Physicians. *Metatheorizing in Sociology* (pp. 95–104). Lexington, MA: Lexington Books.

Ritzer, G. (2001a). Hyperrationality: An Extension of Weberian and Neo-Weberian Theory. *Explorations in Social Theory. From Metatheorizing to Rationalization* (pp. 218–235). London, New Delhi: SAGE Publications.

Ritzer, G. (2001b). Rationalization and the Deprofessionalization of Physicians. *Explorations in Social Theory. From Metatheorizing to Rationalization* (pp. 177–197). London, New Delhi: SAGE Publications.

Ritzer, G., LeMoyné, T. (1991). Hyperrationality: An Extension of Weberian and Neo-Weberian Theory. In: G. Ritzer, *Metatheorizing in Sociology* (pp. 93–115). Lexington, MA: Lexington Books.

Ritzer, G., Walczak, D. (1988). Rationalization and the Deprofessionalization of Physicians. *Social Forces*, 67 (1), 1–22.

Simmel, G. (1968). *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot.

Takla, T. N., Pape, W. (1985). The Force Imagery in Durkheim: The Integration of Theory, Metatheory, and Method. *Sociological Theory*, 3 (1), 4–88.

Tominaga, K. (1989). Max Weber on Chinese and Japanese Social Structure. In: M.L. Kohn (Ed.), *Cross-National Research on Sociology* (pp. 125–46). Newbury Park, CA: Sage.

Нарис 5

ПРОЕКТ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ (МЕТА)ТЕОРІЇ ДЖ. ТЕРНЕРА*

Майже десятиліття тому вийшов друком тритомник «Теоретичні принципи соціології» [Turner, 2010a,b; 2012]. Це видання є одним із підсумків півстолітньої наукової кар'єри Джонатана Г. Тернера**. У передмові до першого тому праці автор пов'язує перспективи реалізації наукового потенціалу соціології з наявністю загальної соціологічної теорії. Така теорія покликана: 1) розробити загальні поняття, які відображають ключові властивості макро-, мезо- і мікрорівня людської соціальної організації; 2) запропонувати чіткі принципи, що пояснюють оперативну динаміку взаємозв'язків цих властивостей; 3) забезпечити загальне пояснення соціальної реальності на всіх

* Автор нарису В. Резнік.

** Джонатан Г. Тернер – видатний професор соціології Каліфорнійського університету в Ріверсайді (США). Він передусім відомий як розробник загальної теорії соціології. Спеціалізується також у галузях історії соціологічної теорії, філософії науки, порівняльної соціологічної теорії, теоретичного конструювання, порівняльного інституціоналізму, соціальної психології, соціальної стратифікації та нерівності, історичної соціології, расових та етнічних відносин, соціальної екології людини, людської та соціетальної еволюції, соціології емоцій, еволюційної соціології, нейросоціології та моделювання соціальних процесів. Станом на 2015 рік Дж. Тернер був автором і співавтором 40 книг, а також понад 200 статей і розділів книг. Чимало з них неодноразово перевидавалися. Зокрема, книга «Структура соціологічної теорії» витримала сім видань у США – у 1974 (зокрема переклад російською), 1978, 1982 (зокрема переклад польською), 1986 (зокрема переклад китайською і корейською), 1990, 1998 (зокрема переклад польською, китайською та арабською) та 2002 (зокрема переклад китайською). Книга «The Emergence of Sociological Theory» теж була видана сім разів у США – у 1981, 1988, 1994 (зокрема переклад корейською), 1998 (зокрема переклад китайською і корейською), 2002, 2006 та 2012 роках. Аналогічно його книга «American Ethnicity: A Sociological Analysis of the Dynamics of Discrimination» (перші чотири видання – у співавторстві з Адальберто Агірре) видавалася сім разів у США – у 1994 (зокрема переклад японською), 1998, 2000, 2004, 2006, 2008 та 2011 роках. Після 2000 року також побачили світ його книги «Face-to-Face: Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior» (2002), «Human Institutions: A Theory of Societal Evolution» (2003), «Sociology» (2006), «Incest: Origins of The Taboo» (2005; у співавторстві з Олександром Мар'янські), «Sociology of Emotions» (2005; у співавторстві з Яном Стетсом), «Human Emotions: A Sociological Theory» (2007), «On The Origins of Human Society by Natural Selection» (2008; у співавторстві з Олександром Мар'янські), «The Problem with Emotions in Societies» (2011), «Contemporary Sociological Theory» (2013), «Theoretical Sociology: 1830 to the Present» (2013), «Theoretical Sociology: A Concise Introduction to Twelve Theoretical Orientations» (2013), «Revolt from the Middle: Emotional Stratification and Change in Post-Industrial Societies» (2015).

рівнях організації людства [Turner, 2010a: p. viii–ix]. Більшу частину цих завдань уже виконали видатні соціологи-теоретики минулого й сучасності. Зокрема, О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зимель, В. Парето, Дж. Мід, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Н. Луман та інші провідні теоретики розробили чималу кількість пояснювальних принципів і моделей. Однак зазначені принципи та моделі не були інвентаризовані, формалізовані й адекватно об'єднані. Спроби долання цієї фрагментації теоретичної соціології через розбудову її загальної теорії часто наражаються на епістемологічний негативізм, гостру й нищівну критику. Попри це Тернер зважився кинути виклик панівним у світовій соціології упередженням, підозрам і сумнівам щодо загальних теорій. Він проголосив «повернення великої теорії» в соціології й накреслив «перші кроки у розробленні загальної соціологічної теорії» [Turner, 2010a: p. 1]. Ідеться про необхідність узагальнити зроблене попередниками та сучасниками у відносно невеликій за кількістю сукупності абстрактних принципів і моделей. Спробу здійснення цього власне і презентовано у тритомнику. Її досвід і результати варті уваги й ретельного вивчення в Україні. Починати це вивчення потрібно зі з'ясування підстав та особливостей Тернерової стратегії розбудови загальної соціологічної теорії через узагальнення теоретичних принципів соціології. Знання підґрунтя цього наукового проекту вможливить осягнення та розуміння його значущості, сильних і слабких аспектів, досвіду та перспектив втілення його.

5.1. Методологія Тернерової дослідницької програми

Тернер підмітив, що соціологи зазвичай відчувають неабияке збентеження, порівнюючи свою науку зі зрілими науками. Соціологія виглядає програшно не лише на тлі природничих наук на кшталт хімії, фізики та біології, а й поряд із такими поведінковими науками, як психологія, демографія й економіка. Відчуття власної неспроможності соціологів з огляду на ці зрілі наукові дисципліни Тернер пояснював усвідомленням відсутності в соціологічній науці добре розвиненої формальної теорії. Під останньою він розуміє загально-визнаний дисциплінарний корпус теоретичних принципів, що дали б можливість пояснювати, чому відбуваються події у світі. Тернерові імпонували розвинені науки, в яких пояснення відбувається із застосуванням обґрунтованого абстрактного принципу до певного набору

емпіричних подій [Turner, 1979/80: p. 145]. Такі принципи на дуже високому рівні узагальнення відбивають фундаментальні відношення «родових» властивостей світу. Відтак ці принципи застосовують поодинці або сукупно, щоби зрозуміти, чому світ функціонує певним чином. Тернер визначив пояснення цього стибу як аксіоматичне на підставі чітких і логічних дедукцій від абстрактних принципів до конкретних емпіричних гіпотез. Брак такого загальноприйнятого теоретичного підґрунтя в соціології він розглядав як ознаку незрілості її. Ця обставина спонукала до з'ясування, коли соціологія ухилилася у своєму розвитку від досягнення зрілості через розбудову загальних абстрактних теоретичних принципів.

Для цього Тернер порівняв стратегії теоретизування найвидатніших ранніх теоретиків Конта, Спенсера, Маркса, Зимеля, Дюркгайма, Вебера, Парето та Міда, а також стратегії пізніших теоретичних напрямів в американській соціології [Turner, 1979]. У підсумку було зауважено, що перші самосвідомі соціологи Конт і Спенсер розбудовували соціологію за лекалами природничих наук свого часу. Вони вважали, що можна виявити універсальні фундаментальні закони соціальної організації та змін без надмірного зосередження на з'ясуванні їхніх причин. Власне Конт започаткував позитивістський підхід, згідно з яким усі феномени є підпорядкованими незмінним природним законам, а відкриття цих законів і зведення числа їх до мінімуму – мета всіх зусиль дослідників. Скорочення числа цих законів необхідне, щоб обмежити предмет теоретичного аналізу суто інваріантними, базисними, опорними властивостями соціального світу. Подібним чином Спенсер намагався виявити фундаментальні властивості соціального світу та їхні співвідношення й узагальнити свої висновки про них як сукупність абстрактних принципів.

Під кутом зору Контового позитивізму вважалось неможливим жодне істинне спостереження феноменів будь-якого роду, окрім випадків, коли його спершу спрямовує, а зрештою й інтерпретує якась теорія. З іншого боку, за Контом, не лише факти не можна спостерігати без керівництва з боку теорії, а й кожна теорія має ґрунтуватися на спостережуваних фактах. Спенсер теж наголошував, що теорія та спостереження мають бути в постійній взаємодії, за якої кожне з них зв'язується з іншим. Обидва ранні теоретики заперечували методологічні крайнощі – метафізичну спекулятивність і «голий» емпіризм – як перепони, що гальмують розвиток соціології. Тернер визначив головним підсумком їхньої творчості те, що соціологія набула певної початкової стратегії теоретизування.

Згодом ця стратегія частково збереглася й розвинулася у працях Парето і Зимеля. Проте їхній доробок від часу його появи кілька десятиліть поспіль соціологічна спільнота здебільшого ігнорувала, а потім, після остаточного визнання, надала йому дещо відмінних інтерпретацій. У працях набагато впливовіших Маркса, Дюркгайма та Вебера рання теоретична стратегія Конта і Спенсера була великою мірою ревізована. Ревізія виявилася в нехтуванні пошуком універсальних законів соціальної організації та загальних абстрактних теоретичних принципів, що становлять суть будь-якої розвиненої науки. Понад те, слухність пошуку зазначених універсальних законів, по суті, оскаржив Маркс своїм обґрунтуванням історичного підходу до соціальних феноменів. В американській соціології 1930–1980 років, з Тернерового погляду, переважила хибна реконструкція спадку раних видатних теоретиків: запозичувалися й відтворювалися головню периферійні елементи їхніх теоретичних стратегій.

Загалом відхилення від стратегії розбудови загальнотеоретичного підґрунтя, що її окреслили Конт, Спенсер і Парето, Тернер трактував як одну з головних причин теоретичної незрілості соціології. У підсумку соціологічне теоретизування відволіклося на другорядні завдання і втратило строгість своїх побудов. Загальнотеоретичні пошуки й розвідки здебільшого не схвалювалися соціологічною спільнотою. Теоретизування такого кшталту зазвичай таврували за «спрошеність» і «відірваність від емпірики». І це попри те, що в поважаних зрілих науках теорія розвивалася до простих узагальнень і принципів, абстрагувалася від свого емпіричного підґрунтя й подеколи загалом не тестувалася безпосередньо, а лише опосередковано. Така теорія за своєю природою абстрактна, бо спрощує і схематизує бачення реальності – підноситься над емпіричними деталями, увиразнює основні сталі властивості та динаміку особливостей її. Тож переконаність у слухності теоретичної стратегії, започаткованої Контом, спонукала Тернера до амбітної спроби її сучасної реінкарнації.

Однак Конт вважав за необхідне моделювати закони соціології за взірцем законів сучасної йому фізики. Натомість Тернер намагався уточнити форму соціологічних законів, щоби вона була релевантною рівневі розвитку науки в наш час. Він звернув увагу на трактування наукового закону в межах сучаснішого «логічного позитивізму», що їх запропонували Р. Карнап, К. Гемпель, Р. Кіт і Дж. Урі [Тернер, 1994: с. 120–122; 1999: с. 105–107]. Згідно з цією версією позитивізму, абстрактні наукові закони відображають існування окремих регулярностей в універсумі й пояснюють події, передбачаючи, що

буде в конкретному емпіричному випадку. Основою такого пояснення визначено «логічні дедукції» пояснювального до пояснюваного, тобто певної групи явищ. Закон тут використовується як підстава для тверджень, що пов'язують його з певним загальним класом емпіричних явищ. Ці твердження також передбачають очікувані наслідки якогось конкретного емпіричного випадку в межах цього загального класу явищ. Непідтверджене передбачення стає підставою для перегляду тверджень теорії.

Тернер вважав ці критерії логічного позитивізму надмірно строгими, дотримуватися яких повною мірою в дослідницькій практиці соціологів недоцільно. По-перше, критерій передбачення є нереалістичним за умов роботи дослідників у природних (не лабораторних) емпіричних системах через неможливість контролювати вплив сторонніх змінних. Контроль таких сторонніх чинників неможливий, оскільки вони можуть бути невідомими або не підлягати вимірюванню на підставі наявних методик чи з огляду на моральні/політичні міркування.

По-друге, припущення логічного позитивізму про недвозначність і ясність розрахунків, згідно з якими здійснюються дедукції від засновків до висновків, або від пояснювального до пояснюваного, не відповідали дійсності. На практиці зміст дедуктивної системи кожної наукової теорії, зокрема й у природничих науках, значною мірою становили вельми непослідовні міркування – свого роду «народні дедукції» (folk deductions) [Turner, 2010a: p. 6]. Інтерпретація емпіричної регулярності в них зводиться до розгляду її як прояву загальнішого процесу, відображеного в теоретичному принципі. Таким дедукціям притаманний водночас як формально-логічний, так і інтуїтивний характер. Їх «розрахунок» ґрунтований здебільшого на інтуїтивному відчутті того, що один або кілька теоретичних принципів є релевантними для пояснення. Тобто фактичне мислення дослідника, пов'язане зі встановленням зв'язку між динамікою, відображеного в абстрактних принципах, та особливостями емпіричного випадку, насправді відбувається радше інтуїтивно, ніж формально-логічно.

По-третє, ваду логічного (та Контового) позитивізму вбачали в нехтуванні причинності. Пояснення на підґрунті логічних дедукцій від засновків до висновків недостатні для соціологів, які прагнуть не лише зауважувати зв'язок феноменів, а й аналізувати процеси, що пов'язують їх. Важливо знати, як, чому і в який спосіб інваріантні властивості соціального світу спричиняються до певного результату в ньому. Це внеможливиює ігнорування причинності в аналізі основоположних соціальних процесів.

Отже, Тернер передусім вважав за необхідне пом'якшити вимогу «логічного позитивізму», згідно з якою номотетична теорія має спиратися на суто логічні дедукції від загальних законів до емпіричного випадку. Він також відхилив припущення, що номотетична теорія має бути аксіоматичною й виявляти дедуктивну строгість. Таке тлумачення дедукції мало спростити практику теоретизування в соціології, позаяк позбавляло теоретиків необхідності вдаватися до псевдодедуктивних пояснень. Разом з тим теоретики не повинні обмежуватися вивченням суто інваріантних регулярностей у соціальному світі, але обов'язково з'ясовувати їх причини та механізми. Свій методологічний підхід Тернер і далі вважав «номотетичним» поглядом на пояснення, але однозначно відрізняв його від моделі номотетичної теорії представників філософії науки. Тому він зосередився на відтворенні стратегії соціологічного теоретизування Конта і Спенсера з огляду на сучасний стан і можливості розвитку теоретичної соціології. Утім ці можливості уточнювалися в перебігу аудиту, систематизації й оцінювання потенціалу основних версій соціологічного теоретизування.

5.2. Типологія стратегій теоретизування в соціології

Більшість теоретичних підходів у соціології, за спостереженням Тернера, реалізовано у форматі пропозиційних схем. Пропозиція – теоретичне твердження, що визначає зв'язок між двома або більше змінними. Таке твердження показує, як варіація певної властивості соціального світу, позначеної одним поняттям, зумовлюється варіацією іншої властивості цього світу, позначеної другим поняттям. Тернер зауважує два виміри, за якими переважно варіюють пропозиційні схеми. Перший із них – рівень абстрактності пропозицій, заданий мірою абстрактності понять, якими вони оперують. Одні системи пропозицій дуже абстрактні, бо містять поняття, які не позначають жодного конкретного випадку, але всі випадки типу чи виду. Натомість інші системи пропозицій можуть пов'язуватись із емпіричними фактами і просто підсумовувати відносини між подіями в конкретних випадках. Другий вимір варіативності пропозиційних схем – спосіб поєднання та організації пропозицій. В одних випадках пропозиції поєднані та організовані за дуже явними, виразними й однозначними правилами. В інших випадках наявна довіль-

на інвентаризація пропозицій. За критеріями цих двох зазначених вимірів – абстрактністю і строгістю – Тернер виокремив низку різних типів пропозиційних схем (рис. 5.1).

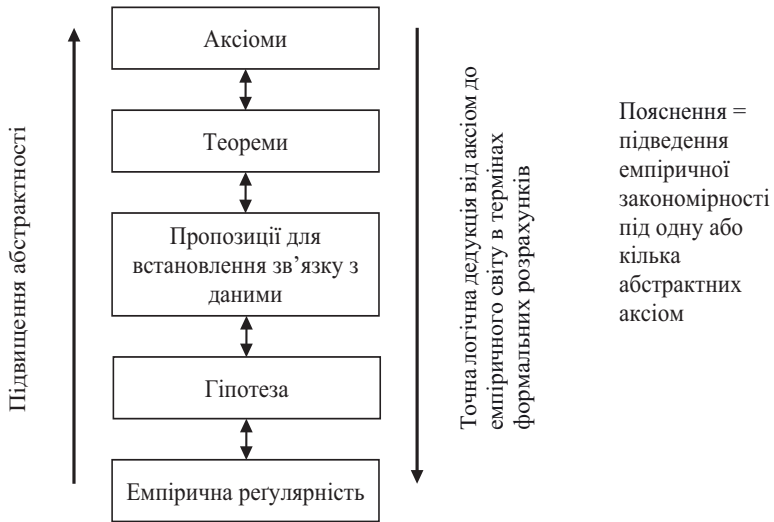
Аксіоматичний і формальний типи він однозначно ідентифікує як формати теоретизування, а пропозиційні схеми середнього рівня та емпіричних узагальнень – як здебільшого емпіричні результати досліджень з метою перевірки теорії. Проте ці два останні типи пропозиційних схем фігурують у Тернеровому порівнянні, оскільки емпіричні аналітики й дослідники часто розглядають їх як теорії окремих предметних царин і галузей соціології. Натомість Тернер вважав ці схеми належними до емпіричного знання.

Зокрема, емпіричні узагальнення про конкретні події в конкретних контекстах є не надто абстрактними твердженнями, що наповнені емпіричним змістом, який не має стосунку до позачасових процесів у соціальному світі. Чимало таких узагальнень у вигляді пропозицій про емпіричні закономірності продукують у більшості окремих предметних царин соціології.

Пропозиційні схеми середнього рівня, що їх часто називають теоріями середнього рівня, є абстрактнішими емпіричними узагальненнями, ніж емпіричні узагальнення з окремих досліджень. Свого часу доцільність їх розроблення була ґрунтовно аргументована [Мертон, 2006: с. 64–104]. Емпіричний зміст пропозицій середнього рівня стосується загальніших змінних, що позначають цілі класи феноменів у багатьох емпіричних контекстах. Ідеться про феномени, які зустрічаються в різних сферах соціальної реальності або існують безвідносно до часу та місця.

Формальний тип пропозиційних схем у соціологічному теоретизуванні вирізняється розробленням високоабстрактних пропозицій у вигляді принципів, використовуваних для пояснення певних емпіричних подій. Прикладом артикуляції таких принципів Тернер вважав низку постулатів соціального обміну, що їх сформулював Дж. Гоманс [Turner, 1979/80: р. 145; 1985, р. 26]. Ці пропозиції зазвичай групуються в ієрархічну формальну систему тверджень і трактуються як свого роду закони вищого порядку стосовно емпіричних подій. Пояснення емпіричних подій полягає в тому, щоб розглядати їх як вияви чи приклади дії цих своєрідних законів. По суті, формальне теоретизування є спробою створити та об'єднати абстрактні принципи на кшталт групи законів, що стануть підставами для нестрогих дедукцій у поясненнях емпіричних подій. Водночас згідно з формальними пропозиціями постульовані в них взаємозв'язки між поняттями є істинними за відсутності впливу на позначені цими поняттями феномени неврахованих сторонніх чинників. Тернер

Аксіоматичний:

Формальний:

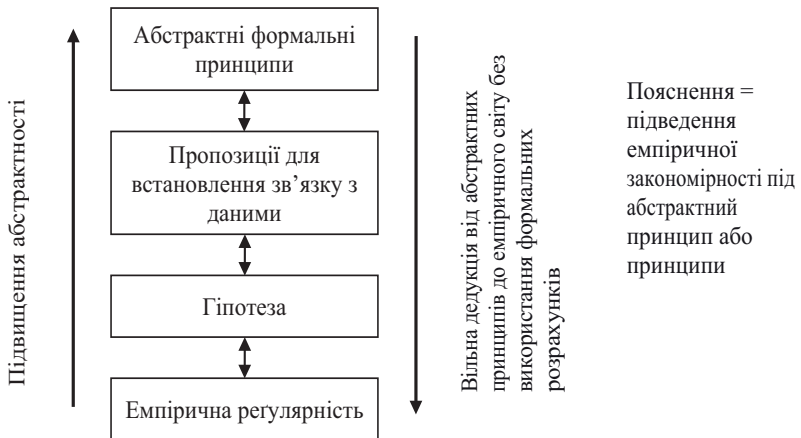

Рис. 5.1. Типи пропозиційних схем [Turner, 1990b: p. 16]

схильний відносити до формального типу більшість теоретичних схем у соціології.

Порівняно із формальним типом для аксіоматичного типу соціологічного теоретизування характерні більш строгі пропозиційні

Середнього рівня:

Емпіричного узагальнення:

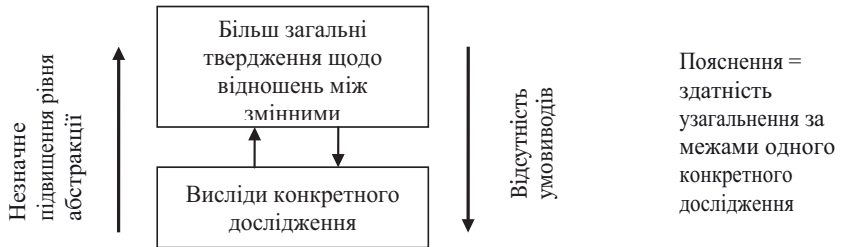

Рис. 5.1. (Продовження) [Turner, 1990b: p. 17]

побудови. Окрім викладу пропозицій в ієрархічному порядку, аксіоматична організація теоретизування виявляє себе: 1) різною мірою абстрактності/конкретності використовуваних понять; 2) сукупністю тверджень існування, що визначають сферу умов теорії – описують типи та класи ситуацій, до яких застосовні поняття та пропозиції, що включають ці твердження; 3) наявністю на вершині пропозиційної ієрархії аксіом – високоабстрактних тверджень, на підставі яких згідно з різними правилами логічно формулюються теореми – всі інші, менш абстрактні теоретичні твердження. Тернер зауважив низку критеріїв добору зазначених аксіом, серед яких: обов'язкова узгодженість (несуперечливість) аксіом одна з одною, але необов'яз-

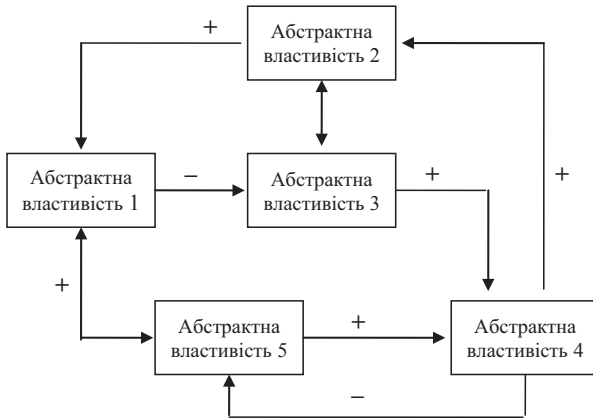
кова їх логічна взаємопов'язаність; високий рівень абстрактності аксіом; визначення аксіомами відносин між абстрактними поняттями на кшталт законів; інтуїтивна правдоподібність аксіом та самоочевидність їхньої істинності. Кінцевий результат відповідності теоретизування аксіоматичним принципам вбачається в сукупності взаємопов'язаних пропозицій, кожна з яких виходить принаймні з однієї аксіоми і зазвичай абстрактніших теорем. Варто нагадати, що Тернер уже при визначенні власних методологічних засад зауважував нереальність аксіоматики в соціології. Відтак, імовірно, ця стратегія фігурує в його типологізації теоретичних підходів як недосяжний взірць або еталон теоретизування, з яким соціологам слід часом звернутися, щоб не ставати надто самовпевненими.

Реалізація соціологічного теоретизування у форматі схем моделювання передбачає візуальну презентацію у доступному для сприйняття вигляді понять і їх співвідношень, що відбивають найважливіші властивості та процеси соціального світу. Метою тут є увиразнення бачення та поглиблення розуміння зазначених властивостей і процесів. За Тернером переконанням, більшість схематичних моделей у соціології будуються, щоб підкреслити й виокремити причинно-наслідкові зв'язки між певними властивостями світу. Для репрезентації такого зв'язку модель показує, як зміни значень одного набору змінних пов'язані зі змінами значень інших змінних. Моделювання можна здійснювати засобами нейтральних мов, зокрема математичної, – у вигляді рівнянь регресії, серії диференціальних рівнянь. Та якщо рівняння не допомагають створити певної форми графічного подання модельованого, Тернер вважає за краще унаочнювати їх як пропозиції – формальні твердження співвідношень між змінними. Отже, серед елементів моделі як схематичного зображення соціальних подій він виокремлює: 1) поняття, що позначають і висвітлюють певні особливості світу; 2) розташування цих понять у візуальному просторі для відображення впорядкованості подій у світі; 3) символи для позначення зв'язків між поняттями – лінії, стрілки, вектори, знаки валентності їх тощо. Ці елементи можуть бути певним чином зважені або послідовно зорганізовані для відображення подій із плином часу. Також вони можуть набувати вигляду складних схем відносин на кшталт взаємозв'язків, циклів, ланок зворотного зв'язку та інших потенційних способів впливу властивостей світу одна на одну. Тернер виокремлює аналітичний і причиннісний типи моделей із зауваженими характеристиками (рис. 5.2) і вказує дві підстави цього виокремлення.

По-перше, деякі моделі є абстрактнішими, ніж інші, оскільки поняття в них не прив'язані до жодного конкретного випадку. Натомість

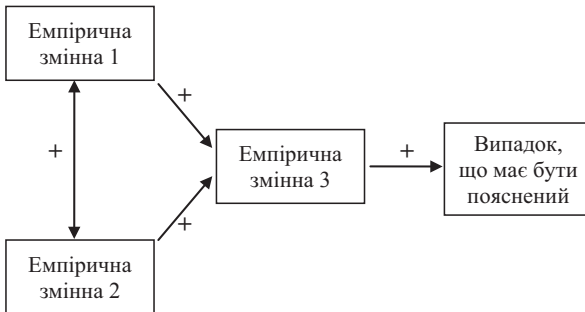
Аналітичні моделі:

Пояснення = здатність складати карту ключових зв'язків (за можливості зважених) між основними властивостями певного класу процесу або феномену

↔ = Напрямки, які можна зважити та позначити

Причиннісні

Пояснення = відстеження причинних зв'язків між вимірними змінними, які враховують варіацію у випадку, що становить інтерес

↔ = Напрямки, які зазвичай означають статистичний зв'язок між змінними

Рис. 5.2. Типи схем моделювання [Turner, 1990b: p. 19]

мість в інших моделях поняття просто підсумовують статистичні відношення між змінними у певному наборі даних. По-друге, абстрактніші моделі майже завжди виявляють більшу складність у репрезентації причинних зв'язків серед змінних. Ці моделі містять схеми циклів, ланок зворотного зв'язку, взаємних наслідків та інші відображення зв'язків. Такі схематизації ускладнюють інтерпретацію причинних зв'язків між змінними в моделі та їх підсумовування на підставі звичайної статистики. Натомість менш абстрактні

моделі зазвичай репрезентують виразнішу причиннісну послідовність серед емпіричних змінних.

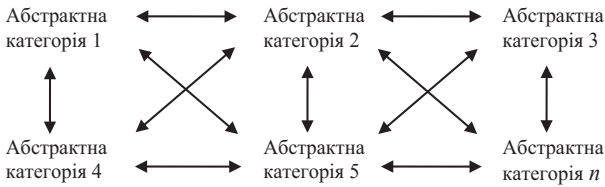
Зокрема, тип причиннісних моделей у соціології використовують для забезпечення детальнішої інтерпретації емпіричних узагальнень: причиннісні моделі здебільшого виявляють незалежні змінні, що впливають на зміну певної залежної змінної, що цікавить дослідників. Зазвичай реалізація цієї стратегії спирається на застосування багатовимірною статистичного аналізу за допомоги комп'ютера. У складніших випадках можливе: 1) виокремлення проміжних, або перехідних, змінних між залежними і незалежними змінними; 2) відображення впливів змінних у певній часовій послідовності; 3) виявлення деяких ефектів взаємодії серед змінних (Тернер наводить приклад «шляхового аналізу» – популярного методу моделювання в американській соціології 1970-х років). У підсумку причиннісна модель допомагає увиразнити емпіричний зв'язок між змінними в конкретному контексті.

Якщо причиннісні моделі більш емпірично обґрунтовані, увиразнюють особливості конкретного емпіричного випадку і наголошують просту лінійну причинність, то аналітичні моделі – абстрактніші, бо вирізняють загальніші властивості світу, і складніші, бо відбивають ширший набір зв'язків серед змінних. Аналітичний тип моделювання в соціології спрямований, як правило, на відображення відношень між абстрактнішими та загальнішими процесами. Тернер спостеріг, що аналітичні моделі (див. рис. 5.2) на практиці часто доповнюють розглянуті вище аксіоматичний і формальний типи пропозиційних схем (див. рис. 5.1). Ці моделі використовують для специфікації процесів, оперуючи поєднанням понять і пропозицій аксіоматичної та, частіше, формальної теорії: наприклад, процеси, задіяні у формуванні взаємовідношень між конфліктами й солідарністю або між розмірами та диференціацією у соціальних системах. При цьому вводять додаткові поняття, а зважені, прямі, опосередковані, зворотні, циклічні й інші патерни впливу їх одне на одне схематизуються. Як результат аналітична модель розкриває те, як і чому пов'язані властивості світу. Разом з тим, як запевняє Тернер, аналітичні моделі (див. рис. 5.2) можуть бути використані й задля опису процесів, що утворюють зв'язок між змінними у пропозиціях середнього рівня (див. рис. 5.1). Зрештою можлива й розбудова аналітичних або причиннісних моделей заради них самих – без посилань на емпіричне узагальнення, теорію середнього рівня, формальну чи аксіоматичну теорію. Великою перевагою моделювання на тлі альтернативних форматів теоретизування визначено те, що воно вможливує доволі

складну репрезентацію комплексних відносин між багатьма змінними в досить простий спосіб.

Соціологічне теоретизування у форматі аналітичних схем спрямоване на класифікацію основних властивостей соціального світу. Теоретики зорганізують соціологічні поняття у класифікаційну схему, яка позначає ключові властивості та взаємозв'язки між цими властивостями в соціальному світі. Як висловлюється Тернер, поняття класифікаційної схеми аналітично «подрібнюють» (chop up) соціальний світ, а упорядкування понять надає соціальному світові сенс порядку. Тож пояснення емпіричної події постає тоді, коли для неї можна знайти місце у класифікаційній схемі. Тернер виокремив два основні типи аналітичних схем (рис. 5.3).

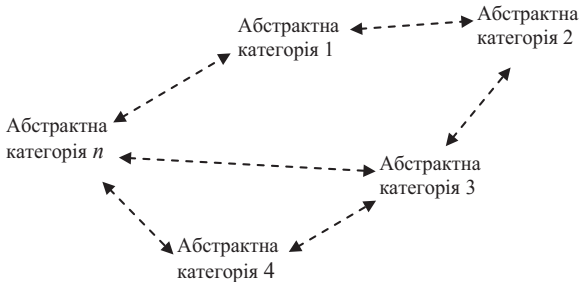
Натуралістична схема:

Пояснення = знаходження місця в типології для емпіричної події

↔ : Специфікувати у поняттях процеси, які пов'язують чітко визначені концептуальні категорії

Схема сенсбілізації:

Пояснення = інтерпретація подій у термінах категорій

↔ : Вільні та гнучкі зв'язки між сенсбілізуювальними концептуальними категоріями

Рис. 5.3. Типи аналітичних схем [Turner, 1990b: p. 10]

Схеми сенсифілізації трактовані ним як не надто строго дібрані сукупності понять, що призначені для орієнтації дослідників на певні процеси. Сенсифілізація понять тут означає підвищення чутливості їх до важливих процесів у соціальному світі. Зокрема, Г. Блумер і Е. Гіденс переконані, що поняття можуть бути лише сенсифілізувальними «пристроями», що мають змінюватися зі зміною соціальної реальності [Turner, 1990b: p. 6], адже соціальна реальність загалом мінлива і не виявляє інваріантних властивостей. Людська діяльність завжди змінює механізми, відображені через співвідношення понять у теоретичних твердженнях схем сенсифілізації. Тому ці поняття та їхні зв'язки у таких схемах завжди мають бути тимчасовими і сенсифілізувальними. Можна лишень інтуїтивно й тимчасово застосувати абстрактні поняття до фактичного потоку подій. Відтак сенсифілізувальні схеми зазвичай розбудовують як довільну робочу рамку понять*. Ця рамка понять застосовується не лише для інтерпретації подій, а й для з'ясування того, чи дають змогу дані поняття ліпше зрозуміти, як і чому ці події відбуваються. За винятком певних дуже загальних поняттєвих категорій, схема має бути гнучкою й відкритою до перегляду виходячи з обставин емпіричних змін світу. Тому пояснення тут є простою інтерпретацією подій, розглядом їх як прикладу тимчасових та сенсифілізувальних понять у схемі.

Стратегія розбудови натуралістичних схем виходить із того, що в соціальному світі, як і в фізичному та біологічному світах, існують вічні й універсальні процеси. Отже, мета теоретика полягає у створенні абстрактної концептуальної типології, яка є ізоморфною цим нескінченим процесам. Ідеться про: 1) намагання розробити «натуралістичну» схему у вигляді щільно переплетеної системи категорій; 2) сподівання на те, що ця категоріальна система даватиме спосіб, у який впорядковуються інваріантні властивості світу. Як приклад аналітичної схематизації Тернер зазначає теоретичний доробок Т. Парсонса. Найвідоміші Парсонсові схеми зводяться до виокремлення чотирьох підсистем соціальної системи суспільства, відповідних їм чотирьох структурних компонентів, чотирьох ключових аспектів розвитку та чотирьох основних функцій (схема AGIL) [Парсонс, 1998: с. 24]. Прихильники аналітичних схем вбачають у них необхідну передумову для розроблення інших форм теорії: така схема зорганізовує уявлення про властивості світу та забезпечує загальну

---

* Тернер зауважує приклад такої схеми у Гіденсовій праці [Гідденс, 2003]. Гіденс вважав дискурсивне використання такого роду концептуальних схем єдиною можливістю у соціології через фундаментальну мінливість соціального світу, що внеможливе виявлення законів щодо його інваріантних властивостей і процесів.

аналітичну структуру, на підґрунті якої розробляються пропозиції й моделі щодо конкретних подій.

Формат метатеоретичних схем Тернер розглядає як всеосяжний: метатеоретизування продукує не теорії, що пояснюють конкретні класи подій, але пояснення основних проблем, що їх мають розглянути теорії. У словниках префікс «мета» зазвичай визначається через такі слова, як «поява пізніше» або «після» попередніх подій. У більшості зрілих наук метатеоретизування постало апостеріорно – після того, як було успішно розроблено й використано цілу низку формальних теоретичних тверджень і форматів. Тоді науковці порушили питання: 1) які основні припущення про світ містять ці теоретичні твердження; 2) які стратегії потребують цих тверджень та їх організації у форматах або, навпаки, виключають їх; 3) які знання генеруються цими твердженнями та форматами, і що, навпаки, ігнорується.

Натомість Тернер спостеріг, що в соціології метатеорія переважно трактується і практикується як засновок, а не підсумок розбудови адекватних теорій (як каже Тернер з цього приводу: «віз ставлять перед конем»). Прихильники такого «завчасного», або апіорного метатеоретизування наголошують, що неможливо розвивати теорію, поки не будуть розв'язані фундаментальні епістемологічні та метафізичні питання. Ідеться про з'ясування принципового характеру людської діяльності, фундаментальної природи людини й сутності суспільства, характеру зв'язків між людьми в суспільстві, а також правильного способу розбудови та характеру теорії тощо. Ці спроби метатеоретизування здебільшого набувають подоби історіографічного *ре-аналізу* та *ре-інтерпретації* класичного теоретичного спадку К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгайма і Т. Парсонса, котрі заклали підвалини соціології.

5.3. Оцінювання потенціалів теоретичних підходів

Тернер обрав критеріями аналітичного співвіднесення описаних форматів і стратегій соціологічного теоретизування два виміри – рівень абстрактності та ступінь масштабності. Тобто всі розглянуті теоретичні підходи порівнюються за тим, наскільки абстрактними поняттями та твердженнями вони оперують і наскільки широке коло та високий ранг феноменів охоплюють ці поняття і твердження.

Тернер свідомий того, що ці два критерії – абстрактність понять і масштабність феноменів, позначених ними, – не взаємовиключні,

а радше певною мірою спряжені. Адже процес абстрагування передбачає позначення дедалі більшої кількості спостережених конкретних випадків, а отже – автоматично збільшує масштаб феноменів, позначених поняттями. Однак Тернеровий задум полягав не у створенні «елегантної типології», а в увиразненні того, що абстракція сама по собі не завжди означає ширше охоплення більш істотних феноменів у соціальному світі. Попри визнання перетину цих вимірів, він спробував графічно унаочнити та пояснити, що теоретичні схеми відрізняються переважно через ці два взаємопов’язані виміри – абстрактність і масштабність (рис. 5.4).

З огляду на абстрактність Тернер умовно локалізував різні теоретичні підходи на чотирьох рівнях. Найнижче – підходи, пов’язані із конкретними емпіричними контекстами: емпіричні узагальнення, що підсумовують певний набір результатів досліджень; причиннісні моделі, які зазвичай включають відображення кореляцій, що зв’язують емпірично виміряні змінні. Вище розташовано абстрактніші пропозиції середнього рівня, які намагаються пояснити

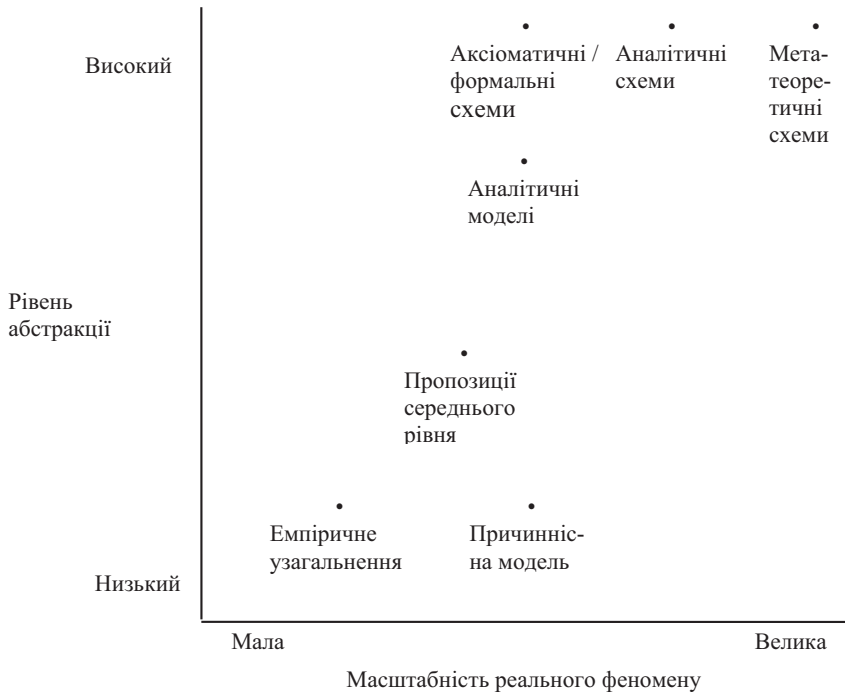

Рис. 5.4. Варіації в типах теоретичних форматів [Turner, 1990b: p. 21]

події для цілого класу феноменів. Проте абстрактність понять цих пропозицій обмежена емпіричним змістом, який вони позначають. Ще вище дислоковано абстрактніші, порівняно з пропозиціями середнього рівня, аналітичні моделі, що описують загальні властивості соціального світу для пояснення деякого загального класу емпіричних подій. На найвищому рівні розміщено найабстрактніші аксіоматичні/формальні, аналітичні та метатеоретичні схеми, які взагалі не містять прямих емпіричних референтів того чи того конкретного часу, місця або контексту. Ці типи теоретичних схем мають стосунок до основних і універсальних властивостей соціальної дії, взаємодії або організації людей і не беруть до уваги будь-які конкретні вияви чи контексти цих феноменів. Водночас зазначені типи охоплюють феномени різних масштабів: аксіоматичні/формальні схеми стосуються обмеженішого діапазону феноменів, ніж аналітичні та метатеоретичні схеми, які завдяки більшій кількості понять і тверджень позначають ширший спектр соціальних феноменів.

Дещо в іншому порядку Тернер згрупував ці самі типи стратегій теоретизування за масштабом або діапазоном феноменів, охоплених теоретичними твердженнями. Найобмеженіший предметний масштаб в емпіричних узагальненях, похідних від результатів конкретних досліджень, які зосереджуються на обмеженому діапазоні феноменів. Причиннісні моделі розширюють масштаб емпіричного узагальнення, позаяк дослідники часто додають в аналіз додаткові змінні через прагнення пояснити більшу дисперсію. Теорії середнього рівня ширші за масштабом, ніж емпіричні узагальнення та причиннісні моделі, бо намагаються пояснити цілий клас феноменів (девіації, урбанізації, революції тощо). Разом з тим мета теорії середнього рівня за визначенням полягає в обмеженні предметного масштабу для пояснення лише одного класу подій. Порівняно з теоріями середнього рівня аналітичні моделі у предметному вимірі масштабніші: хоча ці моделі теж стосуються певного діапазону феноменів, вони є предметно ширшими, бо легко включають інші змінні, можуть стати високоабстрактними й відображати лише загальніші процеси. Подібним чином лише обмеженого діапазону феноменів стосуються й аксіоматичні/формальні схеми: ці схеми зосереджені суто на одному певному «родовому» процесі соціального світу (формування консенсусу, конфлікт, обмін та ін.) та ігнорують інші. Предметно масштабнішими є аналітичні схеми, що претендують на всеосяжне охоплення соціального світу і пояснення людських дій, взаємодій та організації в одній великій схемі. І найширші за масштабом – великі метатеоретичні схеми, за допомоги яких намагаються по-

яснити все непояснене і презентувати філософське обґрунтування для розроблення конкретних форм таких пояснень.

Тернер оцінює потенціал усіх окреслених стратегій теоретизування виходячи з власних уподобань щодо соціологічної теорії. На його переконання, така теорія має бути водночас достатньою мірою: 1) абстрактною, тобто не переобтяженою поняттями з емпіричними референтами та прив'язками до конкретних соціальних контекстів, бо емпірика та соціальна конкретика лише унаочнюють теоретичні твердження; 2) точною у визначенні понять і в організації понять у твердженнях про те, що вони в принципі можуть бути виміряні й перевірені; 3) тестованою за допомоги емпіричних випробувань на фактах для уточнення даного пояснення реального світу через послідовне підтвердження слухних, удосконалення «незрілих» та усування хибних тверджень.

Згідно з цими умовами емпіричні узагальнення та причиннісні моделі є не теорією, а лише корисним підсумовуванням даних, що надто прив'язане до емпіричних контекстів і саме потребує теоретичного пояснення. Тому сподівання деяких соціологів розбудувати теорію на підставі резюмування емпіричних регулярностей Тернер розцінив як спробу виявити на підґрунті фактів властивості, набагато загальніші, ніж свідчать про них ці факти. Придатна теорія навряд чи постане внаслідок процесу суто підвищення рівня абстракції з емпіричних результатів: «Необхідний набагато більш творчий стрибок розуміння, і тому я не вважав би, що розбудова теорії починається з повного занурення в емпіричні факти. Підозрюю, що надто заглиблені у товщу фактів рідко підносяться над ними» [Turner, 1990b: p. 24]. Водночас він не заперечував вирішального значення обізнаності з емпіричними регулярностями для розроблення абстрактніших і всеосяжних теоретичних тверджень. Зокрема, причиннісна модель уможливило репрезентацію елементів теорії середнього рівня із тим, щоб зв'язати ці елементи зі специфікою конкретного емпіричного контексту. При цьому абстрактніші змінні переводять у конкретні емпіричні показники, а також роблять спроби репрезентації інших змінних, які, своєю чергою, впливають на зв'язок між залежною і незалежними змінними в даному емпіричному випадку. За спостереженням Тернера, тип причиннісних моделей (див. рис. 5.2) на практиці зазвичай доповнює окремі типи розглянутих вище пропозиційних схем (див. рис. 5.1).

Пропозиції середнього рівня видавалися Тернерові малокорисними для започаткування розбудови теорії: зазвичай вони вщерть наповнені емпіричним змістом, який здебільшого не стосується

більш базових, сталих і загальніших рис соціального світу. Теоретики, що теоретизують на середньому рівні (за Мертоном), дедалі більше перетворюються на емпіричних аналітиків, бо намагаються розробити способи перевірки своїх теорій. Тернер спостеріг, що їхні пропозиції, своєю чергою, поступово уподібнюються емпіричним узагальненням, оскільки поступово доповнюються емпірично-дослідницьким змістом. Натомість вкрай рідко підвищується рівень абстракції теорій середнього рівня через вилучення істотних та емпіричних референтів. Причина схильності здебільшого перевіряти пропозиції, а не експлікувати загальніший та абстрактніший зміст їх вбачається в тому, що їх легше перевіряти, бо узагальнення наповнені змістом і подані пропозиційно. Як наслідок теорії середнього рівня в різних конкретних предметних субполях соціології недостатньо абстрактні й здебільшого є серіями підсумків емпіричних узагальнень, які самі потребують теоретичного пояснення. Утім узагальнення середнього рівня, як і загалом емпіричні узагальнення, можуть мати певний теоретичний потенціал. Оскільки вони різняться за мірою цього потенціалу, Тернер наполягає, що доцільно вважати їх теоретичними, якщо: 1) їхні змінні відносно абстрактні; 2) вони стосуються основних і фундаментальних властивостей соціального світу, які є предметами й інших основних сфер досліджень.

Серед переваг аксіоматичної розбудови теорії Тернер зазначив, по-перше, можливість застосування високоабстрактних понять, що охоплюють широке коло пов'язаних феноменів. Ці абстрактні поняття не мають бути безпосередньо вимірюваними, позаяк вони логічно пов'язані з конкретнішими й вимірюваними пропозиціями. Останні ж, коли вони емпірично перевірені, можуть опосередковано репрезентувати абстрактніші пропозиції й аксіоми для емпіричного тестування. Внаслідок такого логічного взаємозв'язку пропозицій та аксіом теоретизування може стати ефективнішим, позаяк неможливість емпірично спростувати певну пропозицію опосередковано засвідчує вірогідність інших пропозицій та аксіом. По-друге, використання такої логічної системи виведення пропозицій з абстрактних аксіом уможливорює також генерування додаткових пропозицій про не відомі або не передбачені раніше відношення між соціальними феноменами.

Разом з тим Тернер вкотре зауважив й деякі фатальні обмеження щодо використання аксіоматичної теорії в соціології. Вона може бути використана лише тоді, коли: 1) є дуже точні визначення понять; 2) поняття зорганізовані у пропозиції з використанням точного обчислення, яке однозначно вказує на відношення між ними;

3) є контроль над усіма потенційними сторонніми змінними, оскільки тісна логічна система дедукції від аксіоми до емпіричної реальності не спотворена сторонніми чинниками. Однак Тернер не бачив можливостей коректного – із суворим дотриманням правил дедукції – використання найважливіших понять і пропозицій у соціології: ці поняття не встановлені з достатньою точністю і не можуть бути включені в пропозиції, які однозначно визначають зв'язок між ними. Також соціологи рідко можуть забезпечити контроль над усіма потенційними сторонніми змінними, і не завжди можна виключити спотворювальні ефекти їхнього впливу.

Позаяк Тернер не вбачав можливим коректно реалізувати в соціології аксіоматику повною мірою, він виявив, що її обмеження часто ігноруються у пропозиційному теоретизуванні з використанням атрибутики аксіоматичної теорії. Це має наслідком продукування, в найліпшому разі, псевдоаксіоматичних схем у вигляді пропозиційних схем формального типу. Загалом саме такий тип нестрогої, або послабленої версії аксіоматичних схем переважає у соціологічному теоретизуванні. Цей тип – формальне теоретизування – Тернер визначив як найпридатніший підхід у розбудові теорії, оскільки він містить абстрактні поняття, пов'язані з достатньою точністю, щоб бути перевіреними.

Проте відправною точкою для перспективного формального теоретизування Тернер схильний вважати аналітичне моделювання. Він стверджує, що аналітичні моделі можуть бути великою мірою інтуїтивними, але загалом важко перевіряються: вони містять забагато понять із надто різноманітними зв'язками, щоб бути безпосередньо випробовуваними. Відтак найкориснішим видається використання аналітичної моделі для визначення процесів, завдяки яким пов'язані поняття у формальному твердженні. Тобто модель має унаочнювати те, чому, як і завдяки яким основним процесам пов'язані різні феномени. Вирізняючи ці основні процеси й відображення їх взаємозв'язків, можна краще осягнути сенс важливих соціальних процесів, про які потрібно розвивати формальні пропозиції. І попри те, що аналітична модель загалом не підлягає точному випробуванню через надмірну складність, її можна розкласти на абстрактні пропозиційні твердження, які піддаються остаточному тестуванню.

Попри те, що аналітичні схеми розглядалися розробниками як необхідна передумова для продукування тестованих теоретичних тверджень, Тернер закинув їм неперевірюваність і неточність. Він не поділяв думки тих, хто вважав сенсифікуювальні схеми альтернативою науці й зауважив, що багато з цих схем є надто інтуїтивними.

За його твердженням, розробники схем сенсифікації зуміли позначити універсальні й «родові» властивості соціального світу і пропонували глибокі ідеї стосовно їхньої динаміки. Водночас Тернер відзначив, що схеми сенсифікації у підсумку стають самопідтверджувальними через їхню нестрогу структурованість і нечіткість: факт завжди можна так чи так увідповіднити цим схемам, не лишаючи підстав для їх перегляду. Звісно, такого роду схема ніколи не може бути спростована чи вдосконалена на підставі врахування фактичних емпіричних подій. Таким чином, Тернер дійшов висновку, що сенсифікувальні схеми є найкориснішими тоді, коли вони використовуються для орієнтації на важливі феномени, а потім розробляються з пропозиціями й аналітичними моделями.

Подібним чином самопідтверджувальними стають і натуралістичні схеми, що виявляють тенденцію до «надмірного занепокоєння їхньою архітектурною величчю»: «Прагнучи побудувати впорядковану схему, яка відображає на абстрактному рівні емпіричний світ у всіх його вимірах, натуралістичні схеми стають дедалі складнішими; оскільки нові елементи додаються до схеми, зусилля з узгодження нових частин зі старими переважають над тим, як зробити схему перевірюваною. Понад те, схему в цілому неможливо перевірити, оскільки відношення між її елементами охоплюють надто широкий спектр явищ і рідко викладені з достатньою точністю. І якщо неточність ускладнюється абстрактністю, то емпіричні тести трапляються нечасто, оскільки незрозуміло, як протестувати будь-яку частину схеми» [Turner, 1990b: p. 24]. Звідси невинне розгалужування системи аналітичних категорій стає самоціллю теоретизування такого зразка, що свого часу й унаочнив Парсонсовий теоретичний спадок. Утім соціологічна теорія не може обмежуватися лише класифікацією або таксономією понять. Це тільки початок, але далеко не завершення теоретизування. Система категорій, що впорядковує емпіричні спостереження, або таксономія як опис закономірностей світу, потребує теоретичного пояснення. Зрештою, натуралістичні схеми є надто жорсткими і складними, щоб стимулювати теорію поза межами параметрів, покладених самою такою схемою.

Як контрпродуктивні Тернер розцінив спроби створення метатеорії, що передують розробленню точніших теоретичних тверджень. Таке завчасне або апріорне метатеоретизування загрузло у тривалих філософських дебатах: ідеалізм vs матеріалізм, суб'єктивізм vs об'єктивізм, реалізм vs номіналізм, індукція vs дедукція, причинність vs асоціація тощо. Результатом їх стали нерозв'язні теоретичні дилеми конфлікту/інтеграції, дії/структури, визначальної сили або ціннос-

тей і вірувань, або матеріальних умов існування людей. І в підсумку «прихильники різних філософських таборів настільки переймаються своїми дебатами (які за своєю природою ніколи не можуть скінчитися), що ніколи не переходять до розбудови теорії» [Turner, 1990b: р. 24]. Тож метатеоретичні схеми залишаються дифузними, неточними й малозмістовними. Метатеоретизування як метааналіз теоретичного корпусу соціології перетворилося на самопідтримувальну та самовисвітлювальну вправу з невеликим ефектом від накопичення знань [Turner, 1991: р. 249]. Метатеорія стала самоціллю, що затримує розбудову теорії. Соціологічне теоретизування подрібнилося на конкурувальні осередки теоретиків, що посідають взаємовиключні позиції в дискусіях. А метатеоретики за визначенням покликані допомогти розв'язати ці суперечки теоретиків, натомість тільки посилюють і поглиблюють їх.

Загалом Тернер вважав сутністю сучасної соціологічної теорії те, що вона здебільшого є серією натуралістичних аналітичних схем, аналітичних схем сенсифікації й різноманітних структурованих систем абстрактних формальних пропозицій. Дилема способів розбудови соціологічної теорії виявляє себе переважно як: 1) розроблення високоформальних систем абстрактних законів і строгого тестування їх з точністю процедур вимірювання як у природничих науках; 2) окреслення кола загальних понять, що сенсифікують та орієнтують на важливі процеси в соціальному світі, використовуються як інтерпретаційні рамки і не підлягають строгій перевірці.

Водночас Тернер спостеріг певні тенденції в уподобаннях стратегій теоретизування залежно від епістемологічних позицій і масштабу предметної спеціалізації теоретика. Зокрема, формальні схеми пропозицій та натуралістичні аналітичні схеми здебільшого використовують теоретики, які прагнуть розвивати соціологію за взірцем природничих наук та/або зосереджують свою увагу на макроструктурних процесах. Натомість теоретики, які не надто поділяють прагнення уподібнювати соціологію природничим наукам та/або зосереджуються на осягненні мікросоціальних феноменів, здебільшого віддають перевагу використанню сенсифікувальних аналітичних схем. Такий брак однотайності серед соціологів інші дослідники зазвичай трактують як мультипарадигмальність соціологічної науки [Танчер, 1994: с. 9]. Водночас Тернеровий діагноз стану соціологічного теоретизування взагалі оскаржив парадигмальність соціології з огляду на її незрілість:

«Значна частина того, що зветься соціологічною теорією, насправді є лише вільною кластеризацією неявних припущень, деяких основних понять та різних видів теоретичних тверджень і форматів.

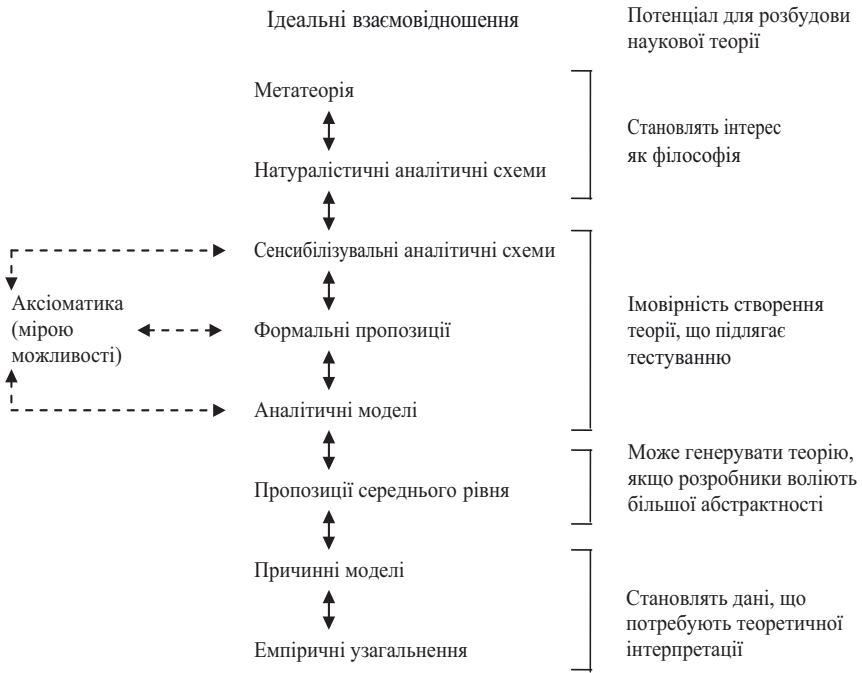
Утім жоден з них не домінує або не є достатньо точним, щоб сформулювати парадигму. Іноді припущення явно виражаються і слугують для інспірування абстрактних теоретичних тверджень, що містять чітко визначені поняття, але більшість соціологічних теорій являють собою словесний «образ суспільства», а не строго побудований набір теоретичних тверджень, зорганізованих у логічно узгодженому форматі. Таким чином, велика частина «теорії» є насправді загальною перспективою або орієнтацією на розгляд різних рис соціального світу» [Turner, 1990b: p. 29–30].

Отже, жоден теоретичний підхід не визнається достатньо послідовним, точним і доведеним, щоб утворити парадигму абстрактних понять та законів, а також підтверджених результатів досліджень. Звідси Тернер припускає, що поняття парадигми, впроваджене в науковий обіг Т. Куном, занадто сильне для того, щоби відображати справжній поточний стан соціологічного теоретизування. У підсумку він визначає соціологію як *перед-парадигмальну* науку. Розбудову повноцінної соціологічної парадигми має на меті Тернерова стратегія теоретизування, окреслена з огляду на з'ясовані вади та переваги подібних стратегій його попередників.

5.4. Позитивістська стратегія (мета)теоретизування

Методологічне самовизначення та аудит можливостей соціологічного теоретизування додали Тернерові сміливості й наснаги рішуче і твердо проголосити від імені соціологів: «... ми здатні відкрити абстрактні закони інваріантних властивостей універсуму, але такі закони потребуватимуть доповнення сценаріями (моделями, описами, аналогіями) процесів, що лежать в основі цих властивостей» [Тернер, 1994: с. 122; 1999: с. 107]. Він не виявив необхідних конфліктів між теоретичними підходами до накопичення знань у соціології. Справжні конфлікти спостерігалися лише між теоретиками, які наполягали на найбільшій важливості свого підходу до розбудови теорії. З цього погляду, конкурувальна і конфліктна самоізоляція теоретичних стратегій постає як непродуктивна для кожного з них окремо, бо лише в тісному взаємозв'язку вони можуть стати плідними.

Звідси Тернеровий теоретичний підхід передбачає вибіркочну інтеграцію потенціалів розглянутих вище стратегій соціологічного теоретизування. Власну інтегративну стратегію розбудови соціологічної теорії він унаочнює схематично (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Взаємовідношення між теоретичними підходами і потенціалом розбудови теорії [Turner, 1990b: p. 26]

Локалізація кожного теоретичного підходу у візуальному просторі схеми відбиває Тернеровий ідеалізований погляд на правильне місце і роль підходу в генерації знань. Отже, його стратегія в загальних рисах полягає ось у чому: «... будувати гнучкі, сенсибілізувальні аналітичні схеми, абстрактні закони та абстрактні аналітичні моделі, використовувати кожен із цих трьох аналітичних стратегій як коригування до двох інших; потім випробовувати абстрактні судження на їх правдоподібність» [Тернер, 1994: с. 154; 1999: с. 152]. Із початком накопичення цілісних сукупностей формальних законів на основі потенціалу схеми сенсибілізації бажано отримати основні поняття і розглянути їх як основні сенсибілізувальні та орієнтувальні поняття соціології. Тобто можна починати теоретизування із розбудови сенсибілізувальних аналітичних схем. Це має вможливити попереднє виокремлення ключових властивостей соціального світу. На підставі розроблених схем сенсибілізації можна виводити формальні абстрактні пропозиції, які підлягають тестуванню, та аналітично моделювати процеси, відображувані поєднанням понять у цих пропозиціях.

Виведення формальних пропозицій та аналітичне моделювання їхнього контенту може призводити до перегляду вихідної схеми сенсбілізації. Утім найважливішим для розбудови теорії Тернер вважає обмін між формальними пропозиціями й аналітичними моделями: «Існує творча синергія між перекладом пропозицій у моделі та перекладом моделей у пропозиції. Це рівень, на якому головню має створюватися теорія» [Turner, 1990b: p. 26–27]. Архітектура аналітичної моделі може спонукати також до перегляду формальної пропозиції. Однак загалом усі ці три типи теоретизування взаємно посилюють одне одного і можуть стати підґрунтям для виходу на рівень аксіоматики.

Предметом теоретизування тут має бути лише те, що є загальним і універсальним для соціального світу, а не емпіричні закономірності, які постійно змінюються. Зокрема, свого часу ранні теоретики соціології виокремили серед універсальних і фундаментальних властивостей соціального світу взаємодії, обмін, продуктивність, диференціацію, (дез)інтеграцію, конфлікт, владу, ієрархії тощо [Turner, 1979: p. 438–446]. У Тернеровому розумінні теорія має зводитися до артикуляції загальних принципів, що пояснюють взаємозв'язки цих властивостей. У збереженні теорії на такому високому рівні абстракції вбачалася можливість запобігти її небажаному ускладненню. Кінцевий критерій валідності теоретичних принципів вбачався в тому, чи відображають вони динаміку деяких властивостей світу, що завжди присутні, коли люди діють, взаємодіють та організуються [Turner, 2010a: p. 7]. Тернер схильний розглядати загальну теорію людської соціальної організації як довільну сукупність абстрактних принципів, які можуть бути використані, щоб пояснити певну емпіричну регулярність. Передумовою пояснення визначається здатність побачити емпіричні структури та процеси як приклади загальніших типів соціокультурних утворень, керованих невеликим набором основних соціальних сил, пояснюваних теоретичними принципами. Попри взаємозв'язки між «родовими» силами соціального світу, принципи, що відображають ці взаємозв'язки, не варто інтегрувати в систему: «Принципи не потрібно впорядковувати в деякій більшій метатеоретичній системі, натомість кожен принцип може стати чинним самостійно і, власне кажучи, має залишатися чинним самостійно, оскільки щойно ви намагаєтеся побудувати логічну систему принципів, відбувається експоненціальне ускладнення» [Turner, 2010a: p. 8]. У такий спосіб Тернер прагне запобігти нескінченним спробам зведення принципів у цілісну й узгоджену теорію на кшталт системи категорій Т. Парсонса, щоб уникнути долі останньої.

Решті типів соціологічного теоретизування в Тернеровій стратегії розбудови соціологічної теорії відведено допоміжні завдання. Зокрема, Тернер вважає, що розробники пропозицій середнього рівня рідко усвідомлюють і реалізують їхній теоретичний потенціал, бо продукують здебільшого емпіричні узагальнення, а не формальні пропозиції. Він розраховує на те, що пропозиції середнього рівня можуть дати теоретикам підстави для аналітичного моделювання, яке, своєю чергою, сприятиме розвитку абстрактніших пропозицій. Проте стимулювати теоретиків середнього рівня підвищувати рівень абстрагування своїх емпірично зведених тверджень може вже наявна сукупність корисних абстрактних пропозицій. За задумом Тернера, теорії середнього рівня також можуть стати знаряддям, завдяки якому абстрактніші пропозиції увідповіднюватимуться різним конкретним емпіричним проблемам. Тобто теоретизування середнього рівня розглядається як імовірна частина дедуктивного розрахунку формальної теоретичної системи.

Хоча Тернер не вважає теоретичними причинні моделі та емпіричні узагальнення самі по собі й без «творчих стрибків у масштабах і абстракції», він розраховує на потенціал технік узагальнення досліджень і причиннісного моделювання емпіричних змінних. Їхня корисність вбачалася передусім у тому, що вони: 1) мають уможливити осягнення сенсу емпіричних закономірностей; 2) допоможуть перевіряти наслідки формальних теорій; 3) стимулюватимуть індуктивні зусилля для розроблення абстрактніших пропозицій більшого масштабу. У цьому контексті неодноразово наголошується плідність у практиці теоретизування процесу абдукції – одночасного поєднання логік індукції й дедукції [Turner, 1979/80: р. 149; 2006: р. 453]. Ідеться про вихід за межі випадків, коли теорії постають внаслідок індуктивного процесу оцінювання емпіричних даних або є дедуктивними за походженням. Розбудова теорії на підставі абдукції відбувається внаслідок циклічного руху думки теоретика «вперед і назад» між абстрактним і «родовим», з одного боку, і емпіричним та історичним – з іншого. При цьому емпіричні знання неодноразово використовуються для оцінювання й уточнення абстрактних понять – і навпаки.

Попри визначення метатеорії та натуралістичних аналітичних схем як «цікавої філософії, але поганої теорії», Тернер не був схильним нехтувати їхнім потенціалом. Він припускав, що метатеоретичні міркування можуть бути складником загальної аналітичної схеми або системи формальних пропозицій, і це вможливить розгляд і врахування очікуваних наслідків таких міркувань для теоретич-

ної схеми. Обмірковування метатеоретичних наслідків формальної аналітичної схеми видається можливим після її розбудови: «... таке розмірковування може допомогти переформулювати або уточнити аналітичні схеми, які, можливо, допоможуть побудувати нові чи відновити старі формальні пропозиції» [Turner, 1990b: p. 26]. Проте власне наявні метатеорії та аналітичні схеми Тернер вважав безнадійно самодостатніми й відокремленими від тієї реальності, яку вони, можливо, колись допоможуть пояснити. Отже, він уже вкотре наголошував на необхідність цілісної сукупності формальних законів, які уможливили б повернення метатеорій та аналітичних схем у царину тестування.

Згодом Тернер став ще лояльнішим до соціологічного метатеоретизування. У його статтях уже розрізнялися «надуживання й використання метатеорії» та припускалася можливість «розроблення кумулятивних і практичних знань через метатеоретизування» [Turner, 1990a; 1991]. За власним зізнанням Тернера, свою крайню позицію неприйняття цього формату він переглянув під впливом критики її з боку Дж. Ритцера, а також під враженням* від переконливо обґрунтованої Ритцерової типології метатеоретизування [Turner, 1991: p. 251]. Тернер визнав свою особисту залученість до всіх трьох типів метатеоретизування, що їх виокремив Ритцер з огляду на кінцеву мету розбудови метатеорії: 1) глибше розуміння теорії в її історичному, когнітивному, контекстуальному та організаційному контексті; 2) аналіз наявних теорій і використання їх для побудови кращих теорій; 3) створення загальнотеоретичної основи, яка виходить за рамки наявних теорій та інтерпретує їх. Водночас Тернер уточнив, що його власне метатеоретизування здебільшого включає цілеспрямований детальний аналіз і синтез наявних теорій для створення кращої теорії, тобто належить до другого з цих Ритцерових типів. Саме з цим типом він пов'язав свої сподівання на розбудову корисної й актуальної кумулятивної соціологічної теорії, позаяк вбачав у ньому потенціал для пояснення фундаментальної функційної динаміки соціального світу.

Від інших двох типів метатеоретизування із Ритцерової типології Тернер не очікував особливої користі для розвитку соціології і вважав за доцільне залишити їх історикам та філософам. Зрештою, він став настільки впевнено почуватися в ролі метатеоретика, що навіть висловив застереження стосовно практики метатеоретизування у вигляді низки «метатеоретичних табу»:

---

* Тернер визначив цю Ритцерову типологію як «мета-метатеорію» – перехід на наступний, ще вищий рівень метатеоретизування [Turner, 1990a: p. 38].

1. Уникати розмов про теоретиків. Натомість говорити про теорії.
2. Уникати обговорень інтелектуального контексту, місця й часу. Натомість обговорювати соціальні процеси, позначені поняттями, моделями та пропозиціями.
3. Уникати дискусій з приводу філософських питань. Натомість вкласти енергію в прості припущення, що існує світ і що його можна зрозуміти, використовуючи поняття, моделі та пропозиції.
4. Уникати зобов'язань щодо ідеологій. Натомість розробляти поняття, моделі та пропозиції, що позначають оперативні процеси у світі (завжди знайдеться той, хто виявляє ідеологічні упередження й без нашої допомоги).
5. Ігнорувати деталі історії. Натомість розглядати ті загальні й «родові» процеси, які розрізняються за часом і місцем (залишити щось історикам чи, якщо й використовувати історію, то лише для емпіричної перевірки або оцінювання теорії чи моделі) [Turner, 1990a: p. 39–40; 1991: p. 252].

Перші два застереження, по суті, заперечували доцільність одного з Ритцерових типів метатеорії, спрямованого на глибше розуміння теорії в її історичному, когнітивному, контекстуальному та організаційному контексті. Тут для Тернера взірцем-мірилом були продуктивні зрілі, зокрема природничі, науки: представники їх в абсолютній більшості не переймалися біографічними та історіографічними дослідженнями теоретизування у своїх галузях, а власне теоретизували. Водночас застереження щодо філософських дискусій відбивало побоювання, яке й наразі поділяють багато соціологів. Зокрема, стосовно розв'язування соціологічних теоретичних дилем як «невичерпного за дискурсивною винахідливістю з'ясування одвічних для схоластів усіх часів і народів питань» на кшталт «питання стосовно первинності курки чи яйця» [Головаха, 2004: с. 10, 11]. «Табу» ідеологічних упереджень аргументувалося непродуктивністю як безнадійно песимістичної критики соціальної дійсності з одночасним пропагуванням соціальних утопій, так і безоглядної її апологетики.

Заклик до ігнорування історичних деталізацій у соціологічному метатеоретизуванні не означав, що Тернер заперечує історизм як продуктивну епістемологію. Навпаки, він неодноразово наголошував, що найбільш інтелектуальний результат у соціологічних поясненнях мають генерувати позитивізм та історизм [Turner, 1992: p. 55; 2006: p. 461]. За його твердженням, жоден із цих двох типів пояснення не перевершує іншого: вони є просто двома дуже різними способами зрозуміти соціальний світ, що можуть доповнювати один одно-

го. Позитивіст створює номотетичне пояснення – виводить загальні закони оперативної динаміки основних властивостей соціального світу в будь-який час і в будь-якому місці. Ці закони використовуються далі для досягнення конкретних емпіричних подій. Натомість історик описує події в їхніх історичних контекстах як наслідки унікальної констеляції та перетину дій різних чинників у певний момент часу. Тобто з'ясовується сукупність і послідовність подій, що викликають певний окремий результат. Разом з тим Тернер не лише окреслював своїми застереженнями межі можливого й доцільного в метатеоретизуванні, а й детально інструктував щодо його провадження. Він рекомендував метатеоретикам власні «рецепти» реалізації цієї дослідницької практики:

1. Оцінити ясність та адекватність понять, пропозицій і моделей.
2. Запропонувати точки подібності, збіжності або розбіжності з іншими теоріями.
3. Поєднати наявні емпіричні (в тому числі історичні) дослідження, щоб оцінити достовірність теорії.
4. Вибрати те, що вважається корисним і правдоподібним у теорії, а не те, що поступається цим критеріям.
5. Синтезувати теорію або її частини з іншими теоріями.
6. Переписати теорію у світлі емпіричних або концептуальних міркувань.
7. Формалізувати теорію, точніше сформулювавши її.
8. Переформулювати теорію кращою мовою.
9. Зробити умовиводи з теорії, щоб полегшити емпіричне оцінювання [Turner, 1990a: p. 40; 1991: p. 253].

Кожна з цих інструкцій показує, що межі між Тернеровими версіями соціологічного теоретизування й метатеоретизування є доволі розмитими. У пізніших своїх працях він не лише не увиразнював ці межі, а й узагалі доволі рідко оперував термінами «метатеорія», «метатеоретизування» і «метатеоретичне». Однак загалом прагнення Тернера вивести загальні теоретичні принципи соціології можна трактувати як спробу розбудови соціологічної метатеорії.

Тернер надихався творчим спадком раннях теоретиків соціології, які зосереджувалися на універсальних і фундаментальних властивостях соціального світу. Під враженням від їхнього доробку він вважав, що соціологічна теорія повинна розкривати загальне в соціальному світі, а не конкретне за часом та контекстом, тому соціологічне теоретизування має починатися з виокремлення фундаментальних властивостей соціального світу, які виходять за межі обставин часу, місця і контексту. Потрібно з'ясувати загальні підвалини всіх

випадків соціальної організації людей і розробляти відповідні поняття. Наступним кроком має стати визначення ключових відношень і зв'язків між основними властивостями світу, узагальнення й відображення цих зв'язків у вигляді сукупності абстрактних принципів, що мають стати засадами розуміння соціального світу. Водночас інтереси теоретиків повинні вийти за межі вивчення суто інваріантних регулярностей у цьому світі й охопити вивчення їхніх причин і механізмів. При цьому соціологам не варто перейматися надмірним занепокоєнням формою аксіоматичних умовиводів згідно зі строгими вимогами логічного позитивізму.

На підставі порівняльного аналізу відомих теоретичних підходів у соціології Тернер упевнився, що найкращі можливості для започаткування соціологічного теоретизування відкриваються у процесі розбудови та взаємодоповняльного застосування: 1) сенсифікаційних аналітичних схем; 2) формальних пропозиційних схем; 3) аналітичних моделей. Схеми сенсифікації вможливають позначення ключових властивостей соціального світу, що підлягають теоретизуванню. Формальний тип пропозиційних схем може стати знаряддям для виведення загальних пояснювальних принципів щодо основних взаємозв'язків цих властивостей. Аналітичне моделювання здатне забезпечити пояснення локальних емпіричних закономірностей на підставі загальних теоретичних принципів. Реалізація всіх цих можливостей у доробку Дж. Тернера останніх років становитиме предмет моїх наступних розвідок.

Джерела

Гидденс, Э. (2003). *Устройство общества: Очерк теории структуризации*. Москва: Академический проект.

Головаха, Є. (2004). Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–14.

Мертон, Р. (2006). *Соціальна теорія і соціальна структура*. Москва: АСТ, Хранитель.

Парсонс, Т. (1998). *Система сучасних обществ*. Москва: Аспект Пресс.

Танчер, В. (1994). Теорія в соціології: особливості і шляхи її розвитку (вместо вступу). В: В. Танчер (Ред.), *Соціологічна теорія сьогодні: збірник статей американських і українських теоретиків* (сс. 3–11). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Тернер, Дж. (1994). Аналитическое теоретизирование. *TESIS*, 4, 119–157.
- Тернер, Дж. (1999). Аналитическое теоретизирование. В: А. Ф. Филиппов (Ред.), *Теория общества: фундаментальные проблемы* (с. 103–156). Москва: Канон-пресс-Ц.
- Turner, J. H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.
- Turner, J. H. (1979/80). Toward a Social Physics: Reducing Sociology's Theoretical Inhibitions. *Humboldt Journal of Social Relations*, 7 (1), 140–155.
- Turner, J. H. (1985). In Defense of Positivism. *Sociological Theory*, 3 (2), 24–30.
- Turner, J. H. (1990a). The Misuse and Use of Metatheory. *Sociological Forum*, 5 (1), 37–53.
- Turner, J. H. (1990b). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Turner, J. H. (1991). Developing Cumulative and Practical Knowledge through Metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 249–268.
- Turner, J. H. (1992). If Not Positivism, Then Why Is Sociology Important? *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, 17 (1), 54–61.
- Turner, J. H. (2006). Explaining the Social World: Historicism versus Positivism. *The Sociological Quarterly*, 47, 451–463.
- Turner, J. H. (2010a). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 1: Macrodynamics*. New York: Springer.
- Turner, J. H. (2010b). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 2: Microdynamics*. New York: Springer.
- Turner, J. H. (2012). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 3: Mesodynamics*. New York: Springer.

Нарис 6

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ МЕТАТЕОРЕТИЧНИХ ПОШУКІВ*

Два останні десятиліття минулого століття примітні специфікацією метатеоретизування як складника соціологічного знання та субдомена дисциплінарного дискурсу соціології. Під специфікацією тут розуміється виявлення, визначення й формалізований опис властивостей, особливостей, характеристик і функцій метатеоретизування в соціології, типологізація його за спільними ознаками. Ідеться, по суті, про запровадження й усталення певних стандартів метатеоретичних дослідницьких практик. Радикальна позитивістська версія специфікації соціологічного метатеоретизування була запропонована Дж. Тернером (див. нарис 5). Їй притаманне вкрай нетерпиме ставлення до інших версій останнього. Зокрема, вельми одіозним видається Тернеровий випад проти метатеоретиків із довгим переліком «гріхів» останніх:

«... діяльність багатьох сучасних метатеоретиків є науково контрпродуктивною. Вони повертають нас до історії людей та ідей, а не до соціальних сил і динамік; вони залучають нас до нерозв'язних філософських дискусій над онтологіями, метафізикою, епістемологією та, можливо, естетикою; вони сприяють нездоровій схоластиці, за якої нормативним для теоретиків стає продукування обсяжних книжок з розлогими цитатами й примітками, гідних заздрості біблеїста; вони пропонують коментарі щодо імпліцитної ідеології та упереджень тої чи тої теорії, персони чи школи, не використовуючи такі прозріння для продукування чогось іншого, ніж ще один набір ідеологічних упереджень; вони виробляють непевні рецепти, які кажуть нам очевидні речі на кшталт: вивчайте дію і порядок, конфлікт і консенсус, структуру і процес тощо; і вони заводять теорію ще далі від емпіричних досліджень та тестувань» [Turner, 1990: p. 39].

Ці та деякі інші Тернерові твердження вражають нашу уяву нечувано зухвалим, безапеляційним, необґрунтованим, категоричним, агресивним і саркастичним неприйняттям філософських засад соціологічного метатеоретизування, пов'язаним із примарністю сподівань на його ідеологічну незаангажованість. Метатеоретичний

---

* Автор нарису: В. Пилипенко.

дискурс світової соціології не обмежується суто позитивістською перспективою, і решта альтернативних їй перспектив теж варті уваги й розлогих оглядів. Як противага радикальному позитивізму особливий інтерес становлять ті версії специфікації соціологічного метатеоретизування, що увиразнюють та обґрунтують його філософські засади. Власне реактуалізація таких маловідомих у соціологічному дискурсі України метатеоретичних розробок 1980–1990-х років є завданням цього нарису.

6.1. Метатеорія як філософія соціальної науки

Б. Фей взагалі трактував метатеорію соціальної науки як її філософію. При цьому термін «метатеорія» використовувався для позначення сукупності або окремих відповідей на певні питання:

«Метатеоретики порушують низку різних питань: Що є чи має бути метою певної теорії? Що є чи має бути логічною структурою такого роду теорії? Якою є форма її пояснювальних суджень? Якими є чи мають бути критерії їхньої адекватності? Якими є семантичні зв'язки слів, використовуваних у такого роду теоріях?» [Fay, 1985: p. 150].

З цього погляду, йдеться про схильність багатьох філософів соціальної науки вірити у спроможність філософії самотужки запровадити соціальну науку суто через розбудову ґрунтовної метатеорії як керівництва для теоретизування соціологів. У такій «апріорній метатеорії» філософи вбачали тверду основу для теоретично спроможного пояснення людського життя. Фей вважав ці їхні сподівання глибоко помилковими, позаяк вони, на його погляд, завищували роль філософії соціальних наук та недооцінювали її складність, демонстрували фундаментальне нерозуміння взаємозв'язку між метатеорією і теорією в сучасній соціальній науці. Відтак він зробив спробу з'ясувати, що таке зв'язки теорії з метатеорією в тогочасних соціальних науках, як правильне бачення їх допомагає зрозуміти природу та роль філософії соціальної науки, пояснити складність такого штибу філософської діяльності.

Передусім Фей констатував той фундаментально важливий факт, що у своїй історії та поточній практиці соціальна наука містить різні види теорії, які втілюють характерні, свідомо прийняті версії метатеорії. Тобто соціальні наукові теорії набули найрізноманітніших форм частково тому, що вони були побудовані для свідомого втілення певної версії особливої метатеорії. Метатеоретизування передувало

теоретизуванню і стимулювало його. При цьому метатеоретиком і теоретиком подеколи була одна особа. Наприклад, теорію історичного матеріалізму К. Маркса Фей вважає за необхідне розглядати як втілення нової метатеорії соціальних наук, апіорно окресленої у Марксових «Тезах про Фоєрбаха». Поширення таких альтернативних версій метатеоретизування із похідними від них теоретизуваннями пояснюється відмінними інтенціями (мета)теоретиків у своїх положеннях про людське життя. Вони прагнули або цілком наслідувати природничі науки у своїх дослідженнях, або уникнути цього наслідування через його гадані потенційні дегуманізувальні наслідки. Тобто дослідники від самого початку виходили зі своїх апіорних природничо-наукових або гуманістичних зобов'язань.

Природничі науки виявляються своєрідною «точкою відліку» у конституюванні соціальних наук – або як методологічний взірць, або як жупел. Та в будь-якому разі природничі науки задають соціальній науці безперечний і наразі недосяжний критерій наукової продуктивності. І це має неабиякі метатеоретичні наслідки: «... соціальна наука була і є свідомо метатеоретичною через відсутність успіху порівняно з природничими науками» [Fay, 1985: p. 152]. У соціальній науці не вбачали такого теоретичного доробку, що за пояснювальною силою хоча б наближався до теорій на кшталт Ньютової чи Дарвінової. Натомість маємо цілу низку вельми всеохопних теоретизувань, взірцями якого є Марксів або Фройдів теоретичний доробок. Ці теоретизування претендують на забезпечення синоптичного погляду за взірцем запропонованої теоріями у природничих науках. Однак, на відміну від останніх, марксизмові та фройдизмові так і не вдалося виробити консенсус у науковій спільноті. Такого консенсусу Фей не спостеріг і стосовно інших подібних масштабних спроб соціологів запропонувати всебічні пояснення широких ареалів людського життя, таких як теорії функціоналізму, умов оперантного науціння та обміну. Незалежно від причин відсутності наразі спільної керівної теоретичної парадигми в соціології ця ситуація спонукає соціологів вивчати основи своєї справи для пошуку напрямів і настанов щодо своїх дослідницьких дій. Пожвавлене метатеоретизування трактується як вияв кризи теоретизування в соціології; за цих обставин чимало соціологів вивчають власні дисципліни на метатеоретичних засадах і започатковують спільні теоретичні пошуки з метатеоретичними обґрунтуваннями чи поясненнями.

Другий важливий факт, констатований Феєм, стосується природи та стану метатеоретизування в соціальній науці. Ідеться про

глибоко й експліцитно метафізичну та політичну природу соціально-наукової метатеорії, що зумовлює радикальні розбіжності між філософами соціальної науки. Розбіжності полягають у відсутності загального консенсусу щодо самої природи та структури соціальної наукової теорії. Отже, Фей аналізує в порівняльному контексті (мета)теоретичні складники натуралістичної, інтерпретативної та критичної моделей соціальної науки, що презентовані у працях Е. Нагеля, П. Вінча і Ю. Габермаса (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

(Мета)теоретичні складники філософських моделей соціальної науки (за описами Б. Фея)

<i>Критерії порівняння</i>	<i>Модель соціальної науки</i>		
	<i>Натуралістська</i>	<i>Інтерпретативна</i>	<i>Критична</i>
Сучасна презентація	Ернест Нагель: «Структури науки» (1961)	Пітер Вінч: «Ідея соціальної науки та її зв'язок із філософією» (1958, 1990)	Юрген Габермас: «Знання та людські інтереси» (1968, 1971)
Метатеоретичний підхід як загальне уявлення про світ	Людські дії як події, що є результатом каузально попередніх подій	Є такі речі, як значення/сенси. Наділені значенням/сміслом феномени можна зрозуміти тільки в термінах їхніх семантичних якостей	Люди є здатними до самодетермінації на підставі раціональної рефлексії
Завдання соціальної науки	Подібно до природничої науки, розкрити базові, систематичні причинно-наслідкові взаємозв'язки між різними подіями та структурами	Забезпечити інтерпретаційне розуміння сенсу соціальних дій і практик	Розкрити причини тих механізмів хибної свідомості та самоомани, які увиразнюють базові суперечності та системні кризи соціальних або особистісних систем
Питання, порушувані соціальною теорією	Обґрунтування причинно-наслідкових законів	Виявлення значеннєвої/сислової структури	Розкриття латентного змісту, який має соціально руйнівну силу, перетворення його у маніфестований зміст

<p>Специфіка пояснювальних положень щодо соціального життя</p>	<p>Перевірка теорії полягає не в тому, чи допомагає вона зрозуміти сенс події, а в тому, чи можна було б передбачити її появу, якби ми мали таку теорію, і чи зможемо ми успішно передбачити подібні події в майбутньому. З огляду на номологічний характер наукових пояснень, пояснення становить протилежний бік прогнозу (the obverse of prediction)</p>	<p>Розуміння соціального життя подібне до розуміння іноземної мови: соціальна наука розкриває підвладну розумінню структуру значення/смыслу за довільними висловлюваннями або рухами; це є, по суті, завданням перекладу</p>	<p>Фундаментальне розрізнення між латентним і маніфестованим змістом психологічних станів, соціальної поведінки та інститутів. З'ясування латентного змісту: як це виникло, як це існує латентно і як ця латентність спричинює фундаментальні проблеми в житті тих, кому вона підпорядкована (або, точніше, хто їй підпорядковується)</p>
<p>Сенс соціальної науки</p>	<p>Уможливорює технічний контроль над ширшими ареалами соціального життя</p>	<p>Уможливорює діалог між людьми там, де раніше його не існувало</p>	<p>Уможливорює засоби для звільнення людей у власній поведінці, через самопоборювання</p>
<p>Концептуальний зв'язок між метатеоретичним підходом і поглядом на політику</p>	<p>Обґрунтування фактами (predication) (і, таким чином, можливий технічний контроль) становить протилежний бік каузального пояснення (the obverse of causal explanation), і тому не випадково, що ефект метатеоретичної чинності наукової теорії становить різновид соціальної інженерії</p>	<p>Поняття перекладу в рамках бачення пояснювальних оцінок соціального життя прямо пов'язане з можливістю посилення комунікації й, отже, робить наголос на розумінні незрозумілих способів дії інших (і навіть своїх власних!), розв'язанні конфлікту через віднайдення шляхів комунікації тощо</p>	<p>Експліцитна ідея необхідності саморефлексії пригноблених для усвідомлення своїх потреб і мотивів і, тим самим, навчання способів змінювати фрустраційні структури соціального життя. У знанні вбачається сила, здатна звільнити людей від саморуйнівних моделей мислення і дії, в які вони мимоволі залучені</p>

Кожен метатеоретичний підхід як загальні уявлення про світ, а також політичний вимір такого підходу увиразнюються на тлі розуміння завдань і сенсу соціальної науки, порушуваних питань та специфіки соціальної теорії. Звідси маємо висновок про суперечливі витоки метатеоретичних підходів: «... усі метатеоретичні позиції ґрунтуються на метафізичних уявленнях; що характерно сьогодні для філософії соціальних наук – це те, що ці метафізичні переконання є частиною того, що суперечить аргументам щодо значущості конкретної метатеорії» [Fau, 1985: p. 154]. Зауважені альтернативні метатеоретичні позиції відповідають радикально відмінним метафізичним схемам. Попри те, що ці схеми конституювані експліцитними й виразними твердженнями про світ, вони, водночас, є велими загальними, абстрактними та віддаленими від безпосереднього сенсорного досвіду дослідників. Звідси навіть існування успішної соціальної науки, розбудованої на підґрунті натуралістської моделі, не вважається переконливим доказом правильності відповідної натуралістської метатеорії. Вади цієї версії метатеорії вбачаються у (1) нехтуванні тим, що має життєву важливість для розуміння людських істот такими, якими вони є насправді, й натомість (2) припущенні про універсальність для них того, що є релевантним лише в певній історичній чи соціальній ситуації. Це явно вможливує інше метафізичне бачення людини та суспільства з наголосами на свободі волі, раціональному відображенні, важливості цінностей.

Фей не вважав, що метафізичний характер соціальних наукових метатеорій унеможливує раціональні аргументи про них і досягнення певного роду раціонально обґрунтованого консенсусу. Проте він також зважав на те, що така метафізична аргументація розгортається на рівні, відносно віддаленому від емпіричного досвіду, який може вагомо підтвердити або спростувати її. Зрештою, не виключається можливість розроблення на такому абстрактному рівні цілої низки різних типів теорій, сумісних із вихідною метафізичною позицією. Отже, наслідком є спостережувана відносна метатеоретична невизначеність соціальної науки.

Водночас гостра конфліктність метатеоретичних дебатів у соціальній науці пов'язана з їхнім безперечним політичним виміром. Фей наводить приклад дискусії про природу соціальних наук між Т. Адорно і К. Попером у 1960-х роках, упродовж якої метатеоретичні позиції учасників часто аргументувалися або оскаржувалися суто з огляду на їхні імпліцитні політичні наслідки. Попри думку про необхідність виключення політики із метатеоретичних дебатів у соціальних науках, факт зв'язків між соціальними науковими мета-

теоріями й політичними ідеологіями не підлягає сумніву. Кожна наведена версія метатеорії (табл. 6.1) містить власне бачення корисної застосовності знання, отриманого соціальною наукою. Це бачення прямо пов'язане із характеристикою відповідної форми пояснювальних суджень у кожній моделі соціальної науки та опосередковано – із певним ширшим уявленням про природу політичного життя. Фей очікував, що і в майбутньому аргументи метатеоретиків соціальної науки продовжуватимуть імпліцитно, ба й експліцитно посилатися на політичні міркування, адже аргументи у філософії соціальної науки залишатимуться дедалі складнішими та інтенсивнішими через властиві їм морально-політичні наслідки.

Сукупно всі зауважені обставини дають підстави для поточного діагнозу соціологічного метатеоретизування: «... існують вагомі причини, чому метатеоретичні диспути про соціальні науки є настільки вибуховими і непримиренними: вони точаться навколо різних відповідей на найбільш базове питання щодо предмета, а саме про природу соціальних наук; вони центровані навколо метафізичних принципів дуже високого рівня абстракції; і вони провокують надто напружені ідеологічні обговорення» [Fay, 1985: p. 156–157]. Через вказані причини соціальній науці властиве розмаїття версій теоретизування, що мають доволі неоднозначне метатеоретичне підґрунтя. Відтак метатеоретикам вельми складно аргументувати слушність своїх здобутків успішністю втілення їх у теоретичних розробках. На думку Фея, навіть у разі існування достатньо слушної теорії поведінки людини це саме по собі навряд чи схилить до раціонального вибору метатеорії, втіленої в ній. Натомість відсутність будь-якої достатньо переконливої теорії, незалежно від критеріїв переконливості, лише ускладнює метатеоретичну рефлексію, спричиняючись до її незавершеності та нефокусованості. Через це, а також через наявність конкуруювальних метатеоретичних настанов і застосування метафізичних та політичних аргументів у розбудові та обґрунтуванні метатеорії метатеоретична аргументація бачиться розмитою, складною, непереконаливою і, зрештою, безрезультатною.

Свій аналіз взаємозв'язків між метатеорією й теорією в соціальній науці Фей підсумовує двома основними висновками. Перший спростовує припущення аналітичної традиції у філософії соціальної науки щодо аналізу понять як способу розв'язати питання про те, що розуміння людського життя дійсно має на увазі:

«... жодні метатеоретичні аргументи не можуть бути остаточно встановлені просто через аналіз логіки понять, використовуваних у соціальному науковому дослідженні. Причиною того, чому це так,

є той факт, що слід з'ясувати саме питання, що є і що не є справді “соціально-науковим”, а також той факт, що конкретні соціальні наукові праці набувають форм, заздалегідь зумовлених дотриманням певної метатеорії. Понад те, щойно ви визнаєте ці факти, ви наражаєтеся на наступний факт – що питання про те, як мають виглядати достеменні підстави людського життя, передбачає метафізичну і подальшу метатеоретичну аргументацію – власне такого роду речі, від яких концептуальний аналіз мав би звільнити нас» [Fay, 1985: p. 163].

Оскарження релевантності метатеоретичного аналізу логіки понять обґрунтовується на прикладі поняття дії, що позначає події у термінах психологічних станів і соціальних передумов. На успішне пояснення кола цих подій з використанням терміна «дія» можуть претендувати теорії, створені в рамках конкуруючих метатеоретичних перспектив. Проте, з погляду Фея, критерій емпіричного успіху теоретичного пояснення сам по собі тут не може бути вирішальним: нездатність метатеоретичної перспективи забезпечити адекватну теорію в окремому випадку не свідчить про її остаточну і безповоротну неспроможність загалом або за інших можливих випадків та обставин. Зрештою, критерії успішності теорії певною мірою визначаються характером постановки питань, рівнем очікувань і метафізичних настанов дослідників. Відтак аналіз соціально-наукових понять виявляється малоспроможним визначати цінність тих чи тих моделей соціальних наук. Він є обтяженим використанням аргументації, що порушує метафізичні питання про природу людини, та метатеоретичними оцінками відповідності й успішності соціальних наукових теорій.

Другий висновок Фея з його розгляду взаємозв'язку між теорією і метатеорією стосується сенсу філософії соціальної науки: «... філософія соціальних наук має бути сутнісно *ревізійною* справою. За ситуації, коли існує широке невдоволення станом соціальної науки, як у термінах якості її теорій, так і в термінах обґрунтованості її метатеоретичних основ, метатеоретик не може задовольнятися тим, щоб суто артикулювати структуру правил, уявлень і цінностей, які втілюються у тій справі, яку він намагається зрозуміти, тобто він не може створити “дескриптивну філософію”, яку можна виявити у мейнстрімі філософії природничої науки. Він не може задовольнятися цим із тієї простої причини, що не існує відносно самодостатньої структури, чії головні принципи він може розкрити та з'ясувати; замість цього існує розбурхана стихія суперечливих і незіставних пресупозицій, вбудованих у цілу низку праць, які становлять

“соціальну науку”... Ба більше, він не може задовольнятися лише описом того, що роблять соціальні науковці, оскільки нам необхідно сьогодні знати, що ми *повинні* робити; філософія має намагатися запропонувати напрямок і настановлення, а не тільки самосвідому рефлексію. Метою філософії соціальної науки є не просто зрозуміти соціальні науки; вона має радше змінити їх» [Fay, 1985: p. 164].

Утім, така заявлена революційна мета філософського дослідження соціальних наук могла б видаватися такою, що не відповідає тогочасним невизначеності та складності метатеоретизування в рамках цих наук. Отже, Фей вважав доцільними водночас агресивну готовність пропонувати нові моделі для керівництва соціальним дослідженням і скромну готовність дозволити іншим вважати своє бачення цілком правильним, а його радикальну програму – неправильною. Необхідність збереження й дотримання філософами такого диз’юнктивного раціонального ставлення він вважав головною причиною того, «чому філософія соціальної науки є настільки складною». Подібну метатеоретичну толерантність обґрунтовували й інші науковці.

6.2. Метасоціологія як діалог: релятивізм у судженнях

Е. Фурман і В. Снізек декларували об’єктом свого дослідницького інтересу метасоціологію у формах метатеорії та метаметодів соціології. Однак у підсумку їхній аналіз зосередився здебільшого на проблемах соціологічного метатеоретизування. Його вихідним моментом став розгляд критики та прискіпувань, що їх зазнавала метасоціологія від соціологів. Зокрема, метатеорія була таврована як занадто розпливчата та абстрактна, критична, таксономічна і марнотратна за часом. Метасоціологію загалом звинувачували в тому, що вона не лише не сприяє прогресові соціології, а й уповільнює його. З цих звинувачень випливало, що метасоціологія є не просто зайвою і марною, а шкідливою для соціології. Фурман і Снізек аргументовано парирували такі закиди.

Заслуговує на увагу їхній відгук на критику метасоціології за аналітичне фокусування на історії соціології: «Цей розширений рефрен від тих, хто принижує метасоціологію, часто має у підґрунті таку ідею: наука, яка не зважається забути своїх засновників, втрачає себе. Але очевидна відповідь на це бачення науки полягає в тому, щоб припустити, що наука, яка забуває про своїх засновників, не знає, ані наскільки далеко вона пройшла, ані в якому напрямку» [Fuhrman,

Snizek, 1990: p. 19]. Плідність зосередження метасоціології на історії соціології аргументується наголосом на доробку Г. М. Блейлока і Дж. Коулмена в цій царині: їхні історичні розвідки суттєво поліпшили проведення соціологічних досліджень з логіко-дедуктивного погляду, або з погляду природничої науки. Тобто метасоціологія у формах метатеорії та метаметодів забезпечила інформативний діалог у межах соціології навіть для вибагливих дослідників, схильних вважати прогресом дисципліни суто розвиток її як «природничої» науки про суспільство.

Фурман і Снізек не вважали, що метасоціологія заслуговує на те, щоби стати цапом-відбувайлом для дослідників, фрустрованих від вельми повільного розроблення в соціології пояснювальних та прогностичних теорій, які, натомість, є радше тривіально істинними у крос-культурному й історичному вимірах. Вони спростовували думку, що метасоціологія не сприяє науковому прогресу соціології. Підставою для цього стали праці П. Фоерабенда, в яких піддано сумніву саму ідею наукового прогресу. Тож якщо не потрібно виходити з поняття наукового прогресу, то й метасоціологія не може підлягати критиці за несприяння тому, що вважається химерою. Використання критеріїв природничої науки для оцінювання наукового статусу соціології та метасоціології оспоровалося як дуже контроверсійний підхід, що може виявитися поганою стратегією для розбудови й удосконалення дисципліни. Взагалі, за зізнанням Фурмана і Снізека, їхня аргументація не припускала, що соціологія має бути наукою або що вона повинна виявляти властивості наукового прогресу. Водночас метасоціологічні дискусії визнавалися важливими, бо давали змогу соціологам побачити себе під кутом зору інших науковців, а отже, критично оцінювати різні теоретичні й методологічні припущення, що лежать у підґрунті соціології.

Реалізація зазначеного потенціалу метасоціології пов'язувалась із поширенням серед соціологів релятивістського підходу до теоретичного, методологічного та ціннісного розмаїття соціології. Передусім ішлося про контекст епістемологічного релятивізму в перебігу навчального процесу, коли студенти й аспіранти під керівництвом викладачів опановують численні конкуруювальні соціологічні перспективи, парадигми, теорії. Учасники процесу виходять з того, що теорії й методи, відмінні від їхніх власних, репрезентують альтернативні підходи до соціальної реальності. Вважається, що, оскільки соціальна реальність є нескінченно складною у своїх властивостях, то й джерел нашого розуміння її може бути теж вельми багато. Можна погодитися не погоджуватися з відмінними від власних

теоріями та методами, що їх використовують інші дослідники для вивчення соціальної реальності, але переважно побутує переконання, що має існувати великий когнітивний простір для толерантності й навіть доброзичливої критики одне одного через ці відмінності.

Утім, попри культивування серед соціологів певного роду епістемологічного релятивізму, вони зовсім не зобов'язуються до релятивізму в судженнях. В останньому випадку йдеться про толерантність щодо альтернативних шляхів проживання соціологічного життя, бачення та інтерпретації реальності: «Релятивізм у судженнях означає, що ми можемо не знати, що являє собою найкраще знання, і тому повинні бути відкритими для відносно однакової підтримки багатьох підходів до вивчення соціальної реальності» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 25]. З цього погляду, думки колег по науковій спільноті слід вважати приблизно рівноцінними. Проте рідко ми маємо достатньо чіткі й однозначні підстави для оцінювання їхніх конкурувальних претензій, і жодних певних і слухних способів оцінювати праці інших немає. Тут не йдеться про відсутність стандартів, бо різні соціологічні напрями зазвичай мають власні загальновідомі й усталені традиції досконалості. Тому наукова спільнота виявляє однаковість, піддаючи ексклюзії тих своїх членів, хто фабрикує дані, але є розмежованою й неоднозначною у ставленні до тих, хто інтерпретує ті самі дані відмінним від інших способом. Водночас науковці, для яких є прийнятним епістемологічний релятивізм, часто виявляються не готовими прийняти релятивізм у судженнях. І це подекуди спричинює кризи в ситуаціях (пере)розподілу соціального та іншого капіталу серед науковців. Рішення щодо фінансування грантів, публікації журнальних статей, присудження наукового статусу, посадового зростання та підвищення зарплати незрідка враховують стратегії проведення досліджень та особливості професійного життя претендентів. Останні вимушені підлаштовуватися під уподобання осіб, котрі ухвалюють такі рішення, адже, як кажуть в народі, «хто платить, той замовляє музику».

За цих обставин неабиякі надії пов'язували із метасоціологією. Сенс метасоціології вбачали в її здатності оприявити імпліцитні підстави теоретичних, методологічних і методичних уподобань, свого роду ідеологічних упереджень соціологів:

«Метасоціологія допомагає нам зрозуміти різні метасоціологічні преференції дослідників як культурно зумовлені у два різні, але пов'язані між собою способи. По-перше, коли людина вибирає конкретну теорію чи метод, набір основних припущень, пресупозицій і

предиспозицій щодо конкретних наукових практик можна виявити через метасоціологічний аналіз. ...

По-друге, метасоціологічні преференції дуже часто якоюсь мірою увиразнюють думки та почуття дослідника щодо людей, яких він вивчає, та відносини соціолога із громадськістю ...» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 26].

Отже, тип соціологічного доробку є залежним не лише від типу опису соціальної реальності, якому віддає перевагу соціолог. Власне сам вибір типу опису залежить від певних його припущень у поєднанні з пресупозиціями, упередженнями й настроями тощо. Оприяднення, увиразнення та аналіз цих апіорі латентних пресупозицій та упереджень може стати кроком до нейтралізації конфліктного потенціалу. Іноді виникають сприятливі для цього настрої і серед широкого наукового загалу, і поміж найзапекліших опонентів. Зокрема, визнання неможливості прогнозування перебігу наукових подій, плідних напрямів досліджень подекуди спонукає до підтримки альтернативних теорій, методів і цілих наукових дисциплін, які можуть виявитися продуктивними. Відтак метасоціологія бачиться спрямованою на розвиток, заохочення та аргументування релятивізму в судженнях на методичному та стратегічному рівнях соціологічних досліджень:

«Метасоціологія намагається уявити та проаналізувати різноманітність у науці, вказавши на різні вибори, які дослідники роблять стосовно таких речей, як одиниця аналізу, метод і мета наукового дослідження... Крім того, певні припущення вбудовані в наукове дослідження, і метасоціологія вказує на них і піддає їх дискусії. Такі дискусії часто переводять обговорення на рівень стратегії й, у підсумку, запитують: чого ми намагаємося досягти за допомоги соціологічних досліджень?» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 26].

Утім метасоціологічні спроби прищеплення такого типу релятивізму в судженнях часто наражаються на опір у соціологічній спільноті. Навіть соціологи, толерантні до епістемологічного релятивізму, зазвичай не схильні толерувати соціально-наукові судження, одержувані в різний спосіб. Окрім неприйняття альтернативних поглядів на природу науки, тут також можуть даватися ознаки латентні вихідні припущення цих соціологів про соціальну реальність. Метасоціологія іноді оприявнює такі імпліцитні припущення щодо природи дієвця або суспільства і змушує деяких дослідників почуватися некомфортно. Метасоціологічне оприявнення цих припущень подекуди відбувається в контексті політичних і культурних дискусій. Тож певних соціологів може не задовольняти перспектива публіч-

ної ідентифікації їхніх ідеологічних, політичних, соціокультурних та інших преференцій. Однак у такий спосіб метасоціологія дає змогу вивести наукові дискусії на моральний, політичний, ідеологічний та філософський рівень.

Опоненти та критики метасоціології, які бажають розвивати соціологію за лекалами природничих наук, наголошують на малу плідність метасоціологічного доробку для досліджень соціальної реальності. Їхні власні, часто імпліцитні, припущення зводяться до того, що найкращою для продукування релевантного соціологічного знання є суто їхня дослідницька стратегія з наголосом на каузальному моделюванні та інвентаризації теоретичних пропозицій. Але цю стратегію Фурман і Снізек вважають придатною для вивчення лише певної частини соціального світу. Якщо ж виходити з існування різних припущень про природу соціального світу, то кожне з них передбачає власну стратегію його вивчення.

Оскільки в соціології немає спільного бачення відправної точки або мети в дослідженнях соціальної реальності, головний сенс метасоціології – уможливити орієнтування соціологів у розмаїтому концептуальному, ідеологічному та моральному середовищі науки: «Ціль метасоціології полягає в тому, щоб у розумних межах ми усвідомлювали, де ми перебували, де перебуваємо, куди, як видається, йдемо, і який зв'язок будь-яка соціологія, яку ми творимо, має з іншими діалогами про соціальний світ» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 27]. Тобто головне завдання метасоціології бачиться в розширенні обізнаності соціологів із їхньою власною позицією щодо інших форм соціального знання та в увізненні цієї позиції.

У цьому контексті метасоціологія сама трактується як власне діалог соціології з іншими суміжними соціальними науковими дисциплінами і політичними й моральними дискусіями про соціальний світ: «Оскільки соціологія бере участь у ширшому і складнішому діалозі з іншими соціальними науками, історією, філософією, здоровим глуздом та ідеологією, вона повинна вивчати й використовувати метасоціологічний спосіб дискурсу. Без метасоціологічного діалогу важко уявити, як соціологія могла б долучатися до цих інших форм дискурсу і робити свій внесок у них» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 28]. Проте перспектива серйозного сприйняття соціологами метасоціології як такого діалогу передбачає відмову від претензій на одностайність у соціології щодо суджень про соціальний світ. На противагу культивуванню такої одностайності (на кшталт властивої природничим наукам) обґрунтовується метасоціологічна альтернатива – діалог зазначених суджень:

«Чому у плюралістичного світу має бути мономорфне пояснення? Метасоціологія, здається, серйозно ставиться до цього питання й намагається створити засади, джерела, вихідні положення і підказки щодо того, як може відбуватися діалог поміж та посеред різних пояснень соціального світу. Метасоціологія допомагає нам знайти єдність у різноманітності і силу у плюралізмі» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 28].

З цього погляду, соціологам краще мати різнорідні, або множинні, пояснення соціального світу, які, на відміну від його єдиного монолітного бачення, здатні повніше відобразити множинну природу соціальної реальності. Але водночас метасоціологія покликана запобігти гіпертрофуванню множинності соціологічних описів соціального світу через їх діалог у межах дисципліни. Таке завдання видається надзвичайно амбітним, якщо зважити на неоднорідність когнітивних стилів метатеоретичного складника метасоціології.

6.3. Когнітивні стилі метатеоретизування в соціології

С. Фукс зауважив співіснування в дискурсі соціологічного метатеоретизування абстрактної філософської рефлексії та деконструктивної епістемологічної критики теоретизування поряд із рефлексійною, але водночас емпіричною самооцінкою [Fuchs, 1991; 1992]. Він реінтерпретував специфікацію соціологічного метатеоретизування, запропоновану Дж. Ритцером*. Виокремлений останнім тип метатеоретизування, що має на меті забезпечення передумов розбудови нових його версій, Фукс убачає завжди, коли дослідник, теоретизуючи, мусить імпліцитно чи експліцитно спиратися на теоре-

---

* В одному з попередніх дописів уже зауважено цей Ритцеровий внесок у специфікацію соціологічного метатеоретизування [Пилипенко, 2017: с. 61–63]. Ідеться про Ритцерове визначення метатеоретизування як систематичного вивчення фундаментальної структури теоретизування, а також про виокремлення трьох цільових типів метатеоретизування — для глибшого розуміння соціологічного теоретизування, для забезпечення передумов розбудови нових його версій і для створення загальнотеоретичних основ соціології. Тип метатеоретизування для глибшого розуміння наявного теоретизування Ритцер диференціює на чотири підтипи: зовнішньосоціальний (аналіз впливу ширшого соціального контексту на соціологічне теоретизування); внутрішньосоціальний (вивчення впливу на соціологічне теоретизування форм організації наукових спільнот теоретиків та їхніх мережевих зв'язків); зовнішньоінтелектуальний (з'ясування впливу на соціологічне теоретизування інших галузей знання); внутрішньоінтелектуальний (дослідження впливу на соціологічне теоретизування когнітивних парадигм або шкіл думки).

тичний доробок своїх попередників, інтерпретувати та критикувати його. Такий мінімум метатеоретизування є загальною вимогою наукового дискурсу до аргументації науковця: дослідник зобов'язаний продемонструвати аудиторії, як його пояснення стосуються усталених знань певної галузі науки, подібних зусиль інших дослідників і як виходять за межі вже відомого.

Водночас Ритцерові підтипи метатеоретизування для глибшого розуміння наявного теоретизування Фукс реінтерпретує диференційовано. Зокрема, зовнішньосоціальний, внутрішньосоціальний та, певною мірою, зовнішньоінтелектуальний підтипи він вважає можливим узагальнено визначити як емпіричне метатеоретизування. Цей напрям метатеоретизування ототожнюється із соціологією соціології або соціологією соціологічного знання: «Як соціологія соціології, або теорія теорії, метатеорія є просто частиною загальної соціології знання, в тому разі, коли та приймає соціологію й соціологічне знання як емпіричні референти» [Fuchs, 1991: p. 288]. З цього погляду, метатеоретизування такого кшталту реалізує предметну й емпіричну програму досліджень соціологічного теоретизування неметафізичним шляхом і продукує систематичні, пояснювальні та емпірично перевірені знання в загальнонауковому розумінні. Незмінне головне питання емпіричного метатеоретизування вбачається в тому, як соціальна організація соціологічної спільноти впливає на способи продукування повсякденного та наукового, або соціологічного знання. При цьому соціологічне теоретизування з метатеоретичного погляду являє собою не тільки процес пізнання, а й частину емпіричного соціального світу. Тобто теоретизування розглядається в термінах соціальних практик конкретної професійної групи людей. Соціологія ж та її теоретична складова аналізуються в термінах професійних організацій, соціальні структури яких визначають шляхи здійснення та результати досліджень і теоретизування.

Натомість сукупну решту вмісту Ритцерової типології Фукс узагальнено ідентифікує як філософське метатеоретизування. Ідеться про внутрішньоінтелектуальний підтип метатеоретизування, спрямований на глибше розуміння наявного теоретизування як більш філософсько-інтерпретаційний у своєму когнітивному стилі та амбіціях. Також ідеться про той тип метатеоретизування, що має на меті створення загальнотеоретичних основ соціології та здійснюється у філософських форматах обговорень пресупозиційних логік, нормативних методів і настановчих ідеологічних схем соціологічного знання. Філософське метатеоретизування у визначеному таким чином шерезі Фукс бачить зосередженим довкола фундаментальних

та епістемологічних проблем, здатних забезпечити дискурсивне й інтерпретаційне обговорення питань науки та пояснення, і співвіднесені з певною версією постпозитивізму.

На відміну від емпіричного метатеоретизування, філософське метатеоретизування не досліджує емпіричні зв'язки між соціальними структурами та соціологічним знанням, а радше віддзеркалює епістемологічний характер цього знання, прагне максимальної герменевтичної чутливості в декодуванні класичних творів або має справу із ширшими філософськими вимірами соціологічного продукування знання [Fuchs, 1991: p. 289]. Цей напрям метатеоретизування претендує на запровадження методологічних систем для соціології, пошук певного єдиного філософського формату для соціологічного знання, розроблення конкретних метатеоретичних засобів. Саме він зазнає найбільшої критики з боку опонентів як презентований найбільшим числом опублікованих метатеоретичних розвідок з експліцитно декларованими цілями.

Фукс ухиляється від дискусії про плідність або шкідливість філософського метатеоретизування в соціології, натомість робить спробу пояснити найбільшу поширеність його в межах дисципліни, обравши для цього формат емпіричного метатеоретизування або соціології соціології. У цьому форматі соціологія розглядається як звичайна фахова організація, в якій групи працівників виконують роботу певного роду – оперують символічними об'єктами. Звідси, згідно із формулюванням Дж. Ритцера, найважливіше завдання емпіричного метатеоретика полягає у з'ясуванні «взаємозв'язку між когнітивним і спільнотним вимірами» соціологічної роботи, того, як способи організації фахових груп урізноманітнюють і диференціюють їхнє поводження із символічними об'єктами. Припускається, що саме спільнотна організація, або соціальна структура, наукових напрямів зумовлює переважне продукування ними емпіричного або філософського метатеоретизування.

Аналітичними рамками перевірки цього припущення Фукс передусім обрав мережеву модель продукування технаукових артефактів у соціології наукових знань із доробку Б. Латура та ін. Передумови цієї нової галузі соціології створили філософська і соціологічна ревізія стандартного розуміння науки як суто інтелектуальної царини аргументів та ідей. Т. Кун, П. Фоєрабенд, Р. Рорті, Б. Латур та ін. деконструювали постульовані раніше розрізнення між внутрішньою і зовнішньою та між інтелектуальною і соціальною царинами науки. Відтак головне припущення нової соціології наукових знань полягає в тому, що не існує суспільства, з одного боку, та науки – з іншого

(Б. Латур). Тобто інтелектуальні / соціальні та внутрішні / зовнішні царини науки постають як нерозривно взаємопов'язані*. Наукове й, зокрема, соціологічне знання не вважається суто «інтелектуальним» досягненням «внутрішньої» царини наукового методу. Продукування науки радше визначається «соціальним» і «зовнішнім» з огляду на її матеріальні й організаційні аспекти. При цьому головна проблема в соціології наукових знань вбачається у перетворенні наукових тверджень на факти. Власне розрізнення та пояснення наукових тверджень і фактів, їх взаємної конвертації варте окремої уваги:

«Усі факти починаються як твердження, і тому критичне питання полягає в тому, як деякі твердження стають більш-ніж-твердженнями, тоді як інші відходять потихеньку й без зайвого драматизму у бібліотеки та історію науки. Твердження завжди є слабкими й тендітними конструкціями, бо їх висловлюють індивіди; вони мають конкурувати з іншими твердженнями за визнання і є головними цілями для деконструктивної критики ... Факти, з іншого боку, є вагомими чорними ящиками, які буцімто дозволяють реальності говорити самій за себе і стали вже широко визнаним, ба навіть самозрозумілим знанням. Щойно твердження перетворюється на факт, воно набуває функції міцної основи для подальших досліджень, розбудовуваних на ньому як на незаперечному засновку. Однак факти, навіть дуже вагомі, завжди можуть бути реконвертовані у прості твердження. Ось чому наука має історію» [Fuchs, 1991: p. 290].

Наукові твердження тут постають як артикульоване вираження контингентних уявлень певних індивідів у певних місцях та в певний час і мають бути зауважені, осягнені й визнані широким загалом. На противагу цьому, dokonані наукові факти сприймаються як безперечні й очевидні відбитки різних аспектів самої реальності, оскаржувати які ризиковано для репутації. З погляду філософії науки, науковці за допомоги наукового методу можуть однозначно розрізнити свої істинні та хибні переконання завдяки підпорядкуванню тверджень, що артикулюють їх, строгій експериментальній перевірці. У висуванні припущень, тестуванні їх для усунення помилкових та відбору правильних убачають найкоротший шлях до істини.

Натомість з погляду соціології наукових знань досліджувана реальність трактується як результат наукового конструювання дослідниками, а не як самостійна причина наукового знання про неї саму. Згідно з цими уявленнями, і соціальна реальність, і природна реальність вважаються підсумком взаємодії й домовленостей на-

---

* Соціологічне пояснення цього взаємозв'язку Фукс наголошує як найважливіший предмет емпірично орієнтованого метатеоретизування..

уковців, які сприймають сенси та продукують артефакти. Зокрема, згідно з мережевою моделлю науки Б. Латура, завдяки соціальній і матеріальній підтримці одні твердження можуть перетворитися на dokonані наукові факти, а інші – деконструюватися або зникнути непоміченими. Найкращі шанси стати фактами мають ті успішні твердження, що запозичуються, відтворюються й використовуються у дослідженнях послідовників та епігонів їхнього автора. Ідеться про визнання, цитування та вжиток запропонованих наукових тверджень в інших дослідницьких проектах і програмах. Опис і пояснення соціального механізму наукового конструювання реальності наголошує соціальну, символічну та матеріальну ресурсомісткість перетворення тверджень на факти:

«Подібно до того, як кардиналам потрібні інші кардинали, щоб перетворитися на пап, так твердження потребують підтримки інших людей і ресурсів, щоб перетворитися на факти. Саме по собі твердження ніколи не стане фактом, незалежно від того, наскільки воно ідеально відповідає реальності. Щоб воно стало фактом, твердження повинні помітити інші люди, сприйняти його серйозно й на ньому будувати свої власні твердження. У такий спосіб твердження поступово вкладаються в контекст інших тверджень і, отже, досягають більш стабільного та безперечного існування. Коли багато інших людей використовують дане твердження таким чином і коли дане твердження також підкріплюється потужними матеріальними та символічними агентами, то з більшою імовірністю відбуватиметься продукування фактів ...» [Fuchs, 1991: p. 291].

Серед сукупності соціальних, матеріальних і водночас символічних ресурсів тут фігурують наукові лабораторії, їхній престиж, репутація їх представників, риторика наукових текстів, фахові привілеї науковців на тлі інших продуцентів знання. Без сильної соціальної мережевої підтримки у спільноті науковців твердження залишиться ізольованим, і з нього не впливатиме жодних важливих наслідків. Коли твердження набуває підтримки сильних ресурсних мереж науковців, воно має шанси перетворитися на dokonаний науковий факт. Фукс уподібнює таке перетворення побудові успішних справ у кримінальних процесах, де представники захисту та звинувачення намагаються посилити власну справу й одночасно деконструювати справу опонента. Вони збирають чималу кількість свідків і доказів в одній міцній та взаємно підсилювальній мережі, яка може протистояти деконструкції їхньої позиції. Головна проблема полягає не тільки в достатності цих свідків і доказів, а й у логічності, доладності, несуперечливості, часовій чіткості та однастайності свідчень. Мало просто досягнути всього цього, треба втримати і зберегти досягнуті

виграшні позиції та кондиції, попри спроби опонентів деконструювати їх. Утім, коли сильну мережу підтримки судової справи (або наукового твердження) розбудовано, її важко деконструювати, і все завершується бажаним судовим рішенням (або перетворенням твердження у доконаний науковий факт). Цей факт набуває певної подоби сакральності, безперечності й догми у межах наукової спільноти. Спроби пересічного науковця оскаржити добре встановлені наукові факти можуть бути руйнівними для його репутації та кар'єри. Такі амбітні претензії на оскарження теж мають бути підпертими належними ресурсами та підтримкою з боку мереж.

Фукс розцінює таку конвертацію твердження у факт як умілу й вибіркочку соціальну фабрикацію (вигадку) науковців, що за успішного завершення сприймається широким загалом як просте наукове відкриття фактичних характеристик природи. Дійсна соціальна динаміка цієї конвертації як конфліктна і контингентна історія продукування факту, по суті, згодом не артикулюється істориками науки. Натомість риторика праць і публічних презентацій науковців творить міфи наукової діяльності як раціонально й методологічно дисциплінованого дотримання правил і наукового знання, що відповідає імперативам раціональності та реальності. Попри те, що мережева модель Б. Латура та ін. уможливила пояснення основної динаміки продукування фактів, вона експліцитно не припускає відмінностей у соціальних структурах і когнітивних стилях наукової діяльності.

Натомість можливість такого розмаїття є початковим припущенням у теорії наукових організацій, що її розробляли Р. Колінз, Дж. Тернер, С. Фукс та ін. Зокрема, припускається, що наукові «поля соціальних мереж із тісними зв'язками й потужними допоміжними ресурсами частіше продукують факти, тоді як фрагментарні поля з вільними зв'язками та слабкими союзами залучаються у неформальне обговорення» [Fuchs, 1991: p. 292]. Наукові напрями та спеціалізації в межах наукових полів трактуються як репутаційні організації дослідницької праці, члени яких монополізують певні ареали знань, використовують певні матеріальні та символічні ресурси для продукування культурних артефактів заради можливого обміну визнанням, репутацією і статусом. Ці наукові царини та спеціалізації розрізняються у різних полях за мірою концентрації матеріальних і символічних засобів наукового продукування, силою претензій на експертну монополію, незалежністю від непрофесійної аудиторії, соціальною структурованістю взаємодії та комунікації й низкою інших важливих характеристик. За всіма цими параметрами Фукс ідентифікував і порівняв сильні емпіричні та слабкі обговорювальні поля наукової діяльності (табл. 6.2).

Порівняння сильних експериментальних і слабких обговорювальних полів наукової діяльності (на підставі описів С. Фукса)

Критерії порівняння	Поля наукової діяльності	
	Сильні емпіричні	Слабкі обговорювальні
Загальні оцінки	Здебільшого емпіричні, фактопродукувальні, репрезентативні, зрілі, щільно-мережеві, виразно структуровані та впорядковано пов'язані	Здебільшого неемпіричні, текстові, дискурсивні, рефлексійні, наративні, герменевтичні, інтерпретативні, конструктивні, фрагментовані та вільно пов'язані
Особливості та ресурси досліджень	Значна частка лабораторних робіт у дослідженнях. Колективізм лабораторних наукових пошуків. Емпіричні результати як здебільшого колективний продукт надзвичайно конкурентних груп. Велика потреба в багатьох апаратних засобах. Висока концентрація дуже дорогих, складних і рідкісних матеріальних та символічних засобів наукового продукування	Значна частка теоретичних робіт у дослідженнях. Індивідуалізм теоретичних наукових пошуків. Теоретичні результати як здебільшого індивідуальний продукт. Мала потреба в багатьох апаратних засобах. Дешевизна, доступність та широкий доступ до ресурсів для теоретизування. Відсутність накопичення потужних або ексклюзивних ресурсів, їх розпорошеність та децентралізованість у межах дисциплін
Стратифікація та мобільність	Створення чітких рейтингів престижності лабораторій та спеціальностей за мірою доступу до цих дефіцитних ресурсів. Усталення й відтворення цієї стратифікації через зв'язки наставник — учень, «ефект Матфея»** та накопичення переваг упродовж академічної кар'єри	Дуже проникні кордони та низька репутаційна автономія дисциплін: здобуття наукового визнання та репутації з різних джерел. Альтернативні можливості для наукової роботи та пошуку місць для її продукування. Чимало спеціалізованих журналів для презентації доробку

*Ефект Матфея – описаний Р.К. Мертоном феномен нерівномірного розподілу переваг, статусів і ресурсів у наукових спільнотах: ті, хто вже ними володіють, продовжують їх накопичувати і примножувати, тоді як інші, спочатку обмежені в них, згодом виявляються обділеними ними ще сильніше і, отже, мають ще менші шанси

Щільність, зорганізованість та згуртованість мереж	Потужні наукові організації з великим масивом матеріальних і символічних мереж підтримки. Висока щільність взаємодій та взаємозалежність науковців у їхніх ресурсних мережах. Спільний контроль доступу до лабораторного простору і часу, засобів продукування та презентації знань. Фактична співприсутність науковців на робочих місцях. Взаємне і безпосереднє узгодження наукових доробків, опертя на загальні і спільні методи дослідження	Велика кількість доволі незалежних спеціальностей, автономних репутаційних організацій та окремих мереж. Порівняно децентралізовані структури управління дисципліною та інтелектуальним продукуванням. Виражена внутрішня фрагментація і слабкий зв'язок комунікацій та інтелектуальних обмінів між окремими групами і мережами. Різноманітні та часто несумісні дослідницькі підходи та перспективи
Можливості парадигмальної стандартизації	Чітка локалізація наукової діяльності в рамках встановлених дослідницьких традицій і парадигмальних практик. Широке культивування і поширення парадигмальних методів дослідження. Методологічні стандарти у розв'язанні чітко визначених проблем. Рутинізація наукового пошуку	Сильна опозиція претензіям на парадигмальне домінування та навіть вищість. Брак загально-визнаних парадигмальних основ, спільних та зорієнтованих на майбутнє дослідницьких практик. Контроверсійність практично всіх аспектів дослідницької практики та теорії

на подальший успіх [Merton, 1968]. Дія ефекту виявляється у різниці мір визнання й цитування праць науковців: доробок іменитих науковців згадується і цитується порівняно більше, ніж аналогічний за якістю доробок їхніх маловідомих колег. Також праці відомих науковців можуть сприйматися у відриві від їх змісту та реального значення, коли визнають не сам результат, а суто «визнаний результат», який іноді лише є схожим на добрий результат. Ефект Матфея спостерігається й серед наукових установ: ті з них, що мають на своєму рахунку більше наукових досягнень, частіше стають об'єктами фінансування і залучають до своїх лав більше талановитих співробітників. Назва феномену дана Мертоном з огляду на цитату з Євангелії від Матфея: «Бо хто має, тому дасться і примножить, а хто не має, у того відніметься і те, що має» (Мф 13, 12).

Сильні поля утворюються природничими науками. Натомість соціологію загалом і соціологічне теоретизування зокрема Фукс ідентифікує як одне зі слабких обговорювальних полів. Він сумнівається у перспективах продукування фактів соціологами з огляду на конфліктну поліпарадигмальність їхньої дисципліни та фрагментацію соціальної підтримки цього процесу в дослідницькій спільноті й поза її межами. Цими ж структурними чинниками пояснюється невизначеність серед самих соціологів щодо статусу їхньої дисципліни як науки: якщо позитивісти вважали, що соціологія має бути наукою, то постмодерністи порівнювали соціологію з риторикою та літературними нарративами.

З погляду теорії наукових організацій також аргументується нерівномірність продукування фактів дослідницькими групами у межах того чи іншого окремого наукового поля або дисципліни: чим тісніше пов'язана у мережу певна дослідницька група, чим більше у неї ресурсів, тим більше у неї шансів продукувати факти. Тобто ступінь рутинізації та стандартизації наукового пошуку може бути неоднаковим навіть у сильних наукових полях. Там існують усталені стандартні спеціалізації, що займаються розв'язанням «загадок» і технічним вдосконаленням знання. Однак існують також дослідницькі інноваційні ареали з певною свободою дій та автономією дослідників за умов високої невизначеності завдань на межі відомого і невідомого. Аналогічно теорія наукових організацій підтверджує Фуксове припущення про відмінності спеціалізації у рамках слабких обговорювальних полів за мірою прагнення їх представників запровадити норми емпіричної науки. Так, навіть у соціології деякі спеціалізації за певними критеріями (див. табл. 6.2) є більш подібними до спеціалізацій в емпіричній науці (математичне моделювання, емпірична соціальна психологія). За словами Фукса, на відміну від теоретиків у соціології, які на підтвердження своїх слів про світ мають лише інші слова, представники сильніших соціологічних спеціалізацій можуть заявляти свої претензії на знання і на підставі статистики.

Зауважені (табл. 6.2) матеріальні та організаційні чинники продукування соціологічних знань суттєво визначають фактичний стиль (мета)теоретизування в соціології. На відміну від лабораторних робіт у сильних полях із безпосереднім співробітництвом і кооперацією кількох дослідників або лабораторій, соціологічне теоретизування є високо індивідуалістичним способом інтелектуального продукування. У соціології теоретична робота здебільшого є самотнім розумовим продукуванням, і доробок теоретиків розглядається як

дуже персоніфіковане й суб'єктивне соціальне досягнення. Відтак метатеоретики філософського кшталту значною мірою досліджують суб'єктивні концептуальні рішення теоретиків та їхні метафізичні передумови.

У підсумку філософське метатеоретизування в соціології із властивим йому дискурсивним та інтерпретативним стилем стало вкрай рефлексійною спеціалізацією: «Теорія є прочитанням і написанням, метатеорія є прочитанням прочитання і писанням писання» [Fuchs, 1992: р. 534]. Метатеоретики філософського кшталту не лише досліджують метафізичні дебати з приводу фундаментальних дилем агентність/структура, мікро/макро, суб'єктивність/об'єктивність та факт/цінність, рішення в межах яких структурують різні соціологічні парадигми, а й самі залучаються в ці дебати. Отже, метатеоретична рефлексія соціологічного теоретизування спричинює скептичність щодо існування істини про соціальну реальність, констатацію множинності її інтерпретацій та світоглядів, жодні з яких не можуть претендувати на когнітивні привілеї. Тому метатеоретики вкотре зосереджуються на динаміці продукування соціологічних знань, трансцендентних вимірах суб'єкта пізнання й риторичній організації теоретичних текстів.

Разом із тим, соціологічне теоретизування значною мірою спрямоване на реінтерпретацію теоретичної класики. Соціологічна теоретична класика за умов парадигмальної роздробленості соціології залишається однією з небагатьох підвалин інтелектуальної солідарності та дисциплінарної ідентичності соціологів, їхніх академічних спільнот та мереж. Позаяк за цих умов історія соціології набуває неабиякої важливості й нерідко переплітається із систематичними теоретичними дослідженнями, значних рефлексійних метатеоретичних зусиль потребує й історична проблематика дисципліни.

Через низьку репутаційну автономію соціологічного (мета)теоретизування на його провадження претендують чимало несоціологів, серед яких – соціальні філософи, соціобіологи, економісти, історики, мовознавці та представники інших наук. Кордони між відповідними науково-дослідницькими полями є відносно проникними. Це вможливило міждисциплінарні обміни ідеями, актуальною проблематикою, поняттєвими засобами, фактологічною базою. Зрештою, з моменту започаткування соціології її представники намагалися осмислити зв'язки своєї дисципліни із суміжними соціальними та природничими науками, а також з іншими способами пізнання – мистецтвом і літературою. Цілком природно, що філософське соціологічне метатеоретизування рефлексіює можливості міждис-

циплінарної кооперації досліджень із позицій плюралістичної толерантності та космополітичної відкритості.

Попри порівняно невиважене становище та обставини метатеоретизування в соціології, Фукс наголошує неабиякий його нереалізований потенціал, що виходить далеко за межі решти соціологічних спеціалізацій, окреслених певними предметними ареалами. Однак при цьому йдеться не про філософське, а про емпіричне метатеоретизування як соціологію соціології. І з цим метатеоретичним напрямом пов'язані можливості висвітлення динаміки продукування знання в соціології та збагачення важливими внесками інших її спеціалізацій. В емпіричному метатеоретизуванні як соціології соціології Фукс убачає не вузьку спеціалізацію, що захищає власну предметну лаку, а рефлексійну свідомість дисципліни загалом.

Розглянуті версії специфікації соціологічного метатеоретизування увиразнюють та обґрунтовують його філософські засади. Зокрема, Б. Фей убачав причини такої філософської угрунтованості в радикальній непереконливості метатеоретичної рефлексії соціальної науки: по-перше, у своїй історії та тогочасній практиці соціальної науки містила низку різновидів теорії, які втілювали характерні, свідомо прийняті метатеорії; по-друге, тогочасний метатеоретичний диспут мав явно метафізичний і політичний характер.

Е. Фурман та В. Снізек оскаржили слухність звинувачень соціологічного метатеоретизування у філософичності, обґрунтовуючи доцільність метасоціологічного діалогу на засадах епістемологічного релятивізму та релятивізму в судженнях. Філософичність соціологічного метатеоретизування, на їхню думку, впливала з того, що «*метатеорія є джерелом теорії*» [Fuhrman, Snizek, 1990: p. 25]. Ця думка про апріорність метатеорії стосовно теорії була своєрідною антитезою баченню Дж. Тернера щодо апостеріорності метатеорії стосовно теорії, згідно з яким «метатеорія має з'явитися після того, як ми виробили якусь теорію» [Turner, 1990: p. 38]. Тернер обґрунтовував свою позицію зверненням до словника, за яким слово «meta» означало буквально «те, що приходить після». Але П. Бурдьє* свого часу наголошував інше значення цього префікса: «Бути *мета* означає бути “над” чимось» [Бурдьє, Вакан, 2015: с. 168]. Таке трактування метатеорії як рефлексії над наявним або уявним майбутнім теоретизуванням видається більш слушним. Зрештою, С. Фукс стверджував, що в соціології як слабкому полі наукової діяльності – зі здебіль-

---

* «Для мене соціологія мусить бути мета, але завжди лише стосовно себе самої. Вона має використовувати власні інструменти, щоб виявити, чим вона є і що вона робить, на яких принципах стоїть...» [Бурдьє, Вакан, 2015: с. 169].

шого текстовими ресурсами, інтерпретативними та дискурсивними маніпуляціями – є неминучим поширення метатеоретичної рефлексії філософського кшталту. Власне довільні соціально-організаційні структури соціології дуже сприяють культивуванню дискурсивного та інтерпретативного стилю філософського метатеоретизування. Отже, не випадково в рубрикуаторі Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського шифром С5в011.0 позначено тематичні рубрики «Загальносоціологічна теорія (філософія соціології, метасоціологія, теоретична соціологія)». Філософська природа соціологічного (мета)теоретизування є інституціонально усталеною.

Джерела

Бурдье, П., Вакан, Л. (2015). *Рефлексивна соціологія. Ч. II: Чиказький воркшоп*. Київ: Медуза.

Пилипенко, В. (2017). Метатеоретизування в соціології: особливості, типи і напрями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–76.

Fay, B. (1985). Theory and metatheory in social science – or, Why the philosophy of social science is so hard. *Metaphilosophy*, 16 (2/3), 150–165. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1985.tb00161.x>

Fuchs, S. (1991). Metatheory as cognitive style. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 287–301. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/1389512>

Fuchs, S. (1992). Metatheory and the sociology of sociology. *Sociological Perspectives*, 35 (3), 531–535. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/1389334>

Fuhrman, E., Snizek, W. (1990). Neither proscience nor antiscience: Metasociology as dialogue. *Sociological Forum*, 5 (1), 17–36. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/BF01115135>

Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science. *Science*, 159 (3810), 56–63. Retrieved from: <https://doi.org/10.1126/science.159.3810.56>

Turner, J. H. (1990). The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*, 5 (1), 37–53. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/BF01115136>

Нарис 7

ІСТОРИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

Історичний матеріалізм як один із соціологічних напрямів на зламі 1980–1990-х років зазнавав впливу вкрай негативних зовнішньо-соціальних чинників [Ritzer, Schubert, 1991: p. 367–369]. Спостерігалися зростання нерелевантності та занепад комуністичних партій у Західній Європі. Це позбавляло марксистську теорію життєздатної практики для її ідей, що трактувалося як вкрай серйозна проблема, зважаючи на прихильність марксизму до зв'язків теорії із практикою. Попри це, історичний матеріалізм не залишився осторонь метатеоретичних пошуків у соціології. З одного боку, представники цього напрямку самі провадили метатеоретичні дослідження різних соціологічних теорій (див. також нарис 3, підрозділ 3.2). З іншого боку, вони робили спроби увиразнити метатеоретичні засади свого власного напрямку – історичного матеріалізму. Методологічний та методичний досвід цих розвідок 1980–1990-х років наразі теж вартий реактуалізації та узагальнення.

7.1. Метатеоретичний аналіз світсистемного підходу І. Валерстайна

С. Аронович здійснив метатеоретичне дослідження теоретичного рихтування праці І. Валерстайна «Модерна світсистема» із позицій історичного матеріалізму. Предметом цього дослідницького пошуку стало власне підґрунтя Валерстайнового теоретизування, зокрема, «спроба генерувати метатеорію історичного розвитку з використанням витоків і розвитку капіталізму як case study» [Aronowitz, 1981: p. 503]. Метатеоретичний характер свого дослідження Аронович вбачає в тому, що воно зосереджується на вихідних пресупозиціях Валерстайнкової теорії модерної світ-системи як центральних за своєю евристичною значущістю.

Вихідною точкою при цьому став аналіз самого проекту та логіки основоположної праці, що презентувала концептуаліза-

* Автор нарису: М. Сакада.

цію модерної світової системи [Wallerstein, 1974]. Валерстайн у ній висловив прагнення описати світсистему на певному рівні абстракції, а саме через еволюцію її структур. Він керувався припущенням, що структура передує окремим аспектам, тобто «метатеоретичним положенням праці Валерстайна – пріоритетом цілого над будь-якою його частиною» [Aronowitz, 1981: p. 504]. За твердженням Ароновича, такий погляд поділяють теоретики марксистських і веберіанських наукових шкіл. Вони за певних умов вважають абстрактне більш конкретним, ніж деталі, бо воно уможливує, принаймні потенційно, утворення зв'язків між очевидно розрізненими частинами. Власне такі частини виявляються із системного погляду, коли сприйняття системи логічно формує бачення її частин, бо система не мислиться як агрегована простою сукупністю складових.

Валерстайнове апріорне припущення тотальності уможливує пошук ширшої концептуалізації, ніж це можливо за діакронічного способу логічного дослідження, коли гіпотетично-дедуктивним методом з'ясовуються особливості подій як ключ до розуміння цілого. Аронович не оскаржує це припущення, але висловлює свою незгоду зі специфікою значення, що його Валерстайн надає поняттю системи у своїй праці. З погляду Ароновича, у Валерстайновій «Модерній світсистемі» поняття системи використовується у такий спосіб, що значення «системи» не є гомологічним марксистському поняттю «тотальності», в якому елементи системи розуміються згідно з матрицею взаємних детермінацій.

Аронович наполягає, натомість, що Валерстайн вживає термін «система» у його точному тогочасному розумінні – для позначення структурованої сукупності у складі відносно автономних елементів, взаємодія яких конституює ціле. У такому розумінні цей термін здебільшого використовували представники різних природничих і соціальних наук – прихильники метафілософської та методологічної теорії систем. Ця теорія прийшла на зміну механістичному поглядові на Всесвіт, сформульованому Ньютоновою механікою. Згідно з уявленнями механіцизму, що побутували в колах науковців упродовж ХІХ та першої половини ХХ століття, світ сприймався як хаотичний і розглядався як продукт випадковості, результат випадкових мутацій та виживання у перебігу природного відбору. Втім, водночас в деяких природничих науках внаслідок кризових тенденцій в їхньому знанні почала вивисуватися загальна теорія систем. Зокрема, нищівних ударів по механістичних уявленнях науковців про світ завдали: а) другий закон термодинаміки, який постулював «згортан-

ня» (winding down) світу внаслідок обмеження енергії в замкнутій системі; б) конфлікт між хвильовими і корпускулярними теоріями матерії. У підсумку претензії на загальну теорію систем були схвально сприйняті широкими науковими колами, системні уявлення про світ як «організацію», «систему» або «ціле» набули поширення й оцінювалися як парадигматичний прорив [Берталанфі, 1969]. У цих уявленнях процеси історичної еволюції бачилися як необхідні, а не випадкові, базовані на здатності організації (системи, цілого) інтегрувати свої взаємодійові компоненти, щоб забезпечити усталення її в часі.

Загалом у межах теорії систем систему трактують як детермінувальну інстанцію щодо її елементів, кожен з яких утворюється як підсистема зі своїм місцем всередині системної структури. З цього системного погляду Валерстайн використовує поняття рівнів інтеграції як головного механізму модерної світ-системи. Звідси капіталізм трактується як перманентна світ-система, що ґрунтується на приматі економічного над політичним і культурним та існує доти, доки здатна інтегрувати розрізнені рівні або елементи у своєму складі, подекуди антагоністичні.

Згідно з теорією систем, цілеспрямована поведінка трактується як притаманна всім організмам, природним та соціальним структурам. Відтак інваріантною властивістю соціальних утворень як систем вважається «зростання». З огляду на це трактування, Валерстайн позиціює центральну категорію *експансії* як елемент будь-якої соціальної системи, що продукує її стабільність. З цього погляду, будь-яка система, не здатна стабілізуватися на підставі власного зростання, або експансії, має зникнути і поступитися місцем новій системі. Такою бачиться у «Модерній світсистемі» доля феодалізму, який в минулому через власну нестабільність поступився місцем на історичній арені капіталізму. Натомість капіталізм трактовано як систему, що перманентно перебуває у стані експансії, долаючи національні бар'єри.

Як зауважує Ароновіц, цей Валерстайновий погляд на перехід від феодалізму до капіталізму дисонує із історико-матеріалістичним трактуванням цього процесу як спричиненого кризою феодальної системи в пізньому середньовіччі. Витоки докорінних соціальних трансформацій історичні матеріалісти вбачають у надрах соціальної структури – у відносинах між класами, які конституують суспільство через свою продуктивну діяльність, що стає достатньою умовою відповідних змін [Маркс, 1963a,b]. Цим трактуванням історичних змін певною мірою відповідає навіть Веберовий наголос:

а) на автономній ролі ідеологій та релігії у процесі переходу від феодалізму до капіталізму [Вебер, 1994]; б) на первинності соціальних відносин як відправної точки у дослідженнях процесу зазначеного переходу [Вебер, 2012]. За цією концептуальною логікою новий капіталістичний спосіб виробництва, що виникає в феодальному суспільстві, певний період існує водночас і як антагоністична система, і як необхідна частина в системі феодалізму. Класова боротьба між буржуазією та феодалами розглядається як політичний вияв несумісності способів виробництва з огляду на режими привласнення, ступені технологічного розвитку, концепції моралі та політики, які не можна інтегрувати.

Натомість Валерстайн трактує занепад феодалізму як результат «кон'юнктури» низки криз: а) циклічної кризи, спричиненої досягненням граничних меж розширення системи феодалізму в рамках наявних технологій та початком її стагнації; б) «секулярної» кризи, зумовленої обмеженням можливостей феодальної економіки досягати необхідного для її населення рівня надлишкового привласнення; в) кліматичної кризи внаслідок зміни клімату впродовж XIV–XV століть у Європі, що призвела до обмеження виробництва. По суті, визначальними для соціальних відносин вважаються фактори клімату, демографії та географії, які можна вважати проявами властивостей природи.

Ароновіц зауважує витоки цього трактування, серед яких: а) різні версії теорії циклічності [Тойнбі, 1995a,b; Шумпетер, 1995]; б) закон класичної політичної економії щодо зменшення прибутковості в рамках певної технології [Сміт, 2001; Мальтус, 1998] та ін. Цей багатофакторний аналіз розпаду феодалізму за допомоги еkleктичних категорій циклу, економічної секулярності та клімату із теоретично «несумірних» різних дискурсів ідентифіковано як стрижневу тезу Валерстайнового теоретизування. Ароновіц висловлює припущення, що Валерстайн відмовився від історико-матеріалістичного трактування соціальних перетворень: соціальна зміна у його теоретизуванні постає не функцією внутрішніх суперечностей системи та кризи соціальних відносин, що структурують її, а радше функцією суто обставин. З огляду на це філософські підвалини «Модерної світсистеми» розцінюються як проблематичні.

За твердженням Ароновіца, уявлення Валерстайна про капіталістичний спосіб виробництва як систему відносин передбачає наголос на кон'юктурі між політичними системами і типами поділу праці як окремими підсистемами, елементами, взаємодія яких визначає

систему загалом. З цього погляду увиразнюються системні особливості метатеоретичних підвалин Валерстайнового теоретизування:

«... справжня метатеорія, запропонована в “Модерній світсистемі”», схожа на системний підхід до науки. На відміну від Маркса, для якого в товарній формі та невіддільному від неї перетворенні робочої сили на товар вже містилися всі елементи капіталістичного способу виробництва (згідно з метафорою жолудя і дерева, гена і прототипу), Валерстайн стверджує, що капіталізм є системою систем, що його елементи є відносно автономними. Зміни можна пояснити у термінах кон’юктур. Відповідно соціальні відносини змінюють своє значення. Тепер вони визначаються як відношення домінування між підсистемами, розташованими в межах автономних просторів» [Aronowitz, 1981: p. 509].

Світсистема капіталізму з цих метатеоретичних позицій бачиться структурованою сукупністю, що складається із самого початку з певними відносинами, які характеризуються домінуванням та нерівністю між географічно розрізненими суспільствами. Тут не йдеться, як в історичних матеріалістів, про проходження капіталізмом низки етапів розвитку, де відносини панування, пов’язані з сучасним імперіалізмом, мають специфічне історичне походження в класовій боротьбі в різних національних державах. У контексті Валерстайнового теоретизування значення класової боротьби розглядається суто в глобальному вимірі, а сама вона не обов’язково вважається внутрішньою для національної держави.

Аронович простежує низку випадків концептуальної вибіркової спорідненості теоретизування Валерстайна: а) зі школою модерністського марксизму [Альтюссер, 2009a,b, 2015]; б) з дослідженням ринкового обміну в ранній період капіталізму [Бродель, 1997]; в) з ідеями структуралізму та постструктуралізму [Леві-Строс, 2000a,b; Дерріда, 2004; 2008]. Ідеться передусім про те, що загальна структура системи вважається цілком релевантною для пояснення її стабільного стану, позаяк внутрішні відносини в системі бачаться підпорядкованими синхронності її загальної структури. Структура системи розглядається як справжня умова всього розвитку її. На підставі цих спостережень увиразнюються витоки метатеоретичних підвалин світ-системного підходу:

«Валерстайн імпліцитно прийняв парадигму суспільства, близьку до термодинамічних моделей сучасної теорії систем, яка схильна вбачати залежність стійкості фізичних і біологічних структур від обміну енергією і довкілля. У свою чергу, цей обмінний зв’язок, як вважається, лежить в основі взаємодії між елементами організму

або фізичного тіла. Звідси Валерстайнове фокусування на експансії і обмеженні ... Аісторичність поглядів Валерстайна полягає в його відмові обмежувати цей імператив капіталізму (який [капіталізм], за твердженнями марксистів, потребує експансії через його *логіку* накопичення). Натомість він застосовує той самий загальний імператив до всіх суспільств і пояснює їхню здатність досягати стабільного стану на підставі цієї термодинамічної аналогії» [Aronowitz, 1981: p. 511].

Ароновіц вважає своїм важливим спостереженням те, що Валерстайнові епістемологічні припущення багато в чому пов'язані зі спробою надати історичній соціології строгості за взірцем природничих наук. Ця спроба пов'язана з традиціями, що домінують в американській соціальній науці, представники якої вирізняються схильністю до побудови статистичних моделей. Зрештою, марксистична чи тією мірою теж сприйняли орієнтацію на природничо-наукову строгість у вивченні суспільства. Утім, Ароновіц вважає за необхідне відмежувати висліди Валерстайна про витоки або головні риси капіталізму від аналогічних у межах марксизму (історичного матеріалізму). На його думку, поняття системи, запозичене Валерстайном із теорії систем для характеристики капіталістичного способу виробництва, не враховує центральних визначень універсалізації товарного виробництва і виробничих відносин, запропонованих К. Марксом. Натомість Валерстайн, подібно до Вебера, зосереджує увагу на капіталізмі як на специфічній системі раціоналізації праці та нерівноправному обміні й витісняє питання експлуатації. Тобто фокус у теоретизуванні переноситься з виробництва на обмін і з внутрішніх соціальних відносин – на кон'юнктури зовнішнього ринку.

Вважається, що Валерстайнове поняття модерної світ-системи спирається на вихідне твердження, що економічний інтерес асоційованих індивідів, мотивований максимізацією прибутків, формує світову систему нерівного обміну. Внутрішня композиція цієї системи розглядається як утворена низкою домінантних націй ядра, підпорядкованих їм периферійних націй та напівпериферійних ареалів, які не є ані повністю домінантними, ані підпорядкованими. Ця система вважається ґрунтованою на нерівномірному торговому обміні ресурсами та утвореною приблизно в XVI столітті внаслідок торгові експансії західноєвропейських країн в інші регіони світу.

Ароновіц закидає Валерстайнові: а) прийняття ним фундаментальної засади ліберальної соціальної теорії про конституювання центральної динаміки економічного розвитку та відносних переваг у соціальній структурі через доступ до ринків товарів і праці; б) відмо-

ву від пояснення цих феноменів історико-матеріалістичною концепцією соціальних відносин як ґрунтованих на виробничих відносинах і на рівні розвитку технологій та праці. Тобто світсистема для нього полягає передусім у відносинах торгівлі та влади, які, своєю чергою, породжують світовий поділ праці. На засадах класичної політичної економії Валерстайн стверджує, що Захід був здатним до різноманітності та спеціалізації в поділі праці через свою здатність агресивно проводити експансію завдяки продуктивності сільського господарства, сильній державі, готовій до витрат на експансію, та зростанню населення, яке супроводжувало індустріалізацію.

Валерстайнове трактування поділу праці та спеціалізації у межах модерної світсистеми капіталізму між її ядром, напівпериферією та периферією Ароновіц вважає неадекватним через нехтування соціальною природою експлуатації на підґрунті відносин власності, які відчужують найманих працівників від контролю за умовами виробництва. Ідеться про нехтування марксистською ідеєю суспільного поділу праці та капіталу, що (ре)продукує соціальні класи в межах капіталістичного способу виробництва та соціальної структури суспільства. За логікою цієї ідеї поділ між капіталом і працею є передумовою торгівлі та експансії, трансформації майже всієї продукції з виробництва на безпосереднє споживання виробників у біржову вартість, а не навпаки. Натомість для Валерстайна класи є неявно сформованими на базі географічного поділу контролю праці та примусу, що відтворює відносини нерівного обміну.

Як зауважує Ароновіц, Валерстайнова «теорія світових систем успішно нівелює специфіку класових відносин» у національних державах, а сам він ігнорує «центральну роль процесу, за якого праця є експропрійована з її умов виробництва від власності і її формування як класу вільної найманої праці» [Aronowitz, 1981: p. 516]. Валерстайн зосереджується на аналізі екзогенних структур світсистеми і практично ігнорує характер соціальних відносин, зокрема суспільного поділу праці, проблеми класової структури та класового конфлікту в межах національних держав ядра, а відтак – не може не знецінити вплив цих ендегенних відносин у своїх теоретичних побудовах. Із таким ухилом у теоретизуванні пов'язані негативні концептуальні наслідки:

«Відбувалося генерування замкнутої системи просторових відносин, яка характеризується як асиметрична і структурно інваріантна. Її центральним механізмом є ідея нерівного обміну, яка виробляє залежність між ядром і напівпериферією та периферією. Ці відносини залежності не можуть бути спростовані в термінах теоретичної

парадигми, оскільки умови їх відтворення містяться [в ній] як логічний елемент передумови. ... структура соціальних систем на периферії закріплена умовами обміну у світовій системі. Недорозвиток (Underdevelopment) продукується системою, яка, по суті, перебуває поза контролем периферії» [Aronowitz, 1981: p. 517–518].

За твердженням Ароновича, у теоретизуванні Валерстайна бракує концепції внутрішніх відносин, структурування і процесу виробництва та суспільного відтворення. Реальні особи, класи та групи з різними інтересами, програмами тощо не є для нього ані двигуном історичних змін, ані є базою, на якій ґрунтується держава. Натомість з погляду Маркса обмін виникає й опосередковує соціальні відносини та соціальну структуру, на якій вони засновані. Але вихідним і визначальним чинником соціальних відносин тут вважається саме виробництво із його зв'язками суспільного поділу праці та рівнем людської взаємодії із природою. Таке марксистське бачення виходить з теорії, яка позначає внутрішнє співвідношення між формами власності, поділом праці і відношенням людини до природи з огляду на технологію та розвиток робочої сили. Складовими цих відносин вважаються владні відносини та типи ідеологічного й політичного панування, ґрунтовані на внутрішній соціальній структурі суспільства, а також на глобальних масштабах світової системи. Таким чином, світову систему, нерівномірність її розвитку доречніше пояснювати з погляду історико-матеріалістичної теорії детермінації соціальних і виробничих відносин.

7.2. Соціологія розвитку та недорозвитку: метатеоретичні засади

Л. Склейр розробив схему оцінювання метатеорії, теоретичних альтернатив та емпіричних дослідницьких програм для аналізу залежного недорозвитку (dependent underdevelopment), залежного розвитку (dependent development) та інверсії залежності (dependency reversal) [Sklair, 1988]. Він здійснив не просто екскурс у метатеоретизування, а вельми ґрунтовну спробу продемонструвати, як метатеорія, теорія та емпіричні дослідження можуть взаємопов'язано реалізовуватися і згодом досліджуватися.

Склейрове метатеоретичне дослідження однієї із соціологічних субдисциплін – соціології розвитку, яка в 1980-х роках перебувала у «глухому куті» кризи, мало довести, що поки «метатеорія,

теорія та емпіричний пошук не стануть частиною одного проекту, ми швидко знаходитимемо собі інший глухий кут» [Sklair, 1988: р. 697]. Зазначений «глухий кут» він не пов'язував із розбіжностями щодо марксистської метатеорії, яка, навпаки, мала сильні позиції у межах соціології розвитку. Ця ситуація «глухого кута» в ній бачилася зумовленою: а) плутаниною між метатеорією і теоріями, коли дехто з дослідників не розмежовують ці два рівні наукового знання; б) нерелевантним попитом на прямі емпіричні докази / спростування метатеоретичних положень; в) спробами деяких послідовників певних теорій надати своїм теоріям метатеоретичних претензій.

Склейр констатував брак загальної згоди серед соціологів щодо відмінності між метатеорією і теорією, а також стосовно того, що насправді відрізняє теорію від предметних досліджень. Відтак на підґрунті узагальнення підходів І. Лакатоса, Л. Альтюсера та ін. він запропонував власні взаємопов'язані визначення понять метатеорії, теорії та емпіричних досліджень (табл. 7.1).

Склейр вважає, що чітке просування від метатеорії до теорії і від гіпотез до емпіричного дослідження є радше аналітичним прийомом, що полегшує поєднання ідей, але воно не є з необхідністю пов'язаним із тим, як працює наука, не кажучи вже про те, як вона повинна працювати. Відтак цілком можливим є проведення прикладних (вжиткових) досліджень, що підтверджують теорію, про яку дослідник не знає, або додають достеменності метатеорії, про яку він ніколи й не думав. Утім, Склейр переконаний, що розгляд метатеорії та теорії покращить шанси будь-якої науки досягти цілей пояснення та прогнозування шляхом емпіричного дослідження.

З цього погляду, метатеорія марксизму вважається націленою на з'ясування дуже широкого кола історичних феноменів. Первісно вона фокусувалася на національних економіках західних суспільств. Але фундаментальні економічний, політичний і ідеологічні процеси, спостережувані у багатих індустріально розвинених суспільствах, вважаються властивими й бідним індустріально відсталим або новим індустріальним суспільствам. Ці процеси вважаються пов'язаними із проблемами виробництва і відтворення, умовами існування, невпинною боротьбою переважної більшості населення світу за те, щоб визволити власне життя із залежності від природи або перетворення її продуктів. У цьому контексті інтереси тих, хто володіє засобами виробництва, вважаються непримиренно протилежними інтересам тих, хто ними не володіє. Також слід завважити глобальний концептуальний вимір історико-матеріалістичної метатеорії, який полягає в тому, що: а) процеси нагромадження капіталу

**Взаємопов'язані визначення понять метатеорії,
теорії та емпіричних досліджень Л. Склейра**

<i>Метатеорія</i>	<i>Теорія</i>	<i>Емпіричне дослідження</i>
<p>«... метатеорія є набором припущень про складові частини світу і про можливість їх пізнання. Відмінною характеристикою метатеорії є те, що вона відмовляється прийняти будь-який тягар емпіричного доказу, витіснивши тягар емпіричного доказу до теорій, які логічно виводяться з неї. Ефективною метатеорією є та, якій вдається досягти високого ступеня узгодженості між епістемологією та об'єктами знання (так званими абстракціями). Деякі метатеорії взагалі відмовляються від емпіричного доказу, тим самим заробляючи ярлик “не донаукової” або “ненаукової” ... Відмінною рисою метатеорії в науці є те, що вона залучає емпіричні докази (або, в деяких версіях, спростування), продукуючи теорії та гіпотези, які можна перевірити» [Sklair, 1988: p. 697].</p>	<p>«... теорія є сукупністю тверджень, прямо або опосередковано пов'язаних з метатеорією, що не є логічно несумісною з нею. Теорія приймає як належне епістемологію та об'єкти знання, передані їй метатеорією, і тому не намагається довести (або спростувати) їх безпосередньо. Функція теорії в науці полягає в тому, щоб створити гіпотези про реальні об'єкти (так зване конкретне) – те, до чого відсилає об'єкт знання – і щоб, доводячи (або спростовуючи) ці гіпотези, надати метатеорії більшої достовірності. Ефект теорії полягає в тому, щоб уможливити пояснення відношень між реальними об'єктами та передбачення. Успішними теоріями є ті, що відповідають внутрішньому критерію логічної когерентності та зовнішньому критерію емпіричного доказу» [Sklair, 1988: p. 698].</p>	<p>«... емпіричне дослідження є практикою випрацювання пояснення та припущень щодо реальних об'єктів. Воно керується абстракціями теорії та своїми гіпотезами в тому сенсі, що вони передбачають, які конкретні реальні об'єкти необхідно безпосередньо сприймати для того, щоб зробити успішні пояснення та передбачення. Таким чином, хоча емпіричне дослідження має тенденцію творити (або руйнувати) теорію, воно достатньо віддалене від метатеорії, щоб його результати не надто впливали на неї. Ба більше, загальна процедурна стратегія для науковців полягає в тому, щоб у відповідь на спростування однієї теорії або гіпотези замінювати її іншою, що не спростовується емпіричними дослідженнями. (“відповідає фактам”), якщо обидві теорії та гіпотези логічно сумісні зі спільною метатеорією» [Sklair, 1988: p. 698].</p>

не визнають національних кордонів; б) класова боротьба в одній країні може мати важливі наслідки для класової боротьби в інших країнах, особливо в періоди революції та / або швидких економічних змін. Зрештою, міцно вбудованою у зазначену метатеорію є ідея імперіалізму.

Склейр визначає об'єктами пізнання історико-матеріалістичної метатеорії, що домінує в соціології розвитку, зауважені вище соціетальні процеси, які виявляють певну мінливість залежно від суспільства, наслідки розвитку або недорозвитку для цих суспільств і для теоретичного знання. За його твердженням, метатеорія історичного матеріалізму віддає пріоритет економічним чинникам у соціальних виробничих відносинах у намаганні зробити непідтверджене більш достовірним через звернення до теорії, гіпотези та емпіричних досліджень. Водночас епістемологію історичного матеріалізму Склейр вбачає в діалектичному матеріалізмі як реалістичній теорії пізнання, що фокусується на динаміці суперечностей у відкритті істини: «Ми знаємо, що ми знаємо, тому що перебуваємо в певному відношенні до світу явищ (конкретного) і світу наукового розуміння (абстрактного), і ми можемо встановити зв'язки між ними. Хоча деякі епістемології розглядають суперечність як знак невдачі, марксистська метатеорія шукає суперечність і вважає, що саме через суперечність можна схопити теорію і практику» [Sklair, 1988: p. 698–699]. Зауважені об'єкти пізнання та епістемологія марксистської метатеорії не вважаються притаманними суто для соціології розвитку, бо претендують на загальносоціологічний статус.

У межах соціології розвитку Склейр зауважує низку теорій, які безпосередньо впливають з описаної ним марксистської метатеорії або не є несумісними з нею. Попри відмінності, всі ці теорії поділяють подібні набори метатеоретичних предметних та епістемологічних припущень. Зокрема, найбільш безпосередньо пов'язаними із марксистською метатеорією є теорії класової боротьби, концепції зв'язку між розвитком і недорозвитком та ін. Об'єктом усіх теорій розвитку є пояснення та / або прогнозування процесів, пов'язаних з успіхами або поразками в досягненні розвитку з боку різних країн. Загалом у них ідеться про те, що глобальна капіталістична система підтримує умови для постійного нагромадження капіталу капіталістичними класами в неосоціалістичних національних державах. Відтак практика глобального капіталу полягає в тому, щоб забезпечити збереження цих умов через дедалі більшу інтернаціоналізацію виробництва і фінансів. Наслідком цих процесів вважаються феномени, що є предметом:

а) теорії залежного недорозвитку (dependent underdevelopment), згідно з якою справжнього розвитку в опанованому й домінованому глобальним капіталом Третьюму світі не існує;

б) теорії залежного розвитку (dependent development), згідно з якою розвиток, а особливо індустріалізація можливі у деяких частинах Третього світу, але тільки на умовах, встановлених глобальним капіталом провідних капіталістичних країн, зокрема, через операції ТНК;

в) теорії інверсії залежності (dependency reversal), що спрямована на встановлення подій, процесів і феноменів, які є прикладом виходу із залежності.

Проте в нашому контексті безпосередній інтерес становлять не особливості теоретичного контенту соціології розвитку, а передусім Склеїрове зауваження особливостей взаємодії між метатеорією і зазначеними теоріями у межах цієї субдисципліни:

«Інтерфейс метатеорії–теорії краще розглядати як напівпроникну мембрану, ніж як цегляну стіну. Оскільки наука є динамічною і постійно змінюється, то процес формування теорії та підтвердження / непідтвердження в кінцевому підсумку переосмислює метатеорію і може спричинити в ній певний ефект або прирощення (accretion) (коли теоретичне твердження, тісно пов'язане зі змістом метатеорії, досягає стану такого глибокого підтвердження, що стає частиною метатеорії), або відсіювання (wastage) (коли повторюване непідтвердження теоретичного положення так дискредитує якийсь зі складників метатеорії, що його відкидають)» [Sklair, 1988: p. 699].

У метатеорії зосереджене найбільш абстрактне, узагальнене, усталене й фундаментальне знання, а в теорії – більш конкретне, деталізоване, мінливе й ужиткове знання. Надмірна абстрактність, тривіальність, очевидність і тавтологічність тверджень вважаються фатальними вадами теорії. Теорія не призначена для того, щоб пояснювати кожну річ у межах предметної царини науки або її субдисциплін, позаяк вона має задовільно пояснити деякі події, процеси та феномени передусім у межах своєї предметної царини. Натомість зазначені абстрактність, тривіальність, очевидність, ба навіть тавтологічність тверджень можна вважати припустимими у метатеорії, яка повинна зартикулювати, зафіксувати і впорядкувати найзагальніші засади та підстави теоретизування. Але між метатеорією і теорією можлива циркуляція знання: теоретичні твердження можуть набувати метатеоретичного статусу, а метатеоретичний статус окремих тверджень може оскаржуватися і втрачатися. Метатеорія і теорія є джерелами розвитку та спростування одна для одної.

Не менш динамічними є зв'язки теорії та емпіричних досліджень, між правильністю теорії та необхідністю її наслідків:

«Якщо теорія є коректною, то її логічні наслідки є необхідними в тому сенсі, що вони не можуть бути інакшими. Якщо логічний наслідок теорії (гіпотеза) виявляється помилковим, то теорія, з якої вона дедукується, або є неправильною, або, як це дуже часто буває, неповною. Тут постає ключова роль *ad hoc* гіпотези в науці. Там, де *ad hoc* гіпотеза справді зберігає необхідність логічного наслідку теорії, вона стає невіддільною частиною теорії» [Sklaire, 1988: p. 699].

Теорія уможлиблює продуктивне осмислення, концептуалізацію і спостереження емпіричних подій, процесів та феноменів. Саме в царині теорії, уможлядні об'єкти (абстрактне) починають пов'язуватися із реальними об'єктами (конкретним) через прийом висування гіпотези. Функція теорії бачиться у створенні гіпотез, які дають змогу дослідникові прийняти рішення про спостережувані реальні об'єкти, які можна результативно розглядати в її термінах. Зокрема, набір гіпотез, висунутих на підставі теорії, постає як свого роду субтеорія або потенційна теорія, що інкорпорується до складу теоретичного знання за підсумками емпіричного підтвердження. З іншого боку, практика емпіричних досліджень полягає у продукуванні пояснень і прогнозів з огляду на осмислені в термінах теорії предмети (абстрактне), що пов'язані з реальними об'єктами (конкретним). Емпіричний пошук, проведений для перевірки наявних теорій, може виявити певні непередбачувані взаємозв'язки між реальними об'єктами, які за підсумками концептуалізації можуть суттєво доповнювати теорію. Тобто спостереження деяких подій процесів і феноменів може виявитися цілком залежним від початкового теоретичного осмислення дослідницької проблеми, а деяких – ні, і останні можуть оприятитися лише у процесі польового спостереження.

Склеїр унаочнив свою стратегію «метатеорія => теорія => гіпотези => емпіричне дослідження» у, за його висловом, «догматичній формі» (табл. 7.2).

Зазначена стратегія ґрунтована на методології наукових дослідницьких програм [Лакатош, 2007; 2013]. На аналогічному підґрунті було увиразнено й систематизовано взаємовідносини між метатеорією історичного матеріалізму і фемінізмом, між історико-матеріалістичною соціологією розвитку та недорозвитку і гендерною соціологією. З розглядом питання гендеру в контексті соціології розвитку і недорозвитку пов'язані сподівання на значне розширення спектру плідних дослідницьких програм у галузі.

**Історико-матеріалістична метатеорія, теорія
та емпіричні дослідження: розвиток і недорозвиток**

<i>Метатеорія</i>	<i>Альтернативні теорії</i>	<i>Ключові гіпотези</i>	<i>Емпіричні дослідницькі програми</i>
Епістемологічна: реалістична теорія знання; діалектична суперечність для продукування знань. Субстанційна: продукування та репродукування умов існування; непримиренний конфлікт між працею і капіталом; пріоритет соціальних відносин виробництва (невпинна боротьба між силами розвитку і недорозвитку).	(а) Залежний недорозвиток (дедуковано з метатеорії). (б) Залежний розвиток (дедуковано з метатеорії). (с) Інверсія залежності (не є несумісним з метатеорією).	(а) Не існує справжнього розвитку в домінованому капіталом Третьому світі. (б) Розвиток нових індустріальних країн не є внутрішньо зумовленим, але залежить від потреб капіталістичного ядра. (с) Залежність може бути скасована, і справжній капіталістичний розвиток може мати місце навіть у домінованому капіталом Третьому світі.	(а) Як внутрішньо зумовлений недорозвиток периферії і напівпериферії. (б) Як індустріалізація, що відбувається в третьому світі, відповідає потребам глобального капіталу та його місцевих агентів. (с) Умови для країн третього світу, що мають на меті скасування залежного недорозвитку та залежного розвитку.

Джерело: [Sklair, 1988: p. 703].

Склеїр зауважує, що феміністська та гендерна проблематики були певною мірою дотичними до предметної царини метатеорії історичного матеріалізму ще у перебігу його генези при розгляді «жіночого питання» в дослідженні походження сім'ї, приватної власності та держави [Енгельс, 1964]. При цьому підпорядкування жінок чоловікам трактувалося як один з численних негативних соціальних наслідків інституту приватної власності та поділу праці, притаманного класовому суспільству. Повне звільнення жінок з-під гніту патріархату та інтеграція їх у життя громади пов'язувалися зі скасуванням приватної власності, зміною капіталістичних виробничих відносин на комуністичні виробничі відносини. З часом ліквідація капіталізму і далі вважалася вкрай необхідною, але вже не достатньою умовою для повалення патріархату.

Наприкінці ХХ століття дослідники розвитку та недорозвитку країн третього світу зауважували, що ТНК дедалі частіше наймають жіночу працю для своїх фабрик на світовому ринку, позаяк традиційні жіночі навички («спритні пальці») робили їх більш ефективними працівниками на певних робочих місцях. При цьому виникали питання щодо відносних темпів експропріації надлишку від жіночої праці в зіставленні з чоловічою працею, соціальних наслідків жіночої праці в плані підвищення економічної незалежності та автономії жінок та ін. Феміністські теорії та дослідження відкривали для соціології розвитку та недорозвитку можливості глибшого вивчення того, як специфічні траєкторії глобального капіталізму та специфічні умови патріархату вкупі впливають на соціальне становище та практики жінок в суспільствах Третього світу.

Предметно дотичними до соціології розвитку та недорозвитку Склейр вважав три феміністські теорії (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Історико-матеріалістична метатеорія, теорія та емпіричні дослідження: гендер та розвиток і недорозвиток

<i>Метатеорія</i>	<i>Альтернативні теорії</i>	<i>Ключові гіпотези</i>	<i>Емпіричні дослідницькі програми</i>
<p>Епістемологічна: реалістська теорія пізнання; діалектична суперечність у продукуванні знання.</p> <p>Субстанційна: виробництво та відтворення умов існування; непримиренний конфлікт між працею і капіталом; пріоритет соціальних відносин виробництва (невпинна боротьба між патріархатом і звільненням жінок при капіталізмі).</p>	<p>(а) Ліберальна феміністська (в деяких версіях сумісна з метатеорією).</p> <p>(б) Соціалістична феміністська (дедукована з метатеорії).</p> <p>(с) Радикальна феміністська (сумісна з метатеорією).</p>	<p>(а) Ігнорування статевого поділу праці серйозно перешкоджає аналізу розвитку і недорозвитку.</p> <p>(б) Залежний, або капіталістичний розвиток посилює специфічну для класів експлуатацію жінок у країнах Третього світу.</p> <p>(с) Класово-специфічну експлуатацію жінок у країнах Третього світу можна повністю пояснити лише з посиланням на стать / гендер.</p>	<p>(а) Як сексистські соціальні науки істотно недооцінюють фактичний економічний внесок жінок у країнах Третього світу.</p> <p>(б) Як розвиток створює жіночий міський та сільський пролетаріат.</p> <p>(с) Як патріархат структурує поділ праці в Третьому світі та в соціалістичних суспільствах.</p>

Джерело: [Sklair, 1988: p. 705].

Передусім слід зазначити теорію ліберального фемінізму, яка стверджує, що неврахування або девальвація більшої частини праці жінок у країнах Третього світу призводять до істотних помилок в оцінці реального та потенційного жіночого внеску у розвиток. Ця теорія не є виведеною з метатеорії історичного матеріалізму, але в деяких версіях не видається цілком несумісною з ним. Натомість похідною від цієї метатеорії є марксистська феміністська теорія, згідно з якою капіталістичний, або залежний розвиток не надто підважує патріархат, що існує в більшості країн Третього світу й тільки інтенсифікується конкретним чином щодо класових позицій різних груп жінок. Тобто вважається, що у країнах Третього світу не всі чоловіки рівною мірою отримують користь від капіталістичного розвитку і не всі жінки страждають від нього. Зрештою, радикальна феміністська теорія теж є значною мірою сумісною із метатеорією історичного матеріалізму й поділяє його загальне припущення про центральність суспільних виробничих відносин. Але якщо марксистська феміністська теорія у своїх поясненнях віддає пріоритет класовому чиннику перед чинниками статі / гендеру, то радикальна феміністська теорія в контексті розвитку та недорозвитку наголошує пріоритетність чинників статі / гендеру перед класовим чинником. Відповідно, зазначені теорії та похідні від них гіпотези й емпіричні дослідницькі програми реалізують конкретні розв'язання досліджуваних проблем із переважним наголосом або на класовій боротьбі, або на гендері в описі, поясненні та завбаченні подій, процесів та феноменів.

Таким чином, можна констатувати доволі візрцеве чітке увираження упродовж 1980–1990-х років засад ортодоксальної версії історико-матеріалістичної метатеорії, її зв'язків із теоретизуванням та емпіричними дослідженнями у річищі відповідного напрямку. Втім, нищівні наслідки для наукової та практичної репутації цього соціологічного напрямку мали тогочасний відхід СРСР від соціалістичної державної економіки в напрямку до ринкової капіталістичної економіки, а також його відмова від контролю над Східною Європою, країни якої змінювалися ще швидше в цьому напрямку. Ці події схилили наукові кола до думок про нерелевантність історичного матеріалізму з огляду на крах суспільного ладу, розбудованого за його лекалами.

Джерела

Альтюссер, Л. (2009а). *«Економічно-філософські рукописи 1844 р.» Карла Маркса. Політична економія і філософія*. Отримано з: <https://vpered.wordpress.com/2009/10/14/althusser-manuscripts-de-1844/>

Альтюссер, Л. (2009b). *Марксизм і гуманізм*. Отримано з: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/17/althusser-marxisme-et-humanisme/>

Альтюссер, Л. (2015). *Ідеологія та державні ідеологічні апарати*. Отримано з: <https://commons.com.ua/uk/ideologiya-ta-derzhavni-ideologichni-aparati/>

Бергаланфи, Л. фон (1969). Общая теория систем – обзор проблем и результатов. В: *Системные исследования* (с.с. 30–54). Москва: Наука.

Бродель, Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 2: Ігри обміну*. Київ: Основи.

Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Весвіт.

Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи.

Дерріда, Ж. (2004). *Письмо та відмінність*. Київ: Основи.

Дерріда, Ж. (2008). *Дарувати час*. Львів: Літопис.

Енгельс, Ф. (1964). Походження сім'ї, приватної власності і держави. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 21, сс. 23–171). Київ: Держполітвидав України.

Лакаатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29.

Лакаатош, І. (2013). Дослідницькі програми Попера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму. *Психологія і суспільство*, 4, 6–17.

Леві-Строс, К. (2000а). *Первісне мислення*. Київ: Український центр духовної культури.

Леві-Строс, К. (2000b). *Структурна антропологія*. Київ: Основи.

Мальтус, Р.Т. (1998). *Дослідження закону народонаселення*. Київ: Основи.

Маркс, К. (1963а). Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 8, сс. 109–205). Київ: Держполітвидав УРСР.

Маркс, К. (1963b). Капітал. Критика політичної економії. Т. 1, кн. 1: Процес виробництва капіталу. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 23). Київ: Держполітвидав УРСР.

Сміт, А. (2001). *Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй*. Київ: Port-Royal.

Тойнбі, А. (1995а). *Дослідження історії* (т. 1). Київ: Основи.

Тойнбі, А. (1995b). *Дослідження історії* (т. 2). Київ: Основи.

Шумпетер, Й.А. (1995). *Капіталізм, соціалізм і демократія*. Київ: Основи.

Aronowitz, St. (1981). Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's "The Modern World System". *Theory and Society*, 10 (4), 503–520.

Ritzer, G., Schubert, J.D. (1991). The Changing Nature of Neo-Marxist Theory: A Metatheoretical Analysis. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 359–375.

Sklair, L. (1988). Transcending the Impasse: Metatheory, Theory, and Empirical Research in the Sociology of Development and Underdevelopment. *World Development*, 16 (6), 697–709.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Нарис 8

МЕТАСОЦІОЛОГІЯ ЕДВАРДА ТИРІАК'ЯНА*

Американський соціолог Едвард Тиріак'ян належить до плеяди видатних сучасних теоретиків. За шість десятиліть активної дослідницької діяльності він увів до наукового обігу цілий шерек понять, створив кілька оригінальних концепцій і заклав фундамент низки нових соціологічних напрямків. Основою його теоретизування стала парадигма екзистенціальної соціології, доповнена феноменологічним методом і задіяна в аналізі релігії, культури, націоналістичних рухів, модернізації та соціальних змін. Квінтесенцією наукових пошуків Тиріак'яна можна вважати метасоціологічну проблематику, яка надала певної упорядкованості та завершеності багатовимірним авторським напрацюванням.

8.1. Феномен соціології як предмет метатеоретичної рефлексії

Соціологи почали виявляти інтерес до праць Е. Тиріак'яна ще півстоліття тому, але цей інтерес не досяг тоді рівня глибокого осмислення його інтелектуальної творчості. У 1977 році вийшла друком робота Л. Іоніна, яка досі лишається однією з кращих щодо репрезентації соціології Тиріак'яна, хоча й написана з позиції «критики» буржуазної соціології [Ионин, 1977]. Окремі положення теорії Тиріак'яна розглядалися в контексті нечисленних досліджень з історії екзистенціальної соціології [Alijevova, 1984; Алиева, 1985; Кисиль, 1985; Райда, 1998], але її системне вивчення почалося тільки недавно [Гаспарян, 1997; Мельников, 2010; Robertson, Simpson, 2016]. Певною подією стали переклади фрагментів його головної книги [Тирикьян, 2002], а також кількох статей і доповідей [Тириакаян, 1991; 1999; Тирикьян, 2016]. Ім'я Тиріак'яна дедалі частіше зустрічається на сторінках наукових і навчальних видань, що вказує на позитивну тенденцію поширення та визнання ідей цього американського соціолога, чий досягнення вже сьогодні дають підстави для набуття статусу «живого класика».

---

* Автор нарису: А. Мельніков.

Метасоціологічні погляди Едварда Тириак'яна почали формуватися в академічній атмосфері Принстонського та Гарвардського університетів, де він навчався і захищав дисертацію у 1950-х роках. Відомо про видатний «дипломатичний» хист його як учня П. Сорокіна та Т. Парсонса, які в той час перебували у конфлікті [Тириак'ян, 1999; Sica, 2016]. Навчання та співпраця зі вченими світового рівня і майбутньою елітою соціологічної науки дали йому змогу здобути фахову освіту найвищого гатунку та оволодіти філігранними прийомами концептуального мислення. Ці чинники, а також міждисциплінарний характер підготовки на факультеті соціальних відносин Гарварду створили Тириак'янові репутацію авторитетного теоретика, спроможного до метааналітичних генералізацій.

У своїй оцінці Тириак'яна як метасоціолога Дж. Ритцер влучно зазначав, що хоча він може й не вважати себе представником метааналізу, велика частина його розробок підпадає під це поняття, а деякі праці мають пряме, експліцитне відношення до вказаного напрямку [Ritzer, 2016: p. 131]. Ілюстрацією цієї тези є ранні публікації Тириак'яна, присвячені побудові оригінального проекту екзистенціальної соціології, спрямованого на синтез соціологічної традиції та філософського екзистенціалізму, а також на докорінний перегляд всієї системи соціологічного знання на засадах екзистенціальної феноменології [Tiryakian, 1962; 1965; 1973]. Попри те, що в цих публікаціях не використовувалося поняття метасоціології, вони охоплювали відповідне предметне поле й були релевантними щодо ключових принципів метатеоретизування.

Проблема демаркації експліцитного та імпліцитного галузевого знання вочевидь є властивою не лише для «метасоціології». Складність цього поняття зазвичай потребує уточнень, без яких зростає ймовірність його помилкової інтерпретації. Зокрема, Ритцер, поряд зі своєю відомою метатеоретичною типологією (*Ми*, *Мр*, *Мо*)*, запропонував вирізняти такі форми метасоціології (метааналізу), як метатеорія, метаметоди, аналіз метаданих, а також метаконцептуальний аналіз, під яким розуміється текстова експлікація і встановлення базових значень певних понять (концептів), використовуваних у різних наукових традиціях [Ritzer, 2016]. Прикладом такого метаконцептуального аналізу в самого Тириак'яна Ритцер вважає інтерпретацію веберівського поняття «залізної клітки» [Tiryakian, 1981]. У ширшому ракурсі метасоціологію нерідко пов'язують із досліджен-

---

* Метатеоретизування як засіб досягнення глибшого розуміння (understanding) теорії (*Ми*), як вступ (prelude) до розробки нової теорії (*Мр*) або як джерело підходів до узагальнення (overarching) соціологічної теорії (*Мо*) [Ритцер: с. 563].

нями у сферах загальної теорії та історії соціології, соціологічної методології, рефлексійної соціології, соціології соціології, соціології знання та в інших галузях, де має місце вихід за межі соціології як науки з метою міждисциплінарного синтезу або критичного перегляду та обґрунтування власної аксіоматики.

У більш експліцитному форматі Тиріак'ян почав долучатися до метасоціологічної тематики наприкінці 1960-х років. До кола його інтересів увійшли порівняння класичних теорій та їх застосування в аналізі сучасних суспільств, переосмислення методології та періодизації історії соціології, обґрунтування наукових шкіл як одиниць аналізу, розвиток міждисциплінарних і міжнародних соціологічних досліджень. У межах історії соціології він звертається до праць А. де Токвіля, Е. Дюркгайма, М. Вебера, Ж. Гурвіча, Т. Парсонса, П. Сорокіна, порівнює ідеї цих соціологів, а також намагається адаптувати їх стосовно поточних соціальних проблем, головна увага серед яких приділяється націоналістичним рухам, революціям, військовим конфліктам і катастрофам [Tiryakian, 1985a; 1986a; 1988; 1990; 2000; 2005a; 2006; 2007; 2016].

У 1967 році Тиріак'ян стає керівником двох секцій із соціології соціології на щорічній конференції Американської соціологічної асоціації, на яких виступають Р. Мертон, Р. Бендикс, Дж. Дуглас. Результати роботи цих секцій втілилися у виданні фундаментальної збірки під назвою «Феномен соціології» [Tiryakian, 1971], в якій Тиріак'ян надає своє трактування соціології соціології як самостійного напрямку. На його думку, соціологія як соціальний факт та соціологи як соціальні актори не можуть залишатися поза межами дослідницького предмета науки про суспільство. Вони також є частинами суспільства як екзистенційного цілого або як «тотального соціального феномену» (М. Мос) та підлягають аналізу поряд з іншими соціальними проблемами.

Тиріак'ян вважає, що для американської соціології 1960–1970-х років є характерною криза, викликана стрімким розвитком і спеціалізацією. Криза поширюється на професійні ідентифікаційні практики й актуалізує відповідні рефлексії, які сприяють формуванню нової галузі – соціології соціології. Ця галузь покликана компенсувати тимчасове послаблення доцентрової сили загальної соціологічної теорії, одним із чинників якого є поступова втрата структурним функціоналізмом своїх провідних позицій. Суттєвим аспектом соціології соціології стає фокусування на соціально-історичному контексті розвитку соціологічної науки. Водночас цей напрямок не є тотожним історії соціології, оскільки концентрує увагу не стільки на

інтелектуальній еволюції соціологічної думки, її представниках і наукових школах, скільки на соціології як інтерсуб'єктивній свідомості або множинній соціальній реальності, що породжується взаємодією конкретних акторів і має певну соціальну структуру та організацію.

Позначивши предметом соціології соціології саму науку про суспільство як конкретну соціальну тотальність та інтерсуб'єктивний феномен, Тіріак'ян виокремлює три головні дослідницькі перспективи цієї галузі. Першою з них є розкриття взаємозв'язків соціології із соціальним середовищем, що наближає соціологію соціології до тематичного поля соціології знання. Цей напрямок поєднує в собі проблематику ангажованості соціології, суспільної місії соціолога, соціологічного активізму та формування різних образів суспільствознавства у свідомості дослідників. Особливою перспективою соціології соціології слід вважати аналіз ціннісних та ідеологічних орієнтацій як «екзистенційних фреймів» соціологічної діяльності. Так, розвиток соціології можна подати у вимірі протистояння консервативної (реконструкціоністський реалізм) та ліберальної (революційний номіналізм) ідеологій, якими свідомо або несвідомо керувалися представники цієї науки. Важливим є вивчення впливу ідеалів і ціннісних установок на процеси збирання та інтерпретації соціологічних даних, що висвітлює фундаментальну проблему наукової об'єктивності, окреслену ще М. Вебером. Нарешті, третьою перспективою є виявлення внутрішніх структур соціології як професії. Під цим переважно розуміють аналіз інституціоналізації соціології, її головної мети та прикладних завдань, змісту фахової освіти та професійної соціалізації. До інших аспектів цієї перспективи належать характеристика соціологів як соціальної групи, її стратифікаційна специфіка (клас, етнос, культура), формальні або неформальні взаємодії та порівняння з іншими професійними групами.

8.2. Наукові школи як базові одиниці метааналізу

Наступним кроком Тіріак'яна у галузі метасоціології стало звернення до проблематики на перетині соціології соціології та історії соціології. Впродовж 1970–1980-х років він концептуалізує свій підхід у низці робіт, де здійснює спробу переосмислення сталої стратегії історико-соціологічних досліджень через переміщення до їхнього центру наукових шкіл як головних одиниць аналізу [Tiryakian, 1979; 1986b]. Ця концептуалізація також виникає під впливом організаційного чинника, а саме – призначення Тіріак'яна директором трьох

літніх семінарів Національного фонду гуманітарних наук (1978, 1980, 1983). Цінність такого формату полягала в участі у наукових дискусіях представників і лідерів провідних соціологічних шкіл, що надавало можливість отримати достеменну та детальну інформацію. Так, у семінарі брали участь Ю. Вітридж – аспірантка Чиказького університету за часів А. Смола та Е. Томпсон, який захищав дисертацію під керівництвом Р. Парка. До розгляду школи структурного функціоналізму приєднався сам Т. Парсонс, який менш ніж за рік пішов з життя.

На думку Тиріак'яна, на відміну від природничих наук, розвиток соціології є значно менш лінійним та рівномірним. Періоди інтенсивного зростання цієї науки здебільшого забезпечують невелика кількість шкіл-гегемонів та їхні харизматичні лідери, головні досягнення яких полягають не стільки у теоретичних чи емпіричних здобутках, скільки у методологічній евристиці. Таким чином формуються парадигмальні засади соціологічного знання, підтримувані певною частиною наукової спільноти. Проте, за Тиріак'яном, замість поняття «спільнота» (Т. Кун) краще використовувати термін «школа», який більше відбиває специфіку комунікативної структури соціальних наук. Разом з тим, поєднання історико-соціологічної перспективи із підходом соціології передбачає розгляд школи у її соціокультурному, національному та інституціонально-професійному вимірах. Водночас школу необхідно трактувати не у широкому сенсі, що вказує на представників деякої теорії або парадигми, які можуть не мати між собою безпосередніх контактів, а здебільшого у значенні локалізованої у просторі та часі групи вчених (10–30 осіб), що формують мережу прямих фахових інтеракцій на засадах прихильності до певного лідера, його системи оригінальних принципів, ідей та світоглядних цінностей. У цьому аспекті школу можна порівняти із релігійною спільнотою, оскільки вона інтегрується через латентні онтологічні припущення та інспірується сумісною залученістю до конструювання нової наукової картини світу, яка через дослідницькі пошуки має потенціал сягнути більш глибоких, ще не розкритих вимірів та закономірностей соціальної реальності. Суттєвими для школи є властивості первинної соціальної групи, а також досвід колективного натхнення, ентузіазму й гіперактивізму. Щодо аналогій між науковою школою і релігійною спільнотою Тиріак'ян наводить ідею Р. Фридрихса про втіленість у соціологічній традиції двох релігійних настанов, або модусів – «пророцького» та «священницького» [Tiryakian, 1988; Friedrichs, 1970]. Якщо перший модус орієнтований на майбутнє та необхідність зміни чинного порядку,

то другий фокусується на реальності у її поточному стані. Обидва модуси корелюють, відповідно, із конфліктологічною та системною (конвенціональною) парадигмами.

Успішна школа визначається тривалим розвитком та зміною принаймні кількох поколінь, кожне з яких з'являється у проміжку від 5 до 10 років. Окрім лідера та провідних учнів до рольової структури школи можна віднести її рядових членів та допоміжних акторів, що виконують функції інституціональної підтримки (редактори журналів, автори навчальної літератури, різні чиновники тощо). Важливими для школи можуть бути так звані патрони, які перебувають поза межами науки, але здійснюють суттєву матеріальну підтримку. Розвиток школи згодом переходить у стадію інституціоналізації, коли загальна наукова спільнота визнає її діяльність осердям інновацій, у якому «відбувається дія». Інституціоналізація сприяє поступовій «рутинізації харизми» (М. Вебер), що перетворює соціологічну школу на «школу думки», тобто на наукову школу в широкому значенні цього поняття.

Тіріак'ян бачить розвиток соціології як процес, у якому виокремлюється три школи-гегемони та низка периферійних шкіл. Кожній провідній школі відповідає певний історичний період: школа Дюркгайма – від кінця XIX століття до Першої світової війни; школа Парка (Чиказька школа) – між двома світовими війнами; школа Парсонса (школа структурного функціоналізму) – від кінця 1940-х до кінця 1960-х років. Серед периферійних шкіл зазначаються школа Ф. Ле Пле, Франкфуртська школа критичної теорії (М. Горкгаймер),* школи етнометодології (Г. Гарфінкель), соціобіології (Е. Вілсон) та світсистемного аналізу (І. Валерстайн). До компонентів «шкільного підходу» Тіріак'ян долучає екзистенціально-феноменологічний принцип реляціонізму, що спирається на теорію К. Мангайма й за яким об'єкти пізнання завжди мають деяке смислове відношення до суб'єктів і є соціально-історичними у своєму онтологічному підґрунті.

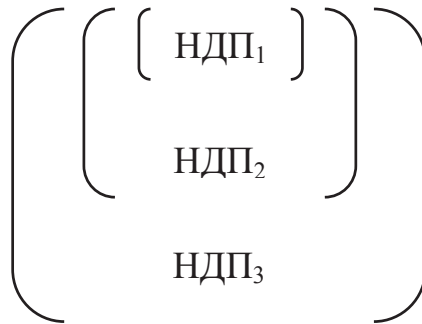
Шкільний підхід виконує кілька головних функцій, перша з яких полягає у висвітленні зв'язків між головними соціологічними школами, які (зв'язки) відбивають не лише науково-пізнавальну позицію, а й морально-політичні погляди її представників. Наступною функцією є кодифікація та інкорпорація соціологічного знання і його узагальнення від індивідуальних теорій до рівня наукової школи. Оскільки домінувальна школа зазвичай впливає не лише на

---

* За Тіріак'яном, серед периферійних шкіл Франкфуртська школа найбільше наближена до домінувальних шкіл.

дисципліну, в якій вона виникла, а й на інші науки, то ще однією ключовою функцією шкільного підходу є розвиток міждисциплінарних зв'язків.

Тиріак'ян спирається на тезу Р. Мертонна щодо принципового розрізнення історії і систематики соціологічної теорії та пропонує вважати «теоревою Мертонна» таке положення: «чим менший ступінь акумуляції [у дисципліні], тим сильніша тенденція до пошуку подібностей між минулою і сучасною думкою та подальшого швидкого утвердження провіщальництва*» [Tiryakian, 1986b: p. 417]. Ця теорема вказує на необхідність розвитку строгого історико-соціологічного аналізу та суттєвий перегляд відповідної методології. У процесі реконструкції історії соціології особлива увага до зв'язків між головними школами необхідна для того, щоб перенести акценти із власне історії на розвиток соціологічної науки, тобто кумулятивний, прогресивний процес, в якому досягнення попередньої школи інтегровані до «науково-дослідницької програми» (І. Лакатос) нової домінувальної школи (рис. 8.1) [Tiryakian, 1986b: p. 428]. Важливо також враховувати, що виникнення альтернативної школи пов'язане із соціальними кризами та певними етапами макрозмін, оскільки наявні НДП втрачають екзистенційну релевантність щодо суспільної реальності й не спроможні далі забезпечувати її адекватну інтерпретацію.

Рис. 8.1. Процес кумулятивного розвитку соціології (прогресивна інклюдія)

* У Мертонна термін “провіщизм” (*adumbrationism*) відбиває схильність до пошуку зв'язків між минулими та сучасними ідеями та їх помилкову ідентифікацію при знаходженні навіть найменших подібностей. Провіщизм пов'язаний із феноменом “облітерації через інкорпорацію”, коли авторство певних ідей або понять вже не зазначається, коли вони сягають рівня загальної теорії.

** НДП – науково-дослідна програма.

На засадах порівняльного аналізу шкіл Дюркгайма, Парка і Парсонса Тиріак'ян виділяє три спільні знаменники, за якими можна розглядати зв'язок між цими школами та, відповідно, кумулятивний розвиток соціології: всі школи посідали позицію соціального реалізму; основою ідеологічної складової НДП є прихильність до цінностей сучасного ліберально-демократичного суспільства; політична позиція шкіл протиставлена як марксистсько-радикальному, так і консервативно-реакційному реалізмові й містить в ядрі своєї програми концепт соціальної дії, або волонтаристську складову [Tiryakian, 1986b: p. 424–425]. Ці суперечливі, на перший погляд, тези Тиріак'ян підкріплює розгорнутою аргументацією, намагаючись продемонструвати, що всі школи-гегемони поєднували мікро- та макроорієнтації. Звідси, як у галузі історії соціології, так і в загально-теоретичному сенсі, ключовим залишається принцип, за яким об'єктивізм і суб'єктивізм або соціологізм та екзистенціалізм належить розглядати як взаємодоповняльні, а не антагоністичні перспективи.

Шкільний підхід Тиріак'яна передбачає відповідну періодизацію історії соціології, що складається з чотирьох головних етапів, або поколінь. Першим трьом етапам відповідають певні наукові школи (Дюркгайм, Парк, Парсонс). Ці етапи мають характер «нормальної науки» (Т. Кун), тобто відносної інтегрованості дисципліни навколо концептуального ядра НДП. Натомість четвертому, «постпарсонсівському» етапові [Tiryakian, 1980], який виник на піку світової політичної та культурної кризи кінця 1960-х років, властиві плюралізм, аномія та відсутність школи-гегемона. Що ж стосується потенційних претендентів на роль нової домінувальної школи, то такими у 1980-ті роки у США були, згідно з Тиріак'яном, світсистемний аналіз, соціобіологія та етнометодологія, однак жодна з цих шкіл так і не зайняла провідних позицій.

Тиріак'ян визнає наявність слабких ланок у своїй концепції реконструкції історії соціології, тому вважає її лише ідеальним типом, що потребує подальшого опрацювання та верифікації. Зокрема, він стверджує, що не завжди домінування школи вказує на більшу наукову ефективність її дослідницької діяльності порівняно з периферійними школами. Складним завданням є розроблення чітких критеріїв для визначення шкіл-гегемонів. Також актуальною проблемою залишається поглиблене вивчення взаємозв'язків усіх соціологічних шкіл та їх порівняльний аналіз. У своїй спробі критичного розгляду і формалізації концепції Тиріак'яна американський соціолог Дж. Крейн дійшов висновку, що ідея редуцції історії соціології до декількох домінувальних шкіл адекватна лише для початкового періоду розвитку науки про суспільство [Crane, 1986]. Помилкою

Тиріак'яна, на його думку, є недостатнє розділення емпіричних та аналітичних компонентів шкільного підходу. Тобто за коректної емпіричної інтерпретації минулого соціології як зміни трьох головних шкіл немає достатніх підстав вважати, що емпіричні компоненти будуть ідентичними аналітичним, інваріантним складовим. Останні ж дають змогу не лише розглядати історію науки, а й прогнозувати її майбутні стани. Таким чином, розгляд постпарсонсівського періоду як транзитивного може бути хибним, оскільки цей період радше вказує на завершення процесу становлення соціології та набуття нею академічної зрілості (т. зв. продуктивна еклектика), за якої відпадає необхідність у школах-гегемонах, головними функціями яких є легітимація, інституціоналізація та впровадження «стратегії виживання» нової дисципліни. У термінах Дюркгайма, гомогенна механічна солідарність шкільного періоду змінюється на гетерогенну органічну солідарність постпарсонсівського еклектизму.

8.3. Метатеоретичні постулати неомодернізаційного аналізу

У 1990 році, разом із провідними американськими теоретиками Е. Тиріак'ян узяв участь в одній із сесій з метатеорії на щорічній конференції Американської соціологічної асоціації. За результатами сесій було видано колективну монографію, в якій він виклав ключові тези свого бачення загальної стратегії метатеоретизування [Tiryakian, 1992]. Тиріак'ян вважає, що метатеоретизування, в етимологічному сенсі, є радикальною формою дослідження, орієнтованою на глибинні, екзистенційні засади соціального життя (світогляд, природа соціальної реальності, історичні процеси, сакральні смисли тощо). Одним із ранніх прикладів метатеоретизування Тиріак'ян вважає працю П. Сорокіна «Сучасні соціологічні теорії» (1928). Також впливовими для цієї галузі стали, на його думку, теоретичні напрацювання Т. Парсонса та Р. Мертона. Після втрати структурним функціоналізмом домінантної позиції та початку кризового періоду наприкінці 1960-х років потреба у метатеоретичних рефлексіях суттєво зростає. Проте метатеорію не варто розглядати як кінцевий пункт соціологічних пошуків, оскільки вона є лише інструментом досягнення вищих рівнів наукового знання. До головних функцій метатеоретизування належить розкриття латентних соціокультурних структур, які передують соціологічним текстам і визначають їхні змісти. Виразною ілюстрацією цього напрямку є дослідження А. Гоулднера, що відби-

вають неомарксистську критику парсонсівської теорії та вимагають розглядати тексти як частини соціокультурної ситуації, включно з її ідеологічними структурами домінування та підпорядкування. Водночас важливою функцією метатеорії залишається і посилення історико-соціологічного аналізу.

У процесі інтерпретації концепції Ритцера Тиріак'ян зазначає, що метатеоретизування як вступ до розроблення нової теорії (*Mr*) може спиратися на дві стратегії, орієнтовані на внутрішньо- або зовнішньо-соціологічні кластери теорій. Так, разом із встановленням загальних складових різних соціологічних теорій, що створює умови для виникнення нової теорії, комплементарні елементи для інноваційних концептуалізацій також можуть бути інтегровані з інших наук. Зразком такої міждисциплінарної стратегії метатеоретизування слугує праця Т. Парсонса «Структура соціальної дії» (1937), що поєднує поняття біології, економіки, антропології та інших наукових галузей. Однак нерідко звернення до позадисциплінарних досягнень має в соціології лише фрагментарний або метафоричний характер. Тому головним завданням зазначеної «екстрасоціологічної» стратегії метатеоретизування стає *«критична перевірка адекватності перенесених або запозичених з іншої дисципліни теорій, моделей та концептів, використовуваних у соціологічних поясненнях»* [Tiryakian, 1992: p. 76].

Дещо штучною виглядає пропозиція Тиріак'яна додати до вже розглянутих аспектів нову перспективу, в якій він убачає можливості розвитку метатеоретичного узагальнення соціологічної теорії (*Mo*). Сутність цієї перспективи полягає у докорінному (власне радикальному) перегляді макросоціології на засадах «неомодернізаційного аналізу», що розуміється саме як метатеорія або метатеоретична система координат (*frame of reference*).

Слід враховувати, що теорію модернізації Тиріак'ян не вважає оформленим соціологічним напрямком. Вона інтерпретується здебільшого в сенсі загального та недостатньо систематизованого підходу до аналізу розвитку сучасних суспільств. У термінології Парсонса, котрий на засадах ідей Тьоніса розробив концепцію «типових змінних дії» (*pattern variables*), універсальна структурація соціальної активності індивідуальних або колективних суб'єктів виходить за межі рольових орієнтацій та феноменологічних альтернатив екзистенційного вибору й утворює сутнісні ознаки суспільних макросистем. Таким чином, модернізація постає як процес соціетального переходу від традиційних до сучасних суспільств, що поєднує п'ять структурних елементів (табл. 8.1) [Tiryakian, 1992: p. 78].

Типові змінні процесу модернізації

<i>Традиційні суспільства</i>	<i>Сучасні суспільства</i>
дифузійність	специфічність
афективність	афективна нейтральність
партикуляризм	універсалізм
аскрипція	досягнення
орієнтація на колектив	орієнтація на себе

З позиції Тиріак'яна, у 1990-ті роки теорія модернізації знову набула актуальності й може стати ефективною за умови певних змін і доповнень. Ключовим аспектом реновації має стати остаточне поєднання детерміністської макроперспективи із інтерсуб'єктивістською орієнтацією волюнтаристської теорії соціальної дії. Також не втрачає важливості завдання компаративного вивчення причин і чинників успішних та невдалих проектів модернізації у різних суспільствах. Безпосередньо у метатеоретичному вимірі неомодернізаційний аналіз складається із восьми базових положень [Tiryakian, 1992: p.81–82]:

- нації-держави як головні одиниці аналізу необхідно замістити масштабнішими етнічними й національними групами, імперіями (політичний рівень) та цивілізаціями (культурний рівень);

- нації-колективи існують у рухливих межах, що зменшує ступінь детермінації та впливу середовища;

- активність націй набуває комплексного, багаторівневого (політика, економіка, культура) та глобалізованого характеру;

- каталізатором соціетальних змін є конфлікти класів (економіка), партій (політика), релігійних та етнічних груп (культура);

- цільові орієнтації націй плюралістичні та набувають єдності у рідкі моменти «колективного нуртування» та «маніфестації харизми»;

- процес модернізації є різноспрямованим, діалектичним і може поступатися зворотній динаміці (диференціація–дедиференціація, секуляризація–сакралізація тощо);

- сучасність не є завершальним історичним періодом, а її глобальні «центри» [Tiryakian, 1985b] переміщуються, що потребує ширшого погляду на модернізацію, яка триває значно довше, ніж кілька останніх століть;

- модернізація не є неперервним процесом, а складається з певних циклів колективної активності.

Перелічені положення передбачають метатеоретичне переформатування глибинних засад сучасних макросоціологічних досліджень.

Водночас виникає можливість здійснення синтезу теорії модернізації та інших провідних макротеоретичних парадигм, перш за все – світсистемного аналізу, на прикладі якого Тиріак'ян демонструє інтегративний потенціал неомодернізаційної перспективи. Необхідно враховувати, що метасоціологічна концептуалізація неомодернізаційного аналізу була здійснена Тиріак'яном також через намагання подальшого впорядкування вже окреслених ним раніше теоретичних, методологічних та предметних складових цього підходу [Tiryakian, 1991; 1995; 1996]. Зокрема, значну увагу він приділяє екзистенціально-феноменологічним аспектам модернізації, а також ролі неінституціоналізованих релігій та несподіваних подій – гарних та поганих «сюрпризів сучасності» (революцій, політичних та економічних трансформацій, сплесків націоналізму та релігійного фундаменталізму). На шляху створення більш адекватної макротеорії перед неомодернізаційним аналізом постає завдання проведення порівняльних досліджень таких сюрпризів, а допомогти в цьому може складання метатеоретичної програми дій або переліку актуальних соціологічних проблем (за аналогією зі списком 23 головних проблем математики Д. Гільберта), покликаних об'єднати навколо себе соціальні науки. Серед перших пунктів у такому переліку може бути позначена проблематика довіри та умов її розвитку, порушень і відновлення.

Одним із завершальних кроків американського вченого у конструюванні метасоціологічних засад неомодернізаційного аналізу стає фокусування на процесах дедиференціації, повернення «зачарованого світу» (М. Вебер) та несподіваної з'яви у сучасних суспільствах ранніх форм соціальної організації. У намаганні спростувати положення Е. Дюркгайма про лінійний перехід від механічної до органічної солідарності, Тиріак'ян стверджує, що сучасний світ демонструє саме «повернення механічної солідарності» [Tiryakian, 2009]. Це повернення може виглядати як прояв глибокої солідарності на підставі етнічної, расової та гендерної належності, що виступає потужним чинником соціальної мобілізації під час протестних рухів, війн та інших подій такого роду. На рівні колективних ідентичностей трансформуються типові змінні соціальної дії. Місце універсалізму заступає партикуляризм, а місце досягнення – аскрипція. Така зміна може мати не лише негативний, а й позитивний ефект, наприклад для різних поневолених меншин, які здатні вплинути на усталену ситуацію завдяки таким новим умовам. З поверненням механічної солідарності уявлюється факт циклічності модернізації та нерелевантності парадигми прогресу й лінійного еволюціонізму.

Показником визнання видатних досягнень у галузі історії соціології стало обрання Тиріак'яна 2005 року керівником відповідної

секції Американської соціологічної асоціації. Його метатеоретичні розробки у цей період втілювалися в подальшому розвитку шкільного підходу та заклику до дисциплінарної активізації історії соціології через переміщення «із периферії до центру» дослідницької діяльності [Tiryakian, 2005b]. Водночас він відстоює необхідність виведення соціології за межі Західного світу на міжнародний, глобальний рівень [Tiryakian, 1986c]. Глибока криза соціологічної науки, на думку Тиріак'яна, пов'язана з ідеологічною залежністю та відсутністю інтелектуальних стимулів. Соціологія втрачає свою сутність як інтеграційна наука, коли ігнорує зв'язки з іншими гуманітарними, соціальними та природничими дисциплінами, таким чином, внутрішня криза не дає змоги адекватно реагувати на «виклики», що виникають на початку ХХІ століття й уособлюють генезу «біоглобальної епохи» [Tiryakian, 2004]. Головні з цих викликів для соціології даються взнаки як брак осмислення і прогнозування соцієтальних трансформацій сучасності та процесів глобалізації, а також у істотних досягненнях біології та психології в царині вивчення людської поведінки. Виникає питання, чи збережеться взагалі у майбутньому соціологічна наука, якщо вона не зможе адаптуватися до нових умов. Соціологам необхідно створювати парадигму, здатну на порівняльних засадах пояснювати соцієтальну реальність, якій властиві «виклики владним структурам, усталення нових форм соціальної свідомості та нових підстав колективної ідентичності і відмова від традиційних патернів соціалізації» [Tiryakian, 2004: р. 235]. Таку соціологію поганих і гарних «сюрпризів сучасності» можна також назвати «соціологією мутацій» (Ж. Баладьє). Можливо, деякий час соціологія ще зможе перебувати у стані «нормальної науки», але для інтенсивного розвитку їй потрібні міждисциплінарні контакти з природничими дисциплінами, особливо з біологією. Першим кроком може стати розвиток соціобіології, проект якої пропонує Е. Вілсон. Нарешті, необхідною умовою «великого прориву» соціології є її системна інтернаціоналізація, яку належить розпочинати ще на стадії академічної підготовки соціологів.

У підсумку розгляду метасоціологічних розробок Едварда Тиріак'яна необхідно зазначити, що його ідеї в цій царині втілюють певну модель багатовимірного інтегративного теоретизування. Сутністю цієї моделі є надання метасоціологічній перспективі статусу конститутивної складової історико-теоретичного дослідження, а її системне застосування є спрямованим на формування стійкої «тотальної» позиції, яка переорієнтована на саму соціологічну науку й має такі характеристики: осягнення міжгалузевих, міжпарадигмальних та міждисциплінарних зв'язків соціології; критичний пере-

гляд сталих просторово-часових і культурних категорій; комплексне застосування порівняльного (просторові реляції), ретроспективного (минуле) та прогностичного (майбутнє) аналізу; співвідношення різних рівнів пізнання – абстрактних і конкретних, теоретичних і емпіричних, макро і мікро; синтез онтологічних і онтичних, ендегенних і екзогенних перспектив теоретизування.

У структурному вимірі метасоціологічні дослідження Тириак'яна поєднали галузеві потенціали теорії та історії соціології зі спеціалізацією соціології соціології. Евристичний акцент було зроблено на запровадженні наукових шкіл як базових одиниць метааналізу та розвитку загальносоціологічної типології метатеоретизування – диференціації внутрішньо- та міждисциплінарних рівнів *Mr*-типу (вступ до розроблення нової теорії) та концептуалізації неомодернізаційного аналізу як макроелемента *Mo*-типу (узагальнення). Фундаментальною складовою метасоціологічних пошуків американського теоретика став екзистенціальний підхід, подальша активізація якого здатна суттєво поглибити рефлексійну настанову науки про суспільство.

Джерела

Алиева, Д. (1985). Экзистенциалистские тенденции в буржуазной социологии США. Научные доклады высшей школы. *Философские науки*, 2, 96–105.

Гаспарян, А. (1997). *«Экзистенциальная социология» Эдварда Тириакьяна*. Дис. ... канд. социол. наук. Москва.

Кисиль, В. (1985). Критический анализ социально-познавательных установок американской экзистенциальной социологии. *Проблемы философии*, 66, 124–132.

Ионин, Л. (1977). Экзистенциальная социология (концепция Э. Тириакьяна). В: *Критика современной буржуазной теоретической социологии* (сс. 142–161). Москва: Наука.

Мельников, А. (2010). *Социологическое воображение Эдварда Тириакьяна: имажинативная логика конструирования социологической теории*. Дис. ... канд. социол. наук. Харьков.

Райда, К. (1998). *Історико-філософське дослідження постекзистенціального мислення*. Київ: Український центр духовної культури.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Тириакьян, Э. (1991). От «1968» к «1989»: социология и annus mirabilis. *Социологические исследования*, 5, 26–34.

Тириакьян, Э. (1999). Питирим Сорокин – мой учитель и пророк современности. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 2 (1), 22–35.

Тирикьян, Э. (2002). Социологизм и экзистенциализм. *Личность. Культура. Общество*, 4 (3/4), 240–277.

Тирикьян, Э. (2016). Осовременивание Сорокина. *Социологические исследования*, 3, 13–23.

Alijevova, D. (1984). Existencializmus v súčasnej americkej sociológii. *Sociologický Časopis*, 20 (3), 276–290.

Crane, J. (1986). From Theoretical Schools to Institutionalized Eclecticism: Reflections on Tiryakian and the History of Sociology. In: R. Monk (Ed.), *Structures of Knowing* (pp. 443–469). Lanham, MD: University Press of America.

Friedrichs, R. (1970). *A Sociology of Sociology*. New York: Free Press.

Merton, R. (1967). *On Theoretical Sociology*. New York: Free Press.

Ritzer, G. (2016). Honoring Edward Tiryakian as a Metasociologist: A Metaconceptual Analysis of Prosumption and Related Concepts. In: R. Robertson, J. Simpson (Eds.), *The Art and Science of Sociology: Essays in Honour of Edward Tiryakian* (pp. 131–147). London: Anthem Press.

Robertson, R., Simpson, J. (Eds.) (2016). *The Art and Science of Sociology: Essays in Honour of Edward Tiryakian*. London: Anthem Press.

Sica, A. (2016). The Dynamo and the Diplomat: Tiryakian's Role in Preserving Sorokin's Reputation. In: R. Robertson, J. Simpson (Eds.), *The Art and Science of Sociology: Essays in Honor of Edward Tiryakian* (pp. 5–22). London: Anthem Press.

Tiryakian, E. (1962). *Sociologism and Existentialism: Two Perspectives on the Individual and Society*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Tiryakian, E. (1965). Existential Phenomenology and the Sociological Tradition. *American Sociological Review*, 30 (5), 674–688.

Tiryakian, E. (1971). Introduction to the Sociology of Sociology. In: E. Tiryakian (Ed.), *The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology* (pp. 1–15). New York: Appleton-Century-Crofts.

Tiryakian, E. (1973). Sociology and Existential Phenomenology. In: *Phenomenology and the Social Sciences* (vol. 1, pp. 187–222). Evanston: Northwestern University Press.

Tiryakian, E. (1979). The Significance of Schools in the Development of Sociology. In: *Contemporary Issues in Theory and Research: A Metasociological Perspective* (pp. 211–233). Westport, CT: Greenwood Press.

Tiryakian, E. (1980). Post-Parsonian Sociology. *Humboldt Journal of Social Relations*, 7, 17–32.

Tiryakian, E. (1981). The Sociological Import of a Metaphor: Tracking the Source of Max Weber's "Iron Cage". *Sociological Inquiry*, 51 (1), 27–33.

Tiryakian, E. (1985a). L'Actualité Méthodologique de Gurvitch et de Mannheim. *Recherches Sociologiques*, 16 (2), 219–227.

Tiryakian, E. (1985b). The Changing Centers of Modernity. In: *Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of Shmuel N. Eisenstadt* (pp. 131–147). Boulder, CO: Westview Press.

Tiryakian, E. (1986a). 1984+1... Your Turn, Monsieur Tocqueville. *The Tocqueville Review*, 7, 63–65.

Tiryakian, E. (1986b). Hegemonic Schools and the Development of Sociology. In: R. Monk (Ed.), *Structures of Knowing* (pp. 417–441). Lanham, MD: University Press of America.

Tiryakian, E. (1986c). Sociology's Great Leap Forward: The Challenge of Internationalization. *International Sociology*, 1 (2), pp. 155–171.

Tiryakian, E. (1988). Sociology's Dostoyevski: Pitirim A. Sorokin. *The World & I*, 3 (9), 569–581.

Tiryakian, E. (1990). Gurvitch et Parsons: Maître et Maître d'Ecole. *Sociologia Internationalis*, 28 (1), 19–25.

Tiryakian, E. (1991). Modernisation: Exhumetur in Peace (Rethinking Macrosociology in the 1990s). *International Sociology*, 6 (2), 165–180.

Tiryakian, E. (1992). Pathways to Metatheory: Rethinking the Presuppositions of Macrosociology. In: G. Ritzer (Ed.), *Metatheorizing* (pp. 69–87). Newbury Park, CA: Sage.

Tiryakian, E. (1995). Modernization in a Millenarian Decade: Lessons for and from Eastern Europe. In: *Social Change and Modernization. Lessons from Eastern Europe* (pp. 249–264). Berlin: Walter de Gruyter.

Tiryakian, E. (1996). Rethinking Modernization: Legacies of Parsons and Hilbert. In: *Working Paper FSIII 96-406* (pp. 1–14). Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Abteilung Sozialstruktur und Sozialberichterstattung. Retrieved from: URL: <http://bibliothek.wz-berlin.de/pdf/1996/iii96-406.pdf>.

Tiryakian, E. (2000). Parsons's Emergent Durkheims. *Sociological Theory*, 18 (1), 60–83.

Tiryakian, E. (2004). Is There a Future for Sociology in the Bioglobal Age? In: H. Joas, C. Camic (Eds.), *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age* (pp. 223–246). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Tiryakian, E. (2005a). Talcott Parsons and the Human Condition. In: *New Explorations of Action Theory: Essays from the Talcott Parsons Centennial* (pp. 267–288). New York: Russell Sage.

Tiryakian, E. (2005b). New vistas for the history of sociology: from periphery to center. *Timelines: Newsletter of the ASA Section on the History of Sociology*, 4 (1), 4.

Tiryakian, E. (2006). A Sociologist for the 21st Century: Pitirim Sorokin. In: *Integralism, Altruism and Reconstruction. Essays in Honor of Pitirim A. Sorokin* (pp. 31–41). Valencia: University of Valencia.

Tiryakian, E. (2007). Introduction. In: P. Sorokin, *Russia and the United States* (pp. vii–xxxi). New Brunswick, NJ: Transaction.

Tiryakian, E. (2009). Modernity and the Second Return of Mechanical Solidarity. In: *Raymond Boudon: A Life in Sociology* (pp. 1–22). Oxford: Bardwell Press.

Tiryakian, E. (2016). *For Durkheim: Essays in Historical and Cultural Sociology*. New York: Routledge.

Нарис 9

СОЦІАЛЬНЕ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ ПІСЛЯ 2000 РОКУ*

На початку XXI століття предметна царина метатеоретичних досліджень, започаткованих раніше соціологами, вийшла за дисциплінарні межі соціологічного теоретизування й поширилася на суміжні наукові дисципліни на кшталт соціальної філософії, маркетингу, менеджменту, досліджень міжнародних відносин тощо. Коли самі соціологи здебільшого виявили індиферентність стосовно метатеоретизування у власному дисциплінарному дискурсі, представники цих різних суміжних із соціологією соціальних наук підхопили й розвинули соціологічні метатеоретичні ідеї та розробки попередніх десятиліть або за їх взірцями започаткували власне метатеоретизування [Antley, 2010; Edwards, 2013; 2014; Fathi, 2010; Frauley, 2017; McGregor, 2009; Poonamallee, 2010; Ramoglou, 2010; Stein, 2010; Wallis, 2010a,b; Ziai, 2010]. Відтак є підстави вести мову про розгортання соціального** метатеоретизування, предметні сегменти якого утворюють метатеоретичні пошуки представників різних соціальних наук, первісно угрунтовані на соціологічному метатеоретизуванні або близько дотичні до нього.

3-поміж них особливий інтерес становить порівняльний аналіз метатеоретичних перспектив/бачень в сучасних дослідженнях міжнародних відносин, який здійснив А. Зіай. У цьому дослідженні експлікуються та порівнюються метатеоретичні засади різних дослідницьких програм: а) епістемологічні припущення (як можливе знання про наш світ?); б) онтологічні припущення (з чого складається наш світ?); в) методологічні припущення (як нам далі діяти для отримання знань?) [Ziai, 2010: р. 35]. Зіай аналізує сучасний стан та витoki різних метатеоретичних перспектив у програмних і засадових працях їхніх основоположників або чільних представників 1980–1990-х та 2010-х років. На увагу заслуговують не лише результати його порівняльного та історичного аналізу – експлікація сучасних метатеоретичних перспектив, а й методологія цього метатеоретичного пошуку.

* Автор нарису: М. Сакада.

** Подібним чином ідеться і про розгортання соціального теоретизування, коли воно долає дисциплінарні рамки соціологічного теоретизування, має на меті розбудову теорії соціальної сфери загалом, охоплює й узагальнює дослідницькі результати різних споріднених соціальних та поведінкових наук [Йоас, Кнебель, 2011; Кутуєв, 1995].

9.1. Позитивістська метатеоретична перспектива

А. Зіай у власному дослідженні передусім експлікував метатеоретичні припущення позитивізму, який задав соціальним наукам первісні, або вихідні критерії науковості. Він оперся на трактування позитивізму як філософської позиції із наголосом на існуванні тісних зв'язків між соціальними та природничими науками та спільних для них логічних основ, що має наслідком паралелі у процедурах та характері їхніх висновків [Гіденс, 2010: р. 22–23]. На цій підставі було зауважено так званий позитивістський епістемологічний консенсус у вигляді взаємопов'язаних наукових критеріїв об'єктивізму, раціоналізму, емпірицизму, натуралізму та ціннісної нейтральності.

Конкретизацію зв'язків між цими принципами Зіай спостерігає у доробку С. Сміта, який зауважує у позитивізмі методологічне поєднання натуралізму у його сильній (онтологічній та методологічній) та слабкій (суто методологічній) версіях, уявлення про регулярність, строгу емпірицистську епістемологію зі схильністю до об'єктивізму щодо взаємозв'язку між теорією та доказами тощо [Smith, 2007]. Систематика цих елементів виявляє себе передусім: а) епістемологічним постулюванням можливості об'єктивного пізнання реальності та пов'язаним із цим відокремленням фактів від цінностей, а також визнанням нейтральності фактів у контексті теорій або світогляду; б) емпірико-епістемологічним та методологічним припущенням про отримання наукового знання виключно шляхом емпіричної перевірки; в) переконаністю в тому, що соціальна реальність демонструє закони чи принаймні регулярності, а отже – впевненістю у доречності дедуктивно-номологічних та індуктивно-статистичних пояснень; д) «натуралістським» припущенням єдності науки, що постулює методологію причинно-наслідкового пояснення, однаково справедливу для природничих і соціальних наук. У сильній версії позитивізму природа предметів природничих і соціальних наук взагалі бачиться рівнозначною – всупереч засадам герменевтики, згідно з якими соціальні науки потребують методології, що стосується розуміння, а не пояснення дійсності.

Зрештою, Зіай розглянув й увиразнив визначення позитивізму, що належать іншим дослідникам міжнародних відносин (табл. 9.1).

Зіай припускає існування певного консенсусу серед згаданих вище (табл. 9.1) інтерпретаторів позитивізму щодо деяких характеристик останнього як центральних елементів обговорюваної позиції у філософії науки. Водночас окремі із таких характеристик, заува-

Інтерпретації позитивізму в дослідженнях міжнародних відносин
(за викладом А.Зіая)

<i>Теоретик (рік)</i>	<i>Інтерпретація позитивізму</i>
М. Голіс (1990, 1996)	Поряд із виокремленням об'єктивізму, натуралізму та емпіризму серед характеристик позитивізму також робиться наголос на біхевіоризмі. Останній трактується як виключення із предметної царини дослідження рівня свідомості та обмеження об'єктів спостереження фізичними процесами, які можна сприймати
М. Ніколсон (1996)	Ширше поняття позитивізму, що не ґрунтується на строгих біхевіористських критеріях, а натомість визначається через принцип емпіричної доказовості гіпотез та припущення про можливість інтерсуб'єктивного консенсусу щодо істинності таких гіпотез на ґрунті спостережень. Сукупність гіпотез, які на цій базі раціонально вважають «правдивими», розглядаються як теорії. З цього погляду навіть стани свідомості або суб'єктивні враження можна вважати достовірними даними
М. Куркі та К. Вайт (2007)	Зауваження «м'якої», «постбіхевіористської» форми позитивізму. Попри прийняття позитивізмом емпірицистської епістемології, це не обов'язково тягне за собою дотримання строгих біхевіористських критеріїв. Ключові припущення позитивістської філософії науки є: а) базою для припущень на підставі систематичного спостереження; б) передумовами регулярностей та загальних законів реальності, які можна ідентифікувати таким чином; в) обмеженням реальностей, які можуть бути безпосередньо спостережені (що виключає «соціальні структури» або «дискурси» з предмета науки)
М. Нойфелд (1995)	Ототожнення позитивізму з певним методом, який базується на трьох опорах: 1) принцип істини як відповідність об'єктивній реальності (що передбачає відокремлення суб'єкта від об'єкта в процесі продукування знання); 2) методологічна єдність науки (базована на онтологічно зрозумілому натуралізмі); 3) постулат ціннісної нейтральності наукових знань (базований на відокремленні фактів від цінностей)

жених у деяких інтерпретаціях, бачаться йому суперечливішими. В останньому випадку йдеться про елементи біхевіоризму та можливість існування загальних законів соціальної реальності. Зіай відзначає тісні історичні зв'язки біхевіоризму із більш строгими формами позитивізму. Але з прагматичних причин він не вважає його належним до ключових позитивістських припущень, враховуючи його маргінальну позицію в сучасній соціальній науці. Натомість припущення загальних законів соціальної реальності він визначає загалом актуальним у наш час. Але воно вважається наслідком припущення про онтологічну єдність предмета науки, поняття на-

туралізму, певної концепції методів природознавства та поширення натуралістичної методології в соціальних науках. З цих позицій здійснено узагальнення найважливіших епістемологічних, онтологічних та методологічних припущень позитивізму, що становлять його метатеорію (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Узагальнені припущення позитивістської метатеорії

<i>Епістемологія</i>	<i>Онтологія</i>	<i>Методологія</i>
Об'єктивізм: об'єктивне, ціннісно нейтральне знання є можливим	=> об'єкт продукування знання існує незалежно від суб'єкта => факти є ціннісно нейтральними	=> виключення суб'єкта з процесу продукування знання => відокремлення фактів від цінностей, обмеження щодо опису фактів
Емпірицизм: знання базуються лише на емпіричних підставах	=> існують нейтральні емпіричні факти	=> емпірична перевірка гіпотез як механізм продукування знання та прийняття суджень на користь тої чи тої з конкурентних теорій
	Натуралізм: природний та соціальний світи є об'єктами, які слід вивчати однаково (через пояснення)	=> єдність науки => пояснення як метод => пошук загальних законів

Примітка: => вказує на логічний висновок з попереднього (наведеного зліва) положення.

Джерело: [Ziai, 2010: p. 39].

На епістемологічному рівні позитивістська філософія науки загалом характеризується з огляду на принципи: а) об'єктивізму (можливе об'єктивне, ціннісно нейтральне знання); б) емпірицизму (знання ґрунтується лише на емпіричних підставах). На онтологічному рівні її характеризує принцип натуралізму (соціальний та природний світи підлягають вивченню однаковим шляхом). Зазначені принципи логічно пов'язані із засадами на інших рівнях.

Зокрема, принцип об'єктивізму передбачає, що предмет продукування знання існує незалежно від його суб'єкта (онтологія). Тобто йдеться про виключення суб'єкта з процесу дослідження (методологія). Водночас цей принцип також передбачає ціннісну нейтральність фактів (онтологія), що має наслідком строге розрізнен-

ня фактів та цінностей, а також відповідні обмеження щодо опису фактів (методологія). У найзагальніших рисах тут ідеться про те, що істинність або хибність ціннісних суджень не може бути предметом наукової дискусії. На думку Зіая, цей аргумент імпліцитно базований на позиції М.Вебера, який свого часу стверджував, що для соціальних наук «значимість практичного імперативу як норми, з одного боку, і значимість істинності емпірично встановлюваних фактів – з іншого, перебувають на абсолютно гетерогенних рівнях проблематики» [Вебер, 1998: с. 266]. З цього погляду, для прийняття рішення на користь одного із конкуруювальних ціннісних суджень в науці не було жодної раціональної чи емпіричної процедури.

Своєю чергою, емпірицизм в рамках позитивістської філософії науки пов'язаний із методологією, згідно з якою емпірична перевірка гіпотези є єдино легітимним механізмом продукування знання та єдиним арбітром між конкуруювальними теоріями. Зрештою, принцип натуралізму виявляється у трьох явних передумовах на рівні методології: (1) існує лише один науковий метод, (2) що є поясненням, і (3) це передбачає пошук загальних законів.

9.2. Припущення неограмшіанської метатеорії

Метатеоретичні перспективи, або бачення, які відкидають хоча б один із метатеоретичних принципів позитивізму – об'єктивізм, емпірицизм чи натуралізм, у дослідженні А. Зіая ідентифіковані як «постпозитивістські». Серед них передусім виокремлено неограмшіанську перспективу. Її метатеоретичні припущення увиразнюються на підґрунті аналізу датованих 1980–1990-ми роками програмних праць основоположника неограмшіанських підходів у дослідженнях міжнародних відносин Р. Кокса [Сох, 1986; 1996a,b,c]. Попри те, що ці Коксові праці були оприлюднені у попередні десятиліття, вони й наразі продовжують програмно визначати проблематику й напрями розвитку неограмшіанської перспективи у дослідженнях міжнародних відносин.

Зіай влучно зауважує суть метатеоретичної позиції Кокса, цитуючи його твердження, де той заперечує позитивістські принципи об'єктивності та ціннісної нейтральності знання: «... теорія є завжди для когось і з якоюсь метою» [Сох, 1996с: р. 87]. Кокс вважає, що теоретичні знання пов'язані із певними поглядами їх носіїв: «Усі теорії мають перспективу. Перспективи впливають із положен-

ня у часі та просторі, зокрема, соціально-політичному часі та просторі» [Сох, 1996с: р. 87]. З огляду на ці свої вихідні позиції він виокремлює два типи теорій: 1) теорії з «розв'язання проблем», які шукають розв'язання певних соціальних проблем у межах заданих порядків, інститутів та відносин влади; 2) «критичні» теорії, які зорієнтовані на з'ясування, як виникли ці порядки, інститути та відносини влади і як їх можна емансипативно трансформувати. Теорії з «розв'язання проблем» тут пов'язуються із позитивістською філософією, а «критичні» теорії – з історицистською або історики-матеріалістичною філософією.

Кокс піддає сумніву претензії позитивістів на осмислення соціальних наук за моделлю фізики XVIII–XIX століть, на відокремлення суб'єкта від об'єкта продукування знання, на відкриття соціальними науками законів, чинних для поведінки людини. На протигагу цим претензіям він окреслює засади історичного підходу до соціальних наук:

«... не передбачається жодних загальних чи загальноновизнаних законів, які можна пояснити розробленням відповідних загальноприйнятих теорій. Для історицизму змінюється і людська природа, і структура людської взаємодії, хоча й дуже повільно. ... Тому не можна говорити про “закони” в будь-якому загальноприйнятному сенсі, що виходить за рамки історичних епох, а також про структури як зовнішні чи первинні щодо історії» [Сох, 1996b: р. 53].

Відтак соціальні інститути або системи як об'єкти соціальної науки вважаються результатами колективних практик, а їх розуміння бачиться можливим через мінливі ментальні процеси тих, хто їх створює. Тобто у неограмшанській перспективі припускається ідентичність суб'єкта та об'єкта продукування знання. Зіай вбачає у цьому моменті ознаки конструктивістської парадигми. У її контексті соціальна реальність трактується як результат мінливих процесів конструювання і заперечується існування будь-якої сутності, яка є об'єктивною і незалежною від суб'єкта продукування знання, незалежно від того, що становить цей суб'єкт – соціальну групу чи представника соціальних наук. Наприклад, «національні інтереси» у міжнародних відносинах розглядаються не як об'єктивні реальності, а як результат соціальної боротьби за гегемонію, тобто за здатність репрезентувати певні партикулярні інтереси як універсальні та zorganizувати згоду щодо соціального порядку.

Із Коксового нехтування позитивістською об'єктивністю та наголосу на «відповідності перспективі» в конструюванні теорії впливає його трактування відносин між наукою та ідеологією:

«... виникає дражливе питання про ідеологічну природу думки – дражливе, позаяк звинувачення в ідеологічності може виявитися образливим для позитивіста, який проводить межу між своєю наукою та ідеологією інших. Я повинен пояснити, що не проводжу такої лінії; я приймаю те, що моя власна думка ґрунтується на певній перспективі; і не вбачаю нічого злочинного в тому, щоб вказати на те, що становить подібне підґрунтя у думці інших людей. Наука, як на мене, полягає у строгому розробленні понять та зважуванні доказів. У науці є неминучим ідеологічний елемент, який полягає у виборі теми та цілей, до яких застосовують аналіз. Дражливий момент виникає, коли якась наукова ініціатива претендує на долання меж історії й поширення якоїсь загальноновизнаної форми знання» [Сох, 1996b: р. 56].

За твердженням Зіая, Кокс відкидає відокремлення фактів від цінностей, позаяк вважає за необхідне розуміти ідеологію як соціальну, історичну, культурну або політичну перспективу, вільну від елемента (епістемологічної) хибності. Але водночас ідеологічність науки має бути обмежена суто вибором з боку науковця предмета та мети дослідження за одночасної позитивістської ціннісної нейтральності дослідницького аналізу. Тобто Кокс не критикує емпірицизм позитивістської метатеорії, але також наголошує слушність строгої розбудови понять і підтверджень через «докази» та емпіричні факти як ознаки науковості, що відмежовують її (метатеорію) від менш наукових способів аргументації. Попри власну перспективістську епістемологію, що внеможливорює ціннісну нейтральність і незалежність фактів від теорії, він імпліцитно припускає нейтральні факти на рівні онтології. Але при цьому однакові факти вважаються відкритими для різного бачення, через що їх розглядають та інтерпретують по-різному. Водночас Кокс не пов'язує міру досконалості теоретичних побудов суто із їхньою базованістю на певній метатеоретичній перспективі. Шлях до досконалості теоретизування бачиться у його рефлексійності: чим досконаліше теоретизування, тим більше причетні до нього теоретики осмислюють свою метатеоретичну перспективу і здатні піднятися над нею. У цьому та в інших аспектах Зіай простежує імпліцитну вибірково спорідненість метатеоретичних поглядів Кокса з ідеями чільних представників німецької міжвоєнної соціальної філософії [Горкгаймер, 2006; Мангайм, 2008].

У підсумку він пропонує власне узагальнення найважливіших епістемологічних, онтологічних та методологічних припущень у метатеорії неограмшанства (табл. 9.3).

Таблиця 9.3

Узагальнені припущення неограмшанської метатеорії

<i>Епістемологія</i>	<i>Онтологія</i>	<i>Методологія</i>
Слабкий перспективізм: не існує об'єктивних, ціннісно нейтральних знань, знання є відносним і залежить від його перспективи/бачення	=> об'єкт продукування знань не існує незалежно від його суб'єкта	=> аналіз та рефлексія зумовленості продукування знання перспективою/баченням – зокрема свого власного
Конвенційний об'єктивізм: рефлексійні знання є менш відносними	=> факти не є ціннісно нейтральними, а залежать від теорії <=> є ціннісно нейтральні факти	=> відсутність відокремлення фактів від цінностей => відокремлення фактів від цінностей
Емпірицизм: знання ґрунтуються на емпіричних підставах	=> є нейтральні емпіричні факти	=> емпірична перевірка гіпотез як механізм продукування знань
	Антинатуралізм: природний та соціальний світи є об'єктами, які не слід вивчати однаково (через пояснення/розуміння) Конкретні об'єкти: соціальні сили, форми державного та світового порядку як історичні конфігурації матеріальних можливостей, ідей та інститутів	=> історичний аналіз як метод соціальних наук => пошук історичних конфігурацій, а не загальних законів

Примітка: => вказує на логічний висновок з попереднього (наведеного зліва) положення; <=> позначає логічну рівносильність із попереднім положенням.

Джерело: [Ziai, 2010: p. 44].

Кращим методом у межах Коксової онтології та методології Зіай вважає аналіз історичних структур конфігурації матеріальних можливостей, ідей та інституцій, застосований на трьох рівнях – щодо процесу виробництва та соціальних сил, що виникають з нього, щодо форм держави та щодо світових порядків. Форми держави тут інтерпретуються як певні прояви «комплексів держави/суспільства», включно зі сферою громадянського суспільства [Сох, 1996а: р. 126]. На відміну від ортодоксального марксизму, в онтології Кокса «класи» розглядаються не як неминучий результат виробничих відносин, а як відповідні ідентичності, суттєво залежні від колективного досвіду та форми свідомості. Вживаними у неограмшіанській метатеорії є також грамшіанські поняття війни за позиції, пасивної революції, історичного блоку та органічної інтелігенції тощо [Сох, 1996а]. Відтак у найзагальнішому вигляді Зіай окреслює зміст неограмшіанської метатеорії за Коксом таким чином:

«... вона приймає епістемологічний перспективізм, роблячи наголос на аналізі та рефлексії зумовленості продукування знань перспективою у термінах методу. Водночас уникнення релятивізму вможливує припущення, що рефлексія власної залежності від перспективи приводить до підвищення об'єктивності. Між цим перспективізмом і [супутнім] йому емпірицизмом в епістемології та методології існує певна суперечність або принаймні не визначене співвідношення, якщо згідно з перспективістською епістемологією в царині онтології можуть бути знайдені не ціннісно нейтральні, а лише залежні від теорії факти, стає проблематичним вважати спостереження емпіричних фактів центральним механізмом продукування знань» [Ziai, 2010: р. 43].

При цьому Зіай зауважує, що Коксова відмова від натуралізму супроводжується його історицистською онтологією та методологією. Але водночас він наголошує, що у власному емпіричному дослідженні Кокс методологічно артикулює відокремлення фактів від ціннісних суджень і базує свої аргументи на нейтральних фактах. Зіай розглядає цю Коксову позицію як онтологічний наслідок його емпірицизму, діаметрально протилежний імплікаціям його ж перспективізму. Таке послаблення епістемологічного перспективізму через несумісне з ним онтологічне припущення нейтральних фактів дає підстави Зіаю констатувати слабкий перспективізм, пов'язаний з конвенційним об'єктивізмом, що приписує вищий ступінь об'єктивізму рефлексійному знанню.

9.3. Варіації феміністського метатеоретизування

Сукупність феміністських підходів у дослідженнях міжнародних відносин, за спостереженням А. Зіая, вирізняється гетерогенністю теоретичних та методологічних позицій. Передусім він зосереджується на аналізі феміністського підходу С. Енлоу, яка досліджувала гендерні відносини у перебігу військових конфліктів. Вона виступала проти ігнорування аспекту гендеру, що внеможливило адекватне розуміння реальності міжнародної політики: «... якщо ми використовуватимемо лише звичайний, нечутливий компас, ми, найімовірніше, в кінцевому підсумку картографуємо пейзаж, в якому живуть лише чоловіки...» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 45]). Відтак сенс вбачається в аналізі відносин панування між чоловіками та жінками і зв'язку між особистісною, приватною та міжнародною політичною сферами.

На перший погляд, відтворення гендерних ролей та відповідний розподіл праці в приватній сфері повсякденного життя мало пов'язані з відносинами влади в міжнародному масштабі. Але під феміністським кутом зору традиційні підходи у теоретичному осмисленні міждержавних відносин виглядають як поверхневі. Натомість запорукою досягнення реалістичніших знань про міжнародну політику Енлоу вважає звернення до досвіду жінки як вихідного пункту для теоретизування: «Жінки, як правило, перебувають у кращому становищі, ніж чоловіки, для проведення такого реалістичного дослідження міжнародної політики просто тому, що так багато жінок навчилися порушувати питання про гендер, розуміючи, як діють державна та приватна влада» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 46]). Припускається, що жіночий досвід гендерноспецифічних відносин влади, а отже, опосередковано, теоретизування, що ґрунтуються на цих переживаннях, зумовлюють ліпше становище для того, щоб скласти картину реальності цих відносин. Це припущення більш абстрактно обґрунтовує той аргумент, що знання маргіналізованих і вочевидь менш значущих учасників відносин (жінок) є більш об'єктивним, ніж знання привілейованих учасників (чоловіків). Мабуть, ціна помилки у таких відносинах для слабших учасників вища, ніж для сильніших учасників їх. І ця обставина спонукає слабших і непривілейованих учасників мимоволі бути більш проникливими для уникнення різних негараздів, від яких з більшою ймовірністю страждатимуть переважно вони самі через свою слабкість. Отже, більш проникливе сприйняття реальності непривілейованим учасником асиметричних владних відносин може вилитися у його більш релевантне теоретизування.

Вельми показовим у цьому сенсі є визначення теорії, що його запропонувала Енлоу – як (з її погляду) непривілейована, маргіналізована й менш значуща учасниця соціальних відносин: «Теорія – це рівень пояснювальної генералізації, вищий за партикулярний. ... Теоретизувати означає, що ви зазнаєте перевірки в реальності. ... Теорія є поясненням, і якщо пояснення є хибним, це має дуже серйозні наслідки» [Enloe, 2004: p. 88]. Згідно з інтерпретацією Зіай, теорія у цьому визначенні є поясненням, що абстрагується від конкретного опертя на гіпотези, які підлягають емпіричній перевірці. Реальність як критерій достовірності теорії перевіряє її на самому теоретикові. Це спонукає теоретика бути вельми відповідальним у своєму теоретизуванні. З огляду на ці зауважені вище, а також низку інших моментів Зіай узагальнює найважливіші епістемологічні, онтологічні та методологічні припущення феміністської метатеорії у версії С. Енлоу (табл. 9.4).

На підтвердження цих узагальнень Зіай цитує Енлоу, яка ідентифікує себе як емпірицист і пояснює цю самоідентифікацію своїм бажанням, щоби науковці буквально їхали туди, де можна побачити реальне підтвердження або спростування їхніх припущень [Enloe, 2004: p. 171]. Він зауважує також її (а) застереження щодо есенціалістських та універсалістських теоретичних пояснень, не релевантних складності соціальної реальності, та (б) припущення можливості відокремлення реалістичної теорії від нереалістичної шляхом перевірки їх на фактах, які імпліцитно вважаються ціннісно нейтральними, а також емпіричного розрізнення істинних і помилкових гіпотез. У підсумку Зіай констатує певну позірну схожість поглядів Енлоу з позитивістським розумінням соціальної науки. Але цьому суперечить її думка про однакову істинність різних сприйнять пізнаного феномену під впливом різних поглядів, що засвідчує виразну прихильність її до епістемологічного перспективізму.

Іншу версію засад феміністської метатеорії Зіай спостеріг у працях, присвячених проблематиці міжнародних відносин та глобальної економіки, автором яких є С. Петерсон. Це праці, що зазнали сильного ідейного впливу конструктивістської та постструктуралістської думки і вирізняються гострою критикою позитивізму та артикульованими претензіями на розроблення альтернативної йому постпозитивістської методології. Зокрема, Петерсон пропонує власне визначення постпозитивізму:

«Взагалі я використовую термін “постпозитивізм” для позначення спрямованої проти засад (antifoundational) критики, що розуміється як відмова від “есенціалістської” об’єктивістської метафізики. (Остання постулює аісторичну “об’єктивну реальність”, незалежну від “суб’ек-

Таблиця 9.4

Узагальнені припущення феміністської метатеорії (у версії С. Енлоу)

<i>Епістемологія</i>	<i>Онтологія</i>	<i>Методологія</i>
Конвенційний об'єктивізм: знання маргіналізованих є більш реалістичним	=> об'єкт продукування знань не існує незалежно від його суб'єкта	=> аналіз та рефлексія відповідності продукування знання перспективи/баченню – зокрема свого власного
Слабкий перспективізм: знання відносне й залежить від перспективи/бачення	=> факти не є ціннісно нейтральними, а залежать від теорії	=> відсутність відокремлення фактів від цінностей
Емпірицизм: знання ґрунтується на емпіричних підставах	<=> є ціннісно нейтральні факти	=> відокремлення фактів від цінностей
	=> є нейтральні емпіричні факти	=> емпірична перевірка гіпотез як механізм продукування знання
	Антинатуралізм: природний та соціальний світи не слід вивчати в однаковий спосіб (через пояснення/розуміння)	=> жіночі перспективи/бачення як вихідна точка
	Конкретні об'єкти: владні відносини між чоловіками та жінками	=> виявлення історичних відносин влади, а не універсальних законів => аналіз причинних відношень

Примітка: => вказує на логічний висновок з попереднього (наведеного зліва) положення; <=> позначає логічну рівносильність із попереднім положенням.

Джерело: [Ziai, 2010: p. 47].

тивного” опосередкування та доступну для “обґрунтування” претензій на знання та встановлення засадових смислів.) Ці критики також відкидають категоріальне розрізнення суб'єкт–об'єкт, факт–цінність, теорія–практика та раціональне–ірраціональне, пов'язане з цією метафізикою. Таким чином, постпозитивізм визнає всі претензії на знання соціально (інтерсуб'єктивно) конструйованими (а не “об'єктивно” отриманими через нейтральний метод); немає трансцендентальних (деконтекстуалізованих) підстав для встановлення вимог щодо істинності чи засадових смислів» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 48]).

Як твердить Зіай, у такому разі відкидаються центральні положення позитивістської теорії науки на користь «інтерпретаційного»

погляду на соціальні науки. В цьому руслі Петерсон обґрунтовує та використовує метафору «лінзи» як своєрідного уявного оптичного інструменту, що дозволяє сприймати соціальну реальність, але жодним чином не нейтрально, неспотворено та об'єктивно: «Щоразу, коли ми вивчаємо тему, ми робимо це крізь лінзу, яка обов'язково фокусує нашу увагу в той чи той спосіб. Фільтруючи або “впорядковуючи” те, на що ми дивимось, вона дозволяє нам бачити деякі речі детальніше або точніше, або в кращому співвідношенні з іншими речами» (цит. за: [Ziai, 2010: р. 48]). Відтак об'єктивність вислідів, під якою позитивісти розуміють «позаперспективний погляд», вважається неможливою в соціально конструйованому світі. Зазначена «лінза» фільтрує не лише альтернативи при виборі теми та її інтерпретацій, залежних від певних теорій, й добір фактів у перебігу її розроблення. Петерсон деталізує особливості «механізму» фільтрувальної та обмежувальної дії «лінзи»:

«Але це (бачення крізь одну лінзу. – А.З.) неминуче має місце за рахунок бачення інших речей, які виявляються поза фокусом – відфільтрованими – кожною конкретною лінзою. ... Образи, або лінзи, які ми використовуємо, мають важливі наслідки, оскільки вони структурують те, що ми... здатні “бачити”... Фільтруючи наші способи мислення та впорядковуючи досвід, категорії та образи, на які ми спираємося, формують нашу поведінку, а отже, світ, в якому ми живемо... Ми забуваємо, що наша конкретна упорядковувальна, або смислова система – це вибір серед багатьох альтернатив. Натомість ми схильні вважати, що ми бачимо “реальність” радше такою, як вона “є”, а не як наша культура, дисципліна чи відображення інтерпретує чи “картографує” реальність» (цит. за: [Ziai, 2010: р. 48–49]).

Ідеться про те, що «лінзи» (ре)конструюють соціальну реальність. Отже, деякі соціальні об'єкти можуть лишатися непомітними, а деякі натомість ставати виокремленими на тлі загального крізь певні окремішні «лінзи» огляду. Зокрема, з погляду феміністів, таким непомітним для більшості пересічних людей соціальним об'єктом є патріархальний лад, що панує на планеті. Утім, як спостеріг Зіай, Петерсон не відмовляється від ідеї «реальності» та її конкретних вислідів – навіть попри те, що бере це поняття у лапки у своїх концептуалізаціях: «Водночас світ, у якому ми живемо (“реальність”), визначає, які лінзи доступні нам, що ми бачимо крізь них та ймовірність того, що ми використовуватимемо їх у конкретних контекстах» (цит. за: [Ziai, 2010: р. 49]). Петерсон вважає «соціальне конструювання» цього світу вирішальним, а тому абсолютно заперечує незалежність об'єктів продукування знання від його суб'єктів та цінність нейтральності фактів:

«... об'єкти – тобто світ – ми вивчаємо як соціально конструйовані в тому сенсі, що люди/суб'єкти “створюють” смисли і зрозумілість за допомоги взаємного (інтерсуб'єктного) конституювання символів, мови, ідентичностей, практик та соціальних структур. Це не суперечить тому, що фізичний світ не існує незалежно від суб'єктів, але він не має соціального смислу, незалежного від створюваного та “встановлюваного” людською думкою та дією. Носії знання не можуть перебувати “поза” реальністю, яку вони спостерігають, оскільки їхня участь у цій реальності є необхідною умовою для того, щоб спостережуваний об'єкт мав будь-який соціальний смисл. Будучи по-різному визначеними, і суб'єкт, і об'єкт набувають свого значення та зрозумілості через відсилання до їхнього місця в системі смислів (мови та мислення) та владних за своїм змістом соціальних відносин, що охоплюють і контекстуалізують і суб'єкт, і об'єкт. Як наслідок, “абсолютна” об'єктивність – відсутність втручання з боку ціннісно навантаженої суб'єктивності – є безпідставною вимогою» [Peterson, 2003: p. 27].

Останнє речення цього цитованого уривку Зіай інтерпретує як допущення щодо можливості *не-абсолютної* об'єктивності, пов'язаної із ціннісно навантаженою суб'єктивністю. Він вважає, що в цьому контексті Петерсон дистанціюється навіть від конструктивістських підходів, які припускають існування об'єктів знання у своїй дискурсивній будові як таких підстав для певної версії об'єктивності. Передумова цієї об'єктивності бачиться у доступі до деякої безпосередньої (предискурсивної) реальності, що угрунтовує претензії на знання. Але, з погляду Зіая, Петерсон, як і загалом інтерпретативісти, заперечує можливість абсолютної об'єктивності, позаяк наголошує, що не існує фіксованості «значення/смислу» незалежно від участі в опосередкованих соціальних і дискурсивних реальностях. Утім, в цій інтерпретаційній позиції Зіай не вбачає й постулювання абсолютного релятивізму в продукуванні знання. Він зауважує тут радше відмову від бінарного вибору між абсолютною об'єктивністю і абсолютним релятивізмом й деконструкцію такого роду бінарних рамок.

Зіай сумнівається у бездоганності аналізованої феміністської інтерпретаційної аргументації «деякої версії об'єктивності» порівняно з «абсолютною об'єктивністю». Але він відзначив наявність у ній певної форми «відносної» об'єктивності, виразно диференційованої від релятивізму. Зокрема, Петерсон описує цю форму таким чином: «Якщо дихотомії відкидаються, об'єктивність може означати не відсутність суб'єктивності, але якість відношення до неї. Отже, питання полягає в уточненні цього відношення. ... річ не в тому, щоб

відкидати емпіричні дослідження, а втім, щоб наполягати, що вони невіддільні від епістемологічних чи політичних прихильностей» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 50]). Для уникнення цих небажаних дихотомій Петерсон пропонує метод «тріадної аналітики», який передбачає позиціонування та інтеграцію таких складових вимірів соціальної реальності, як:

- 1) ідентичності (суб'єктивність, самовизначення): «хто ми є»;
- 2) системи значень/смыслів (символи, дискурс, ідеології): «як ми думаємо»;
- 3) соціальні практики/інститути (дії, соціальні структури): «що ми робимо».

Як твердить Зіай, такий аналіз робить конкретно феміністським аналіз застосування гендеру як аналітичної, а не емпіричної категорії. І це означає, що дослідження мають фокусуватися не обов'язково на чоловіках і жінках, а передусім – на системі панування на підґрунті привілеїв маскуліності, натуралізації та деградації жіночості. Як зазначає Петерсон: «Через відсортовування підпорядкованого як жіночого – брак агентності, контролю, розуму, навичок чи культури – не лише жінок, але й расово, культурно чи економічно маргіналізованих чоловіків упосліджують, а домінування загалом натуралізується» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 50]). Утім, попри таке увиразнення предметності феміністських досліджень, Зіай нарікає на нез'ясованість зв'язку суб'єктивності та об'єктивності, а також критеріїв «відносної» постпозитивістської об'єктивності, що їх анонсує Петерсон. Спірним тут бачиться постульований взаємозв'язок політичної зумовленості фемінізму та емпіричних досліджень, пов'язаних із незаперечними епістемологічними зумовленостями. Йдеться про наявність політичного виміру у феміністських метатеоретичних підвалинах та емпіричних дослідницьких проектах. Зокрема, Петерсон характеризує феміністські дослідження як деконструкцію андроцентричних категорій, перспектив та методів та реконструкцію гендерно-чутливих теорій на базі досвіду жінки:

«Припущення про досвід чоловіків (точніше, елітних чоловіків) як репрезентацію людського досвіду виникло як систематичне зміщення кодифікованих знань та культурних ідеологій. Деконструкція помилок андроцентричних досліджень виявила – і продовжує виявляти – задане патерном спотворення істинних тверджень про соціальну реальність. ... серйозно сприймати гендер важливо для більш “точних” (реалістичних) претензій на знання... У термінах емпіричної адекватності інклюзія жінок, їхньої діяльності та їхніх способів пізнання генерує більш “наукові” претензії на знання...» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 50–51]).

З реалізацією описаних феміністських пізнавальних претензій пов'язані сподівання на продукування «реалістичніших» наукових тверджень про соціальну реальність. Конкретизовані найважливіші епістемологічні, онтологічні та методологічні складові цих претензій Зіай систематизує у порівняльному контексті як припущення ще однієї версії феміністської метатеорії (табл. 9.5).

Таблиця 9.5

Узагальнені припущення феміністської метатеорії (у версії С. Петерсон)

<i>Епістемологія</i>	<i>Онтологія</i>	<i>Методологія</i>
Перспективізм: об'єктивне, ціннісно нейтральне знання є неможливим, знання є відносним і залежним від перспективи/бачення	=> об'єкт продукування знання не існує незалежно від його суб'єкта та його дискурсивної будови	=> аналіз та рефлексія відповідності продукування знання перспективі/баченню – зокрема свого власного
Подолання дихотомії об'єктивізм–релятивізм, конвенційна об'єктивність у співвіднесенні із суб'єктивністю	=> факти не є ціннісно нейтральними, а залежать від теорії	=> відсутність відокремлення фактів від цінностей
Емпіризм: знання ґрунтуються на емпіричних підставах	=> є емпіричні факти, але вони не вільні від епістемологічної та політичної зумовленості	=> емпірична перевірка гіпотез як механізм продукування знання
	Антинатуралізм: природний та соціальний світи не слід вивчати в однаковий спосіб (через пояснення/розуміння)	=> «тріадна аналітика» співконституювання ідентичностей, систем значень/смислів та соціальних практик/інститутів
	Конкретні об'єкти: гендер як емпірична та аналітична категорія; ідентичності, системи значень/смислів та соціальні практики/інститути	=> деконструкція андроцентричної та реконструкція гендерночутливої теорії, ґрунтованої на досвіді жінок

Примітка: => вказує на логічний висновок з попереднього (наведеного зліва) положення.

Джерело: [Ziai, 2010: p. 52].

Наостанок Зіай констатує, що Петерсон дещо по-різному артикулює метатеоретичні засади феміністського підходу у своїх ранніших та пізніших працях. Зокрема, у ранніших працях ідеться радше про базові припущення феміністського бачення. Але там також постає питання, чи не припускає судження про «спотворені» та «точніші» істиннісні твердження про існування нейтральних емпіричних фактів, які водночас вважаються ніколи не вільними від епістемологічної та політичної зумовленості. Петерсон постулює, але не обґрунтовує задовільно сумісність перспективізму – наголошення вкоріненості претензій на знання у соціальних відносинах та владній динаміці – із порівняльною оцінкою інтелектуальних і нормативних претензій. Зрештою, Зіай зауважує, що у пізніших працях Петерсон вже виявляє рішучий скептицизм стосовно об'єктивності науки, в рамках якої дослідницькі проекти із маскуліністськими упредженнями продовжують сприяти (від)творенню владних відносин із ексклюзивом жінок/жіночого.

9.4. Метатеоретичні засади постструктуралізму

А. Зіай здійснює експлікацію припущень постструктуралістської метатеорії на підґрунті аналізу праць дослідника міжнародних відносин та національної безпеки Д. Кемпбела. При цьому, передусім у порівняльному контексті, зауважуються Кемпбелові трактування позитивістського та постструктуралістського підходів до науки (табл. 9.6).

У трактуванні позитивізму тут увиразнено принципи емпіризму, об'єктивізму та натуралізму. Натомість із трактування постструктуралістської перспективи уявнюється констатація далекого відхилення її від зазначених позитивістських принципів. Зокрема, для Кемпбелової версії структуралізму характерні: а) відмова від аналізу причинностей і перевірка гіпотез застосовно до емпіричної реальності; б) наголос на політичних наслідках різних епістемологічних підвалин; в) уникнення пошуків кращого співвідношення між думкою і світом, мовою і предметом, висловлюванням і фактом.

Кемпбел вважає, що соціальна реальність може бути досяжною для вивчення й осягатися суто через мову: «існування світу буквально немислиме поза мовою та нашими традиціями інтерпретації» (цит. за: [Ziaï, 2010: р. 53]). Утім, його наступна деталізація цього твердження є дещо неоднозначною. Зіай зауважує, що в одному

Позитивістський та постструктуралістський підходи до науки
(за викладом Д. Кемпбела)

<i>Позитивістський підхід</i>	<i>Постструктуралістський підхід</i>
«По-перше, епістемологічний реалізм: думка про те, що є зовнішній світ, існування та значення якого не залежать від того, що робить спостерігач. По-друге, припущення про універсальну наукову мову: уявлення про те, що цей зовнішній світ можна описати мовою, яка нічого не передбачає, що дає змогу спостерігачеві залишатися відстороненим і неупередженим. По-третє, кореспондентна теорія істини: спостерігач може фіксувати факти світу [у твердженнях], які є істинними, якщо вони відповідають фактам, та хибними, якщо не відповідають» [Campbell, 2007: p. 208].	«Всупереч твердженням епістемологічного реалізму, я стверджую, що позаяк розуміння передбачає репрезентації незнаного у термінах знаного, ми завжди залишаємось у невідплатному боргу перед інтерпретацією, тобто ніщо не лишається поза дискурсом. На відміну від нарративно побудованої історіографії, я використовую режим історичної репрезентації, який свідомо приймає перспективу/бачення. І всупереч логіці пояснення, я використовую логіку інтерпретації, яка визнає неможливість каталогізації, обчислення та уточнення “справжніх причин”, а натомість переймається розглядом явних політичних наслідків надання переваги одному способу репрезентації над іншим» [Campbell, 2007: p. 219].

випадку Кемпбел твердить про неможливість відокремлення дискурсивного від екстрадискурсивного і вимагає «відмови від опозиції думка/реальність», тобто від концепції двох такого роду відокремлених сфер через відсутність можливості розрізнення їх. Натомість в іншому випадку Кемпбел чітко визнає «важливі розрізнення між лінгвістичними та нелінгвістичними феноменами» (цит. за: [Ziai, 2010: p. 53]). Ще одне зауваження Зіяя стосується невизначеності Кемпбелової метатеоретичної позиції у контексті дихотомії об'єктивізм/релятивізм. В одному випадку Кемпбел дає підстави ідентифікувати себе як релятивіста, коли твердить, що не окреслює повну, закінчену картину реальності, а вказує на неоднорідність можливих перспектив її, чим ставить під сумнів навіть такого роду власну перспективу. В іншому випадку він категорично заперечує можливість ідентифікації себе як релятивіста:

«Нам потрібно вийти за межі об'єктивізму та релятивізму. Нам потрібно розробити способи інтерпретації, які дають змогу

судити про соціальні та політичні питання ... погоджуючись, по-перше, що такі судження не можуть спиратися на твердження про існування зовнішньої реальності, по-друге, такі аргументи не можуть бути обмежені посиланням на дихотомії, такі як факт/цінність або об'єктивне/суб'єктивне» [Campbell, 2007: р. 211].

Наслідком такого епістемологічного перспективізму Зіай вважає провокацію центрального питання: як розв'язати суперечність між конкурувальними наративами чи побудовами щодо реальності, якщо не перевіряти їх на емпіричній реальності? Кемпбел вважає, що розсуд між цими зауваженими альтернативними претензіями належить здійснювати відповідно до їхнього етико-політичного змісту: «наративи слід оцінювати в термінах взаємовідносин з Іншим, які вони втілюють», позаяк цей «етичний імператив» уможливило «потенційну базу для оцінювання та зважування конкурувальних інтерпретацій наративу» (цит. за: [Ziai, 2010: р. 54]). Утім, і тут спостерігається певна амбівалентність. У власних Кемпбелових дослідженнях наявні часті посилання на емпіричні дані у формі документів або досвіду. Але, попри ґрунтування власної аргументації на емпіричних даних, Кемпбел не вважає її релевантною у розв'язанні суперечностей між протилежними побудовами щодо реальності. Проте це не завадило Зіаю твердити про «слабкий емпірицизм» Кемпбелового постструктуралізму.

Водночас він зауважує низку інших ключових тверджень Кемпбела щодо постструктуралістського підходу. Зокрема, йдеться про наголос на фокусуванні постструктуралізму: а) на соціальному конституюванні значення/смыслу; б) на лінгвістичному конструюванні реальності та історичності знання; в) на конституюванні суб'єктів через «владні дії»; г) на зверненості до природничих наук [Campbell, 2007: р. 215]. Головна мета цього підходу – «продемонструвати, що те, що ми вважаємо реальним, позачасовим та універсальним..., є продукованим через встановлення форми порядку» [Campbell, 2007: р. 218]. Таким чином, йдеться про прагнення «денатуралізувати» усталені дослідницькі перспективи та створити власну нетривіальну перспективу: «Реполітизуючи панівні уявлення, постструктуралістські аналізи привертають увагу до інклюзій та ексклюзій, які беруть участь у продукуванні того, що видається природним, непохитним та позачасовим, і стверджують, що політична дія, яка впливає з натуралізованих уявлень, може здійснюватися по-різному» [Campbell, 2007: р. 225]. Конкретизовані епістемологічні, онтологічні та методологічні засади цього підходу було систематизовано як припущення постструктуралістської метатеорії (табл. 9.7).

Узагальнені припущення постструктуралістської метатеорії

<i>Епістемологія</i>	<i>Онтологія</i>	<i>Методологія</i>
Перспективізм: об'єктивне, ціннісно нейтральне знання є неможливим, знання є конвенційним і залеж- ним від його перспек- тиви/бачення	=> об'єкт продукування знання не існує неза- лежно від його суб'єкта та його дискурсивної будови	=> аналіз та рефлексія відповідності продуку- вання знання перспек- тиві/баченню – зокрема свого власного
Подолання дихотомії об'єктивізм–релятивізм	=> факти не є цінніс- но нейтральними, а є залежними від теорії	=> відсутність відо- кремлення фактів від цінностей => судження щодо теорій відповідно до їхнього етико- політичного змісту
Слабкий емпірицизм: знання базуються, зокрема, на емпіричній підставі, але остання не є релевантною для судження щодо конку- ривальних побудов	=> існують емпіричні факти, але вони є залеж- ними від теорії і не є вільними від епістемо- логічної та політичної зумовленості	=> емпіричні факти не застосовують для винесення суджень щодо теорій
	Натуралізм: природний та соціальний світи слід вивчати однаково (розуміння) Конкретні об'єкти: стани, поняття та іден- тичності як ефект пер- формативних практик репрезентації	=> аналіз практик репрезентації, їхньої контингентності, їхнього політичного змісту та механізмів ексклюзії

Джерела: [Ziai, 2010: p. 56].

У підсумку можна констатувати, що позитивісти безапеляційно претендували на тотальне запровадження власної чіткої емпіричної програми досліджень та перевірки ретельно розроблених гіпотез. Постпозитивісти відповідали на ці претензії оскарженням «позитивістського епістемологічного консенсусу» загалом у вигляді визна-них критеріїв науковості – об'єктивізму, раціоналізму, емпірицизму,

натуралізму та ціннісної нейтральності, на підставі яких артикулюються положення позитивістів. Тобто вони вважали неприйнятним для себе не саме емпіричне дослідження взагалі, а лише його провадження за позитивістськими лекалами.

9.5. Епістемологічна гетерогенність соціальних наук

Метатеоретичне розмаїття, спостережене А. Зіаєм у дослідженнях міжнародних відносин, значною мірою подібне до спостережуваного раніше у соціології. Зокрема, Дж. Ритцер, Ш. Жао та Дж. Мерфі виокремлювали на початку ХХІ століття чотири соціологічні метатеоретичні напрями – позитивістський, герменевтичний, критичний і постмодерністський (див. нарис 1, підрозд. 1.3). Неограмшанську метатеоретичну перспективу в дослідженнях міжнародних відносин, що фокусується на гегемонії та структурній владі, можна розглядати як аналог або різновид критичного напрямку в соціологічному метатеоретизуванні. А постструктуралістську метатеоретичну перспективу, зосереджену на дискурсному аналізі та конституюванні ідентичностей, – відповідно як аналог або різновид герменевтичного напрямку.

Слушність цих аналогій підтверджує сучасний досвід вивчення епістемологічних засад соціології. Зокрема, Дж. Міхальські у своєму емпіричному дослідженні епістемологічного розмаїття в сучасній канадській соціології спирається на узагальнену типологію епістемологічних підходів у соціальних науках загалом (табл. 9.8).

Епістемологічні припущення трактуються як складові метатеоретичних припущень (див.: нарис 4, підрозд. 4.1 та 4.2). Відтак у цьому разі можна вести мову про епістемологічні характеристики відповідних метатеоретичних підходів у соціальних науках. Серед цих характеристик виокремлено онтологічні припущення, природу дійсних емпіричних доказів, пояснювальну логіку, оцінку істинності тверджень, обґрунтування проведення досліджень та роль людських цінностей у дослідженнях. За цими критеріями типологізовано п'ять епістемологічних підходів – позитивістський, інтерпретаційний, критичний, феміністський та постмодерністський. Ця типологія за своїм складом типів змістовно цілком охоплює згадані вище типології метатеоретичних перспектив (А. Зіай) або напрямів (Дж. Ритцер, Ш. Жао та Дж. Мерфі).

Типологія епістемологічних підходів у соціальних науках

Таблиця 9.8

Характеристики	Підходи			
	Позитивістський	Інтерпретаційний	Критичний	Феміністський
Глобальне(-1) або структурає(-1) онтологічне(-1) припущення	Що пересує нам у своєму існуванні, незалежна реальність із ретуглярностями, які слід відкрити	Плинне соціальне життя, конструюване й уможовлене із відношеного досвіду та відображення	Реалістичний, діагностичний підхід до можливих шарів реальності як підрунті	Еволюрна динаміка формус будову реальності та відноних відносин; місце знавця виражають унікальні реальності
Принцип емпіричних або «фактуальних» доказів	Інтерсуб'єктивна домовленість незалежних спостережлив; зовнішні дані існують як такі, що підлягають оцінюванню	Соціальні значення/сенси актуалізуються як необхідні для розуміння людських взаємодій та контекстів	Багато форм знання та свідомості, інтерсуб'єктивних і таких, що обслуговують різні інтереси	Усі знання мають соціальний характер, заданий, а потім опосередковуваний текстами
Пояснювальна логіка	Немотивована або дедуктивно-номологічна, щоб уможливити факти та врахувати патерни	Описова, з ілюстративними, інтерпретаційними оцінками життя, вкорінених у смислових / значеннєвих структурах	Прескриптивна, або поєномовальна / «івангентна» критика наявних умов, що надають можливості	Рефлексійна критика гендерних, опосередкованих відносин, яка звільняє та надає можливості
Оцінювання достеменності конкуруювальних претензій на істинну	Перевірка теорії на очевидних фактах для попередньої фізифікації або верифікації претензій	Інтерпретація претензій на істинну через розуміння та уявлення з дієвими	Практика, або ефективність застосування знання для зміни соціального світу та зменшення пообієння	Валідація знання залежить від точки зору; уявлення з конкретним досвідом
Основна причина або головна мета проваєлення досліджень	Відкрити та пояснити варіанти у спостережуваних паттернах поведінки через причинні закони	<i>Verstehen</i> , або емпіричне розуміння індивідуальних суб'єктивних і смислових/значеннєвих структур	Демістифікувати й розкрити реальність для розширення можливостей та звільнення тих, хто пригноєлений	Розширення можливостей для трансформатї патріархату; набуття знання, щоб сприяти умовам, що сприяють пообієнню
Роль цінностей у проваєленні досліджень	Дотримуватись вільної від цінностей позиції, прийнятної в контексті проваєлення досліджень	Підтримувати ціннісно-нейтральну позицію як оптимальну; моральний релятивізм	Ціннісно-заявлязоване, спрямованість на досягнення соціальної справедливості; цінності надають смисл усім аспектам дослідження	Ціннісний нейтралітет не є ani можливий, ani бажаний; центральними є феміністичні цінності
Основні джерела	Лазарфельд і Розенберт (1955), Гашпель (1965), Гомає (1967), Г'юз (1980)	Гусерль (1960), Бертер і Лукман (1966), Шюц (1967), Гелє (1991)	Кордаєс і Роуч (1971), Браскар (1975), Гелд (1980), Кар і Кеміє (1986)	Гардінг (1980), Алкоф і Потер (1993), Дево (1999), Коліна (2000)
				Рорт (1979), Лютар (1984), Сілман (1994), Фруко (1998)

Джерело: [Michalski, 2016: p. 530].

Згідно з критеріями типологізації (табл. 9.8), (мета)теоретики, що дотримуються позитивістської епістемології, можуть намагатися реалізовувати радикально відмінні аналітичні та пояснювальні стратегії. Попри це їхньою спільною рисою вважається розроблення кількісно оцінюваних тверджень і таких, що підлягають перевірі, причинних моделей для вивчення соціальної поведінки. Серед чільних представників цього напрямку Дж. Міхальські відзначає Дж. Коулмена із його версією теорії раціонального вибору.

Інтерпретаційний підхід має на меті не причинно-наслідковий пояснення людського життя, а поглиблення та розширення знання про те, чому суспільне життя сприймається й осмислюється індивідами саме так, як це відбувається насправді. Замість того, щоб пояснювати об'єктивні й екстернальні зразки поведінки індивіда, (мета)теоретики-інтерпретативісти наголошують герменевтичні аспекти людського становища та важливість вивчення значень/смислів, що вможливають соціальне конструювання реальності. Ці дослідники за допомоги різних видів доказів вдаються до логічної артикуляції детальніших та глибших наслідків життєвого досвіду індивідів. При поясненні соціальних дій вони досліджують знакові системи та значення/сенси, що їх індивіди надають своїй поведінці.

Критичний підхід розгортався на підґрунті марксизму та критики капіталізму, натхненної цілями людського визволення. Його представники часто поділяють реалістичний погляд на природу реальності, але підкреслюють занадто глибокі й часто приховані структури влади, що суперечать поверхневим реаліям. Головна увага спрямовується на підструктури або економічні базиси суспільства, які формують свідомість та суб'єктивність, зумовлюються панівною інституціональною логікою та легітимуються через нові структури домінування. З цього погляду, заперечується розмежування фактів і цінностей. Водночас нерелевантними вважаються епістемологічні позиції, які не дають підстав для оцінки наукових доказів з огляду на моральні міркування, що стосуються практики. Фундаментальні засади критичної (мета)теорії передбачають іманентну критику чинних соціальних порядків як засіб оприявлення соціальних суперечностей, пропонування дієвих кроків щодо реалізації можливих емансипативних соціальних змін та досягнення соціальної справедливості для пригноблених чи безправних груп.

У межах феміністського підходу ключовим онтологічним аспектом є гендерна проблематика, наголос на жіночому досвіді та вико-

ристання гендеру як аналітичної категорії. Водночас в епістемологічній площині, залежно від нюансів різних дослідницьких стратегій, він виявляє чимало прямих емпіричних, контекстуальних та нормативних паралелей із критичним та інтерпретаційним підходами. Здебільшого феміністські епістемологічні рамки акцентують важливість етичних та політичних цінностей у формуванні епістемічних практик та інтерпретації доказів.

Постмодерністський підхід характерний ревізією погляду на науку як кінцевого арбітра соціальної реальності та відмовою від епістемічної привілейованості дискурсу сцієнтизму. Його представники наголошують одночасне існування низки однаково справедливих конкуруювальних концептуальних дискурсів, що через наративи репрезентують інтелектуальні, моральні та політичні погляди їх учасників, закорінені в партикулярних цінностях і традиціях.

Таким чином, здійснений огляд дає підстави твердити, що соціології та супутнім соціальним наукам наразі бракує домінантної епістемології, загальної теорії та метатеорії загалом. Передусім відсутні виразно визначені спільні для всіх критерії, за якими універсальні твердження про наукову істину можуть бути встановлені як відмінні від ненаукових тверджень. Різні групи, які заявляють, що займаються соціальною наукою, дотримуються відмінних поглядів на природу останньої. Частина їх продовжує вважати науку об'єктивним і безперечним поглядом на соціальну реальність. Натомість інша частина бачить у науці ніщо інше, як певний різновид літературного жанру, що задовольняє їхні потреби у креативності. Ще одна частина претендентів на статус науковців трактує науку як соціально сконструйовану раціональну ідеологію, що репрезентує інтереси певної соціальної групи та сприяє їх втіленню.

Відтак неабиякі зусилля метатеоретиків, спрямовані на подолання концептуальної, епістемологічної та методологічної фрагментації соціології, поки не мають істотних успіхів. Із плином часу концептуальна, епістемологічна та методологічна гетерогенність соціології лише зростає. Ця обставина актуалізує пошуки синтезу або, щонайменше, певної взаємодоповняльності наразі наявних альтернативних метатеорій. Питання про можливість подолання наявної глибокої теоретичної й метатеоретичної гетерогенності залишається відкритим.

Джерела

- Вебер, М. (1998). Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 264–309). Київ: Основи.
- Горкгаймер, М. (2006). *Критика інструментального розуму*. Київ: ППС-2002.
- Гіденс, Е. (1999). *Соціологія*. Київ: Основи.
- Йоас, Х., Кнебль, В. (2011). *Соціальна теорія. 20 введних лекцій*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кутуєв, П. (1995). Класична соціологія і сучасна соціальна теорія. *Філософська і соціологічна думка*, 1/2, 68–87.
- Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Київ: Дух і літера.
- Antley, M.V. (2010). Toward a Metatheoretical Integration of Developmental Paradigms. *Integral Review*, 6 (3), 175–189.
- Campbell, D. (2007). Poststructuralism. In: T. Dunn, St. Smith, M. Kurki (Eds.), *International Relations Theories: Discipline and Diversity* (pp. 203–228). Oxford: Oxford University Press.
- Cox, R. (1986). *Production, Power and World Order. Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.
- Cox, R. (1996a). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. In: R. Cox, *Approaches to World Order* (pp. 124–143). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox, R. (1996b). Realism, Positivism and Historicism. In: R. Cox, *Approaches to World Order* (pp. 49–59). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox, R. (1996c). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. In: R. Cox, *Approaches to World Order* (pp. 85–123). Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, M.G. (2013). Towards an Integral Meta-Studies: Describing and Transcending Boundaries in the Development of Big Picture Science. *Integral Review*, 9 (2), 173–188.
- Edwards, M.G. (2014). Misunderstanding Metatheorizing. *Systems Research and Behavioral Science*, 31 (6), 720–744.
- Enloe, C. (2004). *The Curious Feminist. Searching for Women in a New Age of Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Fathi, K. (2010). Metatheory Building in Dialogical Conflict Solutions: Conceptual Advice Using the Conflict Transformation Approach of Galtung, Conflict Management by Glasl and the Integral Approach of Wilber. *Integral Review*, 6 (3), 121–163.
- Frauley, J. (2017). Synoptic Vision: Metatheory, conceptualisation, and critical realism. *Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie*, 42 (3), 293–324.

McGregor, S.L.T. (2009). Integral metatheory: Beyond specializations, theoretical pluralism and conventional metatheory. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 38 (2), 142–157.

Michalski, J.H. (2016). The epistemological Diversity of Canadian Sociology. *Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie*, 41 (4), 525–556.

Peterson, V.S. (2003). *Rewriting Global Political Economy. Integrating Productive, Reproductive and Virtual Economies*. London: Routledge.

Poonamallee, L. (2010). Advaita (Non-dualism) as Metatheory: A Constellation of Ontology, Epistemology, and Praxis. *Integral Review*, 6 (3), 190–200.

Ramoglou, S.E. (2010). Metatheories and Organizational Theory: A Pragmatic Response to Metatheoretical Uncertainty. *Integral Review*, 6 (3), 23–35.

Stein, Z. (2010). On the Normative Function of Metatheoretical Endeavors. *Integral Review*, 6 (3), 5–22.

Smith, St. (2007). Introduction: Diversity and Disciplinarity in International Relation Theory. In: T. Dunn, St. Smith, M. Kurki (Eds.), *International Relations Theories: Discipline and Diversity* (pp. 1–12). Oxford: Oxford University Press.

Wallis, S.E. (2010a). Toward a Science of Metatheory. *Integral Review*, 6 (3), 73–120.

Wallis, S. (2010b). Emerging Perspectives of Metatheory and Theory: A Special Issue of *Integral Review*. *Integral Review*, 6 (3), 1–4.

Ziai, A. (2010). Post-positivist metatheory and research in International Relations: A comparison of neo-gramscian, feminist and post-structuralist approaches. *Hamburg review of social sciences*, 5 (1), 32–61.

Нарис 10

МЕТАПАРАДИГМАЛЬНА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ*

Метапарадигмальна структура соціології не може бути успішно розглянута без осмислення відповідних історико-теоретичних передумов. Широка панорама складного процесу формування і зміни соціологічного знання, чутливого до викликів часу, сприймається як те загальне тло, що охоплює виникнення, домінування і спад усіх без винятку парадигмальних побудов соціології. Таким чином, необхідним залишається подальший розвиток рефлексійної перспективи, яка виводить за межі внутрішньопарадигмальної систематизації соціологічних пошуків. Така перспектива покликана забезпечити виконання інтегративної епістемологічної функції через зміцнення історичних, методологічних і загальнотеоретичних підстав мета-соціології.

10.1. Типологізація соціологічного знання: світовий досвід

На сьогодні сформувалося кілька позицій в інтерпретації й типологізації масштабного процесу трансформації соціологічного знання. Так, цей процес трактують з погляду взаємозв'язку його теоретичної та практичної, фундаментальної та прикладної складових. Незважаючи на позірну очевидність комплементарності цих сегментів, у соціології тривалий час спостерігається неузгодженість не тільки між теорією і практикою, а й між мікро- і макropідходом. Одним із перших конструктивних компромісів щодо цього стали теорії середнього рівня Р. Мертона, після якого на справжній тренд перетворилися спроби розв'язання проблеми мікро-макросинтезу**. Приблизно з 1970-х років почалося поступове викорінення поширеного протиставлення фундаментальних «соціологічних ди-

---

* Автор нарису: А. Мельніков.

** Однією з найвідоміших праць у цій царині стала колективна монографія 1987 року під назвою «Мікро-макрозв'язок» [Alexander et al., 1987]. Також див.: [Krause, 2013; Wagnier, 1964; Wiley, 1988].

лем» (П. Штомпка) об'єктивізму і суб'єктивізму, номіналізму і реалізму, структури і дії, й дедалі більшої популярності набували ідеї «багатомірної» соціології (Дж. Александер) та «інтегрованої парадигми» (Дж. Ритцер). У цьому ж ключі утверджувалися принципи нерозривності соціальної статичності і динаміки, що уявлялося в появі таких понять, як «фігурація» (Н. Еліас), «комунікативна дія» (Ю. Габермас), «структурація» (Е. Гіденс), «габітус» (П. Бурдьє), «морфогенез» (М. Арчер). Поступово почали стиратися відмінності між метасоціологічним, методологічним і власне соціологічним типами знання. У певному значенні це пояснюється зростанням впливу різних неklasичних концепцій рефлексійної соціології (Дж. О'Ніл, А. Гоулднер, П. Бурдьє) і впливом якісних підходів, які утверджують принцип обов'язкової експлікації суб'єктивного досвіду соціолога в дослідницькому процесі або, ширше, – розгляду соціології в контексті соціальної дійсності, що перевершує її*. Поява і зміцнення якісних підходів привели до спроб їх синтезу з кількісними напрямками, підтвердженням чого останніми роками став активний розвиток так званих змішаних (*mixed*), або мультиметодологій і мультиметодів [Morgan, 2014; Teddlie, Tashakkori, 2009]. Нарешті, дедалі частіше стали прикладати зусилля з інтеграції наукової й соціоінженерної діяльності в рамках публічної та клінічної соціології, методів інтервенції, соціоаналізу та дослідження-дії (*action-research*). Така логіка потенційного взаємозв'язку і взаємопроникнення всіх типів соціологічного знання є загальноновизнаною на сучасному етапі розвитку соціології й розгортається за умов ще масштабнішого процесу міждисциплінарного метанаукового синтезу.

Осмилення тенденцій всебічної інтеграції соціологічного знання ускладнюється із включенням у його систему координат типології, ґрунтованої на часовому критерії. Найзагальніша схема періодизації історії соціології містить класичний і сучасний етапи, кожен з яких можна поділити на ранні та пізні стадії [Зборовский, 2003; Култыгин, 2000]. Виникнення сучасної соціології найчастіше відносять до середини ХХ століття, а іноді навіть до 1920-х років. Відрізок пізньої сучасності, безпосередньо наближений до теперішнього часу, позначається як новітній період історії соціології, а позначення його нижньої межі варіює між 1940-ми й 1990-ми роками, з найчастіше повторюваною позначкою на рівні 1960–1970-х років. Збільшення складності соціологічного знання, пов'язане з додаван-

---

* У кількісній соціології віднедавна використовують аналогічні поняття мета- або параданих, під якими розуміють інформацію про процедуру й контекст проведеного опитування [Сидоров, 2017].

ням критерію періодизації, пов'язане з необхідністю додаткового зіставлення хронології зі змістовими чинниками, що охоплюють поряд із зазначеною проблематикою багатовимірності знання питання методології та методів історико-теоретичного аналізу. До основних одиниць такого аналізу належать окремі видатні персоналії, теорії та парадигми, наукові школи та професійні організації. При цьому саме парадигми є одним із найзагальніших, структуроутворювальних елементів, що їм підпорядковується певна сукупність понять, категорій, концепцій і теорій.

Як відомо, термін «парадигма» в його сучасному розумінні набув поширення завдяки американському філософові науки Т. Куну, який розумів під ним систему загальноновизнаних у науковому співтоваристві принципів, що сприймаються як модель дослідницької діяльності. Вводячи цей термін, Кун більше орієнтувався на природничі науки, тому з його перенесенням у соціологію виникли труднощі, вкорінені ще в неокантіанській дискусії про відмінність наук про природу від наук про дух (культуру), внаслідок чого їхні предмет і метод фундаментально різняться. Соціологія не може відмовитися від методології *Geisteswissenschaften*, оскільки вона вивчає не тільки об'єктивні параметри соціального, а й їхній ціннісно-смысловий, конструктивістський вимір. Цей аспект надав соціологічному трактуванню поняття парадигми те специфічне значення, яке з часом виразилося в констатації поліпарадигмальної природи соціологічного знання. Суперечки щодо визначення і співвідношення різних соціологічних парадигм зумовили виникнення поняття метапарадигми, що об'єднує групу близьких парадигм на підставі деяких генералізувальних положень. Так, на відміну від визначення Куна, соціологічна специфіка понять парадигми й метапарадигми передбачає одночасне й непідпорядковане співіснування кількох систем вихідних настанов, які є моделлю дослідницької діяльності, але не для всієї наукової спільноти, а для певної її частини. При цьому стверджують, що поліпарадигмальність соціології не обов'язково означає її незрілість, передпарадигмальний або кризовий стан, як вважав Кун. Вона може бути пов'язана із зазначеною суб'єктивістської особливістю наук про дух, а також рівнем складності соціальної реальності. Однак така перспектива криє в собі небезпеку захоплення соціологічного агностицизму і, отже, здатна призвести до заперечення наукового статусу соціології. До обговорення цієї теми вже неодноразово зверталися не тільки постмодерністи й різні прихильники «смерті суб'єкта», «кінця соціального», «антисоціології», а й багато інших, в тому числі українські дослідники [Головаха, 2013; Коллінз, 2002;

Тарасенко, 2004; Boudon, 1988; Mouzelis, 1995; Turner, Turner, 1990; Cole, 2001].

Тема поліпарадигмальності з'явилася на порядку денному соціології ще наприкінці 1960-х років і відтоді аж ніяк себе не вичерпала. Суть величезної кількості дискусій на цю тему можна узагальнити в рамках проблеми типологізації парадигм і можливості поліпарадигмального синтезу. Так, американський учений Т. Вілсон одним із перших запропонував вирізняти в соціології нормативні й інтерпретативні парадигми, чим фактично відтворив неокантіанські ідеї [Wilson, 1970]. Найбільшої популярності набула типологізація Дж. Ритцера, який диференціював парадигми соціальних фактів, соціальних дефініцій, соціальної поведінки і на цій підставі запропонував так звану інтегровану соціологічну парадигму [Ритцер, 2002; Ritzer, 1981]. Ритцер дав одну з найрозгорнутіших характеристик парадигми в соціології, згідно з якою ця парадигма являє собою «... фундаментальний образ дослідницького предмета в рамках науки» і «... слугує для визначення того, що належить вивчати, які питання слід порушувати, якою має бути їх постановка і якими правилами треба керуватися в разі інтерпретації отриманих відповідей. Парадигма – це наймасштабніша одиниця консенсусу в межах науки, й вона слугує для диференціації однієї наукової спільноти (або частини спільноти) від іншої. Вона узагальнює, визначає і співвідносить зразки, теорії, методи й інструменти, які в ній існують» [Ritzer, 1975: р. 157]. Спираючись на ідеї Дж. Гурвіча, Ритцер здійснив взаємонакладання континуумів «мікро–макро» і «суб'єкт–об'єкт» (табл. 10.1), на підставі чого утворилася чотирирівнева схема метатеоретичного аналізу, що складається з різних поєднань полярних значень континуумів.

За критерієм досягнутого результату Ритцер виокремлює три типи метатеорій: 1) вивчення теорії для її глибшого розуміння; 2) вивчення теорії для створення нової теорії; 3) вивчення теорії для її узагальнення. Описуючи три головні соціологічні парадигми, він трактує їхню структуру як таку, що складається зі зразка (відомий соціолог та його праці), предмета досліджень, методу і теорій. Інтегрована парадигма Ритцера не заперечує плюралізму, а навпаки, закликає до розроблення нових парадигмальних напрямів, здатних доповнити й удосконалити наявне різноманіття.

Схожу на підхід Ритцера типологію парадигм запропонували британські спеціалісти із соціології організацій Г. Барел і Г. Морган [Burrell, Morgan, 1979]. На перетині шкал свобода–детермінізм і суб'єктивність–об'єктивність вони отримали чотири типи знання,

Схема метатеоретичного аналізу (Дж. Ритцер)

	<i>Об'єктивне</i>	<i>Суб'єктивне</i>
<i>Макро</i>	Макрооб'єктивне <i>суспільство, закон, бюрократія, архітектура, тех- нологія і мова</i>	Макросуб'єктивне <i>культура, норми і цінності</i>
	Парадигма соціальних фактів <i>соціологізм Е. Дюркгайма, структурний функціоналізм, теорії конфлікту, теорії систем</i>	
<i>Мікро</i>	Мікрооб'єктивне <i>моделі поведінки, дії і взаємодії</i>	Мікросуб'єктивне <i>сприйняття, переконання; різні грані соціального конструювання реальності</i>
	Парадигма соціальної поведінки <i>біхевіоризм Б. Скінера, поведінкова соціологія, теорії обміну</i>	Парадигма соціальних дефініцій <i>соціологія розуміння М. Вебера, теорія дії, символічний інтераціоналізм, феноменологія, етнометодологія, екзистенціальна соціологія</i>

до яких належать функціоналістська, інтерпретативна, радикально-гуманістична й радикально-структуралістська парадигми. Квадранти Барела–Моргана побудовані на підставі п'яти критеріїв, що відображають фундаментальні соціологічні дилеми об'єктивізму і суб'єктивізму (табл. 10.2). Онтологічний критерій, що порушує питання про можливість існування соціальної реальності поза індивідуальною свідомістю, породжує дихотомію номіналізм–реалізм. Епістемологічний критерій виявляється у протистоянні позитивізму й антипозитивізму, а також двох пізнавальних стратегій, які підкреслюють, відповідно, зовні спостережувану, об'єктивну поведінку і прямий суб'єктивний досвід. Методологічний критерій покликаний ідентифікувати знання з погляду використання номотетичного або ідіографічного методу. Критерій, що розкриває проблему природи людини, дає змогу визначити дихотомію волюнтаризму й детермінізму. Нарешті, критерій природи суспільства належить до позицій порядку (статичності) та конфлікту (зміни, динаміки).

Таблиця 10.2

Критерії типологізації соціологічних парадигм (Г. Барел і Г. Морган)

<i>Критерій</i>	<i>Суб'єктивістський підхід</i>	<i>Об'єктивістський підхід</i>
<i>онтологія</i>	номіналізм	реалізм
<i>епістемологія</i>	антипозитивізм	позитивізм
<i>природа людини</i>	волюнтаризм	детермінізм
<i>природа суспільства</i>	динаміка/конфлікт	статика/порядок
<i>методологія</i>	ідіографічна	номотетична

Серед нових типологій у західній теорії можна назвати якісний міждисциплінарний підхід американської дослідниці І. Лінкольн та її колег [Lincoln, Lynham, Guba, 2011]. Вони називають п'ять базових парадигм – позитивістську, постпозитивістську, критичну, конструктивістську та кооперативну. На їхню думку, парадигма є сукупністю граничних уявлень, сконструйованих принципів, що визначають дії та світогляд дослідника. В основі типологізації виділяють такі критерії, як етичні/аксіологічні, епістемологічні, онтологічні, методологічні. Хоча автори враховують наслідки постмодерністського впливу на структуру соціологічного знання, їхній схемі, яка претендує на універсальність, бракує деталізації змісту кожної з парадигм із посиленням на конкретні імена, концепції й теорії.

10.2. Парадигмальні типології пострадянських соціологів

Не менш активні спроби створення парадигмальних типологій здійснювались у пострадянській соціології. В. Ядов диференціював три метапарадигми на підставі діалектичного протиставлення об'єктивізму і суб'єктивізму та їх подальшого синтезу (табл. 10.3) [Ядов, 2003: с. 6]. Метапарадигми дістали назву на підставі історичних етапів розвитку наукового знання. До метапарадигм відносять класичну науку, посткласику (модерн) і постпосткласику, остання з яких виникла впродовж кількох останніх десятиліть. Якщо метапарадигми об'єднують різні парадигми, то парадигми є узагальнювальним інструментом для певної сукупності теорій. Узагальнення вможливується завдяки прийняттю єдиних філософських ідей про природу соціального, згоді щодо проблемного поля та критеріїв

Соціологічні метапарадигми (В. Ядов)

<i>Історико-культурні етапи в науці</i>	<i>Наукова картина світу</i>	<i>Критерій науковості</i>	<i>Що являє собою суспільство, або соціальне</i>	<i>Критерій обґрунтованості знання (соціального зокрема)</i>
<i>Класична наука</i>	Світ не є залежним від нас. Треба виявити його властивості й закони розвитку	Відтворюваність знання через застосування такої самої методології	Цілісна система	Струнка несуперечлива теорія
<i>Посткласика–модерн</i>	Світ об'єктивний, але вчений не може адекватно його відобразити	У фізиці – принцип додатковості. Соціологія розуміння	Соціальні взаємодії	Підтвердження передбаченого і раніше не спостережуваного
<i>Постпосткласика. Наука нашого часу (межа ХХ–ХХІ ст.)</i>	Постійно змінюваний світ	Ясність вихідних засновків і методології. Дискурс у науковій спільноті	Конструкції безперервно мінливої реальності агентами, які і виробляють соціальні зміни	Неоднозначність, тобто множинність пояснення досліджуваних процесів (феноменів)

обґрунтованості або достовірності знання. Для класичної метапарадигми характерний об'єктивістський погляд на соціальне як на цілісну систему. Посткласична метапарадигма (соціологія розуміння) визнає об'єктивність світу, трактує соціальне в термінах взаємодій між індивідами, але вважає, що соціолог не може досягнути суспільство в чистому вигляді через вплив дослідника на досліджуваний об'єкт. До цієї метапарадигми належать парадигми мікро-макросинтезу (Е. Гіденс, П. Бурдьє та ін.). Постпосткласична метапарадигма зображує світ у безперервному русі, а соціальне визначає з огляду на агентів, які конструюють реальність і здійснюють зміни. Критеріями обґрунтованості знання в постпосткласичній метапарадигмі є неоднозначність, надмножинність, міждисциплінарність і дискурс. Надмножинність і міждисциплінарність, своєю чергою,

породжуються спектром конструктивістських позицій у континуумі суб'єктивність—об'єктивність та ідеями з царини синергетики, теорії систем, соціобіології. Показово, що Ядов взагалі виключає постмодернізм зі сфери новітнього соціологічного знання через його радикальний релятивізм і ненауковість. У цілому він схиляється до загальної поліпарадигмальної стратегії розвитку соціологічної теорії.

Крім метапарадигмальної схеми Ядова можна назвати ще кілька близьких за структурою типологій. На думку Ж. Тощенка, у соціології вирізняють парадигми номіналізму, реалізму і конструктивізму, остання з яких є спробою синтезу перших двох типів [Тощенко, 2007]. Г. Зборовський, кажучи про парадигми як про вихідні концептуальні схеми та фундаментальні основи наукового знання, відзначає п'ять метапарадигм, поділених на дві групи: 1) класична, неокласична та посткласична; 2) некласична, постнекласична [Зборовський, 2008]. Базовими критеріями типологізації є відношення парадигм до класичного типу соціологічного знання, а також спосіб інтерпретації об'єкта і предмета дослідження. При цьому типологізація передбачає співіснування кількох парадигм одночасно. Дві групи метапарадигм дещо спрощено можна водночас уподібнити розрізненням позитивізму і системного об'єктивізму (I–III тип), інтерпретативних і конструктивістських парадигм (IV тип) та інтегративної/ постмодерністської перспективи (V тип). Тобто фактично знову відтворюється найпоширеніша діалектична схема об'єкт–суб'єкт–синтез. До того ж Зборовський прагне зіставити типологію метапарадигми з періодизацією історії соціології. Наприклад, підйом неокласичної метапарадигми (інтераціоналізм, феноменологія тощо) датують 1920–1960-ми роками, після чого виникає постнекласична соціологія, яка продовжує розвиватися й сьогодні. Класична соціологія у своїх різних формах також сягає теперішнього часу, а перехід від неокласики до посткласики припадає на останні десятиліття XX століття. Отже, виходить, що класична метапарадигма відповідає класичному етапу історії соціології, а всі інші метапарадигми належать до її сучасного періоду.

Якщо Зборовський деталізує класичні типи соціології, то С. Кравченко більше уваги приділяє новітнім формам теоретизування [Кравченко, 2007]. Він називає п'ять метапарадигм: позитивістська; інтерпретативна; інтегральна; рефлексійна метапарадигма модерну; нелінійна метапарадигма постмодерну. Критерієм типологізації є адекватність парадигми дедалі ускладнюваній та пришвидшуваній соціокультурній динаміці. Тому кожна метапарадигма є

свого роду реакцією на новий етап динамічної складності соціуму. До сучасної соціології відносять останні два типи, для яких характерна проблематика самоорганізації, нелінійності, рефлексії, біфуркацій, парадоксів, фрагментації й упорядкованого хаосу. Разом з тим Кравченко звертає увагу на дві важливі інтегративні тенденції нової соціології. Він, як і Ритцер, відзначає розвиток теоретичної полікультурності, пов'язаної з участю соціологів із країн Азії, Африки та Південної Америки у формуванні глобального соціологічного простору. Крім цього, вирізняється постдисциплінарна тенденція «нового синтезу» [Кравченко, Салыгин, 2015]. Її суть полягає в поєднанні різних типів наукового знання (природничі й технічні науки, математика, соціальні науки тощо).

Такий плюралізм парадигмальної типологізації з центральними лініями, що проглядаються, демонструють чимало інших дослідників. А. Давидов вказує на переважання в соціології гуманітарної, природничо-наукової й математичної парадигм, які поступово формують єдину системну метапарадигму [Давыдов, 1992]. В. Культигін виокремлює натуралістичну, інтерпретувальну й оцінювальну парадигми [Культигин, 2000]. Сутність останньої полягає не тільки у вивченні суспільства, а й у перетворенні його. Г. Смирнов пише про базові парадигми онтології та теорії [Смирнов, 2003]. Неординарно можна назвати типологію В. Бачиніна, який розділяє секулярну й релігійну парадигми соціології [Бачинин, 2004].

Зауважимо, що не всі дослідники підтримують ідею інтеграційних тенденцій поліпарадигмальної й міждисциплінарної соціологічної науки. Так, С. Кірдіна відзначає дві головні парадигми суб'єктивізму (методологічний індивідуалізм) та об'єктивізму (холізм), однак, на її думку, в останні роки перемагає перша з них, а метатеоретична інтеграція залишається лише загальною тенденцією [Кирдина, 2008]. Звідси варто також звертати увагу на цивілізаційні (національні, ідеологічні) основи парадигм. Подібної позиції дотримується А. Лубський, який, констатує «моду на міждисциплінарність», що поширилася в сучасній соціології, попереджає про небезпеку псевдонауковості й дилетантизму щодо цього [Лубский, 2015]. Він прагне показати, що поряд з міждисциплінарністю можна говорити і про зворотну тенденцію фрагментації та спеціалізації соціологічної теорії. Лубський закликає до точності в поняттях і пропонує з погляду «постнекласичної раціональності» (В. Стьопін) розрізняти мультидисциплінарність, міждисциплінарність і трансдисциплінарність. Важливою видається й думка С. Куликова, який

стверджує, що поліпарадигмальність соціології породжується дискретністю соціального простору, в якому існують відносно ізольовані соціальні групи, мережі та сфери [Куликов, 2014]. Розвивають критику «наївної інтеграції» погляди О. Малінкіна, який говорить про неприйнятність поліпарадигмального підходу, якщо бачити в ньому нову еклектичну методологію поєднання різних несумісних теорій [Малинкін, 2005]. Опонуючи ідеям В. Ядова, він вважає, що поліпарадигмальність приховує в собі релятивізм, радикальний скептицизм і прагматизм. До критичної позиції приєднується австрійський дослідник А. Балог, який не вважає, що в соціології необхідна мультипарадигмальність і співіснування суперечливих теорій, оскільки соціальна реальність у своїй основі єдина, однорідна, існує незалежно від соціології й, отже, має тільки одне адекватне тлумачення [Балог, 2002]. М. Романовський також ставить під сумнів можливості мультипарадигмальної соціології [Романовський, 2005]. Він звертається до інтегративної пояснювальної соціології Г. Есера і до його індуктивної теоретичної логіки мікро-макрозв'язку, щоб показати, що мультипарадигмальність, яку розуміють як фрагментарність і роздробленість, може й має бути подолана.

Українським соціологам також не чужий критичний погляд на проблему плюралізму вихідних теоретичних настанов. Утім, їхні позиції більше збігаються із загальними тенденціями і являють собою відносну згоду щодо визнання поліпарадигмального характеру сучасної соціології з виокремленням класичних структурно-функціоналістських парадигм, некласичних інтерпретативних парадигм і постнекласичних інтегральних та постмодерністських парадигм [Ручка, 2007]. Цю точку зору підтримано в дослідженнях Н. Б. Отрешко, де аналізуються широкомасштабні процеси трансформації епістемологічних стратегій соціології й вирізняються класичні, некласичні та постнекласичні метапарадигми [Отрешко, 2009]. Деякі ідеї українських соціологів щодо проблеми парадигмальності не тільки відповідають історико-теоретичному мейнстриму, а й відзначені своєю специфікою та оригінальністю. Зокрема, В. І. Тарасенко обґрунтовував виникнення «соціотехнологічної парадигми», яка є новітнім підходом, що поєднує повсякденне, наукове і практичне знання [Тарасенко, Іваненко, 2004]. Л. Д. Бевзенко серед нових соціогуманітарних концептуалізацій виокремлює самоорганізаційну (синергетичну) парадигму [Бевзенко, 2002]. О. Д. Куценко вводить поняття діяльнісно-структурної парадигми становлення класів [Куценко, 2003]. Л. Г. Проценко і Л. Г. Сокурянська описують «локальні

парадигми» наукових шкіл [Проценко, Сокурянская, 2013]. Є. А. Подольська використовує термін «системно-антропологічна парадигма» в дослідницькій царині соціології освіти [Подольська, 2005], а Л. Ф. Камінська зазначає класичні парадигми соціології громадських рухів [Камінська, 2010].

Окремо увагу варто звернути на ідеї В. І. Судакова, який одним із перших почав використовувати поняття «екзистенціальна парадигма» [Судаков, 1995]. На його думку, властивий класичній соціології організаційно-тематичний стрижень у вигляді загальної теорії соціальної інтеграції й порядку змінився на сучасному етапі теорією людського співіснування (*coexistence*), суть якої полягає в дослідженні онтологічних проблем і переході від «замкнених інтегративних станів до відкритих типів соціокультурної взаємодії» [Судаков, 1995: с. 38]. У зв'язку з цим визначають три основні «парадигми соціальної процесуальності» – подієву, субстанціальну та екзистенціальну. Причому поняття процесуальності вказує на певну позицію, згідно з якою на всіх етапах розвитку науки про суспільство, незважаючи на наголос класиків на проблемах статичності, інтеграції та порядку, насправді утверджувався процесуальний характер життя суспільства.

Подієва парадигма набула своїх обрисів ще в античний період і, відповідно до своєї назви, акцентує увагу на подіях, визначаючи їх як основні аналітичні одиниці осмислення суспільства. Події формуються із ситуацій реальної взаємодії індивідів, що породжує в сучасній соціологічній теорії проблему сумірності конкретних (позитивних і негативних) людських якостей та соціальних ситуацій. Поступово, в перебігу історичного розвитку події кристалізуються у вигляді соціальних інститутів, що утворюють державу. Однак тим самим породжується відчуження індивідуальної свободи, й саме виявлення цієї взаємозалежності інституціональної організації та відчуження лежить у підґрунті переходу на початку ХІХ століття від подієвої до субстанціальної парадигми. Ця нова парадигма була пов'язана з темами соціального порядку та соціальних рухів. Її суть полягала в редукціонізмі, притаманному «школам одного чинника», які прагнули звести соціальне життя до таких «субстанцій», як географічне середовище, раса, біологічні чинники, економіка. Субстанціальний редукціонізм був забарвленим в оптимістичні тони щодо можливостей не тільки об'єктивістського, деперсоналізованого вивчення суспільства, а й його перетворення на підставі знання, ґрунтованого на емпіричних даних.

Наприкінці ХХ століття виникла потреба в екзистенціальній, «людиновимірній» парадигмі, яка відобразила б кардинальне збільшення масштабів потенційного впливу індивідуальних дій на соціальне середовище, показала зростання взаємозалежності різних етносоціальних систем і розкрила шляхи поєднання індивідуальних і громадських інтересів за нових умов. Оскільки індивідуальна дія може мати як конструктивно-модернізаційний, так і деструктивний характер, в іншому світлі постає вивчення відомої проблеми мотивації діяльності людини. Потенційна деструктивність викликає питання про загрозу існуванню людства як такого під впливом глобальних ризиків ядерної війни, природних, техногенних та екологічних катастроф.

Екзистенціальна парадигма сприяє переходу від класичного типу раціональності (епістемологія, монологічність та об'єктивізм) до некласичного (культурологія, діалогічність та антропоморфізм)*. На відміну від парадигми субстанційної процесуальності, яка трактує соціальне життя як безперервне відтворення, екзистенціальна парадигма націлена на ідею соціальної наступності, яка відбиває одночасно історичну безперервність і дискретність людського існування, традиції та інновації, а також ціннісні механізми поведінкової регуляції. У ширшому ракурсі проблемне поле екзистенціальної парадигми охоплює: способи співіснування і природу «життєвого світу» людини; світогляд, загальнозначущі потреби, соціетальні та глобальні критичні ситуації; адаптацію суспільства до природного середовища; соціокультурний характер співіснування і проблему співвідношення рефлексійного і традиціоналістського сприйняття культури; загальнолюдський вимір суспільного життя, транскультурні архетипи, або смисли співіснування і процеси культурної універсалізації.

На думку В. Судакова, загальнозначущі потреби уявляються в континуумі вітальне–духовне, а саме – в необхідних для саморозвитку людини умовах свободи, справедливості та безпеки. Ці базові транскультурні архетипи первинні щодо всіх інституціональним форм суспільства (політика, економіка тощо). Тому й проблема соціального порядку чи стабільності може бути розв'язана через визначення взаємозв'язків транскультурних архетипів та прояву їх в основних онтологічних процесах культурної репродукції, соціальної інтеграції й

---

* Цю точку зору також відстоє Н.О. Касавіна, яка до вказаних характеристик некласичного знання додає акцент на екзистенційному досвіді, повсякденності й латентному рівні соціальної реальності [Касавіна, 2011]. Детальніше про її екзистенціально-соціологічний підхід див.: [Касавіна, Винокурова, Доду, 2010; Касавіна, 2015].

соціалізації. Стосовно теми соціальної стратифікації й диференціації екзистенціальна парадигма робить акцент на «горизонтальному» розгляді соціальної структури, де втрачає значення поділ малих і більших соціальних груп на користь якісної дискретної типології їх як соціальних спільнот, що конкретно співіснують. Загалом же людське співіснування як дослідницький предмет екзистенціальної парадигми найточніше виражає стан сучасної соціокультурної поліфонії глобального суспільства, що на рівні соціологічного пізнання відбилося на актуалізації проблеми поліпарадигмальності й інших теоретичних тенденцій, до яких можна віднести спроби мікро-макросинтезу, вивчення соціокультурної зумовленості знання та перехід від абстрактних схем натуралістичного типу до суб'єктивно особистісних, унікальних функційних механізмів життя суспільства.

Розгляд різних підходів до типологізації парадигм та інтерпретації широкомасштабних трансформацій соціологічного знання показує, що певні труднощі у виробленні загальних теоретичних схем спричинені не тільки різним розумінням того, що таке парадигма і поліпарадигмальність, а й тим, що можна назвати поліпоняттевістю соціологічної теорії. Так, крім «парадигми» використовуються близькі за значенням терміни «програма», «модель», «перспектива», «доктрина», «напрямок», «картина світу», «теорія». Ситуація ускладнюється поширенням поліпоняттевості на соціологічний лексикон у цілому.

Різні смисли феномену поліпарадигмальності часом доходять до взаємовиключення. З одного боку, його описують у позитивному світлі, як певну єдність у різноманітті, за якої парадигми взаємодоповнюють і підтримують одна одну в розв'язанні наукових проблем. За цією логікою видається, що подальший розвиток соціологічного знання неминуче веде до поступового міжпарадигмального синтезу й вироблення єдиної надскладної парадигми в дусі постнекласичного неохолізму. З іншого боку, існує і негативний образ, відповідно до якого, як зазначав Є. І. Головаха, «мультипарадигмальність і теоретичний плюралізм не означають рівного права на існування взаємовиключних концептів – один із них або обидва є помилковими» [Головаха, 2013: с. 7]. Однак і таке трактування дає підстави зробити висновок, що головною тенденцією поліпарадигмальної соціології рано чи пізно стане формування єдиної парадигми. Аналогічно, але в набагато більшому змістовому та часовому масштабі можна говорити про проблему міждисциплінарності соціологічного знання, яку розуміють як прагнення до розмивання дисциплінарних меж соціології або як їх збереження, що не виключає досліджень на стику різних наук.

10.3. Метапарадигмальні типи сучасного соціологічного знання

Повертаючись від довгострокових перспектив до поточного стану соціологічного знання, зазначимо, що найбільш загальною й адекватною теоретичною схемою, що дає змогу сьогодні вести конструктивну дискусію про поліпарадигмальну структуру соціології, варто вважати ієрархію, що сходить від термінів, понять, категорій і концепцій до теорій, парадигм і метапарадигми. Щодо проблеми типологізації, найпродуктивнішою стає диференціація трьох соціологічних метапарадигм – класичної, неklasичної й постнеklasичної. Ця типологія не є жорсткою чи закритою і, як «робоча гіпотеза», тільки окреслює загальні орієнтації для її подальшого вдосконалення. Істотною перевагою виокремлення трьох зазначених метапарадигм є спроможність соціології співвідносити свою парадигмальну структуру із загальнонауковими й міждисциплінарними типологізаціями, оскільки визначення класичного, неklasичного та постнеklasичного знання також має значне поширення в рамках інших дисциплін і наук. Відомо, що починаючи ще з кінця 1980-х років у пострадянському просторі на формування типологізації знання найбільше вплинули дослідження типів раціональності, що викладені у працях В. С. Стьопіна й набули розвитку в різних варіаціях та дисциплінарних контекстах [Степин, 2009]*. На Заході досить поширеним і наближеним до типології Стьопіна стало визначення двох типів виробництва знання (*mode 1*, *mode 2*) і розрізнення «нормальної» та «постнормальної» науки. У співвідношенні з типологією Стьопіна, *mode 2* і постнормальна наука приблизно відповідають постнеklasичному типові раціональності. Поєднання в соціологічному контексті цих і всіх інших зазначених аспектів типологізації знання дає підстави для характеристики трьох базових метапарадигм, наведеної нижче (див. табл. 10.4).

Класична метапарадигма трактує суспільство як об'єкт, що має пряму фактологічну даність. Суспільство виникає із сукупності потенційно пізнаваних причинно-наслідкових зв'язків, які детермінують соціальні процеси на всіх рівнях. Отже, об'єкт є певним, лінійним, субстанційним, стійким і найкраще може бути описаний у термінах «речі» (Е. Дюркгайм) чи простої системно-функційної

---

* У розгляді ідей В. Стьопіна інтерес викликає панельна дискусія з його участю на сторінках журналу «Епістемологія і філософія науки» (2013, т. 36, с. 59–107).

цілісності особливого роду. Соціолог-спостерігач і суб'єктивний чинник дослідження в класичній метапарадигмі повністю виключені. Під кутом зору логіки класичні парадигми мають усувати парадокси, бути несуперечливими й утверджувати науку як вищу форму пізнання.

Порівняно із класичним знанням у некласичній метапарадигмі відображено зниження ступеня визначеності соціальної реальності й підкреслюється важливість врахування залежності об'єкта від суб'єкта пізнання. З'являється визнання впливу методів дослідження й самого соціолога на досліджуваний об'єкт та одержувані дані. Позиція соціального реалізму природничо-наукового, номотетичного типу відкидається або поєднується із позицією ідіографічного номіналізму. Статистичні методи й масові опитування поступаються включеному спостереженню й глибинному інтерв'ю. З огляду на одиниці аналізу на зміну соціальним системам, інститутам і структурам приходить повсякденний життєвий світ та інтерсуб'єктивні смисли взаємодії.

У постнекласичній метапарадигмі піддано сумніву самі поняття суспільства та соціальної реальності, чий місія тепер заступають процеси безперервного соціального конструювання й мережі соціальних відносин, позбавлені структурального начала. На відміну від простих і лінійних соціальних систем класичної метапарадигми, тут уже йдеться про складні самоорганізовані системи та нелінійну соціокультурну динаміку, що характеризуються нестійкістю, відкритістю, «плинністю», синергією, біфуркаціями й керованим хаосом, ризиками, людинорозмірністю, ризомністю й дискурсивністю. В умовах нелінійної динаміки визначеність і невизначеність існують одночасно, породжуючи парадокси, подвійності, комплексність і множинність соціального, що відбивається в таких поняттях, як «суспільство індивідів», «глокалізація», «просьюмер» (prosumer), «симулякр», та в інших похідних багатовимірною теоретичного синтезу. Якщо в некласичній соціології відбувається зрушення від об'єкта до методу і до соціолога, який використовує цей метод, то в постнекласичній метапарадигмі поле саморефлексії розширюється до гранично можливого ступеня й уже включає в себе глибинні рівні свідомості вченого, співвідношення внутрішньонаукових і позанаукових цінностей, визнання ангажованості соціології та її соціокультурної зумовленості. Ще більше розвиваються міждисциплінарні зв'язки, особливо в царині останніх досягнень природничих наук (нейронаук, нанотехнологій, квантової фізики, синтетичної біології тощо).

Таблиця 10.4

Метапарадигмальна структура сучасного соціологічного знання*

<i>Класична метапарадигма</i>	<i>Некласична метапарадигма</i>	<i>Постнекласична метапарадигма</i>
Позитивізм	Соціологія розуміння	Інтегративна парадигма
Марксизм	Символічний інтеракціонізм	
Біхевіоризм	Феноменологічна соціологія	
Структурний функціоналізм	Етнометодологія	Постмодернізм
Теорія обміну	Драматургічна соціологія	
Теорія конфлікту	Обґрунтована теорія	Синергетична парадигма
Теорія раціонального вибору	Екзистенціальна соціологія	

Перехід від класичної метапарадигми до некласичного й постнекласичного типів знання уявив кілька тенденцій, які віддзеркалили рух від індустріального до постіндустріального та інформаційного суспільства, підвищення соціологічної саморефлексії, діалектичної логіки переходу від об'єктивістських до суб'єктивістських парадигм і до їх подальшого синтезу. Зміна метапарадигми не означає повної відмови від раніше панівних моделей пізнання, а вказує на їхнє складне співіснування і взаємопроникнення. Так, некласична соціологія продовжує зберігати в собі базовий критерій будь-якого наукового знання, який полягає в можливості виявлення об'єктивних соціальних закономірностей, без чого соціологія перестає бути наукою або, в кращому разі, стає суто ідіографічною дисципліною, що не претендує на виявлення спільності та повторюваності соціальних процесів і явищ.

*Для деяких парадигм у таблиці навмисно збережено назву «теорія», оскільки вона є усталеною (наприклад, термін «теорія обміну» використовують частіше, ніж термін «парадигма обміну»).

До інтегративної парадигми належать теорії мікро-макросинтезу (Дж. Ритцер, Е. Гіденс, П. Бурд'є, Ю. Габермас, Н. Еліас, П. Штомпка, Дж. Александер, М. Арчер та ін.).

Детальніше про парадигму екзистенціальної соціології див.: [Мельников, 2018].

Одним із важливих завдань подальшого вивчення метапарадигмальної структури соціології має стати з'ясування необхідності використання рівнів «парадигма/метапарадигма», які, можливо, варто звести в масштаб, відповідно, до теорій/парадигм.

Подальше розроблення запропонованої типології метапарадигм пов'язане як з усебічною деталізацією їхнього змісту, так і з узгодженням соціологічної й загальнонаукової структур знання. Зокрема, не всі соціологічні теорії та парадигми можуть бути однозначно віднесені до тієї чи іншої метапарадигми. У класичних дослідженнях багатьох основоположників соціології виявляються елементи неklasичного й навіть постнеklasичного знання. Нерідко еволюція наукових поглядів соціолога являє собою зміну парадигмальних позицій. Так, відомо, що ранні погляди Т. Парсонса близькі до теорії соціальної дії феноменологічного типу, а його пізніші праці переважно містять системний макроаналіз. Соціологічна теорія А. Турена поєднає ідеї марксизму, теорії конфлікту, акціонізму й постмодернізму. Теорія соціальної дії, своєю чергою, об'єднує ідеї Турена, Вебера, Парсонса. Ще однією ілюстрацією поєднання є соціологія знання (М. Шелер, К. Мангайм, П. Бергер і Т. Лукман), що також має ознаки всіх трьох метапарадигм. Соціальний конструктивізм Бергера й Лукмана, близький до соціології розуміння та феноменологічної соціології, претендує на статус самостійної парадигми, до якої можуть бути віднесені різні версії теорій стигматизації або «навішування ярликів». Разом з тим, теорія стигматизації нерідко асоціюється і з драматургічною парадигмою, започаткованою І. Гофманом. Останню ж, разом з етнометодологією, іноді трактують лише як одну з теорій феноменологічної парадигми. Парадигма символічного інтеракціонізму ґрунтується на теоріях Чиказької (якісної) та Айовської (кількісної) шкіл. Усі ці труднощі посилюються під час обліку різних форм або стадій розвитку вихідних теорій і парадигм, позначених префіксами «нео» і «пост» (нео- і постпозитивізм, неофункціоналізм, постструктуралізм, постмодернізм тощо).

У співвідношенні із загальнонауковою типологією знання перспективи подальшого вивчення соціологічних метапарадигм лежать у площині міждисциплінарного впорядкування їхніх структурних елементів. Поділ класичної, неklasичної та постнеklasичної раціональності ґрунтований на критерії системної організації об'єкта дослідження, переходу від простих систем до складних і, далі, до складних самоорганізовуваних систем. Водночас не можна стверджувати, що об'єктом неklasичної соціології є складні системи. Ба більше, парадигми феноменології, символічного інтеракціонізму або етнометодології стали втіленням радикальної опозиції системному підходові. Ще одним проблемним аспектом загальнонаукової типології є така ключова характеристика постнеklasичного знання,

як поєднання наукових і позанаукових цінностей, з підкресленням чинника соціокультурної детермінації знання. У соціології знання це положення з'явилося ще на початку ХХ століття й набуло широкого розвитку вже в неklasичних парадигмах. Предметом спеціального розгляду питання про ціннісну нейтральність стало в різних концепціях рефлексійної соціології.

Розв'язання наявних проблем масштабної типологізації соціологічних метапарадигм має бути реалізовано на фундаменті строгого історико-теоретичного аналізу завдяки розробленню загальної вихідної схеми структурно-логічного співвідношення понять, категорій, концепцій, теорій і парадигм. Побудова такої схеми потребує вироблення методологічної стратегії теоретичного мінімалізму, свого роду соціологічного «леза Окама», метою застосування якого стало б створення соціологічних аналогів «таблиці Менделєєва» і «списку Гільберта»*, або того, що Р. Мертон називав «парадигмальною кодифікацією» соціологічної теорії [Мертон, 2006: с. 100–104], що вможливає сьогодні оперування однозначними константними елементами величезних і дедалі більших потоків інформації. Крім цього, в основу стратегії теоретичного мінімалізму може бути покладена практика так званої повільної науки (*slow science*), яка виступає проти диктату прагматичних чинників професійної кар'єри й деталізує предмет дослідження до необхідних для його глибинного, вичерпного осмислення рівнів**. На підставі строгого історико-теоретичного аналізу стає можливим подальше осмислення траєкторій поліпарадигмального синтезу в контексті хоч домінування логіки взаємодоповнюваності й поступової інтеграції, хоч планомірного критичного усунення помилкових положень. Суттєвим завданням на цьому шляху залишається розроблення чітких критеріїв демаркації ієрархічних частин знання, їх однозначного визначення та диференціації.

Ще один напрям удосконалення типології метапарадигми пов'язаний з визначенням двох основних рівнів будь-якої теоретичної побудови соціології, які можуть бути названі імпліцитним і експліцитним вимірами соціологічного знання. Експліцитний вимір являє собою певний ступінь термінологічної формалізації теорії, її «оно-

* Про ідею створення соціологічної версії списку Гільберта див.: [Tiryakian, 2001].

** «Повільна наука» стала реакцією на процеси соціальної акселерації, що являють собою різке збільшення потоків інформації та соціальної активності. Ця наукова практика є частиною ширшої соціокультурної течії «повільного життя» (*slowlife*), яка включає в себе такі напрями, як «повільна їжа», «повільні подорожі», «повільні медіа» тощо. Безпосередньо в науці «повільний» підхід протиставляється значно поширенішому принципіві «Публікуйся або згинь» (*publish or perish*).

мастичну» характеристику. У цьому вимірі чітко відображаються назви конкретних теорій або парадигм, прояснюється їхня онтологічна, епістемологічна й аксіологічна позиція. Імплицитний вимір, натомість, позбавлений формального використання відповідної термінології та назв, що, по суті, є позитивною ознакою загальнотеоретичного рівня соціології. Однак нерідко причиною виникнення імплицитних теоретичних побудов стає не прагнення до ясності наукової мови й відмова від неологізмів чи термінологічної переважаності, а недостатня увага до історико-соціологічного знання, що призводить до «винайдення колеса» й поширення тверджень про відповідність кількості соціологів і соціологій. Для усунення цього негативного ефекту стратегія теоретичного мінімалізму, ґрунтована на історико-соціологічному методі, стає необхідною.

Важливим аспектом роботи над метапарадигмальною типологізацією залишається співвідношення методологічного (метасоціологічного) і соціально-проблемного (власне соціологічного) критеріїв демаркації концепцій, теорій та парадигм. Так, якщо чимало парадигм роблять акцент на методології, більше відповідаючи на запитання «Як вивчати?», ніж «Що вивчати?», не передбачаючи монополізації будь-якого соціально-проблемного сегмента, то такі теоретичні утворення, як численні «соціології», головно зорієнтовані на певну соціально-проблемну частину соціальної реальності (політику, економіку, культуру) і в методологічному плані можуть належати до кількох парадигм одночасно. Проте в деяких випадках «соціології» також здатні відображати методологічну позицію, що характерно для компаративного, математичного, візуального, публічного чи клінічного підходів.

Істотна проблема метапарадигмальної типологізації полягає у зіставленні загальної історико-теоретичної схеми соціологічного знання з базовими епістемологічними й онтологічними дихотоміями, дилемами або бінарними опозиціями, включно з постнекласичними спробами їх подолання. Актуальним завданням у цьому плані є складання детального переліку поширених дихотомій, який далі може бути віднесений до основ метапарадигмальної типологізації. Поряд з уже згадуваними дихотоміями «мікро–макро», «структура–дія», «статика–динаміка», «якість–кількість» необхідно звернути більше уваги на дилеми ідеалізм–матеріалізм, раціоналізм–ірраціоналізм, абсолютизм–релятивізм, дедукція–індукція, трансцендентне–іманентне, форма–зміст, порядок–конфлікт, натуралізм–конструктивізм, абстрактне–конкретне, позитивне–негативне. При цьому кожна

дихотомія має бути розглянута не тільки як жорстка опозиція двох елементів, а й як континуум з можливістю гнучкого поділу ієрархічних елементів теорії. Подібний підхід уже застосовували в царині загальної теорії особистості, й він показав свою ефективність*. Зіставлення кожного елемента дихотомій з певним парадигмальним типом сприятиме глибшій систематизації й деталізації соціологічного знання.

Нарешті, способом удосконалення метапарадигмальної типологізації є вивчення «горизонтальних» міждисциплінарних параметрів парадигм і можливостей взаємодії наук на цій підставі. Позитивізм, екзистенціалізм, феноменологія чи постмодернізм належать до таких горизонтальних парадигм, оскільки крім соціології поширюються на цілу низку інших наук.

Джерела

Балог, А. (2002). Социология – мультипарадигмальная наука? *Социологические исследования*, 7, 22–31.

Бачинин, В. (2004). О двух парадигмах социологического мышления. *Социологические исследования*, 8, 123–130.

Бевзенко, Л. (2002). *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. Киев: Институт социологии НАНУ.

Головаха, Е. (2013). Социология между художественным вымыслом и научным знанием. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1 (4), 5–8.

Давыдов, А. (1992). Социология как метапарадигмальная наука. *Социологические исследования*, 9, 85–87.

Зборовский, Г. (2003). О периодизации истории социологии. *Журнал социологии и социальной антропологии*, VI (4), 23–39.

Зборовский, Г. (2008). Метапарадигмальная модель теоретической социологии. *Социологические исследования*, 4, 3–15.

Камінська, Л. (2010). Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1/2, 91–93.

---

*Американські дослідники Л. Г'ел і Д. Зиглер розглянули теорії особистості з точки зору їх парадигмальної позиції щодо природи людини за 9 біполярними шкалами: свобода–детермінізм; раціональність–ірраціональність; холізм–елементалізм; конституціоналізм–інвайронменталізм; змінність–незмінність; суб'єктивність–об'єктивність; проактивність–реактивність; гомеостаз–гетеростаз; пізнаваність–непізнаваність [Х'елл, Зиглер, 2009].

Касавина, Н. (2011). Экзистенциальный сдвиг на стыке классики и неклассики (на примере социологии). *Философия и культура*, 12, 39–49.

Касавина, Н. (2015). *Экзистенциальный опыт в философии и социально-гуманитарных науках*. Москва: Институт философии РАН.

Касавина, Н., Винокурова, Н., Доду, Я. (2010). *Экзистенциальные основания и социально-психологические аспекты адаптации коренного населения к миграционной ситуации*. Астрахань: Астраханский государственный университет.

Кирдина, С. (2008). Современные социологические теории: актуальное противостояние? *Социологические исследования*, 8, 18–27.

Коллинз, Р. (2002). Социология: наука или антинаука? В: *Теоретическая социология. Антология: в 2-х частях* (ч. 2, сс. 245–280). Москва: Университет.

Кравченко, С. (2007). Социологическая теория: дискурс будущего. *Социологические исследования*, 3, 9–11.

Кравченко, С., Салыгин, В. (2015). Новый синтез научного знания: становление междисциплинарной науки. *Социологические исследования*, 10, 22–30.

Куликов, С. (2014). Дискретность социального пространства и парадигмы в социологии. *Социологические исследования*, 9, 13–18.

Култыгин, В. (2000). Специфика социологического знания: преемственность, традиции и новаторство. *Социологические исследования*, 8, 3–11.

Куценко, О. (2003). Деятельностно-структурная парадигма становления классов. В: С.А. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (сс. 42–81). Киев: Институт социологии НАНУ.

Лубский, А. (2015). Междисциплинарные научные исследования: когнитивная «мода» или социальный «вызов». *Социологические исследования*, 10, 3–11.

Малинкин, А. (2005). Полипарадигмальный подход в социологии: мнимый выход из мнимой дилеммы. *Логос*, 2, 101–116.

Мельников, А. (2018). *Экзистенциальная социология: проблема идентификации парадигмальной специфики*. Киев: Миллениум.

Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ.

Отрешко, Н. (2009). *Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира*. Киев: Институт социологии НАНУ.

Подольська, Є. (2005). Системно-антропологічна парадигма розвитку освіти та науково-інноваційної діяльності молоді. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць* (сс. 578–583). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

Проценко, Л., Сокурянская, Л. (2013). Харьковская (Якубинская) социологическая школа: истоки, направления исследований, поколения исследователей. *Український соціологічний журнал*, 1/2, 5–13.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Романовский, Н. (2005). Мультипарадигмальная социология – auf Wiedersehen? *Социологические исследования*, 12, 23–32.

Ручка, А. (Ред.) (2007). Соціологічна теорія: традиції та сучасність. Київ: Інститут соціології НАН України.

Сидоров, Н. (2017). До інтерпретації терміна «парадани» у соціальних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1 (8), 54–57.

Смирнов, Г. (2003). Онтология и теория: две парадигмы знаний. *Общественные науки и современность*, 6, 138–147.

Степин, В. (2009). *Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. Постнеклассика: философия, наука, культура*. Санкт-Петербург: Мирь.

Судаков, В. (1995). *Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития*. Днепропетровск: ДГУ.

Тарасенко, В. (2004). Удивительная «ненаука» социология. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 5–23.

Тарасенко, В., Иваненко, О. (2004). *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства: (соціотехнологічна парадигма)*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

Тощенко, Ж. (2007). Парадигмы, структура и уровни социологического анализа. *Социологические исследования*, 9, 5–16.

Хьелл, Л., Зиглер, Д. (2009). *Теории личности*. Санкт-Петербург: Питер.

Ядов, В. (2003). Возможности совмещения теоретических парадигм в социологии. *Социологический журнал*, 3, 5–19.

Alexander, J., Giesen, B., Munch, R., Smelser, N. (Eds.) (1987). *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.

Boudon, R. (1988). Will Sociology Ever Be a Normal Science? *Theory and Society*, 17, 747–771.

Burrell, G., Morgan, G. (1979). *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*. London: Heinemann.

Cole, S. (Ed.) (2001). *What's Wrong with Sociology?* New Brunswick: Transaction.

Krause, M. (2013). Recombining Micro/Macro: the Grammar of Theoretical Innovation. *European Journal of Social Theory*, 16 (2), 139–152.

Lincoln, Y., Lynham, S., Guba, E. (2011). Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited. In: N. Denzin, Y. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (pp. 97–128). Thousand Oaks: Sage.

Morgan, D. (2014). *Integrating Qualitative & Quantitative methods: A Pragmatic Approach*. Los Angeles.

Mouzelis, N. (1995). *Sociological Theory: What Went Wrong? Diagnosis and Remedies*. New York: Routledge.

Ritzer, G. (1975). Sociology: A Multiple Paradigm Science. *The American Sociologist*, 10 (3), 156–167.

Ritzer, G. (1981). *Toward an Integrated Sociological Paradigm*. Boston: Allyn and Bacon.

Teddle, C., Tashakkori, A. (2009). *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks. Sage.

Tiryakian, E. (2001). Some Challenges for Sociology in the New Era. In: L. Tomasi (Ed.), *New Horizons for Sociological Theory and Research* (pp. 315–336). Aldershot: Ashgate.

Turner, S., Turner, J. (1990). *The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology*. Newbury Park: Sage.

Wagner, H. (1964). Displacement of Scope: A Problem of the Relationship Between Small-Scale and Large-Scale Sociological Theories. *American Journal of Sociology*, 69 (6), 571–584.

Wiley, N. (1988). The Micro-Macro Problem in Social Theory. *Sociological Theory*, 6, 254–261.

Wilson, T. (1970). Normative and Interpretive Paradigms in Sociology. In: J. Douglas (Ed.), *Understanding Everyday Life: Toward a Reconstruction of Sociological Knowledge* (pp. 57–79). Chicago: Aldine.

Нарис 11

МІНЛИВІСТЬ СОЦІОЛОГІЇ: МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ*

Питання про сучасну соціологію, тенденції змін у ній та перспективи розвитку соціологічного теоретизування і пов'язаних із ним методик емпіричних досліджень є нині центральними в нашій науковій і викладацькій роботі, у нашій діяльності в якості громадських соціологів. Але чи завжди ми встигаємо з осмисленням цих змін, трансформацій, модифікацій, гібридностей, чи спроможні вчасно відрефлексіювати їх застосовно до своєї наукової позиції та викладацької практики, чи здатні чітко побачити нові дослідницькі напрями поступу своєї науки, тенденції та перспективи на майбутнє? Передусім необхідна класифікація етапів розвитку соціології в узагальненому вигляді аж до сьогодні, бо без цього визначити тенденції та перспективи на майбутнє практично неможливо. Адже про тенденції не можна говорити без порівнянь і суто в загальному вияві їх; виокремлення їх можливе (в нашому випадку) через визначення певних етапів розвитку соціологічної науки та подальший компаративний аналіз їхнього змістового наповнення.

11.1. Специфіка соціології за умов (до)глобальності

З приводу вирізнення етапів та періодів розвитку соціології давно точаться запеклі дискусії й лунають різноманітні думки. Існує багато спроб класифікації етапів розвитку соціологічної науки, здебільшого у закордонній соціологічній літературі (наприклад: [Штомпка, 2009]). Відомі також напрацювання М. Буравого у справі виокремлення чотирьох чистих типів соціології доби глобалізації [Буравой, 2009a,b]. У вітчизняній соціології також вирізняють певні віхи в *історії* соціологічних вчень, але праць такого роду стосовно перших декад ХХІ століття не надто багато.

---

* Автор нарису: Н. Черниш.

На мою думку, у розвитку соціологічної науки доцільно вирізняти чотири етапи, два з яких стосуються доби розгортання глобалізаційних процесів. Критеріями є, по-перше, якісні зміни характеру соціології відповідно до соціокультурних реалій певного історичного періоду і, по-друге, принцип зростання варіативності наукового знання Ж. Піаже, адаптований до соціології. Структурно кожен етап представлений сімома складниками, які я вважаю найважливішими для розуміння його специфіки:

- характер соціології відповідного часу;
- визначальні риси;
- основні поняття;
- центральні теми;
- головні функції;
- домінантна ознака;
- головні методи емпіричних досліджень.

Метафорично можна уявити соціологію у вигляді квітки на довгому стеблі із чашечкою (внутрішнім наповненням), а також пелюстками, що символізують вихід соціології за межі свого традиційного предметного поля через так звані методологічні «повороти», або «turns» (віяло спрямувань назовні), що утворюють ситуації між- і трансдисциплінарності. Живильним ґрунтом для зростання цієї квітки було спочатку суспільство, згодом людство як у його цілісності, так і у фрагментованому вигляді.

При цьому в описі змісту цих етапів я уникаю зайвої деталізації й виокремлюю лише найголовніше та найсуттєвіше, те, що в англійській називають «salient» (найопуклішим). Це, по-перше, не означає, що інших рис і характеристик, крім наведених, не існує; йдеться про те, що становить осердя того чи іншого етапу, про його осьові принципи. По-друге, така лаконічність на початку ознайомлення студентів та аспірантів із навчальним матеріалом вище зазначених дисциплін спонукає їх до розгортання в подальшому кожної складової та її деталізації шир і глиб. Наслідком цієї роботи є формулювання тенденцій розвитку сучасної соціологічної науки та перспектив на майбутнє. Самі ж тенденції увиразнюються через порівняння змісту і скерованості виокремлених етапів з їхнім наповненням. Так побудовано і цю мою статтю, яка, хоча й виглядає дещо схематично, втім, сподіваюся, дає певний матеріал для обговорення, обміну думками та висловлення моїми колегами їхніх поглядів.

Отже, **перший етап** розвитку соціології (від її появи та інституціоналізації і приблизно до 1985 року) характеризується загалом тим, що соціологія (навіть етимологічно) вважалася наукою про суспіль-

ство, а оскільки її творцями були представники розвинених країн Західної Європи, то це суспільство виглядало не просто як ідеал абстрактного суспільства, а й як ідеал суспільства західного типу в його територіальних і національно-державних кордонах. Її (тогочасної соціології) визначальними рисами були європоцентризм, логоцентризм, моделі успішного висхідного розвитку і процвітання (знову ж таки за західними взірцями), ідея лінійного прогресу по висхідній від нижчих щаблів до вищих. Основним поняттям цього періоду було поняття «порядок», а також пов'язані з ним поняття раціональності, інституту, контролю, соціалізації. Центральною темою в цей час була стабільність такого типу суспільства, і хоча в ньому існувала нерівність, вважалося, що вона може бути контрольованою (головно з боку держави й такими методами, як податкова політика, антимонопольне законодавство, соціальна допомога тощо). Серед головних функцій такої соціології виступали теоретико-пізнавальна, інформативно-описова, прогностична, а також функція соціального контролю. Домінантною ознакою соціології цього часу можна вважати цілісність її як дисципліни, хоча і з вирізненням декількох парадигм всередині неї, таких як структурна, інтерпретативна, інтегративна тощо. Головними методами були так звані тепер «ортодоксальні» кількісні та якісні (або, за виразом П. Штомпки, вербальні) методи (див. табл. 11.1).

Образно кажучи, цей перший етап нагадує довге стебло, ближче до вершини обрамлене кількома листками.

Починаючи від останньої чверті ХХ століття настає доба розгортання потужних глобалізаційних процесів, що їх в соціології починають активно осмислювати приблизно з 1985 року, коли з'явилися перші три статті, в назві яких фігурувало слово «глобалізація». Тож цей **другий етап**, на мою думку, розпочався саме за тих часів і тривав приблизно до 2002-го. Ці глобалізаційні процеси внесли якісні корективи і в розуміння характеру соціології, яка їх віддзеркалювала: відтоді її почали трактувати як науку про людство, що глобалізується. А позаяк соціологію цієї доби творили переважно західні соціологи (за виразом П. Бурдьє, представники інтелектуального інтернаціоналу вчених «багатої соціологічної Півночі») і також за західним взірцем, то в їхніх уявленнях вона зводилася до переможної вестернізації (або американізації чи, ще вужче, макдональдизації), про що у своїх книжках так гарно написав Дж. Ритцер (докладніше див.: [Ritzer, 2008]), а в підґрунті її виявлялася теза про перемогу лібералізму, ринкової економіки та принципів демократії в усьому світі. Навіть у сфері культури, яка чинила найбільший опір глобаліза-

Етап 1. Соціологія до глобалізації (до 1985 року)

1	<i>Характер соціології</i>	Соціологія як наука про суспільство (західного типу)
2	<i>Визначальні риси</i>	Європоцентризм Логоцентризм Моделі успішного розвитку і процвітання Ідея лінійного прогресу
3	<i>Основні поняття</i>	Порядок Раціональність Інститут Контроль Соціалізація
4	<i>Центральні теми</i>	Стабільність <i>Контрольована нерівність</i>
5	<i>Головні функції</i>	Теоретико-пізнавальна Інформаційно-описова Прогностична Функція соціального контролю
6	<i>Домінантна ознака</i>	Цілісність соціології / соціологія як «монолітна дисципліна»
7	<i>Головні методи</i>	«Ортодоксальні»: кількісні та якісні (вербальні)

ційним тискам, переможна хода глобалізації привела до неабиякого поширення саме глобальних взірців на західний лад, причому як елітних (так звана Давоська ділова культура, клубна культура інтелектуалів, культура яппі-інтернаціоналу), так і масового вжитку (масова поп-культура, побудована на англійській мові, продукції Голлівуда, переважно англословних піснях на музичних каналах телебачення і на хвилях ФМ-радіо, одязі (футболки) і взутті (кросівки) та, зрештою, на індустрії фаст-фуду, або швидкого харчування). Визначальними рисами цього другого етапу можна вважати західний гегемонізм, рефлексійність, панування моделей сталого розвитку, синтез лінійних і нелінійних уявлень про розвиток. На перший план висувається поняття «глобалізація», і водночас з'являються характерні для цього перехідного періоду так звані (згідно з Дж. Урі) глобальні пари-гібриди понять: порядок – хаос, раціональність – ірраціональність, інститут – мережа, контроль – вибір, соціалізація – множинність ідентичностей, універсалізм – партикуляризм,

ексклюзія–інклюдія, сталість–плинність, глобальне–локальне тощо. Дж. Урі також вирізняє глобальні гібриди на межі з хаосом; це, на його думку, інформаційні системи, інтернет, глобальні мас-медіа, світові гроші, зміни клімату, небезпеки для здоров'я, соціальні протести й т.ін. [Урри, 2005: с. 139].

Центральними темами стають турбулентність і соціальні нерівності (матеріальні та нематеріальні), а також мобільності. Доголовних функцій цього часу відносять теоретико-пізнавальну, комунікативну та прогностичну. Домінантною ознакою стає мультипарадигмальність (внутрішня) соціології (що нагадує чашечку квітки з багатьма чашолистками). З'являються такі методи соціологічних досліджень, які Р. Бероуз і М. Севідж називають методами-гібридами (mixed methods) (до прикладу, опитування через мережеві платформи в інтерактивному форматі чи обтрузивні методи, підлаштовані під диджитальні дані). В умовах швидкого поширення глобалізаційних процесів набувають подальшого розвитку компаративні методи; з легкої руки П. Штомпки стають популярними так звані невербальні методи (див. табл. 11.2).

Тобто не встигли соціологи усталити свою науку та її предметне поле, як з'явилася глобалізація, яка свій найбільший вплив справила саме на соціологію, бо з цією появою, як ще у 1995 році підкреслював Н. Смелзер, цій науці довелося переосмислювати майже все – від уявлень про свою науку в нових змінених умовах (якщо раніше це була наука про суспільство, то що тепер?) до застосовуваних дослідницьких технологій. А це поставило соціологів перед необхідністю з'ясувати новий статус своєї науки, винаходити нові методології та методи порівняльного аналізу [Смелзер, 2003: с. 115]. Інший відомий соціолог, У. Бек також висловлював такого кшталту стурбованість і вважав, що соціологія доби глобалізації набуває нового значення як дослідження того, що означає людське життя у пастці, на яку перетворився світ. «Глобальність, – пише він, – віддзеркалює ту обставину, що віднині все, що відбувається на нашій планеті, не може бути зведеним до локально обмеженої події, що всі винаходи, перемоги та катастрофи стосуються всього світу і що ми повинні наше життя і наші дії, наші організації та інституції піддати реорієнтації й реорганізації згідно з віссю “локальне – глобальне”» [Бек, 2001: с. 27].

Однак і час переможної ходи глобалізації по-західному виявився закоротким, що змушує пригадати пригожинську «стрілу часу». З 2002 року розпочинається, на мою думку, **третій етап розвитку соціології** – науки про глобальне людство, де поряд із глобалізацією по-західному (вестернізація) утверджується істернізація (як

Етап 2. Соціологія доби розгортання глобалізаційних процесів
(1985–2002 роки)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про людство, що глобалізується (за західним взірцем: <i>вестернізація / американізація / макдональдизація</i>)
2	Визначальні риси	Західний гегемонізм Рефлексійність Моделі сталого розвитку Синтез лінійних та нелінійних уявлень про висхідний розвиток
3	Основні поняття	Глобалізація Глобальні гібриди (Джон Урі): Порядок – хаос Раціональність – ірраціональність Інститут – мережа Контроль – вибір Соціалізація – множинність ідентичностей Універсалізм – партикуляризм Ексклюзія – інклюзія Сталість – зміни Глобальні гібриди на межі з хаосом (Джон Урі): Інформаційні системи Інтернет Глобальні мас-медіа Світові гроші Зміни клімату Небезпеки для здоров'я Соціальні протести
4	Центральні теми	Турбулентність Соціальні нерівності (матеріального і нематеріального характеру) Мобільності
5	Головні функції	Теоретико-пізнавальна Інформаційно-комунікативна Прогностична
6	Домінантна ознака	Мультипарадигмальність (всередині самої соціології) Соціологічне метатеоретизування
7	Головні методи	Методи-гібриди (Роджер Бєроуз і Майк Севідж): Синтезовані / Mixed methods (наприклад, опитування через мережеві платформи в інтерактивному форматі чи необтрузивні методи, підлаштовані під дигітальні дані) Компаративні методи Методи «третьої соціології» (Пьотр Штомпка): Невербальні методи

визнання сили проникнення локальних взірців східних культур на глобальний рівень) та інші різновиди соціокультурних утворень глобального характеру аж до альтернативних глобалізацій включно. Так народжувалась соціологія доби множинності глобалізацій. Чому саме 2002 рік? Тому що цього року вийшла друком колективна монографія «Багато глобалізацій» (Many globalizations) за редакцією П. Бергера і С. Гантингтона, де було зібрано та узагальнено результати соціологічних досліджень глобалізаційних впливів на розвиток культур 10 країн світу (див.: [Бергер, Хантингтон, 2004]). Якщо до оприлюднення цієї книжки П. Бергер, наприклад, вважав, що глобалізація і вестернізація – це практично одне й те саме і що головними глобалізаторами у світі є американці, то після опрацювання отриманих даних з різних країн і континентів з'ясувалося, що це не так і що, наприклад, східні країни із «сильними культурами» здатні не тільки чинити опір глобалізаційним тискам з боку західних країн, а й бути країнами-емітерами, тобто виробниками такої продукції й таких духовних впливів, які, проникаючи на світові ринки, стають глобальними.

Відтак визначальними рисами цього етапу можна вважати відмову від централізму, радикальну рефлексійність, поширення моделей типу нелінійної соціокультурної динаміки та циклічно-хвильових уявлень про розвиток. Головним поняттям стає термін «глобалізація» (у множині), а також поняття альтернативних глобалізацій (як глобальних культурних рухів, за П. Бергером [Бергер, 2004: с. 19]), глокалізації, нових типів раціональності (рефлексійність — М. Арчер; гавернментальність — М. Фуко; макдональдизація, але вже в сенсі принципів організації та діяльності «швидкого харчування», або «fast food», які згодом лягли в підґрунтя усіх інших «fast» – від «швидкої освіти» й аж до «швидкого кохання» – Дж. Ритцер; іграїзація – С. Кравченко; докладніше див.: [Кравченко, 2010: с. 21]), уяви і чутливості, глобальних складностей, глобальних інтегральних мереж, віртуальної реальності. Дж. Урі запроваджує до наукового обігу цього часу поняття глобальних флюїдів як частково структурованих мереж і мережевих потоків, а також нового епохалізму, нового катастрофізму, нового універсалізму [Урри, 2012a,b]. Центральними темами стають плінність, складні соціальні нерівності переважно нематеріального характеру (в тому числі мобільнісні, мережеві тощо) і складні соціальні мобільності (в тому числі віртуальні, мережеві неструктуровані, за межами простору і часу тощо). З приводу функцій соціології цього часу розпочинають свою дискусію П. Бурдьє (згодом підтриманий П. Штомпкою) [Штомпка, 2012], з одного боку, і М. Буравой [Буравой, 2009a,b] – з іншого. Перші вважали, що головною функ-

цією соціології сьогодення продовжує бути теоретико-пізнавальна (розуміти складну світову систему – людство в його різноманітності та складності), а другий, навпаки, що нею має бути практично-перетворювальна (тобто функція соціальних перетворень глобалізованого соціуму). Набуває дедалі більшого поширення прогностична функція на підставі розвитку соціологічної уяви та чутливості. Домінантною ознакою соціології у цей час (2002–2016) можна вважати методологічні повороти (turns) у соціології з виходом на міждисциплінарність та дедалі більший потяг до метатеоретизування в її межах (якщо продовжити метафору із квіткою, то це пелюстки, що ростуть із чашечки чи квітколожа). З 2008 року розпочинається історія big data processing – запровадження новітніх методів опрацювання наборів інформації настільки великих розмірів, що традиційні способи та підходи вже не можуть далі бути застосованими [Горбачик, 2017]. Посилюються кроскультурні методи й дослідження (Світове дослідження цінностей, Європейське соціальне дослідження [Головаха, Горбачик, 2014]), збільшуються обсяги використання методів «третьої соціології» П. Штомпки (див. табл. 11.3).

Таблиця 11.3

Етап 3. Соціологія доби множинності глобалізацій (2002–2016 роки)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про глобалізоване людство (різновиди глобалізацій: <i>вестернізація, істернізація, альтернативні глобалізації</i>)
2	Визначальні риси	Відмова від центримів Радикальна рефлексійність Циклічно-хвильові уявлення про розвиток Нелінійна соціокультурна динаміка (<i>Сергій Кравченко</i>)
3	Основні поняття	Глобалізація Глокальність Світовий порядок Нові типи раціональностей (<i>рефлексійність – Маргарет Арчер; гавернментальність – Мішель Фуко; макдональдизація – Джордж Ритцер; іграїзація – Сергій Кравченко</i>) Уява і чутливість Глобальні складності Глобальні інтегральні мережі Віртуальна реальність Глобальні флюїди (<i>як частково структуровані мережі та мережеві потоки – Джон Урі</i>) Новий епохалізм та новий катастрофізм (<i>Джон Урі</i>) Новий універсалізм

4	Центральні теми	<p align="center">Плинність</p> <p align="center">Складні соціокультурні нерівності (<i>переважно нематеріального / культурницького характеру, в тому числі мобільнісні, мережеві тощо</i>)</p> <p align="center">Складні соціальні мобільності (<i>в тому числі віртуальні, мережеві неструктуровані, за межами простору і часу та ін.</i>)</p>
5	Головні функції	<p align="center">Теоретико-пізнавальна vs практично-перетворювальна</p> <p align="center"><i>(Льотр Штомпка vs Майкл Буравой):</i></p> <p align="center">соціологія як наука або соціологія як дія</p> <p align="center">Прогностична (<i>соціологічна уява</i>)</p>
6	Домінантна ознака	<p align="center">Повороти (turns) за межі соціології</p> <p align="center">Міждисциплінарність та <i>метатеоретизування</i></p> <p align="center">в її кордонах</p>
7	Головні методи	<p align="center">Big data; data mining</p> <p>Knowledge discovery in databases (<i>KDD, або метод здобування знань із баз даних, що включає кластерний аналіз, дерева рішень, афінитивний аналіз, регресивний аналіз, нейронні мережі тощо</i>)</p> <p>Unmatched count technique (<i>UCT, або техніка непарних чисел для сензитивних питань</i>)</p> <p>Техніки краудсорсингу для генерування додаткових даних (<i>Луїс фон Ан, Джеф Гау</i>)</p> <p>Кроскультурні методи</p> <p>Методи «третьої соціології» (<i>невербальні візуальні типу фотографії, соціальної іконографії тощо</i>)</p> <p align="center">Соціологічні тести</p>

11.2. Постглобалізаційна сучасність соціологічної науки

Але вже 2016 року сталися події, які змушують розпочинати з цього року відлік якісно нового етапу розвитку соціології; це насамперед перемога Д. Трампа на виборах президента США. Він ухопив (можливо, інтуїтивно) ті явища антиглобалістської скерованості, які довший час приховано нуртували в середовищі американців – переважно представників середнього класу з глибинки, які внаслідок розгортання глобалізаційних процесів втрачали роботу та соціальний статус, були нездатними відповідати підвищеним вимогам або перенавчатися, опановувати нові професії, ставати мобільними тощо. Для цих верств характерними були сподівання на такого президента,

який зможе навести лад у самій Америці, повернути туди виробництва, свого часу вивезені за кордон через можливість використання дешевшої робочої сили та розташованих біля неї покладів корисних копалин, відновити у самих США роботу неперспективних галузей (пов'язаних, до прикладу, із видобуванням вугілля) і відмовитися від захисту довкілля, перестати оплачувати величезні зовнішні видатки на утримання міжнародних союзів та організацій і повернути ці кошти американцям, заборонити в'їзд емігрантів, побудувати стіну на кордоні з Мексикою і брати на роботу першою чергою громадян Сполучених Штатів тощо. Гасло Трампа «Америка передусім!» (America first!) напрочуд точно віддзеркалило сподівання багатьох виборців, що належали до мовчазної більшості й мали свої претензії до глобалізації. І те, що ці сподівання мали виразно окреслене антиглобалізаційне спрямування та походили з найбільш багатой і технологічно розвиненої країни світу, мало неабиякий вплив на появу загального відчуття зжитості глобалізації, на формування надії, що гору беруть тепер національні інтереси, а єдиний дотепер центр ваги (США) зазнає дифузії, а його лідер відмовляється від ролі очільника глобалізаційних процесів у всьому світі. Такі настрої й таке бачення домінували на липневому (2017 року) саміті великої двадцятки (G-20) у Гамбурзі, де, як вважають аналітики, були накреслені перші обриси нового світового порядку без лідерів, з багатьма мінливими альянсами та численними локальними протистояннями, які перетворюють світ на арену конкуруювальних регіональних сил [Немировський, 2017].

Цей **четвертий етап** (з 2016 року) вкотре змінює уявлення про соціологію, в якій зростає усвідомлення як завершення ери глобалізації, що сягнула свого апогею, так і переходу до нової конфігурації трендів сучасності, в яких починають перемагати постглобалізаційні за характером віяння. Найбільше для мене питання – як назвати цей етап? Виразно артикульованих та аргументованих пропозицій у цьому сенсі мені знайти не вдалося (хоча вони, мабуть, існують).

Утім, у щойно оприлюдненій колективній монографії «Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики» (2017) за редакцією С. Макеєва та С. Оксамитної знаходимо важливе положення про альтернативні проекти майбутнього для окремих країн із вибором ними позитивної неглобалізаційної еволюції [Макеєв, Оксамитна, 2017: с. 6].

Зрештою, із цим твердженням можна було б погодитися, але мені здається, що у ХХІ столітті глобалізаційні та неглобалізаційні процеси тісно переплелися і що стосовно них не варто вживати вира-

зи, що їх відокремлюють чи протиставляють; ідеться радше не про цілковиту заміну одних таких процесів іншими, а про *центральність* певної характеристики та відступ у тінь іншої. Тому мені більше імпонує позиція Д. Бела, висловлена ним свого часу стосовно назв і співвідношення визначених ним трьох типів суспільств: доіндустріального, індустріального і постіндустріального. Він вважав, що жодне з них не передбачає цілковитої руйнації попереднього типу або якогось визначального сектору (первинного – виробництва аграрної продукції, вторинного — виробництва товарів, третинного – виробництва послуг) в якомусь із цих трьох типів суспільств: до прикладу, в індустріальному типі суспільств аграрний сектор продовжує успішно існувати поряд із сектором промислового виробництва і сектором виробництва послуг, але центральності в такому суспільстві набуває другий сектор. У постіндустріальному типі суспільств, навпаки, центральне місце посідає третинний сектор (виробництво послуг) за одночасного існування перших двох секторів, які втратили в ньому свою «опуклість» і змінили наповнення – якісне і кількісне. Д. Бел пише: «Постіндустріальні тенденції не заступають колишні суспільні форми як ... стадії людської еволюції. Вони часто співіснують ... і тим самим ускладнюють суспільство та природу його соціальної структури» [Белл, 2004: с. сіх]. Важко погодитися, що нині існують країни, абсолютно ізольовані від процесів глобалізації; інша річ, що в одних країнах прояви і впливи глобалізації є більш потужними та визначальними, ніж в інших, а всередині окремих суспільств побутує різна конфігурація елементів глобального і локального характеру. Що стосується нашого випадку, то, мабуть, має місце (як і в рамках аналогічних міркувань Бела) співіснування глобалізаційних та неглобалізаційного штибу утворень, процесів і явищ, але їхня архітектоніка та центральність у кожній країні різняться.

Відповідно до цього соціологія четвертого етапу уявляється нині наукою про постглобалізаційний (якщо йти за логікою Д. Бела) розвиток суспільств, сконцентрованих довкола декількох регіональних стрижнів, більшість із яких тепер не є західного походження. Якщо ж використовувати логіку П. Бергера, то можна вживати інший варіант: це наука про субглобалізації, тобто явища, що мають радше регіональний, ніж глобальний розмах [Бергер, 2004: с. 22]. Що ж до мене, то мені більш імпонує третій варіант означення сучасної соціології як науки про фрагментоване людство. Звичайно, глобалізаційні тиски продовжують існувати й сьогодні, але водночас увиразнився поворот до центральності процесів постглобалізаційного спрямування. Відмова США від ролі світового лідера у виступах Д. Трампа, редуку-

ція (Brexit) та наступна реконфігурація ЄС, поживлення правого радикалізму у Франції та посилення позицій М. ле Пен, проходження до бундестагу ФРН партії «Альтернатива для Німеччини», зміцнення позицій Китаю (а останнім часом також Індії), успіхи африканських країн тощо – все це породжує такий мультирегіоналізм і живить нові сюжети для соціології сьогодення. До її визначальних рис із певною часткою ризику можна віднести реактивну рефлексійність (або, за іншими висловами, критичну нелінійну рефлексію чи подвійну рефлексійність у сенсі рефлексивності об'єктивних структур та людської рефлексійності), а також множинність моделей розвитку із різним співвідношенням екзогенних і ендогенних чинників, моделі глобальних саморегульованих систем з емерджентними характеристиками, опонентні уявлення про розвиток залежно від регіональної специфіки. Серед основних понять виокремлю поняття субглобалізацій (у множині) та, почасти, європеїзації, серед інших – новий світовий порядок з відсутністю єдиної країни-лідера та з кількома регіональними центрами; обмежений регіональними рамками універсалізм vs сингулярність; лімінальність, емерджентність; нова влада з головуванням декількох провідних ІТ-компаній (з 10 найбільших і найбагатших компаній світу 9 працюють у сфері ІТ та розширюють свої межі за рахунок поглинання активів і ресурсів компаній з інших сфер [Курц, 2017]) та перехід від ІТ до ДТ (тобто від інформаційних до цифрових технологій) і пов'язане з цим поняття диджиталізації; доповнена реальність, а також ізоляціонізм, протекціонізм, популізм, автономність, націоналізм і т.ін. В числі центральних тем можна назвати гіпердинамію чи гіперергію; продовжують залишатися центральними модифіковані й регіонально забарвлені нерівності та мобільності (до прикладу, зростання ексклюзії серед багатіїв західного світу; швидка дифузія нерівності в бідних країнах; нерівномірна поширеність цифрової нерівності; обмежена інклюзія в посткомуністичних країнах тощо). Головною функцією соціології впевнено залишається теоретико-пізнавальна, а домінантними ознаками – трансдисциплінарність та відповідне метатеоретизування вищого рівня, а також пошук валідних теорій для нового регіоналізму, який лише розпочинається (наприклад, напрацювання у галузі євроконцептів [Chernetskiy, s.a.]).

Трансдисциплінарність та метатеоретизування сьогодні багато в чому спираються на досягнення природничих наук, передусім чотирьох революцій ХХ століття (революція А. Айнштейна і теорія ймовірності, революція Н. Бора і В. Гайзенберга та квантова механіка, революція Дж. Чу із синтезом двох перших із квантовими та релятивістськими аспектами субатомної матерії та революція кінця

XX століття з конформною теорією поля і теорією «бутстрапу»; докладніше див.: [Амбарова, Зборовский, 2015]). Відбувається швидке розростання технологій та методів досліджень, примітною особливістю якого є поєднання зусиль айтішників і соціологів, виокремлення у складі big data трьох спеціалізованих напрямів – fast data, big analytics, deep insight, кожен зі своєю складною внутрішньою структурою (до прикладу, всередині big analytics відбувається стрімке зростання ваги та значущості предиктивної й реквізитивної аналітики, про що у своєму виступі на IT Arena у вересні 2017 року у Львові розповів Александер Нікс — керівник CEO Cambridge Analytica, яка багато в чому забезпечила перемогу Д. Трампа у США [Юрасов, 2017]). Водночас не слід надмірно, аж до стану квантофренії, захоплюватися модифікованими на сучасний лад кількісними дослідженнями та «великими даними»; Н. Костенко слушно звертає увагу в ітчизняній соціологічній спільноті на значення і можливості постякісних досліджень [Костенко, 2017] (табл. 11.4).

Такими бачаться чотири етапи розвитку соціології та її теперішній стан. Щодо останнього, то варто зауважити, що більшість соціологів ще продовжує за інерцією мислити в термінах глобалізації, навіть найкращі: зокрема, дві праці останнього часу метра соціології Е. Гіденса у співавторстві з Д. Сатоном в якості теми-лідера сучасної соціологічної науки називають саме глобалізацію [Giddens, Sutton, 2013; Giddens, Sutton, 2014]. Але вік глобалізації виявився закоротким порівняно із часом існування індустріального і постіндустріального типів суспільства та соціології як науки про суспільство; вітри сьогодення змінили свій напрямок і почали руйнувати саму ідею глобалізації; на наших очах формується новий стан людства, де співіснують колишні доцентрові й теперішні відцентрові тенденції, до того ж останні виявляють нині свою більшу енергетичну дію. Відтак знову постає питання про те, що таке соціологія, що тепер має вивчати ця наука, а однозначної відповіді наразі ще немає. Невизначеність соціології загрожує перетворитися на її іманентний стан, що однаково шкодить і її статусу як науки, і намірам молоді нею займатися.

Що ж до **тенденцій**, то їх можна тепер визначити відповідно до змістової наповненості зазначених вище етапів. До них з певною часткою умовності можна віднести такі:

– тенденція до стрімкого розширення кордонів соціології, її об'єкта і предмета з виходом за межі її традиційних сфер досліджень (особистість, група, суспільство, людство) та введення до зони соціологічних рефлексій феноменів штучної або не досліджуваної раніше реальності (віртуальної, доповненої, штучного інтелекту тощо);

Етап 4. Соціологія постглобалізаційної доби (від 2016 року)

1	<i>Характер соціології</i>	Соціологія як наука про: – постглобалізаційний розвиток (за логікою Д. Бела); – субглобалізації (за логікою П. Бергера); – фрагментоване людство ; – ???
2	<i>Визначальні риси</i>	Реактивна рефлексійність / критична нелінійна рефлексія / подвійна рефлексійність Моделі глобальних саморегульованих систем з емерджентними характеристиками Множинність моделей розвитку з різним співвідношенням ендо- та екзогенних чинників Опонентні уявлення про розвиток залежно від регіональної специфіки
3	<i>Основні поняття</i>	Субглобалізації Новий світовий порядок з кількома регіональними центрами Новий регіоналізм Нова влада (ІТ), диджиталізація, доповнена реальність Ізоляціонізм Автономність Протекціонізм Націоналізм Популізм Регіональний універсалізм vs сингулярність Емерджентність Лімінальність
4	<i>Центральні теми</i>	Реактивність??? Гіпердинамія ??? Гіперергія ??? Регіонально забарвлені нерівності та мобільності
5	<i>Головні функції</i>	Теоретико-пізнавальна Гуманістична Критична
6	<i>Домінантна ознака</i>	Трансдисциплінарність і метатеоретизування вищого рівня Пошук теорій для нового регіоналізму (до прикладу, <i>свроконцептів</i>)
7	<i>Головні методи</i>	Fast data, big analytics, deep insight як внутрішні складові big data (а в межах <i>big analytics</i> — описова, предиктивна і реквізитивна аналітика) Постякісні дослідження

– зумовлена цим тенденція розвитку і плекання багатовимірної та багатofункціональної соціологічної рефлексійності гібридного характеру, здатної продукувати концепти й моделі складних саморегульованих систем глобального, регіонального та локального масштабу з віялом варіативних можливостей реалізації та втілення їх у соціальній практиці;

– тенденція переходу від між- до трансдисциплінарності (як у переважній версії збереження дисциплінарних кордонів, так і

у версії створення нових наук з ініціативи та за пріоритетної участі соціології, хоча, як на мене, питання дисциплінарного позиціонування мають меншу вартість), а також до появи відповідного вищого типу метатеоретизування на засадах трансдисциплінарного синкретизму (позбавленого зайвої еkleктики) та холістського мислення;

– тенденція до зростання ваги та значення концептуалізації регіональних проєктів розвитку (в тому числі й насамперед євроконцептів) і проблем співіснування локальних, глокальних, глобальних, неглобальних і постглобальних процесів та явищ;

– тенденція радикального ускладнення поняттєво-категоріального апарату зі зростанням у ньому питомої ваги термінів-гібридів з обсягу соціальних, гуманітарних, технічних і природничих наук, із синтезуванням понять посткласичної та постнекласичної соціології;

– тенденція перенесення дослідницької уваги соціологів від переважно статичних до здебільшого динамічних і навіть реактивних трансформацій та перетворень соціуму;

– тенденція зростання ваги та значення досліджень соціальних нерівностей складного (і переважно нематеріалістичного) кшталту, що породжує зосередження на нових виявах таких нерівностей у вигляді соціальної напруженості, на появі та проявах нового типу конфліктів із приводу опозитних інтересів та цінностей;

– тенденція зростання значення теоретико-пізнавальної функції соціології сьогодення в умовах гіперергії (чи гіпердинамії) та реактивних соціальних змін, а також гуманістичної функції у відповідь на дедалі більшу дегуманізацію, викликану домінуванням нових технологій, запроваджуваних часто без участі людини або з нехтуванням її інтересами та прагненнями;

– тенденція до урізноманітнення методів і технологій соціологічних досліджень з використанням синтезованих та модифікованих кількісно-якісних методик та методичних прийомів з інших наук, що в сукупності здатне забезпечити швидкі й відчутні соціальні результати;

– тенденція до переходу від вербальних і невербальних методів соціологічних досліджень до використання цифрових технологій та ін.

Напрямами для соціології сьогодення **перспективами** на майбутнє вважаю: (1) зближення її посткласичної та постнекласичної метапарадигм у трактуванні швидко змінюваної соціокультурної реальності (про ці метапарадигми докладніше див.: [Зборовский, 2008]) та (2) врахування здобутків методологічних поворотів останнього часу, а також (3) соціологічне осмислення соціальних наслідків чотирьох революцій у природознавстві ХХ століття і кумуляція напрацювань сучасних соціогуманітарних наук.

Все це має безпосереднє значення для сучасної вітчизняної соціології, завданнями якої є врахування світових тенденцій у царині соціологічного теоретизування, аплікація їх на український ґрунт, використання новітніх дослідницьких технологій з метою концептуалізації соціокультурних модифікацій українського суспільства та досягнутого ним стану, а також нагальна потреба в усвідомленні перспектив розвитку української соціологічної науки.

Джерела

Абрамова, П.А., Зборовский, Г.Е. (2015). На перекрестке естественно-научного и социологического знания: опыт исследования одной проблемы. *Социологические исследования*, 9, 14–21.

Бек, У. (2001). *Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию*. Москва: Прогресс-Традиция.

Белл, Д. (2004). Предисловие к русскому изданию 1999 года. В: Д. Белл, *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования* (сс. lxxxv–cxliv). Москва: Академия.

Бергер, П. (2004). Введение. Культурная динамика глобализации. В: П. Бергер, *Многоликая глобализация* (сс. 8–23). Москва: Аспект Пресс.

Бергер, П., Хантингтон, С. (Ред.) (2004). *Многоликая глобализация*. Москва: Аспект Пресс.

Буравой, М. (2009а). Комментарий: за глобальную социологию низших слоев? *Социологические исследования*, 4, 14–20.

Буравой, М. (2009б). Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующемся мире. *Социологические исследования*, 4, 3–9.

Головаха, Є.І., Горбачик, А.П. (2014). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011–2013*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Горбачик, А. (2017). Методологія та методи соціологічних досліджень під впливом «великих даних». В: В.С. Бакіров, Є.І. Головаха (Ред.), *Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: зб. ст. за матеріалами конф., 22 січня 2017 р., м. Київ* (сс. 58–61). Київ: Інститут соціології НАН України, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

Зборовский, Г.Е. (2008). Метопарадигмальная модель теоретической социологии. *Социологические исследования*, 4, 3–21.

Костенко, Н. (2017). Якісна перспектива в арт-форматі. В: В.С. Бакіров, Є.І. Головаха (Ред.), *Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто:*

зб. ст. за матеріалами конф., 22 січня 2017 р., м. Київ (сс. 77–81). Київ: Інститут соціології НАН України, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

Кравченко, С.А. (2010). Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы. *Социологические исследования*, 10, 14–25.

Курц, М. (s.a.). *Информационные технологии вызывают возрастание неравенства*. Получено с: https://www.liga.net/opinion/351853_informatsionnye-tekhnologii-vyzyvayut-rost-neravenstva.htm

Макеєв, С., Оксамитна, С. (Ред.) (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: НАУКМА.

Немировський, Б. (s.a.). *Саміт G20: Світ без лідерів*. Отримано з: <https://www.glavkom.ua/publications/samit-g20-svit-bez-lideriv-424864.html>

Смелзер, Н. (2003). *Проблеми соціології. Георг-Зімельівські лекції, 1995*. Львів: Кальварія.

Урри, Д. (2005). Взгляд туриста и глобализация. В: *Массовая культура: современные западные исследования* (сс. 136–152). Москва: Прагматика культуры.

Урри, Д. (2012a). *Мобильности*. Москва: Праксис.

Урри, Д. (2012b). *Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия*. Москва: Высшая школа экономики.

Штомпка, П. (2009). В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*, 8, 3–13.

Штомпка, П. (2012). Десять тез про статус соціології в нерівному світі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія*, 3, 8–9.

Юрасов, С. (s.a.). *Дата-аналитик Трампа: почему наши выборы – прошлый век*. Получено с: <https://www.biz.liga.net/all/intervyu/3711533-data-analitik-trampa-pochemu-nashi-vybory-proshlyi-vek/html>

Chernetskiy, Y.O. (s.a.). *From the 30 to the 40 primary political and economic regions of the world and global Europe concepts & conceptions*. Retrieved from: <https://www.newssky.com.ua/from-the-30-to-the-40-primary-political-economic-regions-of-the-world-and-global-europe-concept&conceptions/html>

Giddens, A., Sutton, Ph.W. (2013). *Sociology* / 7th ed. London: Polity Press.

Giddens, A., Sutton, Ph.W. (2014). *Essential Concepts in Sociology*. SL: Polity Press.

Ritzer, G. (2008). *The McDonaldization of Society* 5. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Pine Forge Press.

Нарис 12

СУЧАСНИЙ СТАН ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ*

Одному з відомих вітчизняних вчених-теоретиків, В. Тарасенкові належить характеристика української соціології 1990-х років. У своєму виступі на Всеукраїнській науковій конференції з проблем розвитку соціологічної теорії у 2001 році він говорив: «Якщо за традиційною тривірневою схемою зобразити українську соціологію у вигляді української селянської хати, то остання справить враження недобудови та ще й із значними структурними перекосами: висока масивна призьба-фундамент, дуже низькі, короткі й тонкі стіни, відсутність даху. Проте є димар, який стоїть на фундаменті і з якого йде дим, що означає: в хаті хтось є, ще й розпалює піч...» [Тарасенко, 2001: с. 19–20].

У такий метафоричний спосіб (доречний для соціології сьогодення) він порівнював українську соціологію на порозі ХХІ століття з напіврозваленою чи напівзведеною (на будь-який смак) хатою з переважанням у фундаменті прикладних досліджень, поодинокими теоріями середнього рівня та відсутністю загальної соціологічної теорії (як даху) після декількох років розвитку у незалежній Україні. Як привід для поміркованого оптимізму В. Тарасенко бачить поміж стінами цієї хати височенький комин, з якого вгору здіймається дим; це, на його думку, має означати, що соціологічне життя в країні наразі нуртує. Пересічний український соціолог, на його думку, прагне не стільки до теоретизування, скільки до емпіричного об'єктивізму. У більш пізніх виступах В. Тарасенка його міркування набирають радикалізації у таких твердженнях: українська соціологія у багатьох питаннях хвибує на теоретичну сліпоту й концептуальну безпорадність; їй бракує надійних макроструктурних уявлень як про колишнє радянське, так і про сучасне українське суспільство; у працях українських соціологів відсутня чітка типологізація українського суспільства; відчувається концептуальний дефіцит вітчизняної соціологічної думки тощо [Тарасенко, 2002: с. 30]. Апофеозом такого змалювання стану української соціології на початку ХХІ століття стає його відоме означення останньої: в цілому вона відрізняється зачатковим станом вищих, теоретичних «поверхів», «і без ризику і

---

* Автор нарисув: Н. Черниш.

перебільшення її можна визначити як наукову соціологічну дисципліну з недобудованим інтелектом» [Тарасенко, 2007: с. 34–35].

Проте оскільки дим з комина таки здійсмається, що є ознакою невтомної праці моїх колег за фахом, то жевріє надія, що диму без вогню немає і ось-ось у добре поставленій хаті з'явиться той інтелектуальний дах, який надасть їй викінченого вигляду, і наша академічна спільнота почуватиметься комфортно на всіх рівнях цієї будови, а всі її члени матимуть можливість плідно займатися кожен своєю «сродною» працею для вдячного суспільства. Чи така оптимістична візія справджується сьогодні, коли минуло понад 15 років від сумних міркувань знавця початків розвитку соціології у незалежній Україні, коли знято будь-які ідеологічні табу та обмеження, коли перед соціологами відкритий простір нуртування світової соціологічної думки в усій її багатоманітності та вільний доступ до баз даних численних емпіричних досліджень регіонального і глобального масштабу?

Отже, **метою цього нарису** є увиразнення сучасного стану розбудови загальносоціологічної теорії (включно з метатеоретизуванням) у світовій та українській соціології та окреслення відповідних глобальних трендів і локальних особливостей у цьому річищі.

12.1. Загальне теоретизування у світовій соціології

Еволюція загальносоціологічного теоретизування невпинно торує свій шлях мало не впродовж усіх часів існування соціології, як самостійної академічної науки. У цьому перманентному русі можна виокремити загальні тенденції та локальні особливості. Спочатку варто хоча б у стислий спосіб з'ясувати перебіг формування загальносоціологічних теорій у їхніх різноманітних формах і масштабах. Можна виокремити кілька найважливіших сутнісних складових цієї еволюції, репрезентантами яких були і є переважно західні соціологи. Із самих початків соціологія в теоретичному плані являла собою генералізувальну дисципліну з виразним прагненням чіткого окреслення свого предметного поля. З цього приводу відомий французький наукознавець, спеціаліст у галузі методології соціальних наук, М. Доган зазначає, що соціологія як монодисципліна була єдиною лише на ранній стадії свого розвитку [Доган, 2010: с. 12]. Згодом у ній відбувається процес дроблення чи фрагментації теоретичних уявлень щодо соціальної реальності та способів її вивчення; утворюються так звані бінарні (переважно опонентні) тео-

ретичні пари на кшталт мікро- і макроопозицій, структуралістсько-агентнісного підходів тощо, представники яких розпочинають між собою запеклі дискусії з переходом інколи у відкриту конфронтацію. Це породжує ситуацію, яку багато аналітиків вважали кризою; вона була притаманна соціологічним баталіям кінця 1960–1970-х років. Інші науковці, зважаючи на очевидну конфліктність всередині загальносоціологічного теоретизування, вбачали в ній джерело поступу, який знайшов прояв у створенні низки інтегративних теорій кінця 1970–1980-х років, покликаних якщо не подолати, то хоча б мінімізувати попередні концептуальні розриви. Так, Д. Іванов вирізняє спробу суміщення в рамках однієї інтегративної теорії такого гатунку трьох впливових теоретичних моделей: моделі структурації Е. Гіденса (1984), структурального конструктивізму П. Бурдье (1980) та теорії комунікативної дії Ю. Габермаса (1981) [Іванов, 2017: с. 3]. Але в цілому інтеграційні інтенції виявилися поодинокими; соціологія, за виразом Дж. Ритцера, якому належить і перша праця в цьому річищі, і сам термін, дедалі більше стає мультипарадигмальною [Ritzer, 1975]. У рамках соціологічних парадигм (а згодом і метопарадигм) продовжується невпинне теоретизування на вищому рівні, що дає підстави тому ж Д. Іванову твердити, що ідея Дж. Ритцера про мультипарадигмальність соціології стала відправним пунктом нового різновиду загальносоціологічної теорії – метатеоретизування [Іванов, 2017: с. 4]. Зокрема, з огляду на зазначену обставину, цей термін використовувався майже три десятиліття тому [Ritzer, 1990]. У п'ятому виданні своєї книжки «Сучасні соціологічні теорії» (2000) Дж. Ритцер використовує вже ширше поняття – «метасоціологія» – і зазначає, що це є рефлексійне дослідження фундаментальної структури соціології в цілому, а також різних її елементів, таких як:

- незалежні сфери дослідження;
- метапоняття;
- метаметоди;
- власне метатеорії (аналіз яких і становить зміст його книги)

[Ритцер, 2002: с. 563].

У цій же праці Дж. Ритцер вирізняє і характеризує три різновиди метатеорій з такими позначками: *Mu* (від англ. understanding – розуміння), *Mp* (prelude – вступ) і *Mo* (overarching – узагальнення) за критерієм відмінностей у досягненні результату. Перший різновид – це метатеоретизування як засіб досягнення більш глибокого розуміння певної теорії з метою кращого, більш глибокого розуміння вже наявної теорії. Другий різновид – метатеоретизування як вступ

до розроблення нової теорії означає дослідження наявної теорії для того, щоб створити нову соціологічну теорію. Третій різновид – метатеоретизування як джерело підходів до узагальнення соціологічної теорії, до створення метатеорії в сенсі зведення своєрідної арки над теоріями і парадигмами, що має об'єднати їх у такий спосіб [Ритцер, 2002]. У зазначеній праці Дж. Ритцера підкреслено, що виокремлені ним метатеорії є лише ідеальними типами і що в дійсності часто має місце перехрещування цілей метатеоретичних розвідок. Він вважає, що соціологи зазвичай здатні працювати з використанням одного чи двох типів метатеоретизування, але є серед них і такі, що займаються усіма трьома різновидами цієї праці; серед них Дж. Ритцер особливо вирізняє Дж. Александера [Ритцер, 2002: с. 567].

У західних наукових працях із соціології більш пізнього часу ідеї Дж. Ритцера знаходять своє плідне застосування та продовження. Їхні автори наголошують, зокрема, на тому, що метатеоретизування існує практично в кожній науці зі своїми специфічними особливостями, відповідно до її предметного поля, але тільки в соціології як генералізувальній науці цей тип соціологічного мислення сьогодні превалює. Нині увиразнюються відмінності між соціологічним теоретизуванням і метатеоретизуванням у соціології: перше скероване на розуміння сенсів соціального світу, а друге – на розуміння сенсів соціологічного теоретизування [Zhao, 2001]. Як і всі напрацювання в галузі соціологічної думки, ідеї та практики метатеоретизування мають своїх прихильників і опонентів (серед останніх, зокрема, дослідник довіри А. Папакостас) або ж тих, чий позиції є недостатньо чітко окресленими; в останньому випадку прикладом може слугувати настанова відомого знавця соціологічних теорій Дж. Тернера.

За доби існування СРСР центр розвитку радянської соціологічної науки був у Росії, конкретніше у Москві, й сьогодні російська соціологія претендує на роль лідера на цьому просторі. Але й там, як бачимо, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття катастрофічно бракувало вагомих теоретичних знахідок, насамперед щодо означення російського суспільства як окремої макрооддиниці соціологічного аналізу й осмислення. Про це свідчать висловлювання низки інших відомих соціологів Росії (передусім тих, хто не належить до «придворної», або провладної соціології) стосовно стану розвитку теоретичної складової їхньої науки. Так, один з провідних російських соціологів цього табору В. Радаєв вважає, що соціологічне теоретизування у його країні часто нагадує «копирсання палкою у тумані» і є, по суті, псевдотеоретизуванням [Радаєв, 2008].

Це висловлювання стосується характеристики російської соціології приблизно десятирічної давності; з того часу в ній стали помітними певні позитивні зрушення. Зокрема, на XIX Харчевських читаннях (23 жовтня 2017 року, Москва) відбулися дискусії навколо метатеоретизування в науці та можливостей і перспектив його застосування. За їх підсумками у 2017–2018 роках часопис «Социологические исследования» оприлюднив низку статей про метатеоретизування на підставі найбільш цікавих і знакових доповідей на цих читаннях. Російські соціологи визнають важливу, практично вирішальну роль Дж. Ритцера в окресленні суті і різновидів метатеоретизування і в той самий час додають своє, досить цікаве в науковому плані бачення проблеми.

Зокрема, Д. Іванов суттєво доповнює проблематику метатеоретизування через запровадження низки положень, що, на мій погляд, мають виразну наукову новизну. Услід за Дж. Ритцером він тлумачить метатеоретизування як створення загальносоціологічної теоретичної системи – «метатеоретичної арки», в Ритцеровому сенсі, над різноманітними, але близькими за тематикою підходами та парадигмами [Іванов, 2017]. Йдеться, насамперед, про запропоновану ним трикомпонентну типологію метатеоретизування з виокремленням стабілізаційного, трансформаційного та постколоніального типів. По суті, стабілізаційний тип є узагальненням трьох ритцерівських різновидів. Це стабілізаційне (рефлексійне за природою) метатеоретизування з метою раціоналізації та впорядкування зазначеного сегмента соціологічної науки є, на думку Д. Іванова, домінантним на сучасному етапі розвитку соціологічної науки. Новаторським за характером можна вважати пропозицію виокремлення такого типу метатеоретизування, як трансформаційне, яке, на думку автора, у 1990–2000-х роках стало альтернативним до стабілізаційного і водночас визначальним трендом у соціології цього періоду. Воно виникає на противагу також постмодерністському дискурсові та пропонує нове бачення соціальної реальності через запровадження концептуальних інновацій щодо останньої на основі імпорту до соціології евристичних метафор. До них Д. Іванов відносить такі метафори, як: «мережа», «потoki», «мобільності», «плинність», «макдональдизація», «травма», «перформанс», «іграїзація» тощо. Всім цим метафорам він надає статус нових концептуальних платформ теоретизування щодо гібридної й темпоральної об'єктності, яка тут існує в іншому режимі порівняно з позитивістськими уявленнями про со-

ціальну реальність. Все це зумовлює потребу розвитку нового теоретичного підходу, який Д. Іванов іменує постконструктивізмом.

Нарешті, третій новий тип метатеоретизування (який так само можна вважати трансформаційним, але якісно іншого ґатунку) починає бурхливо розвиватися в сучасних умовах; Д. Іванов називає його постколоніальним. Ідеться про відмінний від західного спосіб думання про соціальну реальність в її множинних формах незахідного стибу. Про постколоніальну теорію говорити ще завчасно; тут має місце, радше, інтелектуальний рух, скерований проти західного гегемонізму і водночас такий, що може слугувати альтернативним ресурсом розвитку глобальної соціології.

Вартим уваги та підтримки є також увідповіднення Д. Івановим типів метатеоретизування різним образам соціальної реальності. Він узагальнює свої міркування з цього приводу таким чином: «Сучасний тренд метатеоретизування в соціології викликає зсув в уявленнях про соціальну реальність від ієрархічної множинності в душі А. Шюца через процесуальність в душі З. Баумана і Дж. Урі до взаємопроникнення і доповняльності» [Іванов, 2017: с. 9]; останнє – з метафорою «додана (augmented) реальність».

Серед інших доробків російських соціологів останнього часу слід зазначити важливі для порушеної проблематики напрацювання І. Девятко щодо міждисциплінарних витоків соціологічної метатеорії у її співвідношенні з предметними соціологічними теоріями, з одного боку, та з філософією соціальних наук – з іншого [Девятко, 2017]. Цією публікацією вона порушила той бік проблеми метатеоретизування в соціології, якого немає у попереднього автора, але з приводу якого існує розлогий дискусійний простір. Дещо з цієї дискусії представлено далі.

В. Дудіна також пропонує своє бачення стратегій метатеоретизування в соціології та виокремлює три з них:

1) інтегративну (як виявлення загальної теоретичної логіки, стандартизацію мови опису та/чи розроблення інтегрованої теорії);

2) еволюційну (в сенсі осмислення тенденцій і перспектив розвитку соціології у змінюваному соціальному та інтелектуальному контексті. Для неї характерним є виокремлення етапів, фаз, зсувів, зміщень у соціологічному знанні, картографування минулих досягнень, з точки зору виявлення наявного стану та перспектив розвитку соціології);

3) перспективістську (виокремлення незалежних одна від одної, внутрішньо впорядкованих і відносно герметичних конфігурацій –

парадигм, науково-дослідницьких програм, моделей пояснення тощо) [Дудина, 2017].

І. Троцук обирає дещо несподіваний аспект застосування мета-теоретизування – в галузі аналізу текстових даних. Незважаючи на назву, виклад матеріалу її статті є значно ширшим і стосується проблеми метатеоретизування в цілому. Зокрема, ця дослідниця пише про три можливі формати метатеоретичного пошуку. Цей пошук може слугувати як:

- спосіб вивчення фундаментальної структури соціологічної теорії;
- інструмент концептуального впорядкування окремих її предметних царин;
- прийом систематизації тематично фокусованого категоріального апарату тощо.

У підсумку ця дослідниця виокремлює персоніфіковану низку завдань, що їх здатне виконати метатеоретизування в соціології:

1) узагальнення («інвентаризація») накопиченого знання (Дж. Ритцер);

2) самопізнання дисципліни, з точки зору концептуальних моделей і методологічних підходів, що є в її арсеналі (П. Бурдьє);

3) «каталогізація» минулих досягнень для визначення теперішнього стану соціології та перспектив її розвитку через пошук відповідей на запитання про суб'єкт, предмет і цілепокладання (П. Штомпка, М. Буравой);

4) подолання постмодерністського песимізму (щодо соціальної реальності. – *Н. Ч.*) та нездорової еkleктики (Д. Іванов);

5) уточнення категоріального апарату та концептуальних засновків окремих предметних царин (І. Девятко) (див.: [Троцук, 2017]).

Отже, останнім часом в російській соціології простежується тенденція актуалізації проблематики метатеоретизування, яка знаходить вираз у розробленні його типології та зміні відповідних способів розуміння соціальної реальності; у вирізненні головних стратегій метатеоретизування; у увиразненні форматів метатеоретичного пошуку; в аналізі ролі міждисциплінарності у формуванні та функціонуванні соціологічної метатеорії; у висуненні завдань соціологічного метатеоретизування. Якщо застосовувати класифікацію різновидів метатеоретизування, запропоновану Дж. Ритцером, то, мабуть, можна твердити про перебування сучасної російської соціології в режимі *Ми*, що і становить її локальну специфікацію на тлі розвитку глобальної соціології.

12.2. Українські соціологи в пошуках загальної теорії

Що ж до визначення локальної специфікації української соціології доби незалежності, то, насамперед, варто хоча б стисло поглянути в минуле – далеко і не дуже. Останнім часом відзначалися досить стрімкі зміни нашої соціологічної моди після падіння СРСР, коли у мейнстрімі чергувалися структурні, діяльнісні чи культурні дискурси, а центральними поняттями виступали по черзі то ідентичності, то постмодерн, то глобалізація, то довіра тощо [Черниш, 2016]. Утім, попри беззаперечну важливість напрацювань у цих ділянках, вагомих проривів у зведенні загальної соціологічної теорії чи теорій, а тим паче запровадження метатеоретизування, на жаль, не сталося. Навіть найдосвідченіші мої колеги успішно займалися науковими розвідками окремих складових соціологічного знання, показували вагомні результати в опрацюванні важливих аспектів життєдіяльності українського суспільства, здійснювали спроби осмислення новітніх напрацювань зарубіжних учених, але наразі доконаним фактом є відсутність і в нашій соціологічній домівці так званих гранд-теорій (термін Ч.Р. Мілса). Побудова такого ґатунку теорій є завданням амбітним і під силу лише екстраординарним науковцям, але і перед своєю соціологією можна ставити завдання створення загальної «арочної» теорії розвитку посткомуністичних суспільств (як одного з альтернативних ресурсів розвитку глобальної соціології, за виразом Д. Іванова) або принаймні метатеорії сучасного українського суспільства. Принагідно зазначу, що потреба у створенні загальносоціологічної теорії та її вищого рівня – метатеоретизування – ніколи не була критично важливою для західної соціології – в ній таких теорій завжди було багато, а сьогодні й поготів. Але у випадку України та деяких інших колишніх республік СРСР власне ця проблема залишається й дотепер нерозв'язаною внаслідок багатьох причин, головною з яких є побутування й так званої радянської спадщини в соціології, оскільки переважна більшість соціологів теперішнього старшого покоління і в Україні, і в Росії, і в інших республіках колишнього СРСР вийшла з «радянської шинелі», тобто з радянської соціології.

Для радянської соціології була характерною зовнішня міждисциплінарність жорсткого типу із запозиченою від філософії марксизму концепцією матеріалістичного розуміння історії (історичним матеріалізмом). Саме ця концепція слугувала загальною теорією в соціології часів існування СРСР і визначала зміст спеціальних і галузевих теорій, а також скерованість і тематику конкретних соціологічних

досліджень. А отже, в офіційних стосунках філософії та соціології радянського періоду мала місце владна диктаторська вертикаль на чолі з марксистською філософією та цілковита підпорядкованість їй соціології. Ця загальна теорія вважалася єдиною можливою і єдиною слухною для вивчення суспільства – незалежно від «відомчої приналежності» конкретної соціогуманітарної науки. Про метатеоретизування та його результат – метатеорії тоді навіть не йшлося.

Структуру соціологічного знання в цей період, як зазначалося, очолювала загальна теорія – історичний матеріалізм, або матеріалістичне розуміння історії, якому були прямо підпорядковані спеціальні та галузеві соціології, або соціологічні теорії середнього рівня, які слугували методологічною основою емпіричних соціологічних досліджень. Застосування будь-яких інших методологічних основ соціології за часів існування СРСР було неможливим. Покоління радянських соціологів і викладачів суспільствознавчих наук звикли працювати в жорстких межах історичного матеріалізму (матеріалістичного розуміння історії), тому позірне здебільшого заперечення марксистської соціологічної концепції після набуття незалежності насправді не спричинило її заміни іншими методологічними підходами через майже поголовну необізнаність з альтернативними способами розуміння та пояснення соціуму та його розвитку. Очевидно, з тих часів і проростає коріння оцієї неподоланої дотепер нехоті чи фобії до теоретизування серед багатьох українських соціологів у ситуації методологічного хаосу, застою в розробленні теорій вищого рівня, переважання прикладної соціології без вагомих теоретичних узагальнень отриманої соціологічної інформації, латентне чи відкрите сповідування ідей марксизму, необізнаність з доробками сучасної світової соціологічної думки тощо. Все це врешті-решт зумовило перетворення української соціології на загумінковий, провінційного стибу придаток глобальної соціології, який не включають навіть до «бідного соціологічного Півдня» (М. Буравой). І якщо сучасній російській соціології нарешті вдалося перейти до обговорення потреби в якісно новій, відмінній від марксизму загальносоціологічній теорії, розвинути початки соціологічного метатеоретизування, то ситуацію в українській соціології в цілому можна умовно назвати «навздогінною» (як у випадку із сумнозвісним означенням стратегії розвитку країни в цілому). Лише останнім часом у нас стали з'являтися напрацювання, головною темою яких є загальносоціологічна теорія чи метатеоретизування. В цьому ракурсі з 2017 року з'явилися поодинокі публікації українських соціологів у цій ділянці соціологічного знання.

Особливим випадком у контексті аналізу проблеми метатеоретизування слід, мабуть, визнати успішну участь у ХІХ Харчевських читаннях професора кафедри соціології Луганського національного університету А. Яковенка із доповіддю про головні соціальні перешкоди та складності метатеоретизування. На його думку, слід замислитися над парадоксами та суперечностями на шляху створення продуктивного і соціально-відповідального метатеоретизування та метатеорії, скерованої на формування малоконфліктних відносин, їх гармонізації. Водночас він визнає, що соціологи, як правило, є безпорадними в соціально-перетворювальному плані, коли найкраща теорія чи найвпливовіша метатеорія так і залишаються теоретичними побудовами, нескінченно далекими від соціальної дійсності як через незапитуваність із боку суспільства, так і через відсутність політичних сил, зацікавлених у реалізації таких інтенцій. Він також підкреслює, що фабула метатеоретизування означає важливість насамперед глобальних моральних принципів – відтак серед ключових слів статті дещо несподівано для соціологів зустрічаємо поняття етики [Яковенко, 2017]. Ці міркування є гарним втіленням особливої соціальної настанови та соціологічної чутливості автора, що є досить рідкісним явищем серед соціологів.

Виникає потреба у формулюванні нових дослідницьких завдань, оскільки в обіг запроваджуються дедалі нові концепти. Відповідно потребують дискусії та опрацювання питання про подальші напрямики праці в галузі метатеоретизування та пов'язаних із ним проблем:

1. Чи можна вважати загальну соціологічну теорію аналогом метатеоретизування? Які між ними існують взаємозв'язки і співвідношення?

2. Як сьогодні можна уявити структуру соціологічного знання?

3. Як співвідносяться соціальна філософія та загальносоціологічна теорія?

4. Чи є потреба в розгляді питання нового обміну сенсами, або, як тепер модно говорити, інтерфейсів соціології, соціогуманітарних і природничих наук?

5. Яким є статус методологічних поворотів у соціології останнього часу? Чи не загрожують вони існуванню соціології як такої?

6. Як розрізняються соціологічне метатеоретизування в умовах соціологічної мультипарадигмальності і в ситуаціях міждисциплінарності та трансдисциплінарності?

7. Як розуміти трансдисциплінарність і яким вбачається метатеоретизування в її умовах? Чи можлива в майбутньому одна «арочна», всеохопна метатеорія як «єдина теорія про все», як синтез усіх

гілок наукового знання? І чи продовжить за цих умов соціологія своє існування як самостійна академічна дисципліна?

Наразі ж узагальнювальну характеристику стану розвитку загальної соціологічної теорії та метатеоретизування в українській соціології можна подати так: ми перебуваємо на самому початку постановки і розв'язання цієї проблеми (режим *Ми*) і з труднощами позбавляємося «радянської спадщини» в сенсі заміни соціологічної концепції марксизму новітніми загальносоціологічними теоріями та метатеоріями, здебільшого запозиченими. Латентні чи відверті прояви (пост)марксистських теоретизувань і невіра у можливості вироблення автентичної української загальної теорії та соціологічної метатеорії є ще досить поширеними. Але останні роки засвідчують появу низки праць із спробами вироблення якщо не альтернативної «арочної» метатеорії (пост)комуністичних країн, то бодай варіативних уявлень стосовно сучасного українського суспільства. Останнім часом відбуваються поодинокі прориви до початків другого етапу метатеоретизування, однак вони ще потребують належного концептуального оформлення.

Таким чином, ретроспективний огляд стосовно стану і перспектив розвитку загальної соціологічної теорії та метатеоретизування уможливорює такі *узагальнення*. Згідно з принципом зростання варіативності знання у цілому (за Ж. Піаже) та соціологічного знання зокрема, наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття відбулося радикальне ускладнення структури соціологічного знання на всіх його щаблях. Стосовно найвищого з них можна стверджувати про його поділ на дві гілки: наслідком загальносоціологічного теоретизування є створення «гранд-теорій», тобто «великих теорій» з розумінням сенсів соціального світу, а в разі метатеоретизування в соціології – метатеорій, скерованих на розуміння сенсів соціологічних теорій. Що ж до останнього, то світова соціологічна думка сьогодення, за виразом А. Яковенка, виявилася спроможною сформулювати та сформулювати сталий первинний базис метатеоретизування, оскільки у більшості випадків не мала ідеологічних чи політичних зон табу, на відміну від локальних соціологій (пост)комуністичних країн. Якщо використовувати термінологію Дж. Ритцера, то в глобальній соціології практично добіг кінця період *Ми* з множинністю поглиблених аналізів вже наявних теорій, розгортається період *Мр* як закладення основ нової теорії з урахуванням сучасної інтеграції соціогуманітарного та природничонаукового знання, тоді як «арочної» метатеорії, що має становити зміст періоду *Мо*, ще не вироблено.

Серед головних тенденцій в цьому плані можна виокремити тенденцію ускладнення структури соціологічного знання, насамперед на найвищих його рівнях, з поділом на «великі теорії» щодо суспільства та людства і метатеорії щодо аналізу та синтезу соціологічного теоретизування, а також тенденцію зростання числа методологічних поворотів (turns) і збільшення кількості дисциплін-гібридів як всередині соціологічного знання, так і у міждисциплінарному просторі.

Утворення української соціології як самостійної галузі академічного знання на початку 1990-х років і відмова від марксистської соціологічної концепції як загальнотеоретичного підґрунтя соціології радянських часів призвели до методологічного вакууму на найвищих щаблях соціологічного знання. За всі роки незалежності України та існування сучасної української соціології не вдалося створити ані власної «гранд-теорії» (як результату пошуків сенсів соціального світу), ані метатеорії (як висліду рефлексій щодо сенсів соціологічного теоретизування). Структура соціологічного знання в українській соціології нині є незавершеною, без усталених загальних соціологічних теорій чи то для комплексного аналізу світової системи доби глобалізації (сьогодні про це годі навіть мріяти), чи то для його частини – посткомуністичних суспільств, ба й для одного окремо взятого українського соціуму.

Джерела

Девятко, И. (2017). Метатеоретизирование или философия социальных наук? *Социологические исследования*, 12, 3–9.

Дудина, В.И. (2017). Стратегии метатеоретизирования в социологии. *Социологические исследования*, 12, 10–19.

Доган, М. (2010). Социология среди социальных наук. *Социологические исследования*, 10, 3–13.

Иванов, Д.В. (2017). Тренд метатеоретизирования в современной социологии. *Социологические исследования*, 11, 3–10.

Радаев, В.В. (2008). Возможна ли позитивная программа для российской социологии. *Социологические исследования*, 7, 24–33.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Тарасенко, В.І. (2001). Пізнавальні технології в українській соціології. В: М.О. Шулґа (Ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові*

дповіді і повідомлення I Всеукраїнської соціологічної конференції (сс. 13–22). Київ: Інститут соціології НАН України.

Тарасенко, В.І. (2002). Концептуальний дефіцит макроструктурних уявлень про суспільство у вітчизняній соціології. В: М.О. Шульга (Ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції* (сс. 21–31). Київ: САУ, Інститут соціології НАН України.

Тарасенко, В.І. (2007). Лекція 1. Концептуальні основи соціології ХХІ ст. В: А. Ручка (Ред.), *Соціологічна теорія: традиції та сучасність: навчальний посібник* (сс. 7–49). Київ: Інститут соціології НАН України.

Троцук, І.В. (2017). О метатеоретизировании в области анализа текстовых данных. *Социологические исследования*, 9, 12–21.

Черниш, Н. (2016). Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 26–38.

Яковенко, А.В. (2017). Метатеоретизирование: основные социальные препятствия и сложности. *Социологические исследования*, 12, 11–18.

Ritzer, G. (1975). Sociology: A Multiple Paradigm Science. *The American Sociologist*, 10 (3), 156–167.

Ritzer, G. (1990). Metatheorizing in Sociology. *Sociological Forum*, 5 (1), 3–15.

Zhao, Sh. (2001). Chapter 29: Metatheorizing in Sociology. In: G. Ritzer, B. Smart (Eds.), *Handbook of Social Theory*. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608351.n29>.

Нарис 13

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ВЗАЄМОДІЯ ФІЛОСОФІЇ І СОЦІОЛОГІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

Наразі постає потреба у розбудові загальносоціологічної теорії, яка може здійснюватися двома шляхами: або силами представників самої соціології, або ж через інтерфейси між соціологією та іншими галузями наукового знання, включно з рештою соціальних та гуманітарних наук, а також з природничими та технічними. Більш імовірним є другий варіант: не лише внаслідок відносної слабкості навичок до теоретизування у вітчизняній соціології (успадкованої від радянських часів), а й тому, що нині мейнстримом світової наукової аналітики є усвідомлення доконечної потреби в об'єднанні зусиль науковців – представників усіх наук у пізнанні сучасного світу, надзвичайно складного, багатовимірного, нескінченного у своїй багатоманітності, а тому традиційні картини світу виявляються лише найпростішими (а відтак і неповними, редукованими) варіантами його розуміння та пояснення.

Створення загальної соціологічної теорії сьогодення (або «гранд-теорії», або метатеорії) є наслідком методологічних поворотів, які виходять за межі соціології, створюючи ситуацію міждисциплінарності. Отже, **мета нарису** – з'ясувати перебіг та особливості формування загальної соціологічної теорії для української соціології з урахуванням тенденцій цього процесу у світовій соціологічній думці в умовах міждисциплінарності.

13.1. Міждисциплінарність як соціально-науковий феномен

Упродовж довгих років існування радянської соціології за її методологічну основу та загальну теорію правив історичний матеріалізм, тобто матеріалістичне розуміння історії як складова марксистсько-ленінської філософії. Свого власного методологічного даху соціологія за часів СРСР не мала. Після краху Радянського Союзу та скасування марксизму-ленінізму як його панівної ідеології в лоні

---

* Автор нарису: Н. Черниш.

соціогуманітарних наук на всьому пострадянському просторі розпочинаються пошуки в напрямі побудови загальної теорії. Можна вважати, що в соціології вони продовжуються і дотепер. Адже методологічна невизначеність, фобія щодо теоретизування, необізнаність з кращими досягненнями світової соціології, розрив зв'язків з іншими науками й, насамперед, з філософією (посткласичною й особливо постнекласичною) – все це спричинилося у вітчизняній соціології до відсутності цілісної структури соціологічного знання та браку концептуалізацій у річищі визначення суті й головних характеристик сучасного світу загалом та українського суспільства зокрема. Істотною загрозою для вітчизняної соціології сьогодення можна також вважати латентне або явне спекулятивне використання положень марксизму і/або неомарксизму у працях певної частини вітчизняної академічної соціологічної спільноти. Зокрема, не є винятком подекуди відверте висловлювання своєї промарксистської орієнтації суто для надання подоби наукової й теоретичної обґрунтованості власним маніфестаціям популізму. Такого роду політико-прагматичне імітування (нео)марксизму іноді обтяжене і спробами пояснення реалій сьогодення з некритичним застосуванням арсеналу марксистської соціологічної теорії. Наприклад, це стосується вкрай негативного тлумачення глобалізації як суто капіталістичного, руйнівного за принципами і наслідками проекту Заходу, і візії сучасного стану українського суспільства.

Водночас світ, в якому ми живемо, надзвичайно ускладнюється, а це вимагає вже не радикальної, а реактивної за своєю суттю рефлексійності наукової спільноти в його осмисленні. Один із прикладів такого гатунку рефлексійності залишив нам у спадок Дж. Урі, який закликав розглядати складний світ, природу та суспільство в їхній єдності, для чого потрібні методологічні повороти за межі соціології. За Урі, один з таких головних поворотів – це поворот складності, а отже, потрібна навіть особлива міждисциплінарна (в його тлумаченні – постдисциплінарна) парадигма: теорія складності, в якій хаос, нелінійність і складність розглядають разом [Urry, 2003: p. 12, 16]. Колись у давнину природний світ і людину тлумачили як єдине живе ціле, а нині вивчають переважно гібриди живого і неживого, фізичних і соціальних відносин, реальності як такої і віртуальної (чи доданої) реальності, а також такі феномени, як штучний інтелект тощо. З приводу цього Урі наголошує, що сам по собі поділ між «фізичним» і «соціальним» є соціоісторичним продуктом, який, на його думку, тепер руйнується [Urry, 2003: p. 17].

Особливу увагу Урі приділяв емерджентній* поведінці компонентів складності. Нині виникають системи складного типу – такі, що саморозвиваються, самовдосконалюються та саморегулюються, в яких їхня інтегральна якість не зводиться до властивостей їхніх частин. До таких складних систем належать і соціальні. Вони в історичній перспективі також мали виразну тенденцію до ускладнення: від простих і складних соціальних до складних соціокультурних (у межах одного суспільства) і складних соціокультурних суперсистем, що сьогодні існують у світі [Ровенчак, Черниш, 2006: с. 52]. Е. Гіденс, Н. Смелзер, У. Бек та інші відомі вчені, які мислили соціологічно, вважають продуктом глобалізації саме світову систему високого ступеня складності.

Для тлумачення таких складних систем нині часто застосовують принципи синергетики, згідно з якими системи складного типу перебувають у впорядкованому стані, потім потрапляють у стан біфуркації, що згодом призводить до розхитування системи та її входження у стан хаосу. Проте цей хаотичний стан не є вічним. Він поступово починає піддаватися новим біфуркаціям, внаслідок чого система самовідновлюється як порядок. Такі коливання від порядку до хаосу та від хаосу до порядку є довготривалими або закінчуються розпадом системи. Пізніше на її руїнах утворюється нова складна система. Наведений приклад демонструє потребу в утворенні таких нових дисциплін, як соціальна синергетика в соціології чи філософська синергетика, які, по суті, є кейсами синтезування дисциплін природознавства із соціогуманітарними дисциплінами. Деякі дослідники обстоюють сьогодні позиції інтегрування синергетичної філософії історії та соціальної синергетики, а це вже створює ситуацію подвійної міждисциплінарності за принципом піраміди. Все це змушує до більш детального розгляду проблематики міждисциплінарності та її правил, норм, типів і класифікацій.

У цих умовах подолати зазначені виклики жодна окрема дисципліна тепер не в змозі. У світовій соціологічній думці сьогодні як ніколи зростає потреба в об'єднанні зусиль представників різних наукових дисциплін, і не тільки споріднених (наприклад, соціогуманітарних), але й тих, між якими в минулому зводилися міцні стіни. Мається на увазі наукова кооперація зусиль учених у сфері природничих і технічних наук, з одного боку, та соціальних і гуманітарних наук, з іншого боку, з метою вироблення комплексного наукового знання та створення нової загальної картини світу в її неподільності.

---

* Емерджентність – від англ. *emergency*, щось несподіване, те, що виникає непередбачувано, незаплановано.

Підґрунтям цього є поява нових проблем, невідомих раніше: створення штучного інтелекту чи доповненої реальності, перехід від ідеї дискретності матерії та її найменших частинок до ідеї полів тощо.

Відомий дослідник науки Ж. Піаже 1972 року запровадив ідею трьох сходинок зростання інваріантності наукового знання: 1) однобічна мультидисциплінарність всередині однієї наукової дисципліни; 2) власне міждисциплінарність як взаємодія кількох дисциплін; 3) трансдисциплінарність як побудова інтегральних структур і дисциплін, відірваних від «материнського лона» тих наук, з яких вони вийшли [Interdisciplinarity, 1972: p. 139]. Проте про трансдисциплінарність, характерну радше для завбачуваного подальшого розвитку соціології, у новітніх наукових розвідках наразі ще не йдеться: це справа на перспективу. Але дороговказ на майбутнє вже сформовано: це трансдисциплінарність як вищий щабель на шляху мінімізації інваріантності наукового знання з розглядом соціальної реальності як цілісної впорядкованої системи з емерджентними характеристиками.

Для радянської соціології була характерною зовнішня міждисциплінарність жорсткого типу із запозиченою від філософії марксизму концепцією матеріалістичного розуміння історії (історичним матеріалізмом). Саме ця концепція слугувала загальною теорією в соціології часів існування СРСР і визначала зміст та наповнення теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих), а також скерованість і тематику конкретних соціологічних досліджень. Отже, у відносинах філософії та соціології радянського періоду діяла владна диктаторська вертикаль марксистської філософії та цілковита підпорядкованість їй соціології. Ця загальна теорія вважалася єдиною можливою та єдиною слушною для вивчення суспільства, була консервативно-обережливою у ставленні до чинного ладу, не враховувала інших методологічних та теоретичних надбань і була нездатною до осмислення змін, що відбувалися в СРСР та за його межами.

Після краху Радянського Союзу в новоутворених на його руїнах республіках (у тому числі в Україні) відбулася інституціоналізація соціології як самостійної академічної науки, але пошук заміни старих марксистських схем суспільного розвитку, тобто нових загальних соціологічних теорій триває і нині. Схожі, але більш інтенсивні процеси відбуваються і в пострадянській філософії. Останнім часом у ній дедалі більшого значення набуває постнекласична філософія загалом та філософська синергетика зокрема. У цій ситуації видається можливим перехід на рівноправні горизонтальні м'які взаємодії соціології та філософії, а також обмін сенсами між ними, але ці

відносини ще не дістали однозначної інтерпретації. Як попередній підсумок слід зазначити, що сучасні методологічні повороти разом з метатеоретизуванням і міждисциплінарними зв'язками утворюють плаский горизонтальний локус, свого роду коло, на орбіті якого співіснують нині різноманітні наукові дисципліни, включно з філософією та соціологією, про особливі відносини яких поговоримо згодом. Сьогодні йдеться про те, що лише міждисциплінарна взаємодія наук уможливило створення комплексної картини світу в єдності природи та суспільства, людства та людини. Іншими словами, формування загальної теорії для соціології сьогодення неможливе без інтерфейсів – тобто обміну сенсами, ідеями, теоретичними положеннями, конструктами та концептами, що відображають різні аспекти цього багатовимірного світу у різних наукових дисциплінах, що потребує відповідної наукової кооперації. На жаль, у сучасній українській соціології такій проблематиці ще не приділено належної уваги.

13.2. Можливі аплікації новітніх сенсів філософії у соціології

Взаємини філософії та соціології можуть становити певний випадок (кейс) міждисциплінарної взаємодії нового типу з урахуванням методологічних поворотів останнього часу в самій соціології та розвитку, насамперед, постнекласичної філософії, яка виявилася надзвичайно чутливою до революційних відкриттів ХХ століття у природознавстві. Все це надає добру базу для створення загальної соціологічної теорії, першою чергою для формування соціологічного метатеоретизування. Проте спочатку слід замислитися над тим, як у сучасних соціогуманітарних науках (передусім у філософії як гуманітарній науці та в соціології як соціальній науці) тлумачать обмін сенсами між ними у пострадянський період.

Цілковитої відмови від колишньої звичної вертикалі з домінуванням (марксистської) філософії над усіма іншими науками, на жаль, не відбулося, хіба що сталися зміни у назвах. У розгляді непростих відносин між філософією та іншими науками впродовж останнього часу головною тенденцією є фіксація відмінностей між ними у виробленні загальної теорії (або метатеорії). Відомий дослідник проблематики метатеоретизування та пов'язаних з ним непорозумінь М. Едвардс у своїй розлогій статті про найпоширеніші його варіації, по-перше, розділяє філософське і наукове метатеоретизування,

а по-друге, унаочнює їхню засадничу відмінність [Edwards, 2013]. Для нього та багатьох його колег вона полягає в тому, що філософське метатеоретизування являє собою концептуальні системи, побудовані на апіорних логіках і розумових припущеннях, апробованих через так звані додослідні «перші принципи»; наукове ж метатеоретизування (зокрема, й соціологічне, якщо ми вважаємо соціологію наукою) також втілюється у концептуальних системах, але вони побудовані та протестовані шляхом аналізу даних за допомогою апостеріорних методик. З цієї статті М. Едвардса стає видимою різниця в ситуації із загальними теоріями у світовій (переважно західній) науковій думці та в українській соціології: у першому випадку кожна гілка знання має кілька рівноважних метатеорій, у другому – існує накинута ззовні одна метатеорія, за руйнації якої виникає методологічний хаос і невизначеність. Тому, до прикладу, для західної соціології тренд до методологічних поворотів, міждисциплінарності та обміну сенсами між різними галузями знання мотивований радше природною потребою у вивченні складних і надскладних соціальних систем з їхньою багатомірністю, тоді як в українському випадку йдеться про вивершення структури соціологічного знання та врівноваженість його складових. Іншими словами, ми перебуваємо на початках побудови своєї національної соціологічної школи та маємо здійснити свого роду соціологічний навздогінний розвиток, подолати свою «родову травму» і стати повноцінною в інтелектуальному плані наукою. А для цього варто розібратися з «верхніми поверхами» соціологічного знання, для яких сензитивними ще залишаються взаємини між головним продуцентом загальних теорій – філософією, з одного боку, і колишнім реципієнтом певної її версії – соціологією, з іншого боку.

Проблематика складних взаємин між філософією та соціологією в українському інтелектуальному просторі є малопомітною і практично мало дослідженою. Певний шерег сучасних філософів сьогодні активно займаються проблематикою міждисциплінарності та обирають як кейс якраз сферу взаємодії філософії та соціології. Йдеться про сенси, якими нині багаті філософія та соціологія і якими вони здатні обмінюватися з метою взаємозбагачення та перспектив розвитку теоретизування, насамперед у межах системного дискурсу. Філософія в ситуації кризи у своїй постнекласичній версії змогла використати революційні ідеї природничих наук ХХ – початку ХХІ століття, що їх можна застосовувати у сучасних соціогуманітарних дослідженнях складних соціальних систем сьогодення, а у близькій перспективі – у формуванні загальних теорій як решти гуманітарних, так і соціальних наук на чолі із соціологією.

Наявні плідні спроби оновлення філософського знання з урахуванням змін загального світорозуміння у природничих науках, яке знаходило відображення у філософських побудовах. З усіх соціогуманітарних наук саме у філософії набула вдалої реалізації ідея міждисциплінарності, втілена у методологічних поворотах. Ще більше звузимо фокус налаштування оптики й заторкнемо взаємодію фізики із некласичним та постнекласичним типами філософського теоретизування, а також питання системного бачення світу. У цій міждисциплінарній взаємодії соціологам бажано не займати позицію стороннього спостерігача та реципієнта готових розв'язань, а входити у цей обмін сенсами зі своєю власною позицією, слугувати свого роду емітерами у виробленні своїх наукових взірців осмислення складних реалій сьогодення.

Класична картина світу, колись створена філософією на підставі природничонаукової, почала розпадатись у світлі революційних відкриттів у природознавстві на зламі XIX–XX століть (що зумовило перехід до некласичного світорозуміння) і була остаточно знівельована у 1970-х роках, звідки й утворилася постнекласична картина світу. Відтак нові покоління філософів-некласиків і постнекласиків почали активно опановувати надбання природознавства, першість серед яких належить теорії складності в усіх її багатоманітних варіантах, ґрунтованих на принципах еволюційності, системності та синергійності. Не здійснюючи цей аналіз стосовно філософії у цілому, варто спинитися конкретно на застосуванні згаданих принципів лише у соціальній філософії. Нині в ній відбувається переосмислення традиційного системного дискурсу і наголос роблять на можливостях використання положень з обсягу сучасного природознавства щодо складних систем, які саморегулюються та саморозвиваються, на прикладі суспільства. Її можна розглядати як складну систему, що саморозвивається й вирізняється синергійними характеристиками, а її розвиток має нелінійний характер.

Чотири природознавчі революції XX століття позначилися на філософії дуже сильно (революція А. Айнштейна та створення ним теорії ймовірностей; революція Н. Бора і В. Гайзенберга та втілення її результатів у квантовій механіці; революція Дж. Чу із синтезом двох перших з квантовими та релятивістськими аспектами субатомної матерії; революція кінця XX століття з конформною теорією поля і теорією бутстрапу), і все це вкотре зумовило спроби осучаснення універсальної картини світу.

У механістичній (класичній) науковій парадигмі незаперечними були такі положення:

– у складній системі динаміка цілого може бути описана через властивості частин, тобто будь-яку систему розбивали на частини (складові), а далі ці частини – на ще дрібніші;

– таким чином відкривались і досліджувалися дедалі дрібніші частинки (атоми тощо);

– визначальними вважали саме ці частинки, від яких залежить ціле;

– динаміка цілого вважалася повністю залежною від властивостей частинок;

– всесвіт вважали складеним з таких частинок.

Майже до кінця ХХ століття таким був загальноприйнятий науковий підхід до системних характеристик суцього. З часом з'ясувалося, що після нових і нових подрібнень вчені доходили до таких «будівельних цеглинок» (елементів, субстанцій), властивості яких вже не піддавалися поясненню. Після згаданих вище відкриттів у фізиці ХХ століття стало зрозумілим, що тепер ціле слід вважати первинним. Тепер стало неможливим використовувати поняття «частина» (атом або частинка) в класичному сенсі. Суть згаданих революцій у викладі Ф. Капри [Капра, 2004; 2017] полягає в тому, що природа не зводиться до фундаментальних сутностей типу «цеглинок» матерії, а має розумітися суто на підставі внутрішньої зв'язаності всередині цілого. Тобто у сучасній фізиці уявлення про всесвіт як машину змінилося картиною взаємопов'язаного динамічного цілого, складові якого безперервно то створюються, то розчиняються. Немає ані цеглинок, ані інших фундаментальних сутностей – жодних констант, законів або рівнянь; всередині цілого взагалі немає частин. Таким чином, стираються відмінності між фізичним і соціальним, матеріальним і ідеальним: всесвіт є мережею взаємопов'язаних подій, а не сукупністю фундаментальних сутностей. Всі втілення всесвіту є плинні та змінювані; панує множинність і багатоструктурність, багатовекторність і мультиваріативність. Ці ідеї лежать тепер в основі постнекласичної наукової парадигми сьогодення.

Унаслідок цих новацій у природознавчих науках утворилася низка принципово нових підходів, об'єднаних у теорії складності:

- синергетика (Г. Гакен, 1980);
- теорія динамічного хаосу (М. Фейгенбаум, 1983; Г. Лоренц, 2005);
- теорія аутопойєзису (У. Матурана, Ф. Варела, 2001);
- теорія нелінійної нерівноважної термодинаміки та дисипативних структур (І. Пригожин, 2006);
- теорія катастроф (Р. Том, 2002);
- теорія бутстрапу (Дж. Чу, 1968) тощо.

Чільне місце серед них посідає доробок Г. Гакена. Він наголошував, що синергетика вивчає ефекти самоорганізації у фізичних системах, а також споріднені з ними явища у більш широкому класі систем, що робить можливим і необхідним використання синергійних принципів і поняття «система» в різних науках, у тому числі й соціокультурних.

Для кращого розуміння можливостей обміну сенсами між різними науками слід перелічити ключові положення синергетики у формулюванні Г. Гакена:

1. Досліджувані системи складаються з кількох однакових або різнорідних частин, що перебувають у взаємодії одна з одною.
2. Ці системи є нелінійними.
3. При розгляді різного роду систем ідеться про відкриті системи, далекі від теплової рівноваги.
4. Ці системи підлягають дії внутрішніх і зовнішніх коливань.
5. Системи можуть стати нестабільними.
6. У них відбуваються якісні зміни.
7. У них знаходять емерджентні нові якості.
8. Виникають просторові, часові, просторово-часові або функційні структури.
9. Структури можуть бути впорядкованими чи хаотичними.
10. У багатьох випадках можлива математизація [Хакен, 1980; 2003].

Таким чином, дискурс системності був і залишається одним із провідних у сучасному баченні всього суцього, але його розуміння, зміст і головні положення впродовж століть розвитку людської думки докорінно змінювалися. Інакше кажучи, головне поняття «система» по-різному тлумачилося від давнини й дотепер. У природничих науках нині конкурують дві головні гілки системного дискурсу: ґрунтовані на відкриттях у фізиці та на кібернетиці. Спинімося на фізичному прочитанні системності, оскільки кібернетичну версію добре показано у теорії системного аналізу Н. Лумана.

Серед головних ідей і принципів, закладених у підґрунті сучасного системного дискурсу та теорії складності у природничих науках, є принцип нелінійності у розвитку систем. У класичній картині світу домінував принцип лінійності (зокрема, прогрес розуміли як лінійний розвиток з переходом від нижчих до вищих щаблів соціальної будови, процесу чи явища; в суспільстві мав панувати жорсткий порядок, соціальні структури та форми). Нині нелінійність домінує, при цьому як у розумінні природи та всього суцього, так і в розумінні суспільства: нелінійність означає рух (миттєвий, легкий, «життєрадісний»), невизначеність і непередбачуваність, гнучкість і одноразовість.

Особливу увагу науковців з різноманітних галузей знання (природничо-наукового та соціогуманітарного) привертає сьогодні теорія бутстрапу Дж. Чу, початок якої було викладено ним ще у 1968 році. З часом інтерес до неї зменшився, щоб відродитися на початку XXI століття, оскільки відкриття природничиків останнього часу свідчать на користь головних положень теорії бутстрапу. Слово «бутстрап» означає буквально «вушка» на задниках череви́ків та інші їхні елементи (шнурівка). Це демонструє ідею всезагальної пов'язаності, тобто бутстрапу, коли «все міститься в усьому». Сучасні словники подають й інше, близьке за характером визначення: бутстрапний підхід – це здійснення чогось без сторонньої допомоги та з мінімальним використанням ресурсів. Бутстрапні системи здатні до саморозвитку шляхом «саморозкрутки» – багаторівневого процесу. Бутстрапними системами є біосфера, біологічний організм, екологічні системи, а також соціальні системи як складні утворення, мережа інтернету і навіть роботи. Всі вони мають парадоксальні можливості та властивості. Цю теорію вважають новою парадигмою в природознавчій науці про складні системи, в яких панують нелінійність, автореферентність, самоконструювання, самовідтворення (самовідновлення) та самомодифікація (здатність еволюціонувати). Біосфера, біологічні організми, екологічні та соціальні системи, інтернет, створені людиною роботи – всі вони демонструють тенденцію до зростання пов'язаності та взаємної зумовленості, або бутстрапізації. Відповідно, філософи сьогодення відрефлексіювали це поняття у філософії бутстрапу і, таким чином, спромоглися створити конкретний випадок міждисциплінарності гуманітарно-природничого кшталту. Отже, філософія бутстрапу може бути корисною для багатьох соціогуманітарних наук, включно із соціологією, якщо не у буквальному розумінні, то як нове світорозуміння, на тлі якого розгортається віяло осмислень і поглиблених рефлексій вчених щодо сучасних блискавичних змін і трансформацій всесвіту, соціуму та людської екзистенції.

Нині представники сучасної соціальної філософії постнекласичного типу починають активно використовувати наведені положення також в умовах розгортання глобалізаційних процесів, які вносять суттєві корективи у новітній системний дискурс. Ці корективи пов'язані з тим, що сьогодні глобалізація утворює новий предмет аналізу соціогуманітарних наук – вже не так суспільство як систему, а радше людство, що глобалізується і являє собою світову систему багатовимірного складного характеру. Нові обставини доби глобалізації здійснюють величезний вплив на модифікацію системного дискурсу

разом з тими, які були пов'язані із створенням нової універсальної картини світу внаслідок революцій у фізиці ХХ столітті. Відтак відбувається шалене розростання масштабів утворення якісно нових явищ, подій і процесів, і це вимагає сьогодні концептуалізації з боку вчених.

Отже, ця ситуація демонструє здобутки сучасної постнекласичної соціальної філософії у межах міждисциплінарних рефлексій, ґрунтованих на революційних відкриттях у фізиці ХХ століття. Вже зараз серед науковців є дослідники, які, логічно продовжуючи свої думки про зростання варіативності наукового знання (природознавства, соціогуманітарних наук тощо), міркують над переходом у майбутньому від міждисциплінарності до трансдисциплінарності, що має вможливити створення метанауки «про все», де зникнуть усі корені тих наук, з яких вона походить. Віддаючи належне сучасним фізикам і філософам, слід зазначити, що створення трансдисциплінарної теорії «про все» нині очікувати ще зарано. Перейдімо тепер до соціології та спробуймо виявити сенси, які ця наука може запропонувати філософії сьогодення.

13.3. Сучасні сенси соціології та їх можливі аплікації у філософії

Розуміння того, які сенси соціологія може сьогодні передати філософії, залежить від формулювання кредо та вибору соціолога. Якщо соціолог поділяє панівне дотепер положення про домінуючу роль філософії у справі створення загальної соціологічної теорії, то його пропозиції зведуться до применшення внеску соціологів в інтерфейси між цими науками й будуть редуковані до суто ілюстративної функції – знаходити у соціологічних даних підтвердження чи спростування певних філософських ідей і принципів. У кращому випадку в цій ситуації більш чутливий до свого статусу і більш схильний до емпірії соціолог пропонуватиме спочатку ретельно вивчати за допомоги соціологічного інструментарію нові явища, не відрефлексовані раніше ані у філософії, ані у соціології, і вже на підставі їх будувати нову теорію. Цій логіці, особливо щодо реалій посткомуністичних країн, важко заперечити. Вона матиме свої резони, якщо висновки будуть релевантними та вагомими для формування «інтелектуального даху» соціології – загальної теорії в її оновленому вигляді. Проте наразі зовсім мало учених визнають рівноправні

паритетні відносини філософії та соціології як норму в ситуації обміну сенсами між ними. Сьогодні дедалі більше дістає поширення переконання в тому, що повноцінна філософія – це не лише філософія *про* соціальне, але й філософія *із* соціального.

Вочевидь слід відкинути усі крайності й ворожі суперечності, а сучасній соціології запропонувати всім наукам, починаючи з філософії, плідні ідеї щодо соціального розвитку сьогодення. Якщо взяти системний підхід стосовно суспільства, то мало не до останнього часу в нашій соціології безроздільно панувала механістична версія системності, яку поділяли майже всі соціологи (зокрема, й автор цього нарису – під час написання підручників із соціології кінця 1990-х – початку 2000-х років у частині системного бачення суспільства). І раніше, і тепер вітчизняні соціологи прискіпливо занурюються у пошуки «будівничих цеглинок», з яких складається суспільство. Одна з таких візій системного аналізу суспільства розроблена І. Литвиненком, який в ієрархії наук виокремлює соціальну філософію, за нею розміщує суспільствознавство, після якого нарешті виділяє місце для теоретичної соціології, а завершує цю драбину соціологічними теоріями середнього рівня. Йому також належить ідея окреслення ієрархічно вкладених методологічних рівнів соціології через категорії діалектики: загальне/окреме (а також всезагальне/одиничне), внутрішнє/зовнішнє, формальне/змістовне, причина/наслідок, теоретичне/практичне тощо [Литвиненко, 2010: с. 186]. Системний підхід у його трактуванні передбачає єдність соціології (насамперед теорії) і може бути представленим у вигляді:

- дерева, що має коріння в єдиному світогляді;
  - стовбура, загальнонаукової єдиної методології – системного підходу;
  - розгалуження на гілки, гілочки і листя як теоретичні напрями, окремі теорії та одиничні зразки теоретизування [Литвиненко, 2010].
- Недарма ця стаття була розміщена у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» під рубрикою «Соціологічна публіцистика».
- Значно більш вдалою спробою удосконалення системного підходу в соціології можна вважати напрацювання С. Устича, якому належить концепція неадитивного суспільства в межах спеціальної системологічної парадигми. Він вважає, що в сучасній науці сформована загальна системологія, а в ній – соціальна системологія як міждисциплінарна галузь знань про системну (неадитивну) якість суспільства і функціонування й розвиток у часі та просторі соціальних об'єктів як систем. На його думку, неадитивне суспільство –

це складна, велика, відкрита, саморегульована, негентропійна* соціальна цілісність, в якій системні, неадитивні властивості досягли високого розвитку і стали домінантними. Таке розуміння дало йому змогу підійти до розв'язання проблеми основного компонентного ряду, тобто тих частин, з яких складається системна різноманітність неадитивного суспільства. С. Устич вважає, що єдність суспільних потреб, інтересів, суб'єктів, об'єктів і засобів діяльності, а також відносин і утворюють основний компонентний ряд соціальної системи. Ці теоретичні положення втілені у якісній вербально-графічній моделі неадитивного суспільства (у її статичному і динамічному вимірах).

Горизонтальну структуру статичної моделі неадитивного суспільства, за С. Устичем, становлять її основні компоненти (суспільні потреби, інтереси, суб'єкти соціальної діяльності, соціальна діяльність, об'єкти та засоби соціальної діяльності, суспільні відносини), вертикальну – типи цих компонентів (техніко-виробничі, економічні, політичні, духовно-спеціалізовані). Різне сполучення компонентів горизонтальної та вертикальної структур соціальної макросистеми утворює велику різноманітність фрагментів соціальної дійсності. Саму ж системну модель суспільства С. Устич подає у вигляді куба, складники якого впорядковані горизонтально й вертикально на його бічних і верхній частинах (ці ідеї наразі перебувають на стадії завершення авторської концептуалізації, а узагальнювальна праця лише готується до друку; завдяки люб'язній згоді С. Устича його ідеї наведено на підставі ознайомлення із рукописним варіантом його зазначеної праці**). На мій погляд, така концепція є проміжною (лімінальною) між системно-механістичною картиною світу, з одного боку, і системно-фізичною й системно-кібернетичною картинами світу сьогодення – з іншого:

1) з царини системно-механістичних уявлень у цій концепції знайдемо прагнення увіразнити й ієрархічно впорядкувати сукуп-

---

* Негентропійний – той, якому притаманна негентропія як протилежність ентропії. Якщо ентропія – це певна міра хаотичності у мінливості системи, то негентропія – це, відповідно, певна міра її впорядкованості та організованості в її існуванні. Тобто в найзагальнішому сенсі негентропійний означає певною мірою впорядкований та організований.

** Устич, С.І. *Неадитивне суспільство: системологічна парадигма (рукопис)*. (Про плани цієї публікації див.: [Сергій Устич, s.a.]. Електронна версія цього наразі неопублікованого рукопису С. Устича наявна в автора даного нариса, а також надіслана для публікації у редакцію наукового щоквартальника «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».)

ність «цеглин», з яких складається суспільна будова (типів соціальної діяльності та соціальних відносин тощо);

2) із сучасних системних уявлень – визнання дедалі більшої системності у розвитку соціуму як відкритої, саморегульованої, негентропійної соціальної цілісності.

Нині перед нашою соціологією стоїть завдання: врахувати найбільш вагомі у науковому плані здобутки соціальних, гуманітарних, природничих, технічних наук і на цих засадах здійснити справжній науковий прорив у ХХІ столітті. Зміни, трансформації та динаміку розвитку світової (в тому числі й вітчизняної) соціологічної думки можна помітити лише через порівняння низки змістових характеристик, властивих соціології як науці у певні історичні періоди. Ретроспективний огляд цього розвитку [Лапан, 2018] виявляється синхронним до виявленого нобелівським лауреатом І. Пригожиним ефекту «стріли часу» (або необоротності часу). Соціологія як наука виникла за взірцем природничих наук початку ХІХ століття, побудованих на поняттях сталості, порядку, причинно-наслідкових зв'язків, однорідності та рівноваги. Традиційна наука разом з новонародженою соціологією вивчала головним чином замкнуті системи та лінійні співвідношення, в яких, зокрема, малий сигнал на вході викликає малий відгук на виході.

Аналітики підкреслюють, що пригожинська теорія акцентує аспекти реальності, найхарактерніші для сучасної стадії пришвидшених соціальних змін і складного типу систем: неупорядкованість, нестабільність, багатоманітність, рівноважність, нелінійні співвідношення, в яких малий сигнал зсередини чи ззовні може викликати потужний відгук у світовому масштабі (згадаймо славнозвісний «ефект метелика»). Більшість систем нині є відкритими: вони обмінюються енергією, речовиною, інформацією з довкіллям. До них належать біологічні, технологічні та соціальні системи, а це означає, що будь-яка спроба мислити у рамках механістичної моделі сьогодні вже заздалегідь приречена на невдачу.

Стосовно сучасної соціології застосування теорії дисипативних структур І. Пригожина та його «стріли часу» до вивчення складних соціальних систем сьогодення уможлиблюється за посередництва постнекласичного типу філософії; таким чином утворюється міждисциплінарна взаємодія декількох наук з різних гілок наукового знання, що також має складний, але рівноважний характер з відсутністю домінації якоїсь із сторін. Проте вітчизняній соціології варто надолужувати своє відставання в цьому сенсі та продукувати свої наукові взірці для наук-партнерів.

Найбільш плідними ідеями в лоні соціології й найбільш значущими для постачання її сенсів до соціальної філософії чи інших наук є напрацювання в галузі соціологічного аналізу глобалізаційних і постглобалізаційних процесів. Їх можна викласти у систематизованому вигляді як втілення авторської позиції, що може претендувати на новизну у вітчизняній соціології. Саме з початку XXI століття в лоні соціології визріли нові сенси, що можуть бути трансльованими до сучасної соціальної філософії. До них можна віднести такі положення, ідеї та принципи:

- перенесення дослідницької уваги із суспільства (давнього предмета вивчення соціальної філософії) на людство, що глобалізується і водночас фрагментується;

- вбачання в цьому людстві характеристик надскладної мега-системи, здатної до: самоконструювання, самовідтворення, саморозвитку, самомодифікації, саморегулювання та самоорганізації; кожну з цих фаз чи станів соціологія може емпірично верифікувати та ідентифікувати;

- зауваження поряд із процесами глобалізації дедалі більшою мірою увиразнюваних процесів деглобалізації та переходу до постглобалізаційного етапу розвитку людства, його фрагментації та децентралізації, утворення нових регіональних центрів влади та впливу, нового світового порядку та його перманентних трансформацій (соціологія здатна відстежувати ці процеси, їхні причини та соціальні наслідки, при цьому не у статичному вигляді, а у постійній змінюваності);

- спрямування уваги до опозиції універсального регіоналізму та сингулярності, їхнього суперечливого сполучення та взаємопереходів, ситуацій лімінальності (межовості) з мобільними кордонами тощо;

- поява нової соціальної реальності, яку також можна виявити, проаналізувати та концептуалізувати засобами соціологією соціології (йдеться про віртуальну, а тепер і доповнену реальність, про соціальні детермінанти створення штучного інтелекту та можливості його застосування при описі, аналізі та інтерпретації соціальної дійсності, включно з можливими соціальними наслідками);

- соціологічне осмислення нових соціальних просторів і часу, їхньої динаміки та мобільності (до прикладу, зменшення соціального простору для бідних і розширення для багатих тощо);

- теоретизування щодо якісних змін соціальної структури, зокрема гранулярна теорія класової структури суспільства або вчення про соціальні фрактали;

– виникнення нових соціальних нерівностей, ускладнених і по-різному конфігурованих у регіональній перспективі; увиразнення явищ ексклюзії та обмеженої інклюзії в усіх сферах людської життєдіяльності;

– концептуалізація складних процесів в інтернеті та в соціальних мережах як найбільш інформативна та інноваційна, теоретичні напрацювання та узагальнення наслідків емпіричних досліджень у галузі візуального суперкомп'ютингу, блогосфери, онлайн- та офлайн-активності, когнітивного комп'ютингу тощо;

– data mining (тобто віднайдення знання у базах даних або інтелектуальний аналіз баз даних) як перспективний напрям системної соціології;

– використання для миттєвого аналізу процедур обробки інформації з агрегаторів баз даних за допомоги big data processing та соціологічне конструювання станів певних соціальних процесів і явищ, досліджуваних «тут і зараз», і внаслідок цього перетворення соціологічних досліджень на неодмінну складову вироблення дієвої соціальної політики в її гнучкості та постійних трансформаціях тощо.

Проведений аналіз наукового доробку соціологів та філософів дав підстави для аргументації авторської тези щодо пріоритетного на сьогодні варіанта побудови загальної соціологічної теорії для сучасної української соціології. Він полягає в усталенні та збереженні інтелектуальної ідентичності соціології сьогодення і водночас у дедалі більшій імплементації до неї тих методологічних сегментів загальнонаукового знання, які мають дотичність до соціуму, соціальних структур і соціальних відносин, а також новітніх методик їх емпіричного дослідження. На прикладі непростих взаємин соціології та філософії запропоновано конкретні версії обміну сенсами між ними в ситуації варіабельності глобалізаційних процесів. Сформульовано низку ідей, принципів і теоретичних положень, які можна вважати рівно важливими для всіх різновидів наукового знання – природничо-наукового, соціального, гуманітарного. Їх можна викласти у такому систематизованому вигляді:

1. У світі науки дедалі більшої ваги набирає ідея конвергенції наук про всесвіт, природу, суспільство, людство, людину на засадах міждисциплінарності (а в майбутньому – і трансдисциплінарності).

2. У розумінні явищ і процесів різної природи та масштабів принципами, що об'єднують всі ці науки, є системність, синергійність, нелінійність розвитку. Відповідно, всі ці процеси та явища сьогодні тлумачать як системи різного рівня складності, яким властива здатність саморозвитку.

3. Обмін сенсами (чи інтерфейси) між науками є найбільш плідним там, де цей обмін здійснюється на засадах паритетності, врівноваженого балансу і децентралізації, коли замість жорсткої вертикальної субординації наук з домінуванням однієї з них відбувається перехід до м'якої горизонтальної співпраці усіх наук, незалежно від їхньої «відомчої» належності, предмета та об'єкта вивчення.

4. У світі новітнього наукового знання в ситуації сьогодення відбувається зростання його варіативності, що вможливорює врахування міждисциплінарності (і навіть вимагає його) з обміном сенсами між науками різних профілів, а в майбутньому – і перехід до трансдисциплінарності. Початок цим процесам у соціології поклали методологічні повороти з виходом за межі соціології.

5. Сьогодні також набирають сили процеси, пов'язані з формуванням інтерфейсів між соціологією та природничими й технічними науками, наслідки яких починають дедалі активніше входити до загальної соціологічної теорії сьогодення.

Якщо у більшості національних соціологічних шкіл проблема формування їхніх загальних теорій є розв'язаною або близькою до розв'язання, українська соціологія після розпаду СРСР та утворення незалежної держави продовжує перебувати під сильним впливом марксизму і неомарксизму; багато її представників мало обізнані із сучасним станом теоретизування у світі науки, демонструють явну чи латентну фобію стосовно теоретизування, що й зумовлює недостатню розвиненість вищого рівня соціологічного знання – сучасної загальної соціології.

Відтак для успішного розвитку української соціології та її соціологічного метатеоретизування нині недостатнім є її існування як монодисципліни. Найбільш важливими для вітчизняної соціології є зв'язки та взаємодії з філософією (насамперед соціальною її гілкою), оскільки саме філософська наука сьогодення формує нову картину світу, ґрунтовану на досягненнях сучасного природознавства. Водночас соціологія (включно з українською) сьогодні здатна запропонувати філософії не лише свої сенси, багато з яких є співзвучними з філософськими, а й багато теоретичних інновацій, передусім у розумінні сучасного соціуму та особистості в умовах глобалізації. Внаслідок такого полілогу й відбувається формування синтезованого філософсько-соціологічного знання як вищої ланки сучасного теоретизування в соціогуманітарних науках.

Джерела

- Капра, Ф. (2004). *Уроки мудрости*. Москва: София.
- Капра, Ф. (2017). *Дао фізики. Исследование параллелей между современной физикой и восточной философией*. Москва: Мани, Иванов и Фербер.
- Лапан, Т. (2018). Інтерв'ю з Наталією Черниш. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 8–17.
- Литвиненко, І. (2010). Оптимізація теоретизування в соціології на засадах системного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 178–187.
- Ровенчак, О., Черниш, Н. (2006). Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 37–54.
- Хакен, Г. (1980). *Синергетика*. Москва: Мир.
- Хакен, Г. (2003). *Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействии*. Москва: Институт компьютерных исследований.
- Сергій Устич: «З далекими родичами не завжди можуть бути добрі стосунки, проте з сусідами, за всіх обставин, треба жити приязно» (s.a.)*. Отримано з: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/sergiy-ustich-z-dalekymy-rodychamy-ne-zavzhdy-mozhut-dobri-stosun.htm>
- Edwards, M.G. (2013). Misunderstanding Metatheorizing. In: *Systems Research and Behavioral Science*. Published online in Wiley Online Library. Retrieved from: <http://onlinelibrary.wiley.com/wo1/doi/10.1002/sres.2203/full>
- Interdisciplinarity problems of teaching and research in universities* (1972). Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/234737333>
- Urry, J. (2003). *Global Complexity*. Cambridge: Polity Press.

Нарис 14

МЕТАТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЖ.Г. ТЕРНЕРА (2010-ТІ РОКИ)*

У нарисі 5 автор аналізував генезу дослідницького проекту Дж.Г. Тернера щодо розбудови загальної соціологічної теорії, що тривала упродовж 1970–1990-х років. Було розглянуто методологічні передумови цього проекту, обґрунтування та окреслення позитивістської стратегії його реалізації. Тернерова стратегія передбачала застосування та взаємне доповнення сенсифікуючих аналітичних схем, формальних пропозиційних тверджень та аналітичних моделей при узагальненні всіх наявних соціологічних теоретизувань у набір відносно невеликої кількості абстрактних принципів. Менш як десятиліття тому реалізація цієї Тернерової стратегії була завершена [Turner, 2010a,b; 2012]. Перед розглядом результатів реалізації цієї дослідницької програми – розроблених загальних теоретичних принципів соціології – варто проаналізувати їхні концептуальні підвалини. Цими підвалинами передусім є обрані та використані Тернером метатеоретичні ідеї та базові соціологічні поняття, а також запропонована ним версія масштабування предметного поля соціології загалом. Отже, цей нарис є оглядом зазначених концептуальних ресурсів та аналітичних знарядь.

14.1. Реценсія метатеоретичних ідей із природознавства

З погляду Тернера, соціологія має покращити наше розуміння того, як функціонує соціальний світ (social universe), а соціологічна теорія – науково пояснювати його оперативну динаміку. Таке ж переконання, за його спостереженням, переважало серед соціологів упродовж 1830–1930-х років. Зокрема, О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгайм та В. Парето вважали, що природу соціального світу можна зрозуміти подібно до того, як природознавці досліджують фізичний та біотичний світи. Ці теоретики сподівалися, що: а) епістемологія науки уможливить розуміння фундаментальних сил, які зумовлюють

---

* Автор нарису: В. Резнік.

і скеровують соціальні зміни; б) для пояснення дії цих сил можуть бути сформульовані загальні наукові закони, як і стосовно фізичного та біотичного світів. На цих методологічних підставах вони розробили власні загальні теорії про сутність соціального порядку. Навіть К. Маркс та М. Вебер, котрі по-іншому розглядали можливості пізнання соціального світу, збагатили соціологію деякими з її найважливіших законів соціальної організації. Відтак Тернер оцінює теоретизування ранніх провідних теоретиків у термінах «гранд-теорій» в тому сенсі, що вони намагалися пояснити великі домени соціального світу – всю мікросоціальну або інтерперсональну реальність (Дж. Г. Мід) та різні виміри макросоціальної реальності (Конт, Маркс, Вебер, Зимель, Дюркгайм і Парето). Кожен із них на свій лад намагався зрозуміти природу того, що є фундаментальним для соціальної організації людей. Попри розбіжності запропонованих підходів соціологія впродовж перших 100 років свого існування була, на думку Тернера, чіткою науковою дисципліною, а тогочасні її досягнення й дотепер слугують інтелектуальними стимулами соціологічних студій.

На тлі цих захоплених оцінок контрастно негативним є Тернеровий діагноз переважних сучасних епістемологічних уподобань світової соціологічної спільноти: «Нова епоха скептицизму щодо наукових перспектив соціології, який зараз пронизує дисципліну, часто межує із витонченим цинізмом. Понад те, навіть ті, хто дотримується епістемології науки, щонайменше з підозрою ставляться до загальних теорій. Для тих, хто приймає епістемологію науки, нова епоха спеціалізації та теоретизування середнього рівня прийшли на зміну поштовхові до того, щоб мислити великим та обмірковувати природу й динаміку *всієї* соціальної реальності» [Turner, 2010a: р. 3]. Всупереч переважно безперечному визнанню інтелектуальної величчч «грандіозних» теоретизувань класичної доби соціології, сучасні спроби розроблення подібних «великих», або загальних теорій сприймаються здебільшого роздратовано. В ігноруванні зауваженого антинаукового скептицизму, у відмові від об'єднання глибоко диференційованих та вузько сфокусованих предметних царин суто наукового теоретизування приховані неабиякі ризики й загрози для соціології: «Якщо ми не будемо боротися з цими скептиками, які кажуть, що наукова соціологія є ілюзією, ми потрапимо у вирву релятивізму, соліпсизму та цинізму, і соціологія стане просто ще одним жанром гуманітарних наук. І якщо ми не прагнемо визначити, яким чином більш спеціалізовані теорії об'єднуються для пояснення соціального світу загалом, теоретична соціологія стане низкою незв'я-

заних теорій, що перешкоджатиме реалізації повного потенціалу дисципліни» [Turner, 2010a: p. 4]. Утім, ця Тернерова стурбованість не переростає у цілковите заперечення творчого доробку його опонентів. Він визнає, що скористався ключовою інформацією про природу соціального світу, фактично наданою багатьма з антинаукових скептиків. Водночас значний потенціал для пояснення динаміки соціального світу виявляється й у вузько сфокусованих теоретичних дослідницьких програмах, які суттєво поглиблюють розуміння різних складників та властивостей останнього. Спадок класичних теоретиків, теоретичні підходи останніх 50 років та навіть деякі погляди тих, хто розглядає наукову соціологію як претензійну діяльність, – все це трактується як частини сукупного бачення того, чим потенційно може бути соціологія. Мета вбачається у подоланні розбіжностей, інтелектуальної конкуренції та скепсису, щоб інкорпорувати чимало різних теоретизувань у загальну теорію соціальної організації людей. Тернер доволі тверезо оцінює свою спроможність розробити таку безперечну теорію, але презентацією власної версії її сподівається започаткувати дебати, що вможливлять перетворення соціології у «пояснювальну науку про *всі виміри* соціального світу».

Власне вихідною ідеєю у розбудові Тернерової версії загальної соціологічної теорії є трактування соціального світу за взірцем природничо-наукових трактувань фізичного та біотичного світів. Із природознавчого погляду, ці світи не завжди існували, але будучи сформовані свого часу, відтоді розширювалися і змінювалися. Чинниками, що зумовлюють формування їх та постійні трансформації, вважають кілька інваріантних природних сил. Зокрема, сила тяжіння діє на фізичну речовину й зумовлює формування у космосі певних типів фізичних структур на кшталт планет, сонячних систем та галактик. Натомість природна селекція в біотичному світі виступає силою, яка почасти детермінує розподіл біологічних видів та структуру екосистем. Аналогічно трактується і світ людських суспільств, що існують уже принаймні 200 тис. років:

«... З мого погляду, немає нічого унікального, що стосується соціального світу. Він виник і розширився; і він це робив та продовжує це робити, оскільки існує кілька фундаментальних та інваріантних сил, що спонукають індивідуальних та колективних дієвців до побудови та перетворення структур і культур, в яких вони мають жити. Соціальний світ не відрізняється від інших доменів реальності; його можна пояснити відносно невеликим набором законів чи абстрактних принципів» [Turner, 2010a: p. 4].

Тернеровий погляд на сили, що діють у соціальній царині подібно до сил природи, не є оригінальним чи нестандартним у соціології. Свого часу цю ідею обґрунтовував та реалізовував у теоретизуванні та емпіричних аналізах Е. Дюркгайм*. Згодом цей аспект його творчості став предметом ґрунтовної метатеоретичної розвідки [Takla, Pape, 1985]. У її висновках констатовано метафізичний статус Дюркгаймового уявлення про силу як онтологічної доктрини або реалістського опису соціального світу. Це уявлення, вочевидь, підтримується лише метафізичною вірою, на відміну від точних законів фізики, що описують властивості та наслідки дії фізичних сил, спираються на численні емпіричні докази, стимулюють успішні пояснення і завбачення. Але попри це Дюркгаймове уявлення про силу визначено як корисну концептуальну робочу рамку, евристичний пристрій для генерування гіпотез, стимулювання емпіричних досліджень і теоретизувань у соціології. Зрештою, у дослідницькій практиці соціальних наук не бракує випадків, коли дослідники цілком серйозно ведуть мову про стихії ринку, кризи перевиробництва, демографічні кризи, управлінський хаос та «вир» конфлікту. В реальності уряди часто не здатні опанувати ці стихії або запобігти їм. Власне зауважені соціальні стихії можна розглядати як неприборкані сили, що впливають на життя індивідів та спільнот. Тернер визначає ці сили як властивості соціального світу, що стимулюють формування соціокультурної реальності. Таке стимулювання здійснюється опосередковано – через те, що він називає селекційним тиском (selection pressures), генерованим стихійними силами макро-соціального світу.

* «Коллективні тенденції відзначаються власним існуванням; вони настільки ж реальні, як і космічні сили, хоча й характеризуються іншою природою; вони впливають на індивіда як ззовні, так і іншими шляхами. Коллективні тенденції не менш реальні від космічних сил, і зробити цей висновок нам дозволяє той факт, що реалізуються вони однаковим чином, себто характеризуються постійними наслідками. ... Та оскільки ці сили відзначаються виключно моральним характером, а поза індивідом не існує жодної моральної сили, крім суспільства, то слід зробити висновок, що ці сили мають суспільне походження. Проте, хоч би як ми їх називали, головне полягає в тому, щоб визнати їхню реальність і розглядати їх як сукупність енергії, котра впливає на нас ззовні й таким чином змушує до дії, – точнісінько таким же чином, як впливає на нас і фізико-хімічна енергія. Вони є речами настільки sui generis, – а не словесні витвори, – що їх можна піддати вимірам, співставити їхню відносну величину, як це роблять з інтенсивністю електричного струму чи світлового випромінювання» [Дюркгайм, 1998: с. 387–388].

«Але з того моменту, як було визнано, що поза індивідом існує суспільство і що воно не є істотою, ані за назвою, ані за наявністю розуму, а є системою діючих сил, став можливим інший підхід до пояснення людини» [Дюркгайм, 2002: с. 414].

Таким чином, ще однією ключовою метатеоретичною ідеєю, на підґрунті якої реалізуються Тернерові теоретичні узагальнення, є ідея соціокультурних тисків селекції, тобто відбору соціальних дієвців, спільнот та структур внаслідок дії сил соціального світу. За низкою ознак ця ідея виявляє вибіркочну змістову спорідненість із біологічною теорією походження біотичних видів через природний відбір або збереження цих видів у боротьбі за існування [Дарвін, 2009]. Зокрема, по-перше, йдеться про селекцію як виживання та відтворення найпридатніших соціальних дієвців, спільнот та структур у ситуаціях гострої конкуренції за різні дефіцитні ресурси, що вможливають це виживання та відтворення в довкіллі. Але, по-друге, мається на увазі також селекція як виживання та відтворення найпридатніших соціальних дієвців, спільнот та структур, коли перед ними постають проблеми адаптації у довкіллі, що вимагають створення суто нових соціокультурних формувань, або формацій (formations).

Так само, як ідея сил соціального світу, ідея селекційного тиску розроблялася понад сто років тому. Тернер розглядає її як визначну складову тогочасних соціологічних концепцій соціетальної еволюції у доробку Г. Спенсера, Е. Дюркгайма та ін. Зокрема, крізь призму ідеї соціальної селекції Т. Веблен трактує інституціональні зміни суспільства загалом та його соціальних інститутів зокрема: «Еволюція суспільного устрою виявилася процесом природного відбору соціальних інститутів. Невпинний розвиток інститутів людського суспільства та природи людини, як і досягнутий у цьому плані прогрес, можна у загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу мислення та процесу вимушеного пристосування індивідів до поступово змінюваного довкілля...» [Веблен, 1984: с. 200]. Пізніше А.Дж. Тойнбі у своєму порівняльному метаісторичному дослідженні подібним чином трактував механізм цивілізаційних змін – генези, розквіту, занепаду та загибелі окремих цивілізацій. Він обґрунтував концепцію «Виклику-і-Відповіді», згідно з якою людські спільноти приймають «виклик» вкрай несприятливого для власної життєдіяльності природного та соціального довкілля і за наявності снаги «відповідають» на нього розбудовою власної цивілізації: «Ми з'ясували, що цивілізації народжуються в середовищі тяжкому і спочатку мало придатному для проживання людей, і це спонукало нас замислитися, чи не свідчать усі наші приклади про існування суспільного закону, який можна виразити в такій формулі: “Що сильніший виклик, то більший

стимул”. Ми розглянули відгуки на п’ять стимулів різної природи: стимул суворих країн, стимул нової землі, стимул ударів, стимул тиску і стимул гноблення – і всі розглянуті випадки підпадають під сформульований нами закон» [Тойнбі, 1995а: с. 147]. Ідеться про виклики несприятливого природного довкілля (суворий клімат, незручний ландшафт, невдале розташування, бідні природні ресурси) та необхідність опанування цілковито нового й невідомого доти довкілля; виклики ворожого соціального довкілля («зовнішні удари», поразки, постійний і безперервний «зовнішній тиск» історичних ворогів); виклики власного соціального середовища («внутрішнє гноблення»). Водночас виклики існуванню розглядаються як феномени не лише матеріального, а й духовного виміру: «... принцип виклику і відгуку зостається тим самим знизу до самого верху шкали, байдуже, чи то виклик порожніх шлунків, що прагнуть хліба, чи то голонних душ, що прагнуть Бога. Хай там як, виклик завжди є Божою пропозицією свободи вибору людським душам» [Тойнбі, 1995b: с. 275]. З цього погляду занепад і загибель цивілізацій трактуються як зумовлені радше не втратою контролю над природним і соціальним довкіллям та середовищем, а насамперед втратою здатності до адекватного самовизначення. Вияви втрати здатності до адекватного самовизначення вбачаються, зокрема, у дисгармонії між інституціями внаслідок появи нових альтернативних соціальних ідей та сил, у соціальних розколах та революціях, у творчому виснаженні, у «самогубній ролі мілітаризму» та «сп’янінні від перемоги».

Тернер синтезує метатеоретичні ідеї соціальних сил та селекції дієвців в еволюційний соціологічний підхід для генерування пояснювальних принципів про існування фундаментальних властивостей соціального світу, які тиснуть на дієвців і примушують їх створювати нові соціальні структури як адаптивні реакції на ці тиски, задля того, щоби вижити та відтворитися за умов безжальної селекції серед собі подібних. Але втілення цих далекосяжних теоретичних задумів потребувало певної попередньої підготовки аналітичних знарядь, зокрема концептуального масштабування соціального світу як об’єкта аналізу.

14.2. Концептуальне масштабування соціального світу

Аналітичне масштабування соціального світу значною мірою подібне до масштабування фізичного та біотичного світів у природничих науках. Зокрема, фізики структурують фізичний світ на: а) мікросвіт – світ мікроскопічних частинок, з яких складається речовина; б) макросвіт – сукупність навколишніх тіл, які можна спостерігати неозброєним оком; в) мегасвіт – світ космічних тіл. Тернер теж виокремлює у межах соціального світу його мікро-, мезо- та макрорівень. Описи цих рівнів у загальних термінах окреслюють елементи простої концептуальної схеми – різнорівневі формування/формації, сили та вектори їхніх впливів.

Зокрема концептуалізацію мікрорівня соціальної реальності здійснено на підґрунті мікросоціологічних теоретизувань І. Гофмана [Гофман, 2009; Goffman, 1961; 1971]. На цих підставах складниками мікросоціальної реальності визначено: а) фокусовані діткнення (*focused encounters*) індивідів, що включають епізоди їхньої цілеспрямованої міжособистісної (*face-to-face*) взаємодії; б) нефокусовані діткнення (*unfocused encounters*) – епізоди взаємного усвідомлення (*mutual awareness*) та навігації (*navigation*) у просторі серед індивідів без прямої взаємодії між собою. Зазначені діткнення розглядаються як керовані окремими або взаємодієвими силами, що завжди були досить явними і спонукали людей поводитися і взаємодіяти в певні способи (табл. 14.1).

Утворення діткнень вважається великою мірою залежним від відносної потужності та взаємодії сил мікросоціальної реальності – емоцій, мотивів (потреб), ролей, статусів, культурних обмежень, демографічних та екологічних умов. Зазначені сили в межах усіх діткнень індивідів спрямовують та структурують перебіг їхньої безпосередньої взаємодії. Цією взаємодією Тернер аналітично обмежив нижній рівень соціальної реальності – попри власне переконання, що загальна соціологічна теорія має бути «гранд-теорією» й охоплювати всі виміри соціологічного теоретизування. Він вважає безпосередні діткнення індивідів найбільш базовою одиницею соціологічного дослідження. Адже якщо соціологія розглядається як наука про соціальну організацію людей, то саме такі діткнення їх мають бути вихідною одиницею соціологічного аналізу, позаяк вони ініціюють мікросоціальну взаємодію. Якщо ця взаємодія повторюється й усталюється в діткненнях, то «вони стають фундаментальними будівельними блоками людських суспільств». Та позаяк діткнення є взаємодіями між особами, що поводяться якимсь чином, з погляду Тернера,

Сили соціальної мікродинаміки

<i>Сили</i>	<i>Ознаки, прояви</i>
1. Емоції	Збудження афективних станів, постійно змінюваних на підставі різних варіантів та комбінацій страху, гніву, смутку та щастя
2. Мотивації	Стани потреби у самоствердженні, у позитивному обміні винагородами, у відчутті групової включеності/інклюдії, у відчутті довіри та передбачуваності, а також у відчутті того, що ситуації є такими, якими вони видаються
3. Культура	Продуктування очікувань (нормотворення — <i>normatization</i>) стосовно (а) категорій наявних людей, (б) природи ситуації, (в) форм комунікації, (г) меж того, що підлягає включенню/інклюдії та виключенню/ексклюдії, (д) ритуалів, яких слід дотримуватися, та (е) емоцій, які слід відчувати та проявляти
4. Ролі	Демонстрація послідовностей жестів задля маркування передбачуваних послідовностей дій (виконання ролей) та витлумачення жестів задля розуміння послідовностей дій інших (сприйняття ролей)
5. Статус	Розміщення та оцінювання індивідів на певних позиціях у зіставленні з іншими позиціями та формування станів очікування щодо того, як мають поводитися індивіди на різних та по-різному оцінюваних позиціях
6. Демографія	Кількість і категорії людей у їхньому співіснуванні, їхня щільність та їхні рухи, а також значення, яких набувають такі кількість, категорія, щільність та рух
7. Екологія	Кордони, розмежування та властивості просторів, а також пов'язані з ними значення кордонів, розмежувань та властивостей

Джерело: [Turner, 2010a: p. 17].

варто аналітично виокремити в соціальній реальності також особистісний та поведінковий рівень. Але щоб глибоко розуміти поведінку, до аналітичної схеми довелося б додавати ще рівень біології. У підсумку схема розширилася б до меж осіб, поведінок і навіть біології осіб та їхньої поведінки й набула б небажаної подоби з теоретичними побудовами Т. Парсонса. Тому аналітичне обмеження нижнього рівня соціальної реальності безпосередньою мікросоціальною взаємодією індивідів визначено як аналітично оптимальне.

Тернерова концептуалізація мезорівня соціальної реальності ґрунтована на дослідженнях людської екології [Hawley, 1986]. На цій підставі виокремлено два базові типи соціокультурних формувань/формацій, що утворюють цей рівень – корпоративні та категоріальні одиниці (табл. 14.2).

Таблиця 14.2

Мезорівневі соціально-культурні формування/формації

<i>Формування/формації (formations)</i>	<i>Ознаки, вияви</i>
1. Корпоративні одиниці (Corporate units)	Структурні одиниці, що в них виявляється поділ праці заради реалізації (різним чином визначених) цілей
2. Категоріальні одиниці (Categoric units)	Структурні одиниці, створювані членами популяції/населення, які розрізняють індивідів як таких, що за припущенням мають ідентифікувальну характеристику, що категоризує їх як відмінних, і які на підставі цих відмінностей вдаються до диференціовального оцінювання та трактування щодо цих індивідів

Джерело: [Turner, 2010a: p. 15].

Свою чергою, корпоративні одиниці типологізовано на три базові типи – групи, організації та спільноти (communities), що виникають та існують для досягнення певних цілей. Корпоративні одиниці з’являються, щоб здійснювати певну діяльність для розв’язання проблем адаптації популяції/населення в разі ускладнення обставин існування та відтворення в його довікллі.

Підґрунтям категоріальних одиниць визначено соціальні відмінності, що маркують індивідів як партикулярні категорії, внаслідок чого з’являються диференціовальні очікування і судження про людей, які належать до цих категорій. Тернер концептуалізує формування категоріальних одиниць на підставі належної П. Блау інтерпретації розподілу індивідів за номінальними та градуйованими (graduated) параметрами [Blau, 1977; 1994]. Номінальними параметрами за визначенням є категорії статі/гендеру, етнічної та релігійної належності, до яких люди однозначно входять або не входять. Натомість градуйовані параметри трактовано як вимірні в тому сенсі, що віднесення індивіда до певної категорії залежить від кількісної міри таких наявних у нього характеристик-параметрів, як дохід, роки освіти або вік. Утім, водночас зауважено властивість цих

градуйованих параметрів конвертуватися в номінальні відмінності між бідними й багатими, освіченими й неосвіченими, молодими й старими. Категоріальні одиниці, утворювані на базі таких номінальних параметрів, як стать, колір шкіри чи належність до соціального класу, розглядаються як здебільшого найпотужніші за впливом на соціальну мікродинаміку, мезодинаміку та макродинаміку. Відтак серед розмаїття різновидів категоріальних одиниць більш значущими з них є ті, що утворюються внаслідок відмінностей за статтю/гендером, віком, етнічністю, соціальним класом та якимись іншими розрізненнями. Передусім у цих відмінностях вбачається підстава для розміщення людей у виокремлених категоріях.

Тернерова концептуалізація макрорівня соціальної реальності почасти ґрунтована на результатах його власних багаторічних теоретичних досліджень її інституціональних та стратифікаційних вимірів [Turner, 1972; 1997; 2003]. На цих підставах складниками макросоціальної реальності визначено інституціональні домени (institutional domains), системи стратифікації, цілісні суспільства та системи суспільств (табл. 14.3).

Таблиця 14.3

Соціокультурні формування/формації на макрорівні соціальної реальності

<i>Формування/ формації</i>	<i>Ознаки, вияви</i>
1. Інституціональні домени	Культурно регульовані скупчення (congeries) та системи корпоративних одиниць, що мають справу із селекційними тисками, генерованими макродинамічними силами популяції/населення, виробництва, розподілу, регулювання та відтворення
2. Системи стратифікації	Ідентифіковувані субпопуляції, створювані нерівним розподілом цінних ресурсів інституціональними доменами в суспільстві
3. Суспільства	Зумовлювана інституціональними доменами та системами стратифікації організація популяції/населення в географічному просторі, регульована центрами влади задля визначення та захисту цього простору
4. Системи суспільств	Відносини між двома або більше суспільствами, створювані та підтримувані дієвцями в різних інституціональних доменах або локаціях у системі стратифікації

Джерело: [Turner, 2010a: p. 13].

Кожен інституціональний домен трактовано як конституйований набір корпоративних одиниць, задіяних у розв'язанні тої чи тої проблеми адаптації популяції/населення у життєвому просторі. Серед інституціональних доменів виокремлюються економіка, державність (polity), право, релігія, спорідненість, освіта, наука та інші інститути, що диференціювалися у процесі соціетальної еволюції для адаптації популяції/населення у довкіллі та людському середовищі. Системи стратифікації трактуються як утворювані субпопуляціями, що отримують різного рівня і типу ресурси та виявляють схожі поведінкові та організаційні риси. Суспільства розглядаються як структурні формування/формації, що займають певну територію, зорганізують та регулюють популяцію/населення в цьому географічному просторі, визначають та захищають кордони цього простору від інших суспільств. Системи суспільств визначаються як інтерсоціетальні (inter-societal) системи, формовані відносинами між суспільствами, здійснюваними, як правило, через відповідні їхні інституціональні домени.

За твердженням Тернера, формування та існування зазначених чотирьох базових типів соціокультурних формувань/формацій на макрорівні соціальної реальності спричинюється п'ятьма фундаментальними макросоціальними силами – популяцією/населенням, виробництвом, розподілом, регулюванням та відтворенням (табл. 14.4).

Тернер ґрунтує концептуалізацію впливів цих соціальних макродинамічних сил на узагальненнях теоретичного доробку класиків, сучасних провідних теоретиків соціології та інших соціальних наук. Йдеться, зокрема, про витоки узагальнювальних трактувань тисків на суспільство різних соціальних сил: народонаселення та відтворення [Мальтус, 1998; Дюркгейм, 1990; Мід, 2002; Collins, 1986]; виробництва та розподілу [Сміт, 2001; Маркс, 1963; 1965; 1967; Вебер, 2012; Зіммель, 2010; Бродель, 1997; Collins, 1990]; регуляції [Вебер, 2012; Дюркгейм, 1990; Манн, 2018; Blalock, 1989; Collins, 1975; Turner, 1995]. Зазначені узагальнення відображалися в Тернерових працях упродовж усієї його наукової кар'єри з початку 1970-х років. Одним із підсумків цих багаторічних зусиль стала спрощена концептуальна схема соціальної динаміки згідно з описаним вище аналітичним масштабуванням соціального світу. Тобто ця схема окреслює базові властивості соціального світу, позначаючи базові соціальні формування/формації на мікро-, мезо- та макрорівні реальності, а також дію сил, що зумовлюють їхню оперативну динаміку. Але варто зауважити, що в сучасній соціології обґрунтовано виокремлюють

Соціальні макродинамічні сили

<i>Сили</i>	<i>Ознаки, вияви, результати дії</i>
1. Популяція/ населення	Абсолютна кількість, темпи зростання, склад і розподіл членів суспільства
2. Виробництво	Збирання ресурсів із довкілля, перетворення цих ресурсів у товари, створення послуг для полегшення збирання та перетворень
3. Розподіл	Інфраструктури для переміщення ресурсів, інформації та людей по території, а також системи обміну для розподілу товарів та послуг між членами суспільства і, потенційно, членами інших суспільств
4. Регуляція	Консолідація та централізація влади навколо чотирьох основ влади (примус, адміністрування, матеріальне стимулювання та символічне начало) і створення культурних систем для координації та контролю дієвців в інституціональних доменах та системах стратифікації
5. Відтворення	Породження нових членів популяції/населення та передавання культури цим членам, а також створення та підтримання структурних формувань/формацій, що підтримують життя та соціальний порядок

Джерело: [Turner, 2010a: p. 14].

чотири аналітичні рівні: 1) мікрорівень, що зводиться до аналізу особистості та міжособистісної взаємодії; 2) мезорівень (середній або проміжний), що охоплює структурні феномени, нижчі від загальносуспільного рівня – формальні групи, організації, суспільні рухи та деякі аспекти інституцій; 3) макрорівень, що його царина охоплює окреме суспільство загалом; 4) глобальний, або мультисуспільний рівень [Смелзер, 2003: с. 21]. З огляду на це очевидним недоліком Тернерового масштабування соціального світу є віднесення суспільства та системи суспільств (або інтерсоціетальних систем) до єдиного макрорівня соціального світу. Втім, аналітичну диференціацію цих двох різномасштабних типів соціальних формувань/формацій увиразнює його узагальнена концептуальна схема соціальної динаміки*, що становить предмет теоретизування.

* Зрештою, у першому томі Тернерової праці аналізи динамік соціетальних та інтерсоціетальних систем викладено в окремих розділах [Turner, 2010a].

14.3. Проста концептуальна схема соціальної динаміки

Як твердить Тернер, індивіди постійно зазнавали дії сил соціальної динаміки, що зумовлювали формування соціальної реальності. Ці сили завжди були присутніми в людській життєдіяльності, але їхня валентність залишалася низькою в примітивних суспільствах, в яких люди жили більш як 95% часу свого існування на планеті. Із плином часу присутність та дієвість цих сил ставала дедалі виразнішою та очевиднішою. Це стосується передусім дії макросоціальних сил, які, попри свою спів-присутність поряд із мікросоціальними силами у мікромасштабі первісних людських суспільств, були порівняно слабкими. Попервах дія макросоціальних сил лише епізодично виявлялася у міграціях, спричинених деградацією довкілля, в контактах, конкуренції та ворогуванні людських популяцій, підтримуваних дрібномасштабним полюванням та збиральництвом, із приводу таборування біля води тощо.

Тернерова концептуалізація та схематизація соціальної динаміки спирається на наукові факти та узагальнення із царини соціальної антропології [Boehm, 1993; 1999; Chase-Dunn, Mann, 1998]. На цій підставі він стверджує, що переважну більшість часу свого існування на планеті люди жили у «мікрорівневому світі міжособистісних контактів» – у середовищах нечисленних мисливських та збиральницьких «ватаг» (bands). На відміну від деяких видів комах, що колективно існують у структурних утвореннях, що є природними подобами людських макросуспільств, макросоціальні зв'язки не вважаються природними для гомінідів та людей, які первісно не розвивалися у межах масштабних та складних систем.

Кровна спорідненість розглядається як єдиний інституціональний домен у первісних людських суспільствах. Отже, структурний шаблон для економічної та релігійної діяльності в них є пов'язаним із поділом праці в нуклеарних сім'ях. Існування соціальної нерівності там є неможливим, оскільки кочове мисливство та збиральництво як вкрай важка праця нікому не залишають можливості набути влади або навіть скільки-небудь великого престижу. Полювання та збирання дарів природи трактуються як цілком адаптивна форма соціальної організації для нечисленної популяції. Для організації п'ятдесяти індивідів достатньо двох корпоративних одиниць – нуклеарної сім'ї та ватаги. Вважається, що поки чисельність індивідів у спільнотах не почала зростати, селекційні тиски на них у їхньому довкіллі не були настільки сильними, щоб зумовити генезу та диференціацію но-

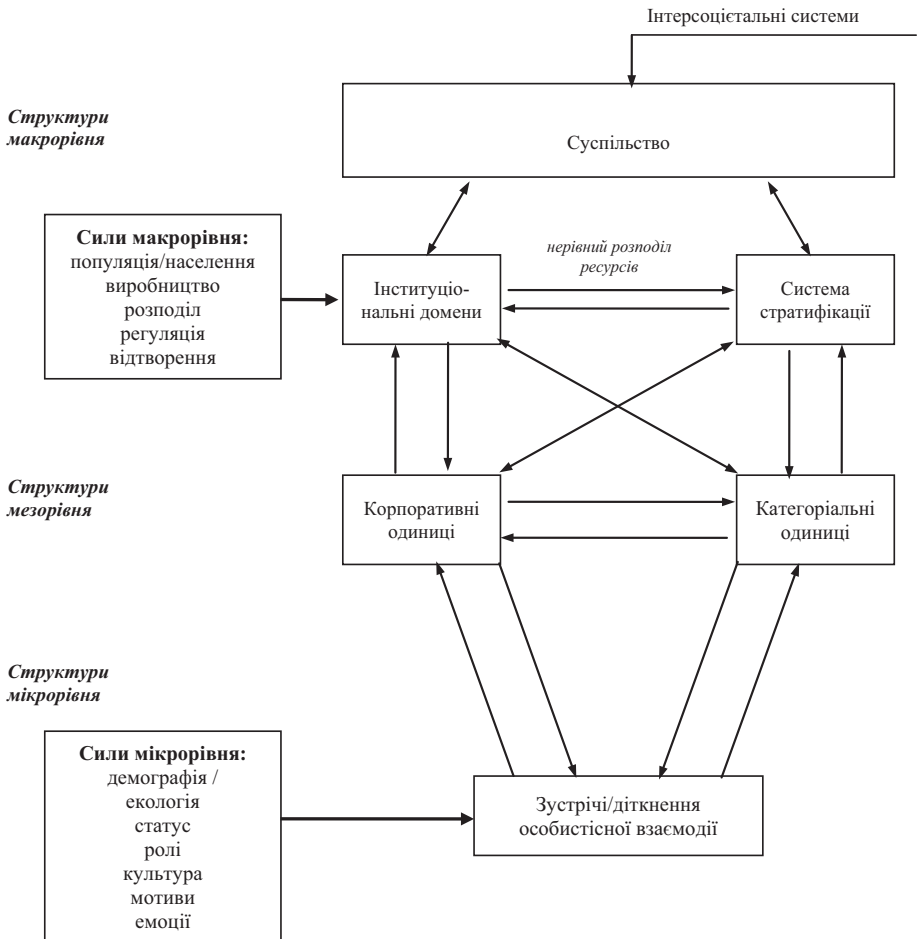
вих інституціональних доменів і тим самим створити підґрунтя для соціальної нерівності внаслідок інституціональної диференціації.

Започаткування генези макросоціального світу вбачається у переході людей від кочового життя у невеликих гуртах мисливців-збирачів до осілого способу життя у більш сталих громадах/спільнотах (communities) приблизно 10–12 тис. років тому. Коли кочові гурти почали вести осілий спосіб життя, почали формуватися міжватагові (interband) системи як масштабніші структури відносин між такими гуртами зі спільними мовою та елементами культури – цінностями, релігійними віруваннями, технологіями та традиціями. У цих формуваннях/формаціях дослідники схильні вбачати своєрідні обриси більших макросоціальних формувань/формацій. Внаслідок осілості зростали концентрація та чисельність популяції/населення, що посилювало тиски селекції на індивідів з боку сил соціальної макродинаміки, змушуючи розвивати складніші соціокультурні формування/формації для виживання у довкіллі та середовищі за нових обставин. Попри нечисленність і часто тимчасовість самих поселень життя в них спрямовувало індивідів до пошуку нових форм виробництва, якихось способів політичного регулювання та засобів захисту своїх територій.

Із зазначеними змінами пов'язане подальше збільшення масштабності соціального світу – зростання його розмірів та складності. Кожна наступна зміна умов життєдіяльності змушувала індивідів створювати дедалі нові види більших та складніших соціокультурних формувань/формацій для виживання і пристосування. Поява нових соціокультурних систем уможливила організацію життєдіяльності значно більш численної популяції у формі макросуспільств. Зрештою оселення переважної частки людей дописемної доби у більш сталих громадах/спільнотах, суттєве зростання їхньої чисельності, міграції та конфлікти з приводу території та ресурсів визнано ознаками докорінності соціальних змін унаслідок інтенсивного злету потужності сил макродинамічної царини. Поширення та усталення осілості привело до появи й розширення масштабів виробництва, політичних відносин, внутрішніх конфліктів та зовнішніх війн, що й зумовлювало подальшу еволюцію людських макросуспільств. Коли суспільства збільшувалися, зазначені макрорівневі сили штовхали індивідів до створення дедалі нових соціокультурних формувань/формацій інтерсоціетального масштабу для виявлення дедалі нових способів впоратися зі зростанням популяції/населення. Відтак виникали дедалі нові види виробництва, засоби координації та контролю, дедалі нові системи розподілу ресурсів та відтворення індивідів

та соціокультурних формувань/формацій, необхідні для виживання. Як зазначає Тернер, за часів, коли полювання та збиральництво були базовим способом людської адаптації в доквіллі, на планеті жило не надто багато людей порівняно із сучасних станом. При цьому зростання чисельності популяції/населення не завжди було лінійним, але в довгостроковій перспективі загалом пришвидшувалося.

Описане вище розгортання соціального світу на його мікро-, мезо- та макрорівні під впливом відповідно локалізованих сил Тернер подає й схематично (див. рис. 14.1).

Рис. 14.1. Проста концептуальна схема
[Turner, 2010a: p. 18; 2010b: p. 6; 2012: p. 7]

Перевагами своєї схеми Тернер вважає мінімалізм і простоту за наявного разом із тим потенціалу її ускладнення. Мінімалізм і простота дають змогу концептуально охопити фундаментальні масштаби соціального світу, схематично окреслені контури якого обмежують предметну царину Тернерового теоретизування. Водночас схема як своєрідна «дорожня карта» відкриває можливості дослідження складності соціальної динаміки. Моделювання цієї складності бачиться як розроблення абстрактних законів (1) динаміки сил тиску на соціокультурні формування/формації макро-, мезо- та мікрорівня соціального світу, (2) динаміки самих соціально-культурних формувань/формацій та (3) відносин між цими формуваннями/формаціями. Під абстрактними законами тут розуміються набори теоретичних принципів, що відбивають регулярності функціонування соціального світу на мікро-, мезо- та макрорівні.

Згідно з наведеною схемою, первісні мікросоціальні структури із безпосередньою взаємодією індивідів трактовано як складники мезорівневих соціально-культурних структур – корпоративних та категоріальних одиниць. Своєю чергою, мезорівневі структури розглядаються як будівельні блоки інституціональних доменів та систем стратифікації, а ті, своєю чергою, – як стрижневі структури суспільств та інтерсоціетальних систем. Зокрема, із сукупності корпоративних одиниць конститууються інституціональні домени, а з категоріальних одиниць – системи стратифікації. Інституціональні домени генерують нерівний розподіл цінних ресурсів серед членів різних категоріальних одиниць, на підґрунті якого виникає система стратифікації, що продукує субпопуляції із відповідною часткою ресурсів. У підсумку ці субпопуляції стають новими відмінними категоріями людей зі спільними культурними, організаційними та поведінковими характеристиками*. Сукупно інституціональні до-

---

* Тернер унаочнює зазначену інституціональну динаміку на прикладі визначальної ролі виробництва – сили макрорівня, яка спричинює створення (або змінення) дієвими інституціональними доменами економіки. Далі цей домен нерівномірно розподіляє матеріальні та символічні ресурси серед категоріальних одиниць, ґрунтованих на відмінностях за статтю, віком або етнічністю. Тобто економічний домен може диференційовано локалізувати членів цих апріорно даних категоріальних одиниць за ролями в рамках розподілу праці в економічних корпоративних одиницях. Із часом відмінності між категоріальними одиницями, що виникли на підґрунті статі, віку або етнічності, можуть стиратися або поглиблюватися. Але водночас економічний домен може також створювати нові категоріальні одиниці – соціальні класи. Зокрема, розвиток індустріалізму спричинив появу класу найманих робітників у промисловості (так званого класу синіх комірців). Усі зазначені зміни у системі стратифікації зумовлюються виробництвом як первинною визначальною макросоціальною силою.

мени та система стратифікації конституюють суспільство шляхом координації та кооперації певного населення у межах визначеного і захищеного географічного простору. Зрештою, інтерсоціетальні системи утворюються, коли дієвці формують соціальні відносини в межах інституціональних доменів (наприклад, економіки, державності, спорідненості та релігії) у двох чи більше суспільств. Зазначені відносини можуть набувати форм економічного обміну, політичного домінування через примус, міграції родичів крізь кордони суспільств тощо.

Загалом всі структури та формування/формації більшого масштабу розвиваються на базі структур або формувань/формацій меншого масштабу через адаптивні реакції популяції/населення на ускладнення умов життєдіяльності в довкіллі внаслідок дії сил мікро- та макросоціальної динаміки. Тож менш масштабні формування/формації ставали складниками більш масштабних, а простіші структури – елементами складніших структур. Тобто еволюція суспільств відбувалася здебільшого у напрямку від менш до більш масштабних формувань/формацій або від простіших до складніших структур.

Як пише Тернер, за сучасних умов вплив більш масштабних соціокультурних формувань/формацій на менш масштабні соціокультурні формування/формації є сильнішим, ніж навпаки. Наприклад, сучасний глобальний світ як інтерсоціетальна система сильніше впливає на окреме суспільство, ніж таке суспільство – на світ. Так само суспільство загалом більшою мірою здатне форматувати власні інституціональні домени та систему соціальної стратифікації, ніж навпаки; інституціональний домен сильніше впливає на окремі корпоративні одиниці у своїх межах, ніж навпаки; система соціальної стратифікації більше визначає становище своїх окремих категоріальних одиниць, ніж навпаки; корпоративні та категоріальні одиниці більшою мірою структурують осередки безпосередньої взаємодії своїх членів, ніж навпаки. Тобто масштабніші соціокультурні формування/формації діють як обмежувальні середовища для менш масштабних соціокультурних формувань/формацій у своєму складі, хоча саме другі є вихідною базою, на якій розвиваються перші. Ці обмежувальні впливи макроструктур мають безпосередній характер стосовно мезоструктур та опосередкований – стосовно дієвців на мікрорівні.

Структури та формування/формації соціального світу зазнають впливів сил соціальної мікро- та макродинаміки. Стрілка на схемі від популяції/населення, виробництва, розподілу, регулювання та відтворення до соціокультурних утворень на макрорівні означає, що

ці сили макрорівня справляють тиск на індивідуальних та колективних дівців і спонукають їх створювати, підтримувати та змінювати соціокультурні формування/формації цієї царини – інституціональні домени, системи стратифікації, суспільство загалом та системи суспільств (див. рис. 14.1). Мікросоціальні сили можуть чинити тиски не лише на осередки діткнень особистісної взаємодії індивідів, але – опосередковано – і на корпоративні та категоріальні одиниці. Побудова цих мезосоціальних одиниць відбувається в підсумку через повторювані діткнення (*iterated encounters*) індивідів у перебігу мікросоціальних взаємодій. Позаяк такі потужні сили, як емоції та базові потреби, тиснуть на індивідів у межах зустрічей/діткнень, на мікрорівні завжди є потенціал змін структури мезорівневих формувань/формацій. Тернер унаочнює цю можливість описом випадку, коли фрустрація внаслідок неприйняттого розподілу праці мобілізує індивідів групуватися та домагатися структурних змін корпоративної одиниці. Проте він наголошує, що вбудованість (*embedding*) мікросоціальних осередків у мезосоціальні структури зазвичай обмежує варіативність дій індивідів. Структура і культура корпоративних та категоріальних одиниць, як правило, справляють більший тиск на дівців, ніж їхня протидія у відповідь. Причина такого переважання потужності мезорівневих одиниць вбачається почасти в тому, що вони, своєю чергою, вбудовані у макроструктури і підкріплюються силами макрорівня. Макрорівневі сили опосередковано, через мезорівневі корпоративні одиниці обмежують мікродинаміку.

Динаміка вбудовування (*embedding*) вихідних менш масштабних структур у похідні масштабніші структури визначається складністю взаємовпливів між їхніми мікро-, мезо- і макрорівнем. Згідно з Тернеровою схемою, кожен із цих рівнів створює середовище і задає контекст для існування його складників. Натомість складники кожного рівня вможливають його побудову та функціонування. Тут почасти простежується концептуальна аналогія із Парсонсовою ієрархією кібернетичного контролю у взаємовідносинах систем культури, соціальної системи, системи особистості та поведінкової системи організму [Тернер, 1985: с. 75–77; Turner, 1990: р. 63–66]. Нижчі системи забезпечують вищим свого роду матеріальні та енергетичні підвалини існування. Натомість вищі системи здійснюють свого роду інформаційний контроль функціонування нижчих. Такі функційні взаємозалежності різномасштабних формувань/формацій означають, що джерела соціальної еволюції можуть активуватися на різних рівнях соціального світу.

У цьому плані показовою є Тернерова інтерпретація динаміки мезорівня: «... мезоцарина є схопленою в лещатах мікрорівневих сил, що тиснуть знизу, і макрорівневих сил, що тиснуть зверху; і тому не слід дивуватися, що мезодинаміка може бути нестабільною й, отже, може бути джерелом змін у патернах соціальної організації людей» [Turner, 2010a: p. 17]. Цю тезу Тернер унаочнює на прикладі мезорівневої динаміки формування організацій соціального руху для зміни структури розподілу ресурсів, отримуваних членами певних гендерних або етнічних категоріальних одиниць. Такі рухи виникають як реакція на обмеження, накладені на індивідів макрорівневими інституціональними доменами та системами стратифікації суспільства. Водночас виникнення таких рухів підживлюються емоційними та мотиваційними станами індивідів, що генеруються на мікрорівні їхніх діткнень міжособистісної взаємодії всередині організацій соціального руху. Тобто дієвці зазнають водночас впливів сил макро- та мезоцарини, що спонукають їх до розбудови організації соціального руху, який за певних умов набуває здатності змінювати як динаміку діткнень на мікрорівні, так і інституціональні домени та системи стратифікації на макрорівні.

Згідно з Тернеровою схемою, макроцарина є соціокультурним контекстом для майже всього, що відбувається в суспільстві (див. рис. 14.1). З огляду на це макрорівень соціального світу обрано вихідною предметною ділянкою, з якої Тернер починає своє теоретизування. Способи формування динамічних зв'язків між силами, структурами та культурами макрорівня він визначає й узагальнює через теоретичні принципи соціальної макродинаміки у першому томі своєї праці [Turner, 2010a]. Другий том цієї праці присвячений визначенню та узагальненню теоретичних принципів соціальної мікродинаміки – впливів сил мікрорівня (демографія, екологія, статус, ролі, культура, мотиви, емоції) на перебіг діткнень особистісної взаємодії індивідів [Turner, 2010b]. Зрештою, теоретичні принципи мезодинаміки соціального світу виведено у завершальному третьому томі [Turner, 2012]. Таку послідовність теоретизування теж задала Тернерова схема (див. рис. 14.1), згідно з якою соціокультурні формування/формації мезорівня – корпоративні та категоріальні одиниці – виникають внаслідок реакцій індивідів та колективних дієвців на сукупну дію сил, що керують мікро- та макроцариною соціального світу. Звідси визначення та узагальнення принципів мезодинаміки уможливлувалися за наявності вже сформульованих принципів макродинаміки та мікродинаміки соціального світу.

Тернер узаasadнив своє розроблення загальної соціологічної теорії на підставі синтезу метатеоретичних ідей соціальних сил та соціальної селекції. Його синтетична метатеоретична ідея зводиться до того, що соціальні сили справляють селекційні тиски на індивідів і примушують їх до зміни патернів своєї соціальної організації та створення нових видів соціокультурних формувань/формацій для виживання за ускладнюваних обставин. Він систематизував базовий поняттєвий апарат свого теоретизування, виходячи з масштабування соціальної реальності на мікро-, мезо- та макрорівень. На цих засадах обґрунтовано Тернерову просту концептуальну схему соціальної динаміки як предмета його загального теоретизування. Згідно з цією схемою соціальна еволюція трактується як спричинювана переважно силами макросоціальної динаміки популяції/населення, виробництва, розподілу, регуляції та відтворення, що зумовлюють зусилля індивідуальних та корпоративних дієвців, спрямовані на подолання або уникнення дезінтеграційних наслідків дії цих сил для їхніх спільнот шляхом структурної адаптації останніх. Зазначена схема наводиться у перших розділах кожного із трьох томів праці Тернера і слугує вихідним моментом його теоретичних побудов. Загалом цей початковий етап його загального теоретизування можна розглядати як своєрідний аудит, певну модифікацію, осучаснення та систематизацію поняттєвого апарату тогочасної соціології. Отримані вченим початкові результати уможливили розроблення концепції динаміки функційної селекції у соціальному світі. Аналіз її змісту становитиме предмет наступної розвідки.

Джерела

- Бродель, Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 2: Ігри обміну*. Київ: Основи.
- Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт.
- Веблен, Т. (1984). *Теорія праздного класу*. Москва: Прогресс.
- Гофман, І. (2009). *Ритуал взаємодії: очерки поведінки лицом к лицу*. Москва: Смысл.
- Дарвін, Ч. (2009). *Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя*. Львів: Піраміда.
- Дюркгайм, Е. (1998). *Самогубство: Соціологічне дослідження*. Київ: Основи.
- Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії*. Київ: Юніверс.

Дюркгейм, Э. (1990). О разделении общественного труда. В: Э. Дюркгейм, *О разделении общественного труда. Метод социологии* (с. 3–390). Москва: Наука.

Зиммель, Г. (2010). *Філософія грошей*. Київ: Промінь.

Мальтус, Р. Т. (1998). *Дослідження закону народонаселення*. Київ: Основи.

Манн, М. (2018). *Источники социальной власти. Т. 1: История власти от истоков до 1760 года н.э.* Москва: Дело.

Маркс, К. (1963). «Капітал». Критика політичної економії. Т. 1, кн. 1: Процес виробництва капіталу. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 23). Київ: Держполітвидав УРСР.

Маркс, К. (1965). «Капітал». Критика політичної економії. Т. 3, кн. 2: Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому. Ч. II (розділи 29–52). В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 25, ч. II). Київ: Держполітвидав УРСР.

Маркс, К. (1967). «Капітал». Критика політичної економії. Т. 4, кн. 2: Теорії додаткової вартості. Ч. II (розділи 8–18). В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 26, ч. II). Київ: Держполітвидав УРСР.

Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український Центр духовної культури.

Резнік, В. (2017). Позитивістське (мета)теоретизування Дж. Г. Тернера: підстави та начерки стратегії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 68–93.

Смелзер, Н. Дж. (2003). *Проблеми соціології. Георг-Зиммелевські лекції, 1995*. Львів: Кальварія.

Сміт, А. (2001). *Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй*. Київ: Port-Royal.

Тернер, Дж. (1985). *Структура социологической теории*. Москва: Прогресс.

Тойнбі, А. (1995а). *Дослідження історії. Т. 1*. Київ: Основи.

Тойнбі, А. (1995б). *Дослідження історії. Т. 2*. Київ: Основи.

Blau, P. M. (1977). *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.

Blau, P. (1994). *Structural Context of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.

Boehm, Ch. (1993). Egalitarian Society and Reverse Dominance Hierarchy. *Current Anthropology*, 34 (3), 227–254.

Boehm, Ch. (1999). *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge: Harvard University Press.

Blalock, H. M., Jr. (1989). *Power and Conflict: Toward a General Theory*. Newbury Park, CA: Sage.

Chase-Dunn, Ch., Mann, K. M. (1998). *The Wintu and Their Neighbors: A Very Small World System in Northern California*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

Collins, R. (1975). *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. New York: Academic Press.

Collins, R. (1986). *Weberian Sociological Theory*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Collins, R. (1990). Market Dynamics as the Engine of Historical Change. *Sociological Theory*, 8, 111–135.

Goffman, E. (1961). *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Indianapolis, IND: Bobbs-Merrill.

Goffman, E. (1971). *Relations in Public: Micro Studies of the Public Order*. New York: Basic Books.

Hawley, A. (1986). *Human Ecology: A Theoretical Essay*. Chicago: University of Chicago Press.

Takla, T. N., Pape, W. (1985). The Force Imagery in Durkheim: The Integration of Theory, Metatheory, and Method. *Sociological Theory*, 3 (1), 4–88.

Turner, J. H. (1972). *Patterns of Social Organization: A Survey of Social Institutions*. New York: McGraw-Hill.

Turner, J. H. (1990). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont, CA: Wadsworth.

Turner, J. H. (1995). *Macrodynamics: Toward a Theory on the Organization of Human Populations*. *Rose Monographs*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Turner, J. H. (1997). *The Institutional Order: Economy, Kinship, Religion, Polity, Law, and Education in Evolutionary and Comparative Perspective*. New York: Longman.

Turner, J. H. (2003). *Human Institutions: A Theory of Societal Evolutions*. Boulder: Rowman and Littlefield.

Turner, J. H. (2010a). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 1: Macrodynamics*. New York: Springer.

Turner, J. H. (2010b). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 2: Microdynamics*. New York: Springer.

Turner, J. H. (2012). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 3: Mesodynamics*. New York: Springer.

Нарис 15

СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

Метатеоретизування в соціології (як і в інших соціальних науках) стало реакцією на те, що сприймалось як свого роду криза підвалин. Ця криза відбивалася в усвідомленні множинності та гіпотетичної несумірності відомих моделей пояснення і дослідницьких програм. Частково ця криза була спровокована пов'язаними зі становленням постпозитивістської програми у філософії та соціології науки спробами філософської інтерпретації поглядів на розвиток суспільних наук, викладених у «Структурі наукових революцій» Т. Куна стосовно динаміки соціально-наукового знання, а також із сумнівами в можливості його (знання) нарощення із застосуванням теорій і законів, зіставних із природничими.

15.1. Метатеоретичні тенденції у соціології на початку ХХІ століття

Свого часу Дж. Александер і П. Коломі зазначали, що причини піднесення інтересу дослідників до аналізу основ соціологічної теорії значною мірою пов'язані з тим, що попередні спроби накопичення обґрунтованого знання шляхом емпіричної верифікації множини «різномовних» формальних і змістових теорій вели не до створення системи узгоджених теоретичних тверджень, а до поглиблення розриву між мовами теоретизування, як притаманно провідним соціологічним парадигмам. При цьому можна говорити також про ситуацію комунікативного *impasse*, глухого кута в соціальній теорії, коли неможливо прямо зіставити теоретичні пояснення (і навіть описи), пропонувані прибічниками різних соціологічних шкіл, і вказати на якісь універсальні критерії оцінювання теоретичної раціональності їхніх тверджень, що стосуються тих самих соціальних явищ чи процесів одного рівня. Іншими словами, результатом інтенсивних зусиль попередніх поколінь дослідників щодо створення й емпірич-

---

* *Автори нарису:* В. Пилипенко – підрозділи 15.1 та 15.2; В. Казаков – підрозділ 15.3.

ного обґрунтування нових теорій стала поява великої кількості парадигм, моделей, понять та емпіричних підходів, які мають стосунок до будь-якого аспекту соціального світу (який тільки можна уявити), що породило спочатку відчуття теоретичної кризи, а згодом схилило соціологів до песимістичних оцінок корисності теорій як таких і можливостей раціональної оцінки та порівняння їх.

Як слушно зазначав Дж. Ритцер, соціальна теорія «вмонтована» не лише у наукове середовище, а й у середовище ширшої спільноти. Внаслідок цього існує низка більших сил, що впливають на неї, певною мірою контролюють її. Саме метатеоретизування «допомагає» звернути увагу на небезпеки, пов'язані з існуванням таких сил, а також на необхідність спротиву їм [Ritzer, 2007: p. 2965]. Адже сучасні зміни «ширшого суспільства» створюють інноваційні імпульси в соціологічному просторі, які нерідко «стримуються» традиціоналізмом культури та мислення, домінуванням певних соціальних груп.

Нове, своєрідне прочитання опису та пояснення сучасного світу та їхніх витоків «вторгається» у сферу соціологічного теоретизування, де поки що домінують ролі зазвичай відіграють американські дослідники. Перспективи цього тренду – у порядку денному багатьох західних науковців, котрі обговорюють можливості радикального перегляду (чи, принаймні, серйозної модифікації) підвалин сучасного капіталізму. Дедалі відчутніше лунає критика фундаментальних основ «модерну», раціональності, чинного політико-економічного ладу, доволі гостро окреслюються проблеми наслідків функціонування сучасного капіталізму. При цьому розкриваються можливості «неєвропейських» варіантів підприємницької етики (наприклад, на матеріалі Китаю, де ефективно втілюється традиційна етика трудових, виробничих і владних відносин – гуансі). Водночас японські науковці висловлюють сумніви в «розумності» екологічних принципів сучасного індустріального виробництва.

Досить революційні зрушення в соціальних і природничих науках також є джерелом теоретичних новацій у соціології та метатеоретичній рефлексії. При цьому слід зазначити, що міждисциплінарність є потенціалом, а не загрозою соціології. Прикладом взаємодії останнім часом можуть слугувати зрушення на межі соціології з біологічними науками. Так, Дж. Тернер увів підрозділ про еволюційне теоретизування, породжене успіхами біологічних наук. Взагалі ж нинішній інтерес до біології нагадує ті часи, коли на Г. Спенсера могутній вплив справили ідеї Ч. Дарвіна про фенотипи та генотипи як чинники підвищення шансів у природному відборі, виживанні видів, їх відтворенні, включно з етапом формування сучасної людини та

людських спільнот. Нині те, чого не знали Дарвін і Спенсер, розробляють у генетиці, еволюційній психології, дослідженнях крос-видових порівнянь, організмичних, екологічних, калькуляційних обмежень. Усе це «проникає» у соціальне знання, обіцяючи зробити соціологію більш дарвіністською, а в дисциплінарному сенсі – більш людиноцентричною. До теоретичних проривів можуть привести соціологію і феномен інформаційної революції, і становлення інформаційного способу виробництва, і зміни у способі життя під впливом модернізаційних процесів. Не слід випускати з поля зору можливі наслідки впровадження в методи і техніки наукового аналізу таких різновидів інформації, як big data, супутникові й мобільні дані, оцифровані фонди архівів тощо.

Метатеоретична рефлексія нині є вельми важливою і з огляду на «проникнення» в соціологію постмодерністських тенденцій. Зокрема, ці тенденції загострили проблему тексту, проблему людини і, зрештою, проблему пізнання, постулюючи неможливість однозначної інтерпретації будь-якого тексту і трактуючи і соціальний світ, і біографію людини як сукупність фрагментарних дискурсивних конструкцій. При цьому йдеться про більш складні відносини з реаліями, аніж просто відображення («наївний реалізм») чи репрезентація («наївний біографізм»).

Саме постмодерн породив постійні сумніви, що їх можна подолати, використовуючи формат метатеоретизування, запропонований П. Штомпкою. Це пошуки відповідей на питання, що ми досліджуємо, яким чином і для чого, коли претендент на проведення наративного, дискурсивного, біографічного або іншого типу аналізу не застосовує математичні операції для інтерпретації текстових (неформалізованих) даних. Необхідність метатеоретичного пошуку в царині аналізу текстових даних диктується відсутністю наразі єдиного, теоретично й емпірично обґрунтованого концептуального словника, критеріїв коректної «номінації» аналітичних підходів і принципів вибору як загальної моделі роботи з текстовими даними, так і конкретних методичних рішень.

Дж. Ритцер доходить висновку, що метатеоретизування в соціології подолато наївні «іконоборчі» спокуси ранньої «соціології соціології» й перетворило навіть критичні закиди прихильників постмодернізму щодо раціоналізму та модернізму самої ідеї метатеорії (як способу досягнення концептуальної ясності й упорядкованості) на джерело нових концептуальних засобів і підходів. Це сталося, зокрема, в результаті апропріації таких прийомів деконструкції, як критичне прочитання та відмова від ідеї «кінцевого означуваного»

(кінцевого сенсу) теоретичних текстів, а також децентрація, проблематизація усталених ієрархій правдоподібності й культивування інтересу до «периферійних» мотивів та аргументів.

Континуум між філософією і наукою уявно розпростертий від насичених унікальними фактичними деталями описів через емпіричні генералізації та теорії до дослідницьких програм, моделей пояснення і, нарешті, власне філософських теорій. Метатеоретичний аналіз локалізований у цьому уявному континуумі ближче до полюса філософії. Звернення ж до «важких питань» метатеорії не обов'язково має передувати науковому дослідженню і може бути відносно «пізнім продуктом» становлення наукової дисципліни.

Свої погляди на сутність еволюційного метатеоретизування висловлювали також П. Штомпка та Йоран (Гьоран) Терборн. Але попри певні відмінності в підходах цих різних науковців, споріднює їх спроба накреслити єдину лінію історичного розвитку соціології, виявити етапи, наступність і розриви в еволюції цієї науки. Аналізуючи ретроспективно мінливість і варіативність соціологічного знання, всі «метатеоретики» вбачають ідеал у певній уніфікації його шляхом «реконструкції» еволюції соціологічної науки.

Окрім стратегій створення узагальнювальної перспективи (через стандартизацію мови опису або простежування лінії еволюції) існує напрям метатеоретизування, що відмовився від інтегративних зусиль і націлювався на виокремлення в структурі соціологічного знання відносно автономних, внутрішньо упорядкованих конфігурацій. Це – парадигми, дослідницькі програми, моделі пояснення тощо. Такий тип метатеоретичної діяльності спрямований на вироблення критеріїв оцінювання та орієнтирів розвитку, чинних усередині виокремлених конфігурацій.

У роздумах науковців про плюралізм соціологічних підходів та теорій найчастіше зустрічається термін «парадигма». Спочатку це поняття розуміли як сукупність наукових досягнень (визнаних науковою спільнотою) або взірць розв'язання наукових проблем, висунутих певною класичною працею. Але подібно до будь-якого поняття, застосовуваного вельми активно без належної рефлексії, поняття «парадигма» набуло в соціології доволі розпливчатого трактування. Парадокс використання цього поняття полягає в тому, що з плином часу воно стало асоціюватися з поняттям «теорія». Понад те, в деяких випадках ці поняття почали використовувати як взаємозамінювані, як синоніми. Поняття «парадигма» стали розглядати, першою чергою, як сукупність визнаних наукових досягнень, а не як взірць розв'язання наукових проблем, порушених цими досягненнями.

У випадку, коли аналітики акцентують увагу на вже створених теоріях, парадигма слугує не стільки інструментом аналізу, скільки способом формальної класифікації наукового знання. В рамках парадигми вирізняються елементи, зв'язок між якими встановлюється постфактум і не має характеру необхідного. Дж. Ритцер, здійснюючи парадигмальний аналіз соціологічного знання, вирізняє в парадигмі чотири елементи: 1) взірцева праця в даній дисциплінарній галузі; 2) визначення предметної царини; 3) теорія або сукупність теорій; 4) методи [Ритцер, 2002: с. 571]. Поняття парадигми відіграє роль узагальнювального найменування деякої сукупності вирізнених елементів, констатуючи та впорядковуючи відмінності між фундаментальними уявленнями про предмет вивчення науки.

Однією із фундаментальних новацій на початку ХХІ століття стала культурсоціологія Дж. Александера, яка є логічним продовженням його творчої теорії неофункціоналізму і рефлексією теоретичної логіки в соціології. Це є «проривним» чинником розвитку метатеоретизування, який уже привніс зміни в соціологічний мейнстрим Америки та Європи (йдеться про концепцію соціально-культурної травми, перформанс у політиці тощо). Також Дж. Александер відкрив шлях «дозрілим інтеграціям» (за виразом Дж. Ритцера) до картини багатоманіття соціальних світів для інокультурних (в антропологічному сенсі культури) явищ, нетотожних тим, що їх поставляє мейнстрим емпіричних досліджень реалій Європи та США. Тим самим було створено, зокрема, сприятливі умови для залучення в соціологію науковців із країн Азії та Африки.

У 2000-х роках тривав розвиток методології теоретичних дослідницьких програм Дж. Бергера, М. Зелдича та Д. Вагнера. У 1980-х вона була започаткована Д. Вагнером і Дж. Бергером на підставі модифікації для соціології методології дослідницьких програм І. Лакатоса [Кожанов, 2015]. У межах методології теоретичних дослідницьких програм розрізняються такі типи теоретичної діяльності в соціології: 1) «орієнтувальні стратегії», або «метатеоретичні рамки»; 2) одиничні теорії (теоретичні аргументації); 3) теоретичні дослідницькі програми як сукупність співвіднесених теорій. При цьому дослідники описують також п'ять типів відношень між теоріями в рамках дослідницьких програм і пропонують індикатори та конкретні «взірцеві» приклади адекватних цим відношенням типів теоретичної динаміки. З одного боку, це виглядає дещо спрощено порівняно і з відомою класифікацією Р. Мертона і з деякими пізнішими класифікаціями типів та стратегій соціологічного теоретизування. З іншого боку, запропонована Вагнером і Бергером типологія

добре описує варіативність відношення між одиничними теоріями і дослідницькими програмами. Йдеться про паралелізм і конкуренцію, проліферацію, поглиблене пропрацювання, галуження тощо. Понад те, ця типологія дає змогу «примирити» ідею різних форм прирощення теоретичного знання і радикальну тезу про неможливість еволюційного зростання та паралельне існування в соціології кількох стійких і, можливо, несумірних парадигм, висловлену Дж. Ритцером. Орієнтувальні стратегії у контексті методології теоретичних дослідницьких програм – це метатеорії, які містять деякі «метафізичні» припущення й аргументи про природу соціальної реальності («соціальну онтологію»), про епістемологічні основи та критерії оцінювання соціологічних пояснень, цілі та цінності соціологічного дослідження тощо. Тому орієнтувальні стратегії (метатеорії) навряд чи піддаються прямій емпіричній верифікації. Вони є доволі ригідними, тобто нечасто модифікуються, можуть переживати спади в плані популярності й домінування, але нечасто зникають загалом. Відповідно, незважаючи на уточнення й ускладнення метатеоретичної аргументації, потенціал зростання і змін метатеорій є вкрай малим, на відміну від двох інших типів теоретизування, аналіз яких, утім, не в змозі виявити форми їхньої позитивної динаміки.

15.2. Інституціональна версія соціального метатеоретизування

На зламі XX і XXI століть увагу українських суспільствознавців привернула інституціональна модель еволюції соціального порядку Д. Норта. Він розглядав проблему соціального порядку як проблему співпраці, що розв'язується завдяки інституціям – правилам гри в суспільстві або придуманим людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію [Норт, 2000]. З цього погляду, інституції структурують стимули дієвців у процесі економічної, політичної та соціальної взаємодії, спрямовують людську поведінку у бажаному для соціального загалу напрямі. Внаслідок цього зменшується невизначеність і хаотичність повсякденного життя. Зауважені ідеї Нортового інституціоналізму ретранслювалися і з часом приростали новими концептуалізаціями різних аспектів соціального життя.

У новій праці Д. Норта, Дж. Воліса та Б. Вайнгеста здійснили спробу концептуальної інтерпретації всесвітньої історії з огляду на розв'язання проблеми насилля в людських суспільствах через упроваджен-

ня різних соціальних порядків, що відрізняються системами переконань, типом організацій, політичними та економічними інститутами [Норт, Воліс, Вайнгест, 2017]. За твердженням авторів, саме те, як суспільства відповідають на присутню скрізь і завжди загрозу насилля, визначає та структурує форми людських взаємодій, включно із типами політичних та економічних систем. Усі суспільства постають перед необхідністю розв'язувати проблему використання окремими людьми насилля у вигляді фізичних дій або погроз вдатися до таких дій. З використанням насилля люди та спільноти конкурують одне з одним з приводу доступу до дефіцитних ресурсів або статусу. Жодному суспільству не вдавалося цілковито усунути насилля з життя людей. Щонайбільше – насилля лише стримували або певним чином обмежували та скеровували. Інструментом такого стримування, обмеження та скеровування безладного насилля часто є організоване насилля з боку спільноти. Отже, йдеться про використання суспільствами контролю над політичною, економічною, воєнною, релігійною та освітньою діяльністю людей та організацій з метою опанування, обмеження, стримування та консолідації засобів насилля. Власне такі моделі суспільної організації, за яких відносини людей та організацій, їхній доступ до дефіцитних ресурсів та засобів насилля структуруються та обмежуються через соціальні інститути, Норт, Воліс та Вайнгест визначають як соціальні порядки.

Перший історичний тип соціального порядку – примітивний додержавний порядок у суспільствах мисливців і збирачів, за якого люди вели привласнювальне господарювання і не були виокремлені із природи. Контроль за насильством за цих умов ґрунтувався на особистому знанні про людей та повторюваній особистій взаємодії, а способом обмеження конкуренції була агресивна егалітарність у розподілі та споживанні.

Вирішальне значення для появи двох наступних принципово відмінних історичних типів соціального порядку мали дві революції в історії людства (рис. 15.1).

Неолітична революція виявляє себе виникненням сільського господарства, писемності, міст і держав і в підсумку суттєво розширює обсяги економічних і політичних ресурсів, з приводу доступу до яких змагаються люди. За цих умов постає соціальний порядок закритого доступу до вказаних ресурсів для широких верств соціального загалу. Норт, Воліс та Вайнгест використовують для позначення цього типу соціального порядку назву «природна держава» (the natural state), щоб підкреслити його відмінності від описаного Т. Гобсом природного стану (the state of nature). Якщо в природному

Понад 50 тис. років
тому

Близько 5–10 тис.
років тому

Близько 200 років
тому

Рис. 15.1. Еволюція історичних типів суспільних порядків
(Д. Норт, Дж. Воліс, Б. Вайнгест)

стані за відсутності держави масштаб та можливості людської організації вкрай незначні, то природна держава є сталою і доволі тривкою в часі формою такої організації. У природній державі проблема насилля розв'язується через створення панівної коаліції низкою еліт з особливими привілеями. Під елітами тут розуміються осередки найуспішніших і заповзятливих фахівців та експертів, що контролюють здійснення різних життєво важливих у суспільстві функцій. Порядок із забезпеченням оборони та безпеки йдеться і про політичне врядування, виробництво, торговий обмін, розподіл, правосуддя, освіту та провадження релігійних практик.

Здійснення цих функцій вкрай необхідне військовим як фахівцям у галузі насилля в перебігу мобілізації та вилучення ренти – віддачі від економічного активу, що перевищує віддачу, яка може бути отримана від кращого альтернативного використання цього активу. Відтак окрім керівної військової верхівки у природній державі наявні й керівні верхівки у таких суспільно корисних видах людської діяльності, як

політична, виробнича, торговельна, розподільча, релігійна, освітня та судова. Усім цим верхівкам, або елітам, вигідніше уникати взаємного протиборства та вдаватися до взаємної співпраці на підґрунті обмеження доступу до власних привілеїв і рент для більшості непривілейованих людей. Адже протиборство еліт небезпечне поширенням насильства, безладу і втратою рент. Натомість кооперація еліт підвищує рівень продуктивності використання ними різних ресурсів, а баланс інтересів еліт у перебігу вилучення ренти є запорукою миру в суспільстві. Отже, порядок створюється завдяки контролю над насиллям та перерозподілом дефіцитних ресурсів, за якого меншість – керівна верхівка, або еліта – підпорядковує собі більшість та забезпечує їй порівняну сталість життєвих устоїв та певний захист.

Індустріальна і соціальна революції XVII та XVIII століть мають наслідком настання сучасності, тобто появу сучасного (модерного) суспільства. На його інституціональному ґрунті постає соціальний порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів для широких соціальних верств суспільства. За своїми характеристиками цей тип соціального порядку цілковито відрізняється від соціального порядку обмеженого доступу (табл. 15.1).

Таблиця 15.1

Характеристики історичних типів суспільного порядку обмеженого та відкритого доступу (Д. Норт, Дж. Воліс та Б. Вайнгест)

Характеристики	Тип соціального порядку	
	Порядок обмеженого доступу (природна держава)	Порядок відкритого доступу
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Час появи	Близько 5–10 тис. років тому	Близько 200 років тому
Історичний чинник генези	Неолітична революція (сільське господарство, міста, писемність, держави)	Індустріальна та соціальна революції XVII та XVIII ст. (Англія)
Сучасний соціальний ареал поширення у світі	175 країн і 85% населення	25 країн і 15% населення
Контроль над збройними силами та застосуванням легітимного насилля	Міжособний, розосереджений, розсіяний	Консолідований

Чинник соціального впорядкування	Політичне регулювання економічної конкуренції, вилучення рент, насилля та кооперації	Вихід на ринок та конкуренція як регулятори економіки та політики
Доступ до економічних і політичних ресурсів	Нерівний, привілейований, прихований та ексклюзивний	Рівний, конкурентний, відкритий та спільний
Організаційні структури (організації, коаліції, влада)	Нестабільні, несталі та персоніфіковані	Сталі, безстрокові та знеособлені
Можливості створення приватних і публічних організацій	Обмежені та досяжні для еліти суспільства	Відкриті та досяжні для всіх громадян
Складність і розмір організацій, які можуть бути створені	Обмежені	Необмежені
Незалежність організацій від держави	Тимчасова і гадана	Постійна і реальна
Суб'єкт вилучення ренти і політичного впливу	Меншість (владна верхівка, або еліта)	Більшість (широкий загал)
Права власності	Незахищені	Захищені
Здатність пристосування до зовнішніх і внутрішніх змін	Адаптивна неефективність	Адаптивна ефективність
Громадянське суспільство	Слаборозвинене, слабке та інертне, із малою кількістю організацій	Сильне і динамічне, із великою кількістю організацій
Соціальні взаємовідносини та взаємодії	Грунтовані на особистісних зв'язках	Знеособлені
Становище людей та організацій згідно із законом	Нерівність, ранги, привілеї та ексклюзивні права	Рівність, справедливість, конкурентність
Підстави сходження щаблями соціальної ієрархії	Соціальне походження	Особисті досягнення
Індивідуальна ідентичність	Глибоко особистісний характер	Набір знеособлених характеристик

Попередніми пороговими умовами переходу до порядку відкритого доступу Норт, Воліс та Вайнгест визначають: а) підпорядкування еліти верховенству закону або рівність усіх перед законом;

б) існування безстрокових (постійних) організацій, що не залежать ні від держави, ні від конкретних осіб; в) постійний і достатній консолідований політичний контроль над збройними силами і технологіями руйнування та насилля, що запобігає саморуйнуванню та деградації суспільства. Реалізація кожної із цих умов підважує засади порядку обмеженого доступу, передусім – створення рент шляхом запровадження соціальних бар'єрів. Ці три умови також сприяють зростанню спеціалізації людей та обміну між ними, блокують корупцію, персоніфікований обмін та доступ до економічних і політичних ресурсів. У підсумку виникають ринки з конкурентним ціноутворенням в державі (політиці), що пильнують права пересічних громадян. Порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів та різних організаційних форм зумовлює конкуренцію, яка розмиває ренту. Отримання ренти за цих умов уможливлується через плідні інновації, ексклюзивний доступ до яких неминуче оскаржується за умов конкуренції.

Норт, Воліс та Вайнгест стверджують, що історичною нормою є загалом природна держава, а не розвинені суспільства із соціальним порядком відкритого доступу, як часто неявно припускають представники соціальних наук із цих країн. Наразі два типи соціальних порядків співіснують. Лідерські позиції у світі мають суспільства із соціальним порядком відкритого доступу (зокрема розвинені країни Західної Європи та Північної Америки). Але абсолютній більшості країн притаманний соціальний порядок обмеженого доступу. За всіма ознаками до них можна віднести й Україну.

Автори позиціюють свою концептуальну схему людської історії як «нову дослідницьку програму наук про суспільство», «якісно новий підхід у суспільствознавстві». Безперечно, для цього є підстави, адже вказана схема постала на підґрунті узагальнення великої кількості досліджень з історії, політичних наук, економіки, антропології та соціології. Незалежність цих наукових дисциплін розглядається, відтак, як умовна та позірна. Втім, самої по собі декларації про створення всеохопної метатеоретичної наукової програми замало, щоби це втілилося у доконаний факт її продуктивного існування. Ці претензії мають бути визнані, схвалені й успішно реалізовані в дослідницьких практиках академічними спільнотами перелічених наук про суспільство.

Утім, ідею інституціональної організації насильства як неусувної риси суспільного життя можна вважати певною мірою метатеоретичною, позаяк вона концептуально реалізується і в інших версіях інституціонального теоретизування. Ідеться, зокрема, про теорети-

зування М. Олсона. У своїх дослідженнях він виходить з основоположних постулатів економічної науки про корисливість та раціональність людини, що спонукають її максимізувати корисність – отримувати максимум вигід за мінімуму витрат [Олсон, 2002; 2004; 2007]. Ці постулати, що ними традиційно керуються дослідники при аналізі товарообміну, ринку і торгівлі, в Олсона стали методологічним знаряддям тлумачення процесу генези державного порядку. Витоки постання та розвитку цього порядку виводяться із корисливо-раціональних мотивів соціальних дівців. Олсон наочно пояснює передумови генези порядку на прикладах еволюції мотивації індивідуального кочівного злочинця, осілого злочинця на чолі стаціонарної організованої злочинності та правителя-автократа примітивного державного утворення (рис. 15.2).

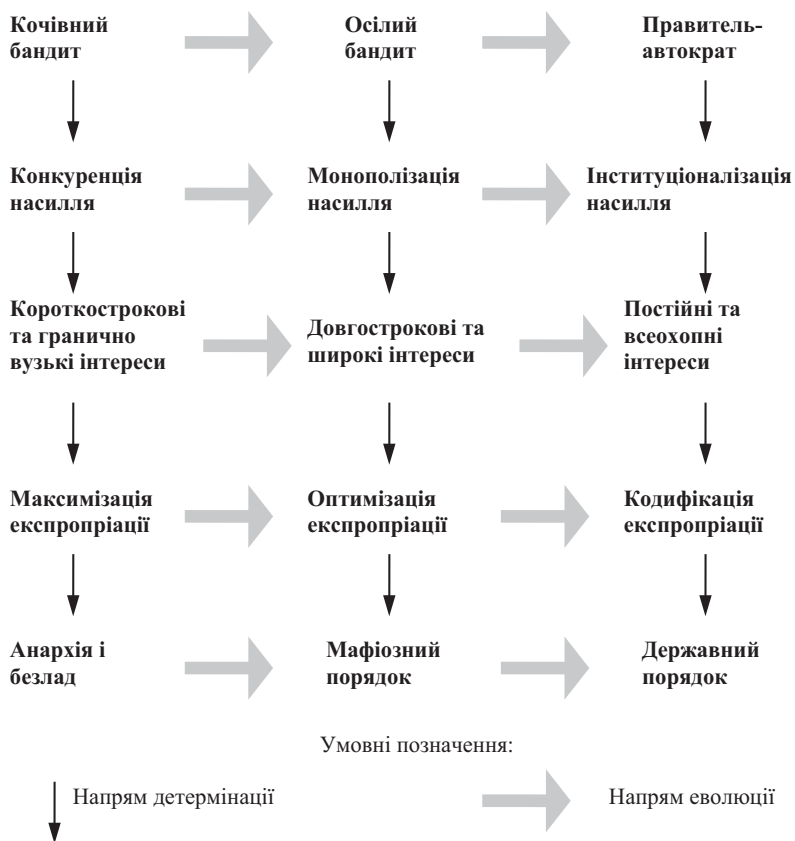

Рис. 15.2. Генеза інституціонального державного порядку (М. Олсон)

Зокрема індивідуальний кочівний злочинець за умов конкуренції із собі подібними і можливої протидії з боку жертв своїх злочинів із міркувань власної безпеки вимушений постійно кочувати – змінювати місце своїх зловмисних діянь. Ці обставини зумовлюють гранично вузькі короткострокові інтереси індивідуального кочового злочинця: найраціональнішою поведінкою для нього є максимізація експропріації цінних і дефіцитних ресурсів жертв. Як і пересічні люди, що зазвичай не схильні до злочинів, такий злочинець безперечно краще і комфортніше почувається в межах багатого і розвинутого суспільства, де користується всіма його громадськими благами й вигодами. Зрештою, у багатому суспільстві є більше потенційної здобичі – цінних і дефіцитних ресурсів, що їх злочинці прагнуть красти та грабувати. Але злочини як паразитичні непродуктивні й загалом шкідливі для суспільства діяння зменшують його багатство. Вони відволікають ресурси на охорону, правову систему (поліція, слідство, суди, тюрми й т.ін.) і, відтак, обмежують обсяги інших громадських благ і вигід. Від зменшення обсягів цих громадських благ у кінцевому підсумку страждає й сам злочинець, який і зумовив своїми кримінальними загрозами це зменшення. Утім, приріст одноосібної вигоди індивідуального злочинця від корисливого злочину суттєво перевищує суто його частку очікуваної шкоди від цього злочину для всього суспільства загалом. Тому найраціональнішим і особисто найвигіднішим для індивідуального кочівного злочинця є цілковите нехтування загальним добробутом суспільства. Сукупно верства таких злочинців здатна перетворити життя пересічних людей в анархію та безлад.

Натомість організовані осілі злочинці на чолі з єдиним проводом та ватажком, які опанували певну територію і монополізували насилля та злочини на ній, на відміну від індивідуального злочинця, мають значно ширші довгострокові інтереси. Найраціональнішою моделлю діяльності для організованої стаціонарної злочинності є захист опанованої території від конкурентів – забезпечення власної монополії на насилля, а також стягування поборів з її населення за охорону від інших злочинців та за власне утримання від злочинів і насильства. Організовані злочинці стають зацікавленими у добробуті та статках мешканців опанованої і монополізованої території – передумовах також і їхнього збагачення. Відтак вони не вдаються до надмірного визиску контрольованого населення, що може виснажити джерела їхнього сталого зиску, тобто оптимізують злочинну експропріацію цінних і дефіцитних ресурсів. У підсумку постає мафіозна подоба певної соціальної впорядкованості, за якої соціальні відносини,

попри відверту несправедливість, є відносно передбачуваними, безпечними та стерпними для пересічних людей. Коли тривалий час існує доволі передбачуваний, відносно безпечний і загалом стерпний для широкого загалу соціальний порядок, у заповзятливих людей виникають інтереси до накопичення, збереження та інвестування цінних і дефіцитних ресурсів. У підсумку зростають обсяги виробництва, доходів і статків населення, а звідси зростає і частка ресурсів, що підлягає експропріації осілою організованою злочинністю. Ріст доходів і статків ватажка та решти проводу осілої організованої злочинності, що контролює територію, лише підштовхує їх до обмеження експропріації й надання громадських (безпекових) послуг як передумов сталого й безпечного збагачення. За цих здебільшого сприятливих для широкого загалу умов з плином часу та зміною поколінь чинний соціальний порядок усталюється, узвичаюється і стає самозрозумілим для людей.

Таке усталення соціального порядку може виявляти себе інституціоналізацією насилля – унормуванням або нормативною регламентацією насильницьких дій із зазначенням випадків, обставин та меж їх застосовності. Сталий соціальний порядок проявляється і в усталенні та сталості панівної верхівки суспільства, її самовідтворенні і турботах про своїх можливих спадкоємців. Якщо перспективи зазначеного усталення, самовідтворення і спадкоємності реальні, то кліка осілих бандитів набуває впевненості у своїй здатності зберігати владу і панування в керованому ними суспільстві. Тоді інтереси цієї кліки стають постійними і всеохопними в межах суспільства, бо воно перетворюється на ареал їхнього майбутнього прийнятного існування. Відтак кодифікується експропріація частки цінних ресурсів на користь провідної верстви організованої злочинності (податковий і митний кодекси). Але унормування цього визиску має й неабияке значення у подоланні зловживань і свавілля визискувачів, позаяк жертви можуть апелювати до чинних норм, а потенційні свавільники вимушені зважати на них. У підсумку мафіозний соціальний порядок може перетворитися у примітивний державний порядок – державне утворення на чолі з правителем-автократом, що має необмежену владу. Але спроба такого правителя започаткувати власну династію і гарантувати спадкоємність влади, щоб її посідали їхні нащадки, може втілитися у створенні відповідної інституції-гаранта. Постання інституції, що гарантує династичну спадкоємність влади, означає обмеження самовладдя (автократії) правителя і правлячої династії: і сам правитель, і претенденти на правління мають уже до-

тримуватися певного порядку передання і набуття влади. Зрештою, правлячі династії починають усталювати свою владу шляхом легітимації, що її забезпечують інституції релігії, добродійності, меценатства та ін. Інституціональний розвиток державного порядку відтак може зумовлювати його еволюцію у напрямку від автократії до аристократії та демократії. Отже, за Олсоном, еволюційне перетворення анархії кочівних бандитів у повноцінний державний порядок відбувається внаслідок егоїстичних раціональних спонук цих бандитів до максимізації економічного визиску опанованої території. Необхідність забезпечувати інституціональні умови для такого ефективного визиску власне й генерує державний порядок.

Розглянуті вище приклади теоретичних розробок унаочнюють тенденцію посилення евристичних можливостей соціального теоретизування внаслідок ґрунтування його на питомо економічних пояснювальних моделях максимізації корисності, калькуляції вигід і витрат та раціонального вибору, які у даному контексті набувають метатеоретичного характеру. На цьому ж підґрунті постала як напрям також аналітична соціологія П. Гедстрьома.

15.3. Аналітична соціологія П. Гедстрьома: метатеоретичні аспекти

Термін «аналітичний» є похідним від терміна «аналітика»: розкладання, розчленування на певні начала, елементарні частки єдиного або цілого, принципи, на підставі яких міркування, дослідження набувають обґрунтованої форми і доказового характеру. Аналітична соціологія включає в різні, відносно автономні наукові напрями (наприклад, аналітичну конфліктологію). Вони акцентують однакові або різні проблеми пізнання, у тому числі зазначені вище, і намагаються по-різному розв'язати їх.

З приводу основних положень аналітичної соціології П. Гедстрьома, зокрема його книги «Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology», наголошують: 1) важливість розрізнення дослідником термінологічної аналітики від аналітики теоретичної; 2) роль взаємозв'язків між феноменами, через що й соціологічне теоретизування є власне пошуком цих модельованих зв'язків [Гацков, 2014: с. 167]. Гедстрьом поділяє аналіз на два типи: експланаторний і будь-який інший, який не є експланаторним [Hedström, 2005: р. 12]. Основний об'єкт його дослідження існує у різних

варіантах, одним з яких є механізми колективної поведінки людей, що спричиняються до тих чи інших змін суспільства.

Проте існують також інші інтерпретації. Зокрема, сутність аналітичної (механізменної) соціології вбачають у пошуку логосу, а «пошук логосу означає вивчення механізмів, які пов'язують макрорівень – соціальні інститути, норми, емерджентні колективні явища (наприклад, ті різноманітні народні хвилювання, які часто називають революціями), культурні артефакти тощо – і мікрорівень індивідуальних поведінкових актів» [Гацков, 2011: с. 155]. При визначенні експланаторного аналізу з посиланням на Гедстрьома [Hedström, 2005] також пропонується ще одне визначення механізму: «Реконструювавши (а) центральні аспекти ситуації..., змодельовавши (б) логіку індивідуального вибору і визначивши, (в) яким чином сукупність індивідуальних виборів трансформується у колективні феномени, соціолог формулює логос – описує каузальні зв'язки, які пояснюють, чому соціальні процеси відбуваються так, як вони відбуваються, а не інакше (курс. мій. – В.К.) ... Саме такий соціологічний аналіз можна назвати експланаторним (на відміну від дескриптивного)» [Гацков, 2011: с. 150]. Пропонується й дещо інший варіант інтерпретації розглядуваної проблеми: «Аналітична соціологія є експланаторною – своєю метою вона вважає знаходження *каузальних механізмів* (увага: не законів!) виникнення соціальних феноменів ... Під механізмами в аналітичній соціології розуміються такі взаємодії акторів (що мають певні властивості й перебувають один з одним у певних відносинах), закономірним результатом яких є цікаві факти та події соціального макрорівня» [Гацков, 2014: с. 148]. При цьому вказано на те, що таке розуміння механізму запозичене із праці, одним із співавторів якої є Гедстрьом [Hedström, Bearman, 2009: р. 5]. Все наведене вище становить певні аргументи обґрунтування того, що дає підстави вважати запропоновані Гедстрьомом ідеї не просто аналітичною соціологією, а соціологією механізменною, тобто механістичною. За словами Й. Елстера, все те, що ми називаємо «аналітичним поворотом» у соціальній науці, виходить із майже нав'язливої ідеї ясності та чіткості [Elster, 2007: р. 455]. Іншими словами, йдеться про те, що теорії у соціальних науках мають бути ясними й точними, що, своєю чергою, дає змогу чітко визначити каузальні механізми, на яких вони ґрунтуються.

Експланаторний аналіз (механізменна соціологія) Гедстрьома спрямовується на виявлення не закону, а саме каузальних механізмів. Власне про це саме і пише Гедстрьом. У таблиці «Головні типи поясень» (Main types of explanations) він вказує на основні їх типи,

серед яких, крім статистичного і механізованого, наявний і «Загальний», або «Всеохопні пояснення закону» (Covering law explanations) [Hedström, 2005: р. 14]. У більш широкому плані поле не-експланаторного (non-explanatory) аналізу збільшується, розширюється; форми пізнання, які виходять за його межі і не є експланаторними, визначають, встановлюють і відкидають, обмежуючись лише їх переліком.

Не виключено, що з огляду саме на зауважені вище міркування Гедстрьом схильний вважати відсутність експланаторного аналізу багато в чому зумовленою нечітким розумінням, «чим має відрізнятися дисципліна соціологія від соціальної філософії, історіографії сучасності, демоскопії та публіцистики» [Гацков, 2011: с. 145]. Відтак відхилення від соціологічного курсу аналізу може виявляти себе підміною (необґрунтованого) експланаторного аналізу теоретичним перспективізмом, критичними (моралізаторськими) зауваженнями, (поспішно) узагальненими висновками або просто стилістичними фігурами, а також історичними екскурсами. Тобто виникає небезпека становлення певної квазісоціології на перетині зазначених нормативних і дескриптивних перспектив та форм аналізу соціальної дійсності.

Найчастіше пояснення без експланаторного аналізу перетворюється на звичайний опис (без узагальнення) або суто дескриптивне визначення. У наукових дослідженнях такого штибу часто використовують якісь «смислові конструкції», близькі (якщо не тотожні) до повсякденних понять, застосовуваних людьми у буденній взаємодії. Такого роду поняття являють собою і сприймаються як «самоочевидні істини», «які не передбачають прямого роз'яснення, ба більше – на роз'яснення їх навіть може бути накладено табу» [Гацков, 2014: с. 151]. У рамках аналізу такого типу проведено дослідження, зрештою, може призвести і призводить до малоцікавих висновків та, по суті, до безцільних загальноновідомих стереотипів. З іншого боку, зроблені висновки можуть бути поверхневими, необґрунтованими і непереконливими, мало наповненими, ба й пустопорожніми, що, своєю чергою, спричинює незадоволеність ними, так само як і незадоволеність самим дослідженням.

П. Гедстрьом пише, що двозначні (точніше було б сказати – багатозначні) визначення подібні до «ментальних хмар» (mental clouds), які більше спантеличують (містифікують), аніж прояснюють [необхідне, реальність, пізнання] [Hedström, 2005: р. 4]. Зауважимо, що Гедстрьом застосовує це словосполучення без лапок. Він використовує й іншу логіку дослідження і викладу матеріалу, яку

вельми умовно можна назвати «стратегією». Її вихідним засновком (відправною точкою) є вказівка на цілі та завдання цієї його праці (*Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*), про що автор неодноразово нагадує. Так, у передмові до книги стверджується, що зусилля автора спрямовані на з'ясування «грунтованої на механізмах експланаторної стратегії» (*mechanism-based explanatory strategy*) [Hedström, 2005: р. IX]. Далі заявлено, що в цій книзі автор хотів би обговорити (і прояснити) деякі базові принципи аналітичної соціології, а також винайти стратегію. Проінтерпретувати, ба навіть перекласти його термінологічне словосполучення «*mechanism-based explanatory strategy*» можна по-різному. Наприклад, Р. Савчинський інтерпретує його як конкретні каузальні механізми. Він, зокрема, пише: «Стратегія аналітичного пояснення досліджуваних соціальних феноменів будується на гіпотезах щодо конкретних каузальних механізмів (*mechanism-based explanations*)» [Савчинський, 2018: с. 54]. Таким чином, аналітична соціологія має на меті виявлення причинних механізмів виникнення соціальних феноменів.

Гедстрьом наводить таблицю «Альтернативні визначення механізму» (*Alternative mechanism definitions*), в якій фіксує низку поглядів різних авторів (шість авторів і сім поглядів) на розуміння соціального механізму [Hedström, 2005: р. 25]. Пізніше, у праці «Каузальні механізми у соціальних науках» (*Causal Mechanisms in the Social Sciences*) він разом із П. Ілікоскі наводить розширений варіант таблиці [Hedström, Ylikoski, 2010: р. 51], де міститься вже вісім поглядів одинадцяти авторів (кілька з них відзначені як спільні). Деякі з них у праці 2015 року повторюються у книзі 2010 року майже буквально. Зокрема, Д. Літл вважає, що каузальний механізм – це низка подій, підпорядкованих схожим на закон закономірностям, які пов'язують експлананс та експланандум. Або позиція М. Бунге, який наголошує, що механізм – це процес у конкретній системі, здатній викликати певні зміни у системі або запобігти їм. Це саме можна сказати і про бачення Й. Елстера: механізми – це каузальні патерни, які часто зустрічаються, легко розпізнаються і запускаються, як правило, за невідомих умов [Hedström, 2005: р. 25]. Інші позиції відтворено з деякими змінами. У праці 2005 року Гедстрьом викладає своє уявлення про механізм як спільне із Сведбергом, а в праці 2010 року (незважаючи на її спільний характер) позицію Гедстрьома щодо визначення соціального механізму представлено як самостійну. Зокрема, в останній праці йдеться про те, що: 1) механізми складаються із сутностей (з їхніми властивостями) і діяльності, до якої залучені ці сутності або самі по собі, або разом із іншими

сутностями; 2) ця діяльність приводить до змін, а тип викликаних змін залежить від властивостей сутностей, просторової та часової їх організації [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 51]. Але саме монографія Гедстрьома і Сведберга 2005 року кваліфікується і позиціюється як свого роду старт нового наукового напрямку в соціології, своєрідний «маніфест нового соціологічного проекту» [Савчинський, 2018: с. 51]. У цьому плані також цікавою і виразною є сама назва цієї монографії «Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology», тим паче, що її переклад різні дослідники наводять по-своєму (що, по суті, не змінює значення поняття «Dissecting»). Так, Р. Савчинський, переклав назву як «Препаруючи соціальне: про принципи аналітичної соціології». Інші дослідники пропонують свої альтернативні варіанти. Зокрема, О. Іваненко означила її як «Розсікаючи соціальне: принципи аналітичної соціології» [Іваненко, 2017]. На наш погляд, цю назву можна перекласти і як «Анатомуючи соціальне. Щодо принципів аналітичної соціології» (від dissect – піддавати анатомічному розтину, розтинати з метою дослідження внутрішніх частин). Утім, хоч би як там було, шведський вчений доцільно виокремлює і визначає відносно прості аналітичні елементи (атоми) терміна/поняття/феномену, що їх вибудовує та зорганізовує суб'єкт. Відтак учасники дискурсу зорганізовують у певну структуру, такий собі експланаторний ланцюжок і подають «молекулярні» пояснення можливого або реального механізму соціальних змін чи самі зміни.

Важливість інтелектуального аспекту, необхідність ясності та чіткості певною мірою впливає із нашої схильності до ілюзій щодо повноти розуміння, і ми часто переоцінюємо деталі, їхню зв'язність і глибину власного розуміння [Ylikoski, 2009]. Соціальна теорія з її неявними і нечіткими стандартами пояснення й до того ж переважно вербальними засобами теоретизування та з її досить складним об'єктом вивчення може слугувати найяскравішим прикладом не надто вдалого проекту метааналізу. Єдиний спосіб зруйнувати цю ілюзію – прагнути зробити ці пояснення більш чіткими, оскільки ясність і точність сформульованого опису механізмів спрощує детальний розгляд, а відтак і розуміння.

Таким чином, упродовж двох перших десятиліть ХХІ століття соціологічне метатеоретизування виявляло певні ознаки життя та інтелектуальної продуктивності. Вельми перспективними мета-теоретичними підходами впродовж зазначеного відтинку можна вважати методологію теоретичних дослідницьких програм, а також аналітичну соціологію. Витоки та евристичний потенціал останньої вартий окремого розгляду у подальших нарисах.

Джерела

Гацков, М. (2011). Социологический анализ и логос. Экспланаторная схема аналитической социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Эпистемологические основы аналитической социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 146–172.

Иваненко, О., Казаков, В. (2017). Метатеорія та парадигми соціальних конфліктів: від Дж. Рітцера до П. Гедстрьома. *Соціальні виміри суспільства*, 9 (20), 87–96.

Кожанов, А.А. (2015). Методология теоретических исследовательских программ: сравнительные преимущества для анализа динамики научного знания. *Социология: методология, методы и математическое моделирование*, 40, 114–143.

Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.

Норт, Д., Воліс, Дж., Вайнгест, Б. (2017). *Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії*. Київ: Наш формат.

Олсон, М. (2002). *Піднесення та занепад держав. Економічний розвиток, стагфляція та соціальний застій*. Харків: Каравела.

Олсон, М. (2004). *Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп*. Київ: Лібра.

Олсон, М. (2007). *Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Савчинський, Р. (2018). Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 46–64.

Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70, 4–28.

Burawoy, M. (2007). Open the Social Science: to Whom and for What. *Portuguese Journal of Social Science*, 6, 137–146.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hedström, P. (2005). *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hedström, P., Bearman, P. (2009) (Eds.). *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Ritzer, G. (2007). Metatheory. In: G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 2964–2967). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Ylikoski, P. (2009). Illusions in scientific understanding. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.), *Scientific Understanding: Philosophical Perspectives*. Pittsburgh, PA: Pittsburgh University Press.

Нарис 16

МЕХАНІСТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ В СОЦІОЛОГІЇ*

Просування соціальної теорії, ґрунтованої на концептах механізмів, до рівня метатеоретизування вимагає аналітичного підходу, що генерує та пояснює спостережувані асоціації між соціальними явищами й подіями. Адже головна вада розрізнених соціальних теорій криється в недостатній пояснювальній функції та неможливості систематизувати соціальні явища у струнку пояснювальну схему. Підхід до соціальної теорії, ґрунтований на ідеї механізмів, намагається врахувати унікальний ланцюжок подій, які ведуть від однієї ситуації чи події до іншої. Сутність цього підходу полягає в тому, що є загальні типи механізмів, які, існуючи за різних соціальних умов, діють за тими самими логічними принципами. Прихильники цього підходу вважають, що пояснювальна соціологія містить ансамбль таких фундаментальних механізмів, які можна використовувати для пояснювальних цілей у широкому спектрі соціальних ситуацій. Крім цього, концепція соціальних механізмів є важливою частиною аналітичної соціології, причому механістичний підхід подеколи здається ширшим, ніж програма самої аналітичної соціології. Виходячи із принципів аналітичної соціології, досконале розуміння колективних процесів можливе через зосередження уваги на мікроодиницях, з яких складаються механізми (агенти, їхні властивості, дії та відношення).

За винятком кількох праць [Гацков, 2011; Гацков, 2014; Шелухін, 2015; Резнік, 2015], в українській соціології вкрай мало розробок, пов'язаних із цим теоретичним рухом у соціології. У цьому нарисі пропонується стислий огляд найважливіших соціологічних розробок механістичного підходу. Зокрема, буде розглянуто витoki концептів каузальних механізмів та приклади того, як механістичні ідеї використовуються в царині соціології. Окрім того, буде окреслено перспективи механістичних пояснень у річищі метатеоретизування.

---

* Автор нарису: О. Рахманов.

16.1. Зародження та розвиток механістичного підходу

У суспільних науках механістичні пояснення дуже рідко зустрічаються в історичній дисципліні, іноді – в соціології, натомість досить часто – в економіці та психології. Це зумовлено тим, що соціологи та історики більше зосереджені на соціальних інститутах, тоді як економічна дисципліна здебільше розглядається як інтерпретативний опис економічних механізмів, які спрацьовують у просторі соціальних інститутів. Економісти вживають терміни «риннок» і «ринковий механізм» як синоніми. Адаже значну частину неокласичної економіки у ХХ столітті можна зрозуміти як спробу пояснити дедалі більше аспектів економічного процесу через механізм ринку: виробництво, споживання та розподіл.

З іншого боку, термін «механізм» доволі часто застосовується в соціологічних працях і має тривалу історію. Серед найвідоміших прикладів можна згадати механізм зародження культурних основ капіталізму у праці Макса Вебера, де показано, як аскетичний протестантизм спричинявся до змін в економічній поведінці людей. Праці Еміля Дюркгайма також містять низку важливих механізмів, зокрема його аналіз того, як баланс між індивідом і групою впливає на рівень самогубств.

Однак осмислене використання поняття механізму приписують Роберту Мертону, котрий об'єднав ідею механізму з теорією середнього рівня [Merton, 1967]. Мертон прагнув знайти середню ланку між соціальними законами та описом, і якраз «механізми» становлять таку ланку. У своїй праці «Соціальна теорія і соціальна структура» він позначає соціальні механізми як соціальні процеси, що мають певні наслідки для певних частин соціальної структури, і стверджує, що головним завданням соціології є ідентифікувати такі механізми та встановити, за яких умов вони виникають або зникають [Merton, 1968: p. 43–44].

Одним із класиків механістичного підходу є Йон Ельстер, чий погляд еволюціонував впродовж багатьох років. Його раннє визначення, згідно з яким механізм пояснює, забезпечуючи безперервний ланцюжок каузальних або інтенціональних зв'язків між *експланансом* і *експланандумом*, цілком відповідає загальній механістичній перспективі [Elster, 1989]. І хоча механізми, в інтерпретації Ельстера, є радше психологічними, ніж соціальними, його ідеї надихнули багатьох соціологів відкрити «чорні скриньки» соціальних процесів

і спробувати показати «гвинтики» та «шестерні» їхнього внутрішнього механізму.

Пізніше визначення цього вченого вказує на те, що механізми – це легко впізнавані причинно-наслідкові моделі (patterns), які часто зустрічаються та спрацьовують зазвичай за невідомих умов або з невизначеними наслідками. Вони дають змогу пояснювати, але не передбачати [Elster, 2007: p. 36]. Ельстер визнає, що його загальна мета – схарактеризувати механізми таким чином, щоб вони залежали від епістемологічного стану дослідника: механізм, у такому сенсі, належить до світогляду соціолога, а не до самого світу. Ельстер стверджує, що пошук причини соціальної дії вимагає від соціолога інтерпретації, за допомоги якої він отримує розуміння вірувань і бажань, що раціонально мотивують агента діяти. Однак Ельстер припускає, що наукове пояснення обов'язково є каузальним; таким чином, якщо інтерпретації мають бути пояснювальними, вони мусять визначати психологічні механізми, що викликають соціальну поведінку. Для Ельстера механізми лише вказують на загальні причинно-дисперсійні інтенціональні структури, які відбивають наше розуміння раціональної дії. Як і в попередній праці, Ельстер продовжує вважати, що парадигматичний випадок пояснення в соціальних науках – це демонстрація того, що дію було виконано, тому що це було раціонально [Elster, 2007: p. 53].

Механістичне мислення набуло особливого поширення у 1990-х роках. Характеру теоретичного мейнстріму воно набуло з оприлюдненням праці «Соціальні механізми: аналітичний підхід до соціальної теорії» за редакцією Пітера Гедстрьома та Ричарда Сведберга [Hedström, Swedberg, 1998a]. Пізніше цей підхід стали ототожнювати з рухом аналітичної соціології [Hedström, Bearman, 2009; Hedström, Ylikoski, 2010]. Основні дебати точилися щодо причинно-наслідкових механізмів, коли прихильники механізмів критикували спрощене використання статистичної методології та применшення важливості припущень причинно-наслідкового процесу в причинно-наслідкових висновках.

Концепція *метамеханізму* Джеремі Фриза та Карен Латфі стала цікавим доповненням до теоретичних інструментів механістичного підходу. Йдеться про абстрактний механізм, який пояснює генерацію безлічі конкретних механізмів, що відтворюють певні відношення в різних місцях і в різні часи [Freese, Lutfey, 2011]. Прикладним аспектом ідеї існування метамеханізму стало уявлення про «фундаментальну причинність», коли соціально-економічний статус (СЕС)

є головною причиною відмінностей у здоров'ї [Link, Phelan, 1995]. У цьому разі метамеханізм забезпечує стійке співвідношення між СЕС і здоров'ям навіть за суттєвих змін у методах лікування. Підтвердженням цього стали тривалі та надійні емпіричні докази того, що соціально-економічний статус і здоров'я сильно корелюють. Традиційні прояви соціального становища – освіта, багатство та професія – надають різноманітні ресурси, що їх цілеспрямовані суб'єкти можуть використовувати на користь свого здоров'я. Матеріальні ресурси, такі як гроші, можна використовувати для забезпечення доступу до товарів або послуг, що захищають здоров'я. Соціальні ресурси, такі як міжособистісні відносини, можна використовувати для отримання доступу до якісної медичної інформації або доступу до провайдерів інноваційної медицини. Когнітивні ресурси дають змогу людям краще зрозуміти, як їхні дії впливають на здоров'я, доцільніше використовувати джерела інформації для збереження здоров'я та краще застосовувати наявні технології.

Люди з нижчим статусом раніше помирають і мають гірше здоров'я. Ця закономірність застосовна до будь-якого суспільства та історичного періоду, щодо якого є адекватні емпіричні дані. Фриз і Латфі припускають, що ідея «фундаментальної причинності» піддається механістичній інтерпретації: соціально-економічний статус асоціюється з метамеханізмом, тобто загальним механізмом, що пояснює генерацію численних споріднених механізмів, які відтворюють певні відношення в різних місцях і в різний час [Freese, Lutfey, 2011: р. 72–75]. Зокрема, люди з вищим СЕС мають більше ресурсів та ліпшу освіту, що полегшує для них використання нових медичних послуг та оздоровчих винаходів. Навіть якщо охорона здоров'я є доступною та універсальною для всіх верств, люди з високим рівнем СЕС краще використовують її. Подібний вплив можуть справляти й інші метамеханізми. Особи із вищим СЕС матимуть краще здоров'я, адже вони, як правило, отримують більше вігід від цілеспрямованих дій інших у своїх соціальних мережах (які частково також ґрунтуються на СЕС). Аналогічним чином, заклади, пов'язані з охороною здоров'я, можуть бути більш привітними до людей з високим рівнем СЕС: їм надають ліпше обслуговування, і вони краще розуміють отримувані інструкції. Ситуація може змінюватися, але доти, доки метамеханізми залишатимуться чинними, будуть зберігатися нерівності в охороні здоров'я.

16.2. Принципи соціального механізму в теоретизуванні

П. Гедстрьом та Р. Сведберг стверджують, що поняття соціального механізму має важливе значення для соціальної теорії в цілому і для соціологічної теорії зокрема [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 24–25]. Механістичний підхід, на їхню думку, може визначатися такими чотирма головними принципами: 1) дія; 2) точність; 3) абстракція; 4) редукція.

Перший із цих принципів – ґрунтоване на *діях* пояснення – означає, що базоване на механізмі пояснення не будується на простих асоціаціях між змінними, але завжди відсилає безпосередньо до причин і наслідків індивідуальних дій, орієнтованих на поведінку інших. Це, безумовно, є відлунням веберівського визначення соціальної дії. Вислідом із цього принципу є те, що не існує таких речей, як «макрорівневі механізми». Макрорівнева реальність і події завжди пов'язані через комбінації ситуаційних механізмів, механізмів формування дій та трансформаційних механізмів (тобто всі зміни на макрорівні мають бути концептуалізовані в термінах трьох окремих переходів: макро–мікро, мікро–мікро і мікро–макро).

Другий принцип – пояснювальна *точність* – відображає сутність соціології середнього рівня і втілює думку, що соціологія не повинна передчасно брати до розгляду широкі та нечіткі теми або намагатися встановити універсальні соціальні закони. Натомість вона має спрямовуватися на пояснення, спеціально розроблені для обмеженого кола явищ. Цей обмежений діапазон не стосується суто однієї невеликої сфери суспільства. Адже той самий механізм часто можна зустріти в багатьох інших сферах суспільства.

Третій принцип – *абстракція* – означає, що ефективне теоретизування неможливе без швидкого усунення нерелевантних чинників і чіткого зосередження на центральному питанні. Саме через абстракцію та аналітичну акцентуацію уявляються загальні соціальні механізми.

Останній із чотирьох принципів механістичного підходу – те, що автори називають *редукцією*, – еквівалентний загальній редукціоністській стратегії в науці про відкриття «чорних скриньок» і завжди прагне до зменшення часового розриву між «входом» і «виходом» (причиною і результатом) або часу реагування «чорної скриньки» на виклики довкілля. Пояснення, ґрунтоване на механізмі, спрямоване на забезпечення жорсткого зв'язку між експланансом і експланандумом.

Зрештою, П. Гедстрьом та Р. Сведберг визначають загальний соціальний механізм таким чином: соціальний механізм є (1) невіддільною частиною пояснення, яке дотримується чотирьох головних принципів, викладених вище, та (2) із виникненням причини (на «вході») він створює ефект (на «виході»). Власне сутність механістичного підходу полягає в тому, щоб дотримуватися спеціального стилю теоретизування, а не якогось конкретного визначення того, що таке соціальний механізм. Цей стиль можна схарактеризувати, першою чергою, як акцентований на точних, зорієнтованих на дії, абстрактних та «дрібних» поясненнях [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 25].

Щоб конкретизувати ідею загального соціального механізму, що лежить в основі низки різних соціальних явищ, П. Гедстрьом та Р. Сведберг розглянули три відомі соціологічні теорії – самореалізованого пророцтва (Роберт Мертон), мережевої дифузії (Джеймс Коулмен) і порогової поведінки (Марк Грановетер), припускаючи, що всі вони обґрунтовуються тим самим механізмом [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 17–21].

Самореалізоване пророцтво є предметом Мертонового теоретизування, побудованого на концептуалізації механізмів у соціології [Merton, [1948] 1968]. Головна ідея полягає в тому, що первісно хибне визначення ситуації викликає поведінку, яка зрештою робить неістинну концепцію реальністю. Ключовим прикладом, яким Мертон ілюструє свій аргумент, є масове зняття грошей з рахунків банку. Якщо виникають чутки про неплатоспроможність банку, деякі вкладники воліють негайно зняти свої заощадження. Відмова банку лише зміцнює віру в чутки, частково через те, що зняття коштів фактично має зашкодити фінансовому становищу банку, але, що куди важливіше, через те, що акт виведення коштів сам по собі сигналізує іншим, що щось і справді може бути негаразд із цим банком. Це призводить до ще більшого вилучення коштів, а це ще більше знижує довіру до банку і т.д. Через функціонування цього механізму навіть надійний спочатку банк може збанкрутувати, якщо критична кількість вкладників вилучать свої кошти, спираючись початково на хибне переконання, що банк є неплатоспроможним.

Вивчення процесів *мережевої дифузії* започатковане класичним дослідженням Джеймса Коулмена, Елігу Катца та Герберта Менцеля про дифузію ставлення до нового медичного препарату [Coleman, Katz, Menzel, 1957]. Їхній головний висновок полягав у тому, що позиції лікарів у різних професійних мережах вплинули на процес дифузії, особливо в період безпосередньо після появи нового препарату

на ринку. Їхнє пояснення цього висновку нагадує аргумент Мертона про самореалізацію пророцтва: чому ці соціометричні зв'язки з колегами, які використовували препарат, мають вплив упродовж перших місяців доступності препарату, але не пізніше? Одна з можливих відповідей полягає в більшій невизначеності щодо препарату, яка мала б панувати, коли він був новим. У ситуаціях, які є об'єктивно незрозумілими, соціальне підтвердження (validation) суджень стає найважливішим. Загалом це означає, що в непевних ситуаціях на лікаря більше впливатиме те, що його колеги говорять і роблять, ніж у цілком певних ситуаціях [Coleman, Katz, Menzel, 1957: p. 268–269]. На їхню думку, мережі є важливими тому, що інформація про інновації, в нашому випадку – про новий препарат, поширюється через них, і на схильність людини до прийняття інновації впливає те, як реагують інші, особливо коли є велика невизначеність щодо справжньої цінності інновації.

Нарешті, третім прикладом є *порогова теорія* Марка Грановетера про колективну поведінку [Granovetter, 1978; Granovetter, Soong, 1983]. Грановетер стверджував, що рішення людини про те, чи брати участь у колективній поведінці, часто якоюсь мірою залежить від того, як багато інших учасників вже вирішили взяти участь. Він також стверджував, що актори різняться за оптимальною кількістю інших учасників, які вже вирішили брати участь, на той момент, коли той чи той актор має вирішувати, чи робити те саме; звідси – поняття «поріг» індивіда, що має описати цю неоднорідність на індивідуальному рівні. Важливим якісним результатом аналізу Грановетера було те, що навіть незначні розбіжності за такими порогами можуть привести до суттєво різних колективних результатів. Грановетер надає низку прикладів поведінки на підставі порогів, але ось приклад, що особливо добре ілюструє логіку такого типу умовної поведінки: «Припустімо, що ви перебуваєте в незнайомому місті й заходите у невідомий ресторан суботнім вечором о сьомій годині. Ваше рішення щодо замовлення їжі буде частково залежати від того, скільки інших людей також вирішили це зробити. Якщо місце майже порожнє, це, мабуть, поганий знак — якщо немає певної мінімальної кількості відвідувачів, можливо, слід спробувати інше місце» [Granovetter, 1978: p. 1438–1439]. Причина того, що кількість відвідувачів у ресторані, найімовірніше, вплине на вибір ресторану, полягає в тому, що в ситуаціях невизначеності кількість відвідувачів є сигналом про можливу якість ресторану, і цей сигнал може бути вирішальним для людини у виборі відповідної дії.

Отже, головною характеристикою цих теорій є загальний механізм формування переконань, згідно з яким кількість осіб, які виконують певний акт, сигналізує іншим про ймовірну цінність або необхідність дії, і цей сигнал впливатиме на інші вибори індивідуальних дій.

16.3. Від аналізу механізмів до аналітичної соціології: народження метатеорії?

Розвиток механістичного пояснення у соціології неминуче штовхав його до оформлення у підхід, який би враховував і теоретичну стрункність механістичних схем, і емпіричну релевантність послідовності цих схем. Тому цей рух привів до зародження аналітичної соціології як підходу, ґрунтованого на загальних ідеях фундаментального рівня, коли підкреслюється значення інтелектуальних переваг точності та ясності, які дали б змогу чітко визначити каузальні механізми. Власне соціальні механізми в аналітичній соціології є аналітичними конструкціями, які визначають гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. І навіть якщо ці механізми в реальності досі не знайдено, це не заважає їх використовувати, як, скажімо, існування електронів і нейтронів у різних фізичних процесах було теоретично обґрунтовано задовго до того, як їх насправді можна було спостерігати емпірично [Weinberg, 1993]. Тож стандартна соціологічна критика аналітичної теорії зосереджується на побудованих у ній емпірично неточних або неповних припущеннях.

Ключовою характеристикою аналітичного підходу є те, що він проходить спочатку шлях побудови аналітичної моделі ситуації, що підлягає аналізу (ідеальний тип). Ця теоретична модель, у принципі, побудована таким чином, що включає лише ті елементи, які вважаються істотними для розв'язання проблеми. Отже, метою теоретичного аналізу є ця модель, а не реальність, яку модель має пояснити. Однак тією мірою, якою теоретичну модель буде побудовано таким чином, щоб вона включала суттєві елементи конкретної ситуації, результати теоретичного аналізу проливатимуть світло на реальну ситуацію, яку модель має пояснити. Аналітична соціологія стосується, перш за все, роз'яснення важливих соціальних фактів, таких як мережеві структури, типові переконання, культурні смаки, загальні способи дій тощо. Вона пояснює такі факти, не лише пов'язуючи їх з іншими соціальними фактами, а деталізуючи приховані та явні спо-

соби, за допомоги яких здійснюються розглядувані соціальні факти. Іншими словами, аналітична соціологія є стратегією для розуміння соціального світу.

Як зазначають П. Гедстрьом та П. Ілікоскі, через ілюзію глибокого розуміння з її неявними і нечіткими стандартами пояснення, переважно вербальним способом теоретизування і дуже складним об'єктом вивчення соціальна теорія є найяскравішим прикладом невдачі метапізнання. Задля позбавлення цієї ілюзії потрібно зробити пояснення більш чіткими, а саме: ясно і точно сформульований опис механізмів належить піддавати детальному розгляду, а значення їх оцінювати більш ретельно. Аналітична соціологія, підкреслюючи значення тісної інтеграції теоретичної й емпіричної роботи, не є однозначно пов'язаною із жодною конкретною методологією дослідження [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 58].

Головною проблемою на шляху метатеоретизування є відсутність загальної згоди щодо визначення механізму [Mahoney, 2001]. Незважаючи на те, що багато з таких визначень є формально несумісними, більшість із них можна розглядати як спробу охопити ті самі основні ідеї. Стало важливим досягти консенсусу щодо прототипних прикладів механістичного пояснення. Іншою серйозною проблемою є те, що більша частина дискурсу механізму в соціальних науках є досить довільною. Як зазначалося вище, механізм як поняття належить до загального каузального дискурсу соціологів. Плутанина між позначенням ефекту і механістичним поясненням його може призвести до ілюзії глибини розуміння [Ylikoski, 2009].

Щоб уникнути непотрібної плутанини, Петрі Ілікоскі пропонує розрізнити *каузальний сценарій* і *схеми каузального механізму* [Ylikoski, 2017]. Каузальними сценаріями є (вибіркові) уявлення про певні каузальні процеси, що відповідають за якусь конкретну подію чи явище. Застосований таким чином каузальний механізм належить до каузального опису процесу, що відповідає за пояснення. Коли політологи говорять про відстеження процесу, вони займаються каузальними сценаріями. З іншого боку, коли аналітичні соціологи обговорюють каузальні механізми, вони схильні посилатися на схеми каузального механізму. Наприклад, соціологи, які говорять про самореалізовані пророцтва, мають на увазі схеми каузального механізму, тобто абстрактні уявлення про механізми, які можуть спричинитися до певного ефекту. Єдиний каузальний сценарій може бути комбінацією багатьох різних причинно-наслідкових схем і може навіть містити механізмові схеми, які мають протилежні каузальні наслідки.

З іншого боку, схеми причинно-наслідкового механізму є підставами сподівань аналітичної соціології на зростання теоретичного знання, згідно з якими соціально-наукове пізнання накопичується через розвиток теорій середнього рівня про соціальні механізми [Hedström, Udéhn, 2009]. Під цим кутом зору, основне теоретичне знання містить набір схем каузальних механізмів, які можуть бути адаптовані до конкретних ситуацій і пояснювальних завдань. Враховуючи критику щодо надмірної складності [Opp, 2005] або ж простоти [Gross, 2009] у формулюванні соціальних механізмів, Гедстрьом та Ілікоскі тепер наголошують, що теоретичні конструкції, які є вочевидь нереальними, не слід кваліфікувати як соціальні механізми [Hedström, Ylikoski, 2010]. Відтак, претензії на всезагальну метатеорію дещо знизилися, оскільки було визнано, що соціально-наукове знання не є інтегрованим у високоабстрактну загальну теорію, але складається із дедалі більшої сукупності схем каузальних механізмів, які є взаємосумісними. Таким чином, розуміння соціального світу лише накопичується, і з часом знання механізмів схем стає більш деталізованим і кількість відомих механізмів зростає.

Для метатеоретизування найважливішими екпланандумами є соціологічні феномени, а саме колективні феномени, які не можна пояснити шляхом референції до якогось одного члена колективу. В середовищі прихильників механістичного підходу вважається, що відправною точкою для обговорення соціальних механізмів є діаграма, відома як «човен», або «ванна» Дж. Коулмена [Coleman, 1990]. Її зазвичай використовують при обговоренні соціальних механізмів, що робить її своєрідною емблемою механістичного підходу у соціальних науках. Сам Коулмен не використовував механістичний словник, але багато в чому його діаграма ілюструє механістичне мислення в соціальних науках [Ylikoski, 2016]. Діаграма Коулмена може бути використана для опису того, як кількісні дослідження та моделювання на підставі агентів можуть доповнювати одне одного (рис. 16.1). Спричинені мікросоціальним чинником ситуаційні механізми зумовлюють індивідуальні внутрішні стани – уподобання, ставлення, наміри, прагнення, упередження, прихильності, почуття відчаю, обурення тощо. Поведінкові механізми розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів фізичних осіб на їхню поведінку. Зрештою трансформаційні механізми виявляються в тому, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняються до певних макросоціальних наслідків.

Потрібно виходити з того, що макротеоретизування приділяє увагу головно масштабним соціальним явищам, характерним для груп

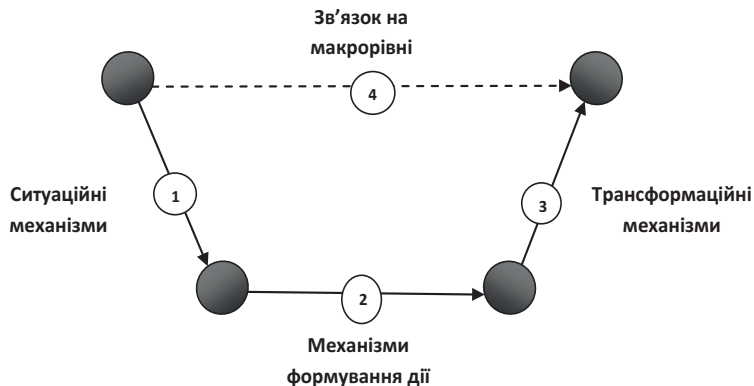

Рис. 16.1. Діаграма Дж. Коулмена [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 59]

суб'єктів або колективів. Але властивості цих соціальних явищ і часові зміни в них завжди належить пояснювати із посиланням на дії індивідів, оскільки індивіди, а не соціальні суб'єкти, наділені каузальними силами. Отже, для пояснення зв'язку між двома соціальними явищами (стрілка 4) механістичний підхід виходить з того, що пояснення, які просто встановлюють зв'язок між *макрровластивостями* (стрілка 4), не є задовільними: вони не вказують каузальних механізмів, за допомоги яких макрровластивості співвідносяться одна з одною.

Глибше розуміння пояснень вимагає «розкриття чорної скриньки» і знаходження каузальних механізмів, на підставі яких було відтворено спостереження на макрорівні. Замість аналізувати відношення між феноменами суто на макрорівні, необхідно визначити *ситуаційні механізми*, за допомоги яких соціальні структури обмежують дії індивідів, а культурне оточення формує їхні бажання і погляди (стрілка 1), описати *механізми формування дії*, що відображають зв'язок між індивідовими бажаннями, поглядами тощо і його діями (стрілка 2), а також вказати *трансформаційні механізми*, за допомоги яких індивіди своїми діями і взаємодіями породжують різні навмисні або ненавмисні соціальні наслідки (стрілка 3). Тільки зрозумівши весь ланцюжок ситуаційних механізмів, механізмів формування дії та трансформаційних механізмів, можна розібратися у спостережуваних відносинах на макрорівні [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 59].

На думку П. Ілікоскі, ключовим моментом у діаграмі є те, що макрозмінні мають бути пов'язані з діяльністю агентів. Зокрема, стрілка 1 показує, яким чином зміни в макроумовах впливають на

відповідних агентів. Стрілка 2 на діаграмі відбиває роль теорії дії в соціологічному поясненні. Метою теорії дії є встановлення зв'язку змін у можливостях агентів та їхніх психічних станах зі змінами в їхній поведінці або діях. Для цього Коулмен використовував теорію раціонального вибору [Ylikoski, 2017: p. 404].

Хоча і ситуаційні механізми, і механізми формування дій, безумовно, створюють свої власні виклики, Коулмен стверджує, що трансформаційні механізми (стрілка 3) є найвужчим місцем у соціологічній теорії: моделі макрорівня часто важко передбачити з описів індивідуальних рівнів, і спосіб, у який окремі дії продукують соціальні структури, рідко є простим процесом агрегації [Coleman, 1990: p. 19]. Саме тому, на думку Ілікоскі, соціологи знають багато про те, як, наприклад, індивідуальні бажання, переконання і можливості впливають на соціальні контексти, в які вони вбудовані (ситуаційні механізми), і про те, як ці бажання, переконання та можливості впливають на дії (механізми трансформації), але коли йдеться про зв'язок між окремими діями і соціальними наслідками, вони часто змушені вдаватися до суб'єктивних інтерпретацій [Ylikoski, 2017: p. 405]. В українському контексті О. Резнік зробив спробу на підставі діаграми Коулмена пояснити, як Євромайдан та зовнішня агресія спричинили формування колективних форм громадянського руху (докл. див.: [Резнік, 2016]).

Отже, ключова механістична ідея, зафіксована на діаграмі Коулмена, полягає в тому, що тільки через встановлення всього ланцюжка ситуаційних, діяльнісних і трансформаційних механізмів можна зрозуміти зв'язок між макромасштабними соціальними фактами.

16.4. Механізми демократизації у поясненні Ч. Тилі

Ч. Тилі застосовував поняття механізму у своїх порівняльних дослідженнях, описуючи революції, політичні мобілізації та розвиток демократії як результати схожих соціальних процесів. Така всебічність безумовно претендує на спробу метатеоретизування у політичній соціології. Власне, розкриття сутності соціального закону для Ч. Тилі полягає в тому, що надійні емпіричні узагальнення вказують на подібність та повсюдність процесів демократизації, що є вкрай сміливим твердженням. Розуміння того, що певні орієнтації суб'єктів можуть бути універсально сприятливими або навіть важливими для демократизації, тягне за собою необхідність реконструюва-

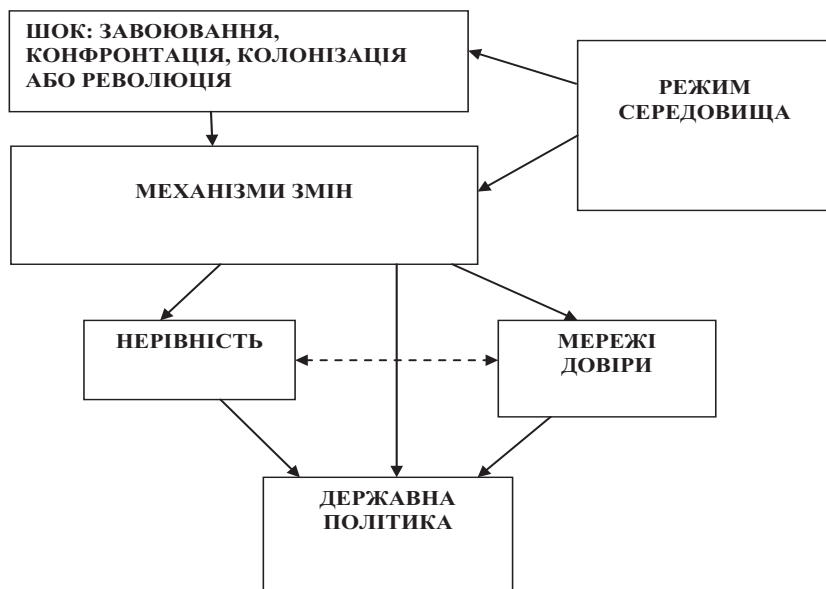
ти внутрішні умови дійових акторів, наявні напередодні та під час транзиту від недемократичних до демократичних режимів.

Тилі запропонував низку механізмів і процесів, які широко застосовують в описах демократизації. Зокрема, поверхнева класифікація визначає три види механізмів: середовищний, пізнавальний і реляційний. Механізми навколишнього середовища створюються зовнішніми впливами. Водночас актуальні в описі терміни «знижати», «збагачуватися», «розширюватися» і «дезінтегруватися» застосовуються не до акторів, а до їхніх установок, що вказують на види причинно-наслідкових відносин. Когнітивні механізми діють через зміни індивідуального і колективного сприйняття і характерно описуються за допомоги таких слів, як «визнання», «розуміння», «переосмислення» і «класифікація». Реляційні механізми змінюють зв'язки між людьми, групами та міжособистісними мережами. Такі слова, як «союзник», «атака», «підпорядковувати» і «вгамовувати», відображають відчуття реляційних механізмів [Tilly, 2001: p. 24].

Як ілюстрацію Тилі наводить приклад детермінант демократизації на підставі механізму. Зокрема, демократія, згідно з Тилі, складається із «захищених консультацій» – відносин між агентами і суб'єктами уряду, в яких (а) різні категорії суб'єктів користуються відносно широким і рівним доступом до агентів; (б) компетенція уряду відповідає обов'язковому консультуванню суб'єктів і (в) суб'єкти отримують захист від свавілля урядових агентів [Tilly, 2001: p. 31]. Таким чином, демократизація – це будь-який рух до захищених консультацій, натомість де-демократизація є зворотним процесом будь-якого відходу від захищених консультацій. Демократизація висуває аргумент, зумовлений взаємодією змін у трьох аналітично відокремлених, але взаємозалежних наборах соціальних відносин: *державної політики, нерівності та мережі довіри*.

У процесі демократизації основна частина суб'єктів населення набуває обов'язкових, захищених, відносно однакових претензій до урядових агентів, їхньої діяльності та ресурсів. У суміжному процесі категорична нерівність знижується в тих сферах суспільного життя, які становлять або безпосередньо підтримують участь у державній політиці. Нарешті, відбувається істотний зсув у вимірі міжособистісних мереж, на які люди покладаються, коли здійснюють ризиковані довгострокові угоди, такі як шлюб, торгівля на великі відстані, вкладення заощаджень тощо. Такі мережі переходять від ухилення від урядового контролю до співпраці з державними агентами і припущення, що такі агенти будуть виконувати свої довгострокові зобов'язання. На думку Тилі, лише там, де перетинаються ці три групи змін, виникає ефективна, міцна демократія [Tilly, 2001: p. 32–33].

На рисунку 16.2 показано, що різноманітні зміни, об'єднані як «режимне середовище», активізують механізми, які, своєю чергою, спричиняють додаткові зміни в державній політиці, у сфері нерівності та мережах довіри. Зміни у сфері нерівності та у мережах довіри справляють незалежний вплив на державну політику. Режим навколишнього середовища також створює випадкові потрясіння через завоювання, конфронтацію, колонізацію або революцію. Такі потрясіння прискорюють механізми стандартних змін, викликаючи відносно швидкі зміни в державній політиці, сфері нерівності та мережах довіри. Зрушення часто виникають частково через зміну балансу ресурсів між соціальними групами. Тому взаємодія між когнітивними, реляційними та середовищними механізмами є актуальною для теорії та досліджень політичних процесів. Головним чином вони являють собою результат схожих різновидів соціальних процесів і, таким чином, ілюструють той факт, що одні й ті самі механізми можуть спричиняти різні наслідки в різних умовах. З цієї причини порівняльні дослідження мають зосередитися на цих базових процесах і механізмах, а не на великих епізодах, класифікація яких є переважно продуктом ретроспективної категоризації.

Рис. 16.2. Причина демократизації на основі механізмів, згідно з Ч. Тилі [Tilly, 2001: p. 32]

У світовій соціології триває пошук тих концептуальних ділянок соціології, де можливе формування консенсусу представників різних теорій та парадигм. Принципи, покладені в підґрунтя соціальних механізмів, є безумовним внеском у поширення метатеоретичної ідеї в соціології. Принаймні вони дають змогу обговорити привабливість пояснювальних інструментів на підставі механізмів. Багато в чому соціальні механізми – це заклик до повернення до Мертонової соціології середнього рівня, в якій оптимально інтегруються емпіричні дослідження та теоретична спрямованість. Більшість прихильників механістичного підходу роблять спільний акцент на необхідності мікрооснови в інтерпретації різних соціальних феноменів. Існує надто багато визначень соціальних механізмів, котрі, ясна річ, були сформульовані й використовувалися для концептуалізації широкої методологічної і теоретичної проблематики. Та це також проблематизує інтегрування різних напрацювань механістичного підходу до загальної метатеорії.

Головні претензії до механістичного підходу полягають у тому, що він занадто переймається метатеоретичними дискусіями, натомість вкрай мало звертається до емпіричних доказів. Адже істотні емпіричні інтереси підштовхують більшість соціологів шукати конкретні каузальні зв'язки, а не бути мотивованими абстрактними методологічними чи теоретичними інтересами [Edling, Rydgren, 2016]. З іншого боку, з'являються приклади практичного застосування підходу соціальних механізмів у випадках, коли інституційні установки можуть орієнтувати аргументацію акторів таким чином, що сприяє досягненню практичних цілей урядової політики [Melloni, Pesce, Vasilescu, 2016].

Механістичний підхід претендує на широкі можливості виконання теоретичної роботи, дисциплінуючи дослідника у виборі дизайну емпіричного дослідження. Зокрема, пояснення змін на макрорівні на підставі діаграми Дж. Коулмена дає змогу поєднати навіть «інтуїтивні» схеми соціологів динамічних змін у перехідних суспільствах. Необхідність застосування власних теоретичних напрацювань схиляє дослідників, у фокусі уваги яких перебувають насамперед нестабільні та динамічні суспільства, не тільки черпати ідеї з усталених теорій західних соціологів, а й намагатися теоретизувати на ґрунті емпіричних парадоксів, які зустрічаються у таких суспільствах.

Джерела

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Епістемологічні засади аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 146–172.

Резнік, В. (2015). Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж. Коулмена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 157–179.

Резнік, О. (2016). Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві. В: О.Г. Злобіна (Ред.), *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* (сс. 62–80). Київ: Інститут соціології НАН України.

Шелухін, В.А. (2015). Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: «соціальний механізм» як альтернатива. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 1 (29), 13–20.

Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Coleman, J.S., Katz, E., Menzel, H. (1957). The Diffusion of an Innovation among Physicians. *Sociometry*, XX, 253–70.

Edling, C., Rydgren, J. (2016). Social mechanisms in empirical sociology: Introduction to Special Issue. *American Behavioral Scientist*, 60 (10), 1135–1145.

Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Freese, J., Lutfey, K. (2011). Fundamental Causality: Challenges of an Animating Concept for Medical Sociology. In: B.A. Pescosolido, J.K. Martin, J. McLeod, A. Rogers (Eds.), *The Handbook of the Sociology of Health, Illness, and Healing* (pp. 67–81). New York: Springer.

Granovetter, M. (1978). Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.

Granovetter, M., Soong, R. (1983). Threshold Models of Diffusion and Collective Behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–179.

Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, 74, 358–379.

Hedström, P., Bearman, P. (2009). What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.), *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 3–24). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.) (1998a). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (1998b). Social mechanisms: An introductory essay. In: P. Hedström, R. Swedberg (Eds.), *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Udéhn, L. (2009). Analytical sociology and theories of the middle range. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.), *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Link, B.G., Phelan, J. (1995). Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80–94.

Mahoney, J. (2001). Review essay: Beyond correlational analysis: recent innovations in theory and method. *Sociological Forum*, 16, 575–593.

Melloni, E., Pesce, F., Vasilescu, C. (2016). Are social mechanisms usable and useful in evaluation research? *Evaluation*, 22 (2), 209–227.

Merton, R.K. ([1948] 1968). The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (pp. 475–490). New York: The Free Press.

Merton, R.K. (1967). On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (pp. 39–72). New York: The Free Press.

Opp, K.-D. (2005). Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives. *Mind and Society*, 4, 163–178.

Tilly, C. (2001). Mechanisms in political processes. *Annual Review of Political Science*, 4, 21–41.

Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory: The Search for the Fundamental Laws of Nature*. London: Vintage.

Ylikoski, P. (2009). The illusion of depth of understanding in science. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.), *Scientific understanding: Philosophical perspectives* (pp. 100–119). Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Ylikoski, P. (2016). Thinking with the Coleman Boat. *The Institute for Analytical Sociology Working Paper Series*, 1. Retrieved from: <https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1048216/FULLTEXT02.pdf>

Ylikoski, P.K. (2017). Social Mechanisms. In: S. Glennan, P. Illari (Eds.), *The Routledge Handbook of Mechanisms and Mechanical Philosophy* (pp. 401–412). New York: Taylor and Francis.

Нарис 17

МЕТАТЕОРЕТИЧНА ІДЕЯ КАУЗАЛЬНОСТІ В АНАЛІТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ П. ГЕДСТРЬОМА*

Ідея причинності в соціології виникла разом з необхідністю пояснити те, за чим спостерігають у межах соціальної науки. Видатний представник аналітичної філософії К.Г. Гемпель зазначає, що наукове пояснення, яке виникає і мотивується через намір передбачити і зрозуміти навколишній світ, можна розглядати як відповідь на запитання «чому?», яке, своєю чергою, хоча й не в усіх випадках, приводить до необхідності пошуку причин [Гемпель, 1998]. З цього погляду, головною метою соціальних досліджень є виявлення причинних механізмів, які зумовлюють соціальні феномени.

17.1. Каузальність як категорія пізнання: від Аристотеля до теоретиків аналітичної соціології

Основи вивчення причинності закладені ще Аристотелем, який робив наголос на тому, що для дослідження причин появи подій слід застосовувати комплексний підхід, враховуючи одночасно чотири типи причин [Аристотель, 1976: с. 70]. З чотирьох типів причин у подальшому в методології науки детально розглядалися дві: дійова причина (як активне тіло, що діє ззовні) і цільова, або кінцева причина (як цілепокладання) [Бунге, 2010: с. 47–48]. Виходячи з цього і сформувалися два головні підходи до причинності – каузальний (фізичний, механістичний) і телеологічний (фіналістський, зорієнтований на цілепокладання), які пізніше розвинулись у два різні напрямки пояснення причинності.

У межах каузального підходу (механістична, фізична причинність) під причиною розуміють явище чи дію, які визначають чи змінюють інше явище, приводять до нього; останнє називають наслідком. Дослідник, прагнучи з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки в межах каузального підходу, як правило, ставить питання: «чому дещо відбувається?», «як?», «як можливо?» В основі каузальної (фізичної, механістичної) причинності – закономірний зв'язок між

* Автор нарису: І. Мариніч.

причиною і наслідком; ця закономірність визначається тим, що наслідок однозначно випливає з причини. У природознавстві впродовж століть поняття причини змінювалося, і це відобразилося й на методології соціальних наук. За часів Платона й Аристотеля, Декарта й Ньютона причину розглядали як просту сингулярну подію, яка стає поштовхом за певної констеляції умов. Від середини ХХ століття таку домінуючу причину заступає сукупність початкових умов, складний комплекс явищ, багатофакторність причини; відповідно і наслідок визначається як комплекс елементів [Козьміна, 2005: с. 12]. Оскільки протягом тривалого часу фізична причинність для соціологічної методології була ідеалом в рамках виявлення й перевірки причинних зв'язків соціальних явищ, то фізичну причинність адаптували до вивчення соціальної реальності.

Найяскравішим прикладом такої наступності є творчість Е. Дюркгайма. Він вважав, що соціологія має визнати, що до соціальних явищ слід застосовувати принцип причинності. Правомірність застосування принципу причинності Е. Дюркгайм обґрунтовує тим, що «закон причинності визнаний для інших сфер природного царства, і визнання його панування поступово ... поширювалося від світу явищ фізико-хімічних на явища біологічні, від останніх – на світ явищ психічних, ... правомірно припустити, що він також слушний і для світу соціального» [Дюркгейм, 1995: с. 153].

Телеологічний підхід як самостійний розроблявся в соціальних науках і не має такої однозначної дефініції, як каузальний.

Й.А. Шумпетер визначає телеологію як спробу «дати причинне пояснення інститутам і формам поведінки на підставі суспільної потреби або мети, якій ці інститути і форми поведінки мають слугувати» [Шумпетер, 2001: т. 1, с. 71]. Г. фон Вригт пропонує розглядати телеологічний підхід як опис деякого зразка або результату дії. Він виокремлює в дії два аспекти – внутрішній і зовнішній [Вригт, 1986: с. 119]. Сутністю першого є різні ментальні поняття, такі як інтенція (мета або намір), воля, рішення, бажання, спонукання, засади, потреби, а також такі складові поведінки, як схильності та звички.

Каузальний і телеологічний підходи різняться за порядком розгляду подій та аналізу зв'язків між ними, методами вивчення і основною парою понять, якою оперує кожний із підходів: в першому разі це «причина–наслідок», в другому – «мета–дія». Утім, ідею поєднання цих підходів можна знайти вже у працях Аристотеля. Міркування про чотирьохелементну причиннісну модель пояснення явищ, яка є актуальною і для сьогоденних реалій, він доповнює висновком про поєднання причини і мети: «... [Мета буде причиною] для всього,

що, завдячуючи дії людини, проявляється у проміжку перед досягненням мети» (цит. за: [Козьміна, 2005: с. 20]). Метод включення телеологічного пояснення в каузальне полягає в тому, що: «Правильне каузальне тлумачення типової дії (зрозумілого типу дії) означає, що процес, прийнятий в якості типового, є адекватним змісту і може бути встановлений як (певною мірою) каузально адекватний» [Вебер, 1990: с. 612]; іншими словами, причинне пояснення деякої дії можливе за умови адекватного розуміння значення дії на підставі принципу причинності: однакові мотиви мають спричинювати однакові дії, якщо йдеться про раніше статистично встановлену повторюваність розглядуваних мотивів і дій.

Існування послідовності причини та наслідку є предметом тривалої дискусії. Аристотель розрізняв передування, або пріоритет, у кількох сенсах – за визначенням, за сутністю, у часі тощо. Цей учений на прикладі взаємодії двох об'єктів – того, що рухає, і того, що рухається, – аргументував можливість одночасності та співіснування причини й наслідку. Як відомо, Аристотель виокремлював чотири види причин – формальну, матеріальну, дійову й цільову, і стосовно однієї з них Фома Аквінський зазначав, що «дійова причина має передувати наслідкові» [Фома Аквінський, 2002: ч.1, с. 26]. Отже, саме проведена Аристотелем і схоластами диференціація й зараз визначає предмет обговорення щодо співвідношення каузальності та часу.

Важливим є перелік характеристик причинності. Наприклад, Д. Юм у «Трактаті про людську природу» стосовно каузальності використовував часовий вимір при визначенні причини як об'єкта, що передує іншому об'єктові, й далі в цьому самому творі в п.2 «Правил, за якими судять про причини та наслідки» стверджував, що причина має передувати наслідкові [Юм, 2003: с. 181–182]. Це уявлення, сформульоване англійським емпірицистом, є складовою і сучасної наукової думки щодо причинності.

Вимога незмінності в передуванні причини та наступного слідування результату згадана Дж.Ф.В. Гершелем, як перше правило для з'ясування загальної причини якої-небудь значної маси явищ [Гершель, 2011: с. 148–149]. Разом із тим, на розвиток науки помітно вплинула викладена вище думка Д. Юма стосовно послідовності причини та наслідку. З цього приводу Дж.Ст. Міль зазначав, що «за відомими фактами завжди слідують і, як ми переконані, завжди будуть слідувати деякі інші факти. Постійне попереднє називається причиною, незмінне наступне – наслідком» [Милль, 2011: с. 267]. Як перспективу подальших досліджень часового виміру причинно-наслідкового зв'язку можна вказати застосування сучасних теорій

часу до встановлення атрибуту часу конкретних подій-причин і подій-наслідків, а також формулювання засад запобігання помилкам при визначенні часового слідування у рамках причинності

Закономірні причинно-наслідкові зв'язки явищ об'єктивної дійсності відображаються у мові, тому мовна каузальність як складне й багатогранне явище перебуває у фокусі уваги науковців. Аналіз різних методів і підходів у дослідженнях лінгвістів, присвячених каузальним відношенням [Дальбергена, Жаркынбекова, 2013], виокремлює три аспекти проблеми: дослідження каузальних відношень з позицій функціональної граматики, дослідження у когнітивно-прагматичному ракурсі, а також у комунікативно-прагматичній перспективі. При дослідженні функціонально-семантичних особливостей каузальних відношень із позицій функціональної граматики застосовується польовий підхід: каузальні відношення розглядаються як поле зумовленості, як функціонально-семантичне поле і реляційне поле каузальності. У когнітивно-прагматичному аспекті каузальність досліджують як логічну категорію, в основі якої лежить епістемічна форма мислення. У комунікативно-прагматичній перспективі аналізуються каузальні відношення на рівні мовних актів.

Когнітивно-прагматичний аспект каузальних відношень набуває значущості в контексті антропоцентричної парадигми. Каузальність розглядається не тільки як причинно-наслідковий зв'язок між предметами і явищами реальної дійсності, а й як зв'язок між думками, роздумами з приводу тієї чи тієї ситуації для обґрунтування висновку, суб'єктивної думки, твердження. У світовій лінгвістиці каузальність вивчають як категорію мисленнєву, логіко-семантичну, підґрунтям якої є епістемічна форма мислення. Обґрунтовуючи подію, яка базується на причинно-наслідковій залежності, суб'єкт аналізує ситуацію на епістемічному рівні: пояснює, оцінює її і виправдовує на модусному рівні, тобто розмірковування реалізується за допомоги складних логічних мисленнєвих операцій, за посередництва розумової діяльності у вигляді дедуктивних умовиводів. У рамках логічного відношення підстава є первинною щодо наслідку. Епістемічні зв'язки називають «логічними закономірностями». Когнітивний процес відображення каузальних відношень, на думку вчених, проявляється у ментальній діяльності людини у формі умовиводів, обґрунтування, розмірковування, пояснення об'єктивно існуючих причинно-наслідкових відношень [Дальбергена, Жаркынбекова, 2013]. Отже, категорія каузальності є складною й багатоаспектною і розглядається у світовій лінгвістиці як ключове поняття категоризації та концептуалізації навколишнього світу

Дж. Лакоф визначає причинність як базову категорію людського мислення і вважає, що цей концепт належить до числа понять, найчастіше використовуваних людиною для ментальної організації матеріального світу та культурних реалій [Лакоф, 2008]. Відтак, розглядаючи природу і роль причинності у повсякденному знанні, І. Девятко наголошує необхідність залучати це імпліцитне знання про світ до наукових розробок, оскільки так звана теорія причинної моделі описує інтуїтивне знання людей про категоріальну належність об'єктів як причинну модель, в якій ознаки (якості) кожної категорії об'єктів пов'язані за допомоги певного причинного механізму [Девятко, 2007]. Причинні відношення між ознаками, що входять до певної категорії, відповідають умовам каузальної асиметрії й причинної достатності, які використовуються в наукових причиннісних моделях, широко застосовуваних при моделюванні причинного висновку в системах штучного інтелекту і в прикладній статистиці. Побудова спрямованих графів, які відображають прямі та зворотні причинні впливи, і перевірка причинних моделей на статистичних даних – це галузь методології соціальних наук, яка активно розвивається.

І. Девятко посилається на емпіричні підтвердження здатності немовлят виокремлювати причинно-наслідкові відношення й оцінювати ступінь сумірності причинного впливу та спричиненого ним ефекту. Ці результати доводять, що до будь-якої соціалізації дуже маленькі діти і немовлята володіють елементарними категоріями для сприйняття причинності й простих кількісних співвідношень. Наголошується, що вроджена здатність людини виокремлювати причинно-наслідкові зв'язки на підставі спостережуваних статистичних асоціацій, будувати причинні моделі, які відбивають множинність ефектів та можливу оманливість кореляцій, є суттєвою пояснювальною рамкою, яку потрібно використовувати у дослідженнях [Девятко, 2007]. Соціальні порівняння, оцінки та установки, як і соціетальна реакція звичайних людей на соціальні проблеми, істотною мірою визначаються такого роду неявним каузальним знанням.

Категорія причинності є базовою в соціальних і філософських науках і однією з методологічно найважливіших категорій. На категорії причинності сфокусована увага дослідників, котрі аналізують значення і роль принципу причинності в некласичній соціальній епістемології зокрема [Тазаян, 2019] і сучасній науці загалом [Солоненко, 2015]. Причинний аналіз може розглядатися як методологічна процедура. Причинно-наслідкові зв'язки соціальних явищ, які підлягають «причинному аналізу», є одним з напрямів «математичної соціології». Стосовно причинного моделювання, то його ідеї були розроблені Г. Саймоном і впроваджені завдяки зусиллям Г.М. Блей-

лока, який дотримувався неопозитивістського трактування наукового знання і вважав головним завданням у вивченні соціальних явищ побудову емпірично верифіковуваних теорій за зразком фізичних наук, що застосовують індуктивно-статистичні методи з використанням причинного (каузального) математичного моделювання [Блейлок, 2018]. Причинне моделювання потребує від дослідника формулювання системи гіпотез і перевірки їх з метою пошуку моделі, яка б найкращим чином відповідала соціальній дійсності.

Слідом за Блейлоком аналізом причинно-наслідкових зв'язків у соціології займалися багато авторів, кожний з яких доповнював і деталізував логіку причинного аналізу. Дж. Гейс розробляв методологічні основи причинного аналізу для подальших тверджень про причинно-наслідкові зв'язки та їх схематичну репрезентацію (зображення за допомоги графів) при вивченні соціальних явищ на емпіричному рівні. Побудова і вивчення причинних моделей вможливує розуміння причинних зв'язків як таких, що породжують соціальні явища [Хейс, 1981]. Розробленням методологічних основ побудови причинних моделей для аналізу чинників утворення соціальних явищ займалися С. Райт та О. Дункан (огляд літератури див.: [Куликова, 2009]). Е. Нагель визначав порівняльну силу причинних зв'язків між змінними за допомоги логічних процедур [Nagel, 1959].

У соціологічному причинному моделюванні особливо популярні моделі структурних рівнянь (МСП) і моделі латентно-структурного аналізу (ЛСА) [Куликова, 2009]. Причинне пояснення, за позитивістською традицією, потребує деякого загального закону, який може бути представлений у формі імовірісно-статистичного відношення. Існують різні математичні моделі такого виду пояснення. МСП і ЛСА належать до найуспішніших прикладів таких математичних моделей, інтерес до яких, як і до причинного моделювання, надзвичайно великий.

А. Кулікова дослідила історію розвитку цього соціологічного напрямку причинного моделювання [Куликова, 2009]. Згідно з її вислідами, провідним розробником ЛСП є П.Ф. Лазарсфельд, відомий дослідженнями методологічного й емпіричного характеру. Ідеологами причинного аналізу, який у подальшому розвинувся в МСП, у соціальному моделюванні були Г. Саймон, Г. Блейлок, Р. Будон, О.Д. Дункан, К.Г. Йореског та багато інших (огляд літератури див.: [Куликова, 2009]). Причинне моделювання у працях П.Ф. Лазарсфельда і розробників МСУ розвивалося паралельно з поглибленим теоретизуванням стосовно можливостей побудови теорій у соціології та формулювання загальних законів, а також із розвитком імовірісного моделювання. Програмою за масштабами і значенням ідей

для формування поля сучасної соціологічної методології стала праця 70-го Президента Американської соціологічної асоціації Гьюберта М. Блейлока «Проблеми вимірювання: прірва між мовами теорії і дослідження» [Блейлок, 2018]. Вплив статей Г. Блейлока, присвячених причинному висновку в неекспериментальних науках, можливостям і проблемам причинного моделювання, зберігався впродовж десятиріч і зумовив асоціацію його наукового імені з причинними моделями. Учений розрізняє дві мови: теоретичну й емпіричну. Поняття причини, сили, системи та якостей належать першій з них, а другій – поняття коваріацій, операцій і шкал. Він вважає, що причинне моделювання є зручним теоретичним засобом. Оскільки в соціологічних дослідженнях великий набір змінних, то застосування типологізації є обмеженим, а причинний аналіз – виправданим. Розмірковуючи про причинні моделі в соціології, Блейлок також зазначає, що зазвичай про них ідеться в термінах структур та їхніх функцій.

Як запевняє, Кулікова, поєднання моделей шляхового і факторного аналізів дає можливість моделювати причинно-наслідкові відношення між кількома латентними факторами. Факторний аналіз – це не тільки вимірювальна модель МСР; це модель, яка суттєво посилює пояснювальну силу МСР за рахунок ідеї латентної змінної як причини взаємозв'язку кількох спостережуваних змінних. Отже, як підсумовує Кулікова, у моделях латентно-структурного аналізу і структурних рівняннях реалізовано два підходи до розуміння причинності. Перший з них передбачає пояснення через концепт, а саме через диспозиційне відношення і передбачає принципову неможливість спостерігати причину. Другий підхід, навпаки, передбачає можливість її спостереження. Якщо латентно-структурний аналіз є підґрунтям першого підходу, то МСР поєднує логіку обох підходів (завдяки поєднанню моделей шляхового і факторного аналізів). Загалом з теоретико-методологічного погляду, модель ЛСА адекватніша з огляду на специфіку пояснення в соціології й відповідає класичним веберівським уявленням. Стосовно моделі причини, за якою спостерігають, то вона гірше співвідноситься із соціологічною теорією, однак сама модель МСР надає великі можливості для моделювання.

Новим науковим напрямком, який забезпечує перехід від моделей, побудованих на вивченні залежностей між змінними, до моделей, які дадуть змогу побачити, як соціальні процеси відбуваються «насправді», є аналітична соціологія – дослідницька стратегія, що вможливорює побудову пояснювальних моделей у соціальних науках [Hedström, Bearman, 2009]. Функціонально-аналітична соціологія спрямована на те, щоб зробити метатеоретизування та пояснення в межах соціальної теорії більш глибоким, чітким та ясным.

17.2. Каузально-супервенційні зв'язки макро- та мікрорівня і парадигма комп'ютеризованої соціальної науки

Аналітична соціологія ґрунтується на ідеї, що соціальні науки мають не лише описувати та класифікувати соціальні явища, а й забезпечувати обґрунтовані причинні пояснення; вона позиціюється як стратегія, що дає змогу продукувати та верифікувати пояснювальні соціологічні теорії.

Відстоюючи статус соціології як науки, Р. Колінз акцентує увагу на головній її діяльності: «... формулювання узагальнювальних пояснювальних принципів, зорганізованих у моделі глибинних процесів, що породжують соціальний світ. Саме ці процеси визначають, яким чином конкретні умови породжують конкретні результати. Ці узагальнені способи пояснення і становлять науку» [Коллінз, 1999: с. 38]. І повторно наголошує: «Науку робить наукою здатність пояснювати, за яких умов модель одного різновиду придатніша, ніж інша, хоч би з якої царини їх було взято» [Коллінз, 1999: с. 44]. Дослідник акцентує увагу на тому, що ядро пояснювальної теорії має утворювати модель, яка відповідає на питання, «як працює певна частина світу», «якими є її елементи і як вони поєднуються».

Критику на адресу принципу причинності Р. Колінз визначає як «метатеоретичну атаку на причинність», підкреслюючи таким чином статус цієї категорії як фундаментальної, і присвячує їй окремий параграф [Коллінз, 1999: с. 58–62]. Розглядаючи причинність як поняття, Колінз зазначає: «“Причинність” корисна, оскільки дає нам механізм, який свідчить, про який процес ідеться і коли можна чекати саме цих, а не інших конкретних результатів. “Причинність” рятує нас від реіфікацій, а також від ідеологічних виправдань, замаскованих під видимість пояснення» [Коллінз, 1999: с. 60]. Тобто важливо зберегти це поняття, бо воно дає можливість розрізнити дієві й пустопорожні пояснення, оскільки спеціальні причинні судження вбудовані в модель і є об'єктом емпіричної перевірки.

У вступі до Оксфордського підручника П. Гедстрьом та П. Бірман зазначають, що аналітична соціологія передусім пов'язана з поясненням соціальних фактів, таких як мережеві структури, закономірності соціально-просторової сегрегації, типові вірування, культурні вподобання, загальні способи дії тощо [Hedström, Bearman, 2009: р. 3–4]. Вона чітко і точно окреслює механізми, які лежать у підґрунті розглядуваних соціальних фактів і сприяли їхній появі, й фактично вона є стратегією розуміння соціального світу.

Базовими теоретико-методологічними засадами аналітичної соціології є: структурний індивідуалізм, механістичне пояснення, наголос на каузально-супервенційних зв'язках макро- та мікрорівнів. Структурний індивідуалізм – це доктрина, згідно з якою всі соціальні факти, їхню структуру та зміну можна пояснити під кутом зору індивідів, їхніх властивостей, дій і відносин між ними [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 60]. Це є своєрідними, базованими на дії, моделями пояснення соціальної реальності. Структурний індивідуалізм не відштовхується від індивідуалізованих інтерпретативних пояснень і спрямований на взаємодії та реляційні структури. Агенти дії розглядаються тут як соціально локалізовані й соціально конструйовані, тобто їхня поведінка піддається впливу соціальних обставин, в яких вони перебувають або перебували.

Домінанти суспільного розвитку є для аналітичної соціології експланандом (предметом пояснення) чи експланансом (компонентом логіки ситуації) [Гацков, 2011: с. 150]. Вивчення механізмів, що пов'язують макрорівень соціальних інститутів, норм, емерджентних колективних явищ і мікрорівень індивідуальних поведінкових актів М. Гацков визначає як пошук логосу, зазначаючи, що тільки через таке «пірнання» – з широт макрорівня у глибини мікрорівня – соціологічний аналіз розкриває, що вибудований нами причинно-наслідковий зв'язок між макрофеноменами можна пояснити тільки через індивідуальні поведінкові рішення і колективні похідні таких рішень [Гацков, 2011: с. 155]. Реконструювавши центральні аспекти ситуації, змодельовавши логіку індивідуального вибору й визначивши, яким чином сукупність індивідуальних виборів трансформується в колективні феномени, соціолог формулює логос – описує каузальні зв'язки, що пояснюють, чому соціальні процеси відбуваються так, як вони відбуваються, а не інакше. Саме такий соціологічний аналіз можна назвати експланаторним (на відміну від дескриптивного).

Головною для аналітичної соціології схемою є згадувана вище у нарисі 16 (рис. 16.1) «ванна Коулмена», яка дає універсальну відповідь на соціологічне питання: яким чином соціальна ситуація «А» спричинює соціальну ситуацію «Б»? Ця схема дає можливість вбудовувати фрагментарні дослідження в цілісний експланаторний ланцюжок за умови виокремлення «логіки ситуації», «логіки селекції», «логіки агрегації» [Esser, 1993: p. 91–192]. Логіка ситуації: яка соціальна ситуація і як саме визначає мотиви індивідів; «об'єктивні» умови переводяться в суб'єктивні орієнтири акторів за допомоги єднальних гіпотез, котрі виокремлюють із соціальної ситуації аспекти, значимі для індивідів у процесі прийняття рішення. Логіка

селекції: номологічний закон, що розкриває каузальний механізм індивідуальних поведінкових виборів. Експланаторний аналіз на цьому етапі означає пошук значень окремих змінних – детермінант поведінки. Логіка агрегації: через які механізми взаємодії індивідуальні поведінкові акти ведуть до колективних результатів, до нової соціальної ситуації?

Результати окремих експланаторних досліджень автоматично доповнюють одне одного, оскільки використовують одну мікрорівневу теорію дії, і як стереотипні в теоретичному узагальненні можуть бути враховані в нових гіпотезах. Логіка експланаторної схеми забезпечує зв'язок макрорівневих явищ, звертаючись до суб'єктів соціальних процесів, оскільки саме вони є тією ланкою, де налагоджується дієвий взаємозв'язок мотивів поведінки та елементів знання про навколишню дійсність.

Окремі ідеї, які лежать у підґрунті аналітичної соціології, є продовженням теоретико-методологічних напрацювань таких соціологів, як М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон. Так, ми знайдемо тут застосування й розвиток теорії соціальної дії Вебера, в якій центральним елементом у розумінні соціальних феноменів та процесів є саме дії акторів. Вебер намагається зрозуміти дії актора, дати причиннісне пояснення, чому ці дії здійснюються в той чи інший спосіб, а звідси – причиннісне пояснення результатів цих дій [Вебер, 1990: с. 602]. Знову ж таки варто згадати його тезу про макрорівневий причинно-наслідковий зв'язок між доктриною протестантизму і розвитком капіталізму та мікрорівневу концептуалізацію цього зв'язку.

Значний внесок у розроблення базових засад аналітичної соціології здійснив Р. Будон [Boudon, 1982]. Науковець наголошував, що соціологія має наукову природу і тому повинна керуватися принципами та методологічною точністю фундаментальних наук. Як наслідок, він розвиває в межах соціальних наук принцип методологічного індивідуалізму та пропонує версію причинно-наслідкового пояснення, яке базується на соціальних механізмах. Р. Будон вважає, що будь-який макросоціальний феномен має пояснюватися як результат поведінки індивідів, яка, своєю чергою, є результатом індивідуальних настанов та мотивацій, а останні можна зрозуміти у співвіднесенні із соціальними ситуаціями цих індивідів. Також важливою у розвитку аналітичної соціології є запропонована Р. Будоном теорія суб'єктивної раціональності, яка посилює пояснювальні спроможності теорії раціональної дії. Він вважає, що у схожих когнітивних контекстах індивіди завжди мають свої (суб'єктивні) аксіологічні причини робити те, що вони роблять, чи вірити в те, у що вони вірять. Ці принципи система-

тизовані теоретиками аналітичної соціології у статті до Енциклопедії соціальної теорії [Hedström, Stern, 2017: p. 1–7].

Ю. Ельстер розглядає іншу стратегію каузального пояснення в соціальних науках [Elster, 2007: p. 6]. Ставлячи в центр категорію «вибір», він пропонує механістичний підхід, в якому надає більшої ваги суб'єктивним (інтернальним) чинникам на противагу об'єктивним (екстернальним), вважаючи концепцію вибору фундаментальною, а суб'єктивний чинник вибору таким, що має більшу пояснювальну силу.

Аналітична соціологія фокусується саме на поясненні, а не на описі досліджуваних феноменів. Тож центральною категорією аналітичної соціології є категорія соціального механізму. Стратегія аналітичного пояснення досліджуваних соціальних феноменів будується на гіпотезах щодо конкретних каузальних механізмів. Загалом же механістичне пояснення протиставляють двом іншим стратегіям пояснення: на основі загального закону та у статистичному вимірі [Hedström, 2005: p. 15–23]. Для механістичної перспективи пояснення недостатньо стверджувати на підставі загального закону чи статистичного зв'язку, що *X* зв'язаний з *Y*. Задовільна каузальність вимагає пояснення послідовностей і кроків, через які *X* та *Y* є причиннісно пов'язаними, тобто «чому?» і «як?» *X* призводить до *Y*. Принцип механістичного пояснення тісно пов'язаний із принципом структурного індивідуалізму, тому каузальність є соціально опосередкованою. Соціальний механізм описує причинний процес, а механістичний підхід пояснює послідовності у цьому процесі. Розуміння механізмів дає змогу сформулювати більш глибокі, прямі й точні пояснення, а також відрізнити справжню причинність від випадкової асоціації.

Для побудови механізмів, що пояснюють індивідуальну дію, Гедстрьом пропонує використовувати ДВО-теорію (desires-beliefs-opportunities) [Hedström, 2005: p. 34–66], згідно з якою головними сутностями «дієвця-системи» є його бажання, вірування та можливості. Конфігурація зв'язків між цими компонентами дає змогу концептуалізувати перелік механізмів, які пояснюють індивідуальну соціальну дію та вплив на неї дій інших акторів. Фактично ієрархія механізмів утворює ієрархію теорій та концептуальних схем, які уточнюють, деталізують одна одну.

Принципи структурного індивідуалізму та механістичного пояснення доповнює принцип каузально-супервенційних зв'язків макрота мікрорівня, який деталізує загальну схему взаємозв'язку соціальних дій індивідуальних акторів і структурних соціальних феноменів.

Теоретики аналітичної соціології зберігають логіку запропонованих зв'язків макро- та мікрофакторів, доповнюючи її механістичними вимірами [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 59]. Супервенційне визначення макрорівневих характеристик через мікрорівневі означає їхній зв'язок як «цілого і частини».

Коулмен виокремлює чотири головні типи зв'язків, які пов'язують макро- (колективні) характеристики та мікро- (індивідуальні) дії: (1) макро-мікрозв'язок; (2) мікро-мікрозв'язок; (3) мікро-макрозв'язок; (4) макро-макрозв'язок. Аналітична схема пояснення має за вхідну точку колективні дії та інші зовнішні відносно дієвця умови, що впливають на індивідуальні мотиви та умови дії, наслідком чого є конкретні індивідуальні дії та взаємодії, які спричиняють певні результати [Hedström, Stern, 2008: p. 9]. Механістичне пояснення в межах такої схеми потребує визначення ситуаційних механізмів, через які соціальні структури обмежують або стимулюють дії індивідів, а соціальне середовище формує структуру індивідуальних інсайтів; далі слід описати механізми формування індивідуальної дії, після чого вказати на трансформаційні механізми, через які індивіди своїми діями та взаємодіями створюють різноманітні навмисні чи ненавмисні соціальні наслідки [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 28]. Тобто для того, щоб бути пояснювальною, теорія має вказувати на набір причинних механізмів, які привели до соціальної зміни, а для цього потрібно прояснити, як макростани в той чи інший момент часу (t_1) впливають на дії окремих дієвців і як ці дії спричиняють нові макростани у наступний момент часу (t_2). Соціодинаміка суспільства відповідно до зв'язків на різних рівнях та між ними буде передбачати тяглу в часі (t_n) послідовність супервенційних впливів мікрорівневих взаємодій акторів на макрорівневі стани та феномени в конкретний момент часу (t_1), а також їхній сукупний каузальний вплив на перебіг мікрорівневих дій та взаємодій у наступний момент часу (t_2) [Hedström, Bearman, 2009: p. 11–12]. Зв'язок між макрорівневими станами в часі є не прямим, а опосередкованим через каузальні впливи макро- та мікрохарактеристик у попередній період на мікрохарактеристики та взаємодії в поточному часі, на підставі яких формується поточний макрорівневий стан. Макрорівневі стани каузально впливають на мікрорівневі дії як соціалізаційні та ситуаційні умови.

Інструментальною базою аналітичної соціології є імітаційне моделювання (simulation modeling). Імітаційну модель можна розглядати як множину правил (диференціальних рівнянь, карт станів, автоматів, мереж тощо), які визначають стан, в який система переїде

у майбутньому із заданого поточного стану. Імітація тут – це процес «виконання» моделі, який проводить її через дискретні й неперервні зміни стану в часі. Загалом для складних проблем, де час і динаміка важливі, імітаційне моделювання є потужним засобом аналізу [Борщев, 2005]. Агентно орієнтоване комп'ютерне моделювання набуло розвитку в царині комп'ютерних наук та штучного інтелекту для вивчення складних систем. Ці схеми є імітацією процесів; вони не пояснюють факти, а спрямовані на вироблення розуміння того, як щось може працювати. Моделі є агентно орієнтованими, оскільки саме агенти є їхньою теоретичною відправною точкою. Такі моделі імітують одночасні операції та взаємодії множини агентів, маючи на меті відтворити та передбачити виникнення складних феноменів. Окремі агенти та їхні поведінкові правила формально подані та закодовані в комп'ютерній програмі алгоритмами, на підставі яких можна простежити динаміку всієї моделі.

Комп'ютерна імітація дає змогу дослідникові побачити, як, імовірно, на підґрунті певної структури взаємодій акторів виникає феномен, який дослідник намагається пояснити, а також як зміни в логіці дій або структурах впливають на соціальні результати [Hedström, Manzo, 2015]. Агентне моделювання добре синхронізується з методологічними засадами аналітичної соціології, оскільки комп'ютерні алгоритми формалізують генеративні гіпотези, які лежать в основі супервенційного процесу отримання досліджуваного результату [Савчинський, 2018: с. 58–59]. Зокрема, перспективною, на думку Руслана Савчинського, «є деталізація культурно-дискурсивних полів на рівні механізмів ситуаційного впливу, інтеграція мезорівневих чинників (територіальні спільноти, організації тощо) у модель соціодинаміки» [Савчинський, 2018: с. 61–62]. Отже, загальні теоретико-методологічні засади аналітичної соціології мають перспективи подальшого розвитку в типологізації та уточненні соціальних механізмів різних рівнів та контекстів.

С. Платонова вважає, що новою метатеоретичною стратегією вже XXI століття стало диджитальне метатеоретизування (від англ. digitization – оцифрування), яке вивчає взаємозв'язок соціально-гуманітарних наук з комп'ютерними технологіями і вплив «великих даних» (big data) на суспільство [Платонова, 2019]. Американська асоціація дослідників громадської думки визначає big data як опис великих за обсягом і різноманітних за складом характеристик, практик, технічних прийомів, етичних проблем і наслідків, пов'язаних з даними [Джапек, Крейтер, Берг, 2015]; їх отримують від трансакцій між громадянами, споживачами, бізнесом і владою. А. Ельрагал і

Р. Клішевські характеризують «великі дані» за трьома головними параметрами: обсягом, різноманітністю і швидкістю (три V: volume, variety, velocity) [Elragal, Klischewski, 2017]. Обсяг «великих даних» величезний, швидкість їхніх змін надзвичайно велика, різноманітність означає наявність різних форматів і типів даних. Вторгнення в соціальну реальність великих цифрових даних може привести до зміни моделей соціальної реальності, трансформації базових соціологічних категорій, таких як соціальний дієвець, соціальна структура, взаємодія агентності зі структурою.

Британські соціологи Р. Бероуз і М. Севідж чи не першими усвідомили нові виклики та загрози і вважають, що феномени соціального життя, похідні від аналізу big data), можуть вимагати не менш як фундаментального переопишу того, що потребує пояснення з боку соціальних наук [Bigtows, Savage, 2014: p. 3]. Зокрема, диджитальне метатеоретизування передбачає дослідження трансформації моделей соціальної реальності за допомоги використання цифрових даних. З цього погляду, «метатеоретизування є не тільки складним, а й фактично авангардним сектором соціального знання» [Платонова, 2019: с. 60]. Ідеться, отже, про необхідність фундаментального метатеоретичного перевизначення того, що саме мають пояснювати і розуміти соціальні науки.

На XII Щорічній конференції Міжнародної мережі аналітичних соціологів (INAS) (31 травня – 2 червня 2019 року, Санкт-Петербург) доповіді були присвячені широко застосовуваному агентному моделюванню, способам навчання комп'ютеризованим соціальним наукам, досвіду викладання соціології в її аналітичному річищі. Викладання соціології з наголосом на побудові теорій і перевірці їх за допомоги реальних даних – нестандартний підхід, оскільки традиційно навчання бакалаврів будується навколо теорій соціологів-класиків. На цій конференції був присутнім П. Гедстрьом, за підручником якого (The Oxford Handbook of Analytical Sociology) студенти вивчають предмет «Методологія і методи соціологічного дослідження»*.

Три найбільш цитовані у світовій науковій спільноті праці П. Гедстрьома – це «Причинно-наслідкові механізми в соціальних науках» (у співав. з Пітером Ілікоскі, 2010), «Розсічення соціального: про засади аналітичної соціології» (2005) та «Соціальні механізми:

---

*Гедстрьом є професором аналітичної соціології в Інституті аналітичної соціології Університету Лінчепінга (Linköping) (Швеція) і старшим науковим співробітником в Оксфорді; у 2011–2014 роках був директором Інституту досліджень майбутнього, у 2003–2011 – офіційним стипендіатом та професором Наффілд-коледжу (Nuffield College) Оксфордського університету. П. Гедстрьом залишається найцитованішим з теоретиків аналітичної соціології.

аналітичний підхід до соціальної теорії» (ред. спільно з Р. Сведбергом, 1998) [Hedström, Swedberg, 1998]. Результати подальших досліджень каузальності викладені у статті «Мистецтво репрезентації: як репутація аудиторії впливає на успіх у сфері сучасного мистецтва» (у співавт. з Г. Ертугом, Й. Лі та Т. Йогевим) [Hedström, Ertug, Lee, Yogeve, 2016]. Поточний дослідницький проект П. Гедстрьома зосереджений на процесах сегрегації; результати опубліковані у праці «Визначення складної динаміки в соціальних системах: новий методологічний підхід, застосований до випадку шкільної сегрегації» [Hedström, Spaiser, Sumpster, Jansson, 2017].

У статті «Аналітична соціологія й комп'ютеризована соціальна наука» Гедстрьом разом з колегами Марком Кейшнігом та Нікласом Ловшью [Keuschnigg, Lovsjö, Hedström, 2018] з Інституту аналітичної соціології Університету Лінчепінга (Швеція) наголошують, що аналітична соціологія зосереджується на соціальних взаємодіях між людьми і результатах цих взаємодій, які складно передбачити. Вона прагне ідентифікувати механізми, що породжують емерджентні якості соціальних систем, які, своєю чергою, сприяють прийняттю індивідуальних рішень. Ця дослідницька програма застосовує обчислювальні інструменти, такі як агентне моделювання, комп'ютеризоване навчання і широкомасштабні веб-експерименти, і значною мірою за інструментальними засобами збігається зі щойно народженою комп'ютеризованою соціальною наукою. Дослідники вважають, що, надаючи відповідні аналітичні інструменти для строгого розв'язання основних питань соціології, комп'ютеризована соціальна наука здатна просунути соціологію так само, як впровадження економетрики в економіку останніх років.

У 2019 році лауреатами Нобелівської премії з економіки стали американські дослідники Абхіджит Банерджі та Майкл Кремер і французько-американська – Естер Дюффо. Нагороду присудили за створення «експериментальних підходів до боротьби з глобальною бідністю». Для сучасних економістів усвідомлення, що вивчення причинно-наслідкових зв'язків вимагає рандомізованих експериментів, прийшло не сьогодні. Але саме праці Кремера, а потім Дюффо і Банерджі переконали наукове співтовариство та практиків у тому, що польові експерименти мають бути стандартним інструментом для оцінювання наслідків економічної політики. У статті «Причинно-наслідкові механізми в організації та інноваційних дослідженнях» [Hedström, Wennberg, 2016] наголошуються ключові ідеї, на яких ґрунтується теоретизування із зверненням до механізмів в аналітичній соціології, як плідна альтернатива економічним підходам,

орієнтованим на виявлення причинно-наслідкових зв'язків, і з'ясується потенціал теоретизування на підставі механізмів для організації та подальшого розвитку інноваційних досліджень.

Поширення цифрових технологій змінює фактуальні підвалини знання та методи соціальних наук. Новітні тенденції суспільного розвитку кардинально змінюють конфігурацію соціальних наук, зокрема соціології, породжуючи низку теоретико-методологічних та епістемологічних проблем, розривів та невідповідностей, які потребують рефлексії й аналізу. За умов різноманіття парадигм, теорій і підходів сучасної соціології змінюється й фундаментальна логіка соціального пізнання. Нові дані ледь «вписуються» в наявні теоретичні моделі, що призводить до неузгодженості теорій і дослідницьких практик. Розвиток методів опрацювання та аналізу великих обсягів даних відбувається значно швидшими темпами, ніж теоретичне осмислення й інтерпретація результатів, а це може поставити під питання саму можливість соціології як автономної дисципліни.

У теперішній час у різних галузях знання активно йде пошук нової епістемології, яка могла б охопити поширювані зміни й задати нові вектори для розвитку дослідницької методології соціальних наук у контексті активного розвитку цифрових технологій і все більш широкого їх використання у дослідженнях [Китчин, 2017]. Формою епістемологічної рефлексійності, яка пропонує найрозвинутіші аналітичні інструменти для розв'язання певної дисциплінарної проблеми, є метатеоретизування* (дет. див.: [Мариніч, 2018]). Такою проблемою може стати фундаментальний зсув у концептуалізації предметної царини, що потребує перегляду домінуючої логіки наукового дослідження, або дисциплінарна роздробленість.

В. Дудіна обґрунтувала введення аналітичного конструкту «епістемічна матриця», яка упорядковує елементи дослідницького процесу й аналітичні рівні дослідження та демонструє їхній взаємозв'язок [Дудіна, 2018]. Перехід від однієї матриці до іншої фіксується глибинними змінами в уявленнях стосовно характеру і функцій соціологічного знання, позиції дослідника, предметного поля соціології, сутності теорії, її ролі та місця у дослідницькому процесі, дослідницької методології та основних методів збирання й аналізу даних. Для кожної матриці характерні свої уявлення про соціальну реальність і об'єкти дослідження.

---

* Дж. Ритцер визначив метатеоретизування у соціології саме як рефлексійне дослідження фундаментальної структури соціології в цілому, а також різних її елементів: незалежних сфер дослідження, понять, методів, даних і теорій [Ритцер, 2002: с. 563].

Сучасний світ занурений в інформаційні потоки. І завдання науки – пристосуватися до цієї нової реальності, зрозуміти й пояснити її. Ми вже не моделюємо дані, не будуємо теоретичні описи на підставі емпіричних спостережень, не реєструємо те, що відбувається. Інформаційні потоки, які оточують дослідника, на перший погляд, хаотичні й несистемні, не піддаються не тільки розумінню, а й елементарному обліку. Втім, методологія великих даних розв’язує цю проблему, пропонуючи релевантні інструменти генерації, вилучення й аналізу даних. Однак це не знімає необхідності формування коректної інтерпретації. У звіті Американської асоціації дослідників громадської думки наголошується, що великі дані створюють нові способи вимірювання поведінки людини; зміни самої сутності нових різновидів даних, їхньої досяжності, способів збирання, поширення та взаємодії з даними з інших джерел є фундаментальним [Джапек, Крэйтер, Берг, 2015]. По суті, констатується новий парадигмальний зсув у соціальних науках.

Ідеться про «четверту парадигму наукових досліджень», так звану парадигму Джима Грея – видатного вченого в галузі теорії обчислювальних систем. Парадигма Грея створює можливість для інтеграції інших парадигм науки: першої – емпіричної науки, яка описувала явища природи (тисячі років тому); другої – теоретичних висновків, для яких використовували моделі й узагальнення (останні 5000 років), і, нарешті третьої – комп’ютерного моделювання (останні десятиліття ХХ століття). Четверта, «комп’ютеризована» парадигма, яка базується на використанні великого обсягу даних, дає можливість говорити про створення архіву науки, де нарівні з даними, фактами та науковими матеріалами будуть представлені системи комунікації та обчислювальні засоби [Heu et al., 2009]. Стисла концептуалізація еволюції наукових досліджень має такий вигляд:

*Тисячі років тому: Наука була **емпіричною**. *Опис природних феноменів.*

*Останні кілька століть: **Теоретичний** розвиток. *Моделі й генералізація.*

*Останні кілька десятиліть: **Комп’ютеризація**. *Комплексні імітації феноменів.*

*Сьогодні: **Розкриття даних** (дані вилучаються інструментами або генеруються стимуляторами, обробляються в софті, інформація зберігається в комп’ютері; вчений аналізує бази даних і файли, застосовуючи управління даними та статистику). *Універсальні теорії, експеримент та імітація.*

Великі дані можуть бути особливо корисними для виявлення статистичних закономірностей у даних або побудови кореляції між факторами. Натомість установлення причинно-наслідкового зв'язку між змінними потребує того, щоб дані були зібрані відповідно до певних моделей і схем дослідження, що передбачають каузальність. Тож традиційні дослідження, що ґрунтуються на сконструйованих даних, імовірно, збережуть першочергове значення для розроблення й оцінювання політики, зокрема тоді, коли на підставі спеціалізованих типів даних і схем досліджень вибудовується залежність між причинами суспільних змін і їхніми наслідками. Крім того, великі дані відповідають потребам адміністраторів програм, чийм завданням є контроль, обслуговування і покращення роботи програми. За цих умов оцінювання тенденцій, побудови кореляцій і складення прогнозів цілком достатньо, оскільки відсутня необхідність в каузальності. Однак, коли каузальність не враховують, а увагу фокусують на прогнозах, у побудові яких використовують тільки накопичені дані, великим є ризик екстраполяції інформації з минулого на майбутнє, що викривлятиме нові результати, – застерігають у звіті Американської асоціації дослідників громадської думки (AAPOR) [Джапек, Крөйтер, Берг, 2015].

Наймасштабніша в історії ЄС програма підтримки досліджень та інновацій – «Горизонт 2020» (затверджена регламентом Європейської ради і Європейського парламенту 11 грудня 2013 року) викладена у вигляді трьох пріоритетних цілей (трьох опор) [Талагаєва, 2018]. Однією з «опор» є соціетальні виклики. Застосування терміна «соціетальні» означає звернення до проблем, які заторкують суспільство в цілому, включно з усіма групами, з яких воно складається. Пропонується «підхід, що йде від викликів», який має об'єднати «ресурси і знання з різних галузей, які належать до різних технологій і дисциплін», при цьому особливий наголос зроблено на тому, що це коло включає соціетальні й гуманітарні напрямки. У регламенті закладено значні можливості для залучення соціетальних наук: проблеми ризиків, економічності, управлінських заходів, розроблення політик, оцінювання міжсекторального впливу – все це потребує уваги економістів, соціологів і політологів. Особливо виокремлюється «локальний (індивідуальний) рівень» для дослідників, які спеціалізуються на проблемі розуміння і пояснення у поведінкових науках.

За словами Ю.Н. Гарарі, поява нових технологій стеження може призвести до створення найтоталітарніших режимів з усіх, що коли-небудь існували в історії. Зараз нові технології – поєднання штучного інтелекту і біотехнологій – вперше в історії дають можливість

диктаторським урядам стежити за всіма громадянами цілодобово. Це може посприяти створенню вкрай тоталітарних режимів. Нові технології можуть розширити можливості дуже маленької еліти, дати величезну владу невеликій кількості людей [Харарі, 2018]. За таких умов аналітична соціологія може бути найзапитуванішою, демонструючи механізми ранжування соціальних взаємодій – від стратегічної поведінки до колективного ухвалення рішень – і розкриваючи, як індивідуальна (суб’єктивно) раціональна поведінка може призводити до ненавмисних і небажаних наслідків на колективному рівні, а макрорівневі ситуації відтворюватися через каузальні механізми на мікрорівні.

Каузальність (причинність) є фундаментальною категорією пізнання, ключовим поняттям категоризації та концептуалізації навколишнього світу. Аналітична соціологія пропонує теоретичне знання як набір схем каузальних механізмів, що можуть бути адаптовані для конкретних ситуацій і пояснювальних завдань. Метою причинного аналізу є виявлення зв’язків, які пов’язують причину і наслідок. Переконливою причиною дотримуватися каузального реалізму є теза: тільки на підставі гіпотез, що лежать в основі причинних механізмів, соціологи зможуть використовувати емпіричні дані для встановлення причинних зв’язків. Це, своєю чергою, сприяє кращому розумінню соціальної теорії в соціальних дослідженнях, оскільки головним завданням соціальних наук є емпірично обґрунтований виклад широкого спектру потенційних соціальних механізмів. Так, big data можуть змінити чинні в межах соціології концептуальні схеми і теоретичні пояснення соціального світу фундаментально. Наукове знання про соціальну реальність, попри відсутність загальної теорії, складається із сукупності уявлень про каузальні механізми, кількість яких зростає й накопичується. І допоки дискутується питання про метатеоретичні амбіції аналітичної соціології як дослідницької стратегії, категорія «каузальність» (причинність) виявляє значний метатеоретичний потенціал.

Джерела

Аристотель. (1976). *Метафізика*. В: *Сочинения: в 4 т.* (т. 1, сс. 63–367). Москва: Мысль.

Блейлок, Х. (2018). Проблемы измерения: пропасть между языками теории и исследования. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 46, 163–201.

Борщёв, А.В. (2005). Практическое агентное моделирование и его место в арсенале аналитика. В: *Имитационное моделирование. Теория и практика. Сборник докл. конф. ИММОД–2005* (с. 11–24). Санкт-Петербург: ФГУП ЦНИИТС.

Бунге, М. (2010). *Причинность: Место принципа причинности в современной науке* / Пер. с англ. И.С. Шерн-Борисова, С.Ф. Шушурина; общ. ред. и закл. ст. Г.С. Васецкого; 2-е изд. Москва: Едиториал УРСС.

Вебер, М. (1990). Основные социологические понятия. В: М. Вебер, *Избранные произведения* / Под ред. Ю.Н. Давыдова (с. 602–643). Москва: Прогресс.

Вригт, Г.Х. фон (1986). *Логико-философские исследования: Избранные труды* / Пер. с англ. и общ. ред. Г.А. Рузавина, В.А. Смирнова; сост. и авт. предисл. В.А. Смирнова. Москва: Прогресс.

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гемпель, К.Г. (1998). *Логика объяснения* / Сост., пер., вступ. ст., приложение О.А. Назаровой. Москва: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество.

Гершель, Дж.Ф.У. (2011). *Философия естествознания*. Москва: Либроком.

Дальбергенова, Л.Е., Жаркынбекова, Ш.К. (2013). Исследования каузальных отношений в современной лингвистике. *Современные проблемы науки и образования*, 6. Получено с: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=10878>

Девятко, И.Ф. (2007). Причинность в обыденном сознании и в социологическом объяснении. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 25, 5–21.

Джапек, Л., Крэйтер, Ф., Берг, М. и др. (2015). *Отчет AAPOR о больших данных: 12 февраля 2015* / Американская ассоциация исследователей общественного мнения; пер. с англ. Д. Рогозина, А. Ипатовой, Е. Вьюговской; предисл. Д. Рогозина. Москва.

Дудина, В.И. (2018). *Эпистемические матрицы исследовательской деятельности в современной социологии* / Автореф. дисс. ... докт. социол. наук. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.

Дюркгейм, Э. (1995). *Метод социологии. Социология. Ее предмет, метод, предназначение* / Пер. с фр. А.Б. Гофмана. Москва: Канон.

Китчин, Р. (2017). Большие данные, новые эпистемологии и смена парадигм / Пер. с англ. О.Н. Шаевой. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 44, 111–152.

Козьмина, А.В. (2005). Методологические предпосылки последовательного использования каузальной и телеологической причинности. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 21, 5–28.

Коллинз, Р. (1999). Социология: наука или антинаука? В: *Теория общества* / Пер. с нем., англ.; вступ. ст., сост. и общая ред. А.Ф. Филиппова (с. 37–72). Москва: Канон-пресс-Ц, Кучково поле.

Куликова, А.А. (2009). Причинность в моделях латентно-структурного анализа и структурных уравнений. *Социология: методология, методы, математические модели (4М)*, 29, 30–45.

Лакофф, Дж., Джонсон, М. (2008). *Метафоры, которыми мы живём* / Пер. с англ.; под ред. и с предисл. А.Н. Баранова; 2-е изд. Москва: Издательство ЛКИ.

Мариніч, І. (2018). Метатеоретизування як форма епістемологічної рефлексії: виклики цифрової епохи. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 10 (21), 39–52.

Милль, Дж.Ст. (2011). *Система логики силлогистической и индуктивной*. Москва: Ленанд.

Платонова, С.И. (2019). Основные метатеоретические стратегии и перспективы развития метатеоретизирования в современной социологии. *Журнал социологии и социальной антропологии*, XXII (1), 47–65.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории* / Пер. с англ. А. Бойкова, А. Лисицина; 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Савчинський, Р. (2018). Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому?» *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 47–64.

Солоненко, А.Я. (2015). Категория причинности в классической и современной науке (эпистемологические, синергетические и социокультурные аспекты). *Философия и культура*, 11 (95), 1638–1647.

Тазаян, А.Б. (2019). Принцип причинности в неклассической социальной эпистемологии. *Наукофера*, 3, 9–12.

Талагаева, Д.А. (2018). Европейское исследовательское пространство в действии: программа «Горизонт 2020». *Политические исследования*, 1, 175–183. Получено с: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.01.12>

Фома Аквинский (2002). *Сумма теологии*. Киев: Эльга, Ника-Центр.

Харарі, Ю.Н. (2018). *21 урок для XXI століття*. Київ: BookChef.

Хейс, Д. (1981). *Причинный анализ в статистических исследованиях* / Пер. с англ. Ю.Н. Гаврильца, Л.М. Кутикова, М.А. Родионова. Москва: Финансы и статистика.

Шумпетер, Й.А. (2001). *История экономического анализа* / Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова. Санкт-Петербург: Экономическая школа.

Юм, Д. (2003). *Трактат про людську природу*. Київ: Всесвіт.

Boudon, R. (1982). *The Logic of Social Action: An Introduction to sociological Analysis*. Boston: Routledge & Kegan Paul.

Burrows, R., Savage, M. (2014). After the crisis? Big Data and the Methodological Challenges of Empirical Sociology. *Big Data and Society*, 1 (1), 1–6.

Elragal, A., Klischewski, R. (2017). Theory-driven or process-driven prediction? Epistemological challenges of big data analytics. *Journal of Big Data*, 4. Retrieved from: <https://journalofbigdata.springeropen.com/articles/doi.org/10.1186/s40537-017-0079-2>

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior. More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

Esser, H. (1993). *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt a. M: Campus.

Hedström, P. (2005). *Dissecting the social: On the principles of analytical sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Bearman, P. (Eds.) (2009). *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Ertug, G., Lee, Y., Yoge, T. (2016). The art of representation: How audience-specific reputations affect success in the contemporary art field. *Academy of Management Journal*, 59 (1), 113–134.

Hedström, P., Manzo, G. (2015). Recent Trends in Agent-based Computational Research: A Brief Introduction. *Sociological Methods & Research*, 44 (2), 179–185.

Hedström, P., Spaiser, V., Sumpter, D., Jansson, K. (2017). Identifying complex dynamics in social systems: A new methodological approach applied to the case of school segregation. *Sociological Methods & Research*, 44 (2), 1–33.

Hedström, P., Stern, C. (2017). Rational Choice Theory. In: *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Social Theory* (pp. 1–7). S.I.

Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.) (1998). *Social mechanisms: An analytical approach to social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Wennberg, K. (2016). Causal Mechanisms in Organization and Innovation Studies. *Forthcoming in Innovation: Organization & Management. Ratio Working Paper*, 284. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1080/14479338.2016.1256779>

Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Hedström, P., Ylikoski, P. (2013). Analytical sociology and social mechanisms. In: *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences* / Ed. by B. Kaldis (pp. 27–30). Retrieved from: <https://doi.org/10.4135/9781452276052.n12>

Hey, T., Tansley, S., Tolle, K. (2009). *The fourth paradigm: Data intensive scientific discovery*. New York: Microsoft Research.

Keuschnigg, M., Lovsjö, N., Hedström, P. (2018). Analytical sociology and computational social science. *Journal of Computational Social Science*, 1, 3–14. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s42001-017-0006-5>

Nagel, E. (1959). Some Issues in the Logic of Historical analysis. In: *Theories of History* / Ed. by P. Gardiner (pp. 373–385). Glencoe, Ill.: The Free Press.

Sampaio, R. (2018). Laws and Mechanisms in The Human Sciences. *Kairos. Journal of Philosophy & Science*, 20 (1), 64–88. Retrieved from: <https://doi.org/10.2478/kjps-2018-0004>

Нарис 18

МЕТАТЕОРЕТИЧНА СХЕМА ДЖ. КОУЛМЕНА У ВИКЛАДАННІ СОЦІОЛОГІЇ*

Метатеоретизування уможливорює не лише раціональніше провадження теоретизування, формалізацію та аксіоматизацію теоретичних побудов, а й загалом систематизацію соціологічного теоретичного знання. Така систематизація має неабияке значення при викладанні соціології, коли систематизований та унаочнений навчальний матеріал значно краще сприймається, засвоюється та запам'ятовується. Знаряддям зазначеної систематизації можуть слугувати метатеоретичні моделі, схеми, типології та періодизації. Відтак варто детально розглянути вдалий досвід застосовності метатеоретичної пояснювальної схеми Дж. Коулмена у викладанні проблематики соціального порядку в соціології.

18.1. Модель метааналізу теорій соціального порядку

Проблема соціального порядку – осердя предметного поля соціології. Адже свого часу генеза соціологічної науки була зумовлена власне загостренням зазначеної проблеми у модерних суспільствах за одночасного обмеження можливостей її традиційного розв'язання суто силоміць. З часів свого виокремлення з-поміж суспільних наук і дотепер соціологія покликана до пошуків прийнятних концептуальних розв'язань проблеми соціального порядку. Йдеться про пошук такого поєднання або взаємодії різних складників суспільства, коли ті не заважають і не протидіють один одному, а натомість поєднуються доладно чи діють узгоджено – на кшталт органів життєздатного біологічного організму або частин справного технічного механізму.

Проблематика соціального впорядкування постійно є предметом теоретизування. Природно, що накопичуваний при цьому теоретичний доробок слугує змістовим наповненням навчальних курсів та посібників із соціології. Упродовж останніх десятиліть у США двічі вийшла друком хрестоматія з теорій соціального порядку, що її уклали М. Гечтер та К. Горн [Hechter, Horne, 2003; 2009]. Переви-

---

* Автор нарису: В. Резнік.

дання цієї книги можна розглядати як свідчення запитуваності та успішного впровадження у навчальний процес. Передумовою успіху укладачів хрестоматії в цьому випадку є їхня авторська концепція навчального курсу. Вона втілилася в доборі текстів теоретиків, структуруванні сукупності їх на розділи та в навчально-методичному забезпеченні використання посібника. Зокрема, функціонує компаньйон-сайт другого видання хрестоматії за адресою: www.socialorder.com. На ньому розміщено унаочнення до її розділів у форматі презентацій Microsoft PowerPoint, а також методичні рекомендації. Останні стосуються додаткової літератури до курсу та використання фрагментів художніх фільмів для візуалізації досліджуваних соціальних феноменів при викладанні.

Головний вміст хрестоматії – тексти із викладом теорій соціального порядку — Гечтер та Горн структурували не за традиційним хронологічно-біографічним, а за тематично-проблемним принципом. Тобто персональний доробок чільних теоретиків викладено не в хронологічній послідовності та не за наступністю їхньої творчої діяльності, згідно з усталеним поділом теоретизування на класичне й сучасне. Натомість усю сукупність теорій соціального порядку структуровано з огляду на їхні предметні, змістові особливості концептуалізації останнього (про них йтиметься нижче).

Разом із тим оригінальність хрестоматії Гечтера та Горн на тлі інших подібних навчальних посібників визначається передусім спрямованістю на обґрунтування застосовності теорій в емпіричних дослідженнях, «на виявлення наслідків (implications), що їх різні теорії мають для сучасних досліджень» [Hechter, Horne, 2003: р. xii]. За твердженням авторів-укладачів, вади більшості вступних навчальних курсів до теорії соціології пояснює цілковита ізольованість їх від решти навчальних курсів, зокрема з методики проведення емпіричних соціологічних досліджень. Вивчення курсів соціологічної теорії постає для студентів радше як своєрідний «обряд утаємничення, аніж як можливість отримати набір інструментів, які можуть допомогти спрямовувати емпіричні дослідження» [Hechter, Horne, 2003: р. xii]. По завершенні цих курсів студенти подеколи не розуміють значення теорій для розвитку емпіричних досліджень і не здатні теоретично осмислювати власне життя з погляду соціології. Тому Гечтер та Горн прагнуть спонукати студентів усвідомлювати зв'язки між соціологічною класикою, сучасним теоретизуванням і емпіричними дослідженнями, оцінювати слушність соціологічних теорій з огляду на придатність їх у спробах зрозуміти дійсні соціальні проблеми. За допомоги своєї хрестоматії вони сподіваються дати

студентам можливість вивчити й порівняти різні чинники та механізми, що зумовлюють продукування, підтримання і трансформацію соціального порядку.

При цьому проблемність соціального порядку виводиться із водночас індивідуального та соціального характеру життєдіяльності людини. Проблема соціального порядку, на думку авторів-упорядників, постає тому, що кожна людина може жити лише в межах власного окремого фізичного тіла і переживає суто власні події, знання, почуття та домагання (тобто є відмінною від собі подібних). Порядок із тим кожна людина з'являється на світ у середовищі собі подібних і вимушена шукати можливостей співіснування та порозуміння з ними попри очевидну нетотожність та часто й несумісність їхніх уподобань і прагнень.

Вихідне авторське тлумачення соціального порядку зводиться до виокремлення двох його складників: а) порядку як координації співіснування та взаємодії людей; б) порядку як кооперації в їхній діяльності для досягнення спільних цілей* [Hechter, Horne, 2003: р. 29–30]. Координація тут означає узгодженість та злагодженість поведінки людей, що взаємодіють, необхідні їм передусім, щоб не заважати одне одному жити. Йдеться і про передбачуваність взаємодій між індивідами, що дає змогу їм розвивати сталі очікування стосовно поведінки один щодо одного. Власне такі взаємні очікування й уможливають координацію. Водночас кооперація вможливорює плідну взаємодію людей, наслідками якої є спільне творення ними різних корисних для загалу речей. Така співпраця заради спільної мети надає людям чимало переваг, але вимагає від них і відчутних витрат особистих ресурсів – часу, здоров'я, зусиль і т.ін. Порушення сумірності між особистими внесками і здобутками людей у перебігу їхнього співробітництва, як і їхнє шкідливе для загалу та небезпечне стосовно інших людей свавілля, належить долати задля підтримання соціального порядку. Брак координації та кооперації трактований як непорядок (безлад, розлад) у межах суспільства, що може призвести до його занепаду, руйнування, ба й припинення існування. У підсум-

* Таке визначення змісту поняття соціального порядку запозичене авторами-упорядниками із творчого доробку Ф. фон Гаска (відповідний уривок з його праці розміщено у хрестоматії). Гаск при розрізненні спонтанного й зорганізованого порядків веде мову про вияви соціальної впорядкованості, що можуть бути трактовані як: 1) координація (позаяк «ефективне здійснення наших планів залежить від того, наскільки сподівання щодо дій інших людей, на яких [сподіваннях] ми будемо наші плани, відповідають їхнім реальним діям», вкрай важливою є «узгодженість намірів і сподівань, що зумовлюють дії різних людей»); 2) кооперація («задоволення більшості наших потреб залежить від різних форм співпраці з іншими») [Хайек, 1999: с. 62].

ку людські спільноти можна розглядати як відмінні й порівнянні за рівнем координації та кооперації, а відтак – за рівнем соціальної впорядкованості.

Автори-упорядники пропонують добірку відповідей різних соціальних теоретиків на низку питань: «За яких умов люди здатні як координувати свою діяльність, так і кооперуватися? Через які механізми досягається соціальний порядок? ... як порядок створюється і підтримується, і чому деякі групи, поселення і суспільства мають більше порядку, ніж інші» [Hechter, Horne, 2003: p. 31]. У своїй книзі вони не нав'язують певних бажаних взірців та рівнів соціального впорядкування, а радше зорієнтовані на систематизацію пояснень генези соціального порядку. Практичний інтерес тут вбачається у з'ясуванні можливостей суспільства у підвищенні рівня впорядкованості у своїх межах.

Перше і друге видання хрестоматії концептуально відрізняються за тематикою основних розділів із викладом суто теорій соціального порядку (табл. 18.1).

Ознайомленню читачів із теоріями природи та генези соціального порядку в основних розділах хрестоматії передують пояснення того, що власне автори-укладачі розуміють під теорією взагалі та її універсальними складниками зокрема. Вони однозначно не схильні зводити теорію до опису, інтерпретації чи ідеології. Натомість теорію трактовано як загальне абстрактне пояснення природи соціальних феноменів. Причому таке пояснення, що, з огляду на невичерпну складність світу, спрощує сприйняття дійсності, оскільки спрямовує увагу дослідника на її прояви, наразі найсуттєвіші для нього. Іншими словами, теорія вможливує ідентифікацію лише тих фактів, які важливі у поясненні суто певного явища. Цебто теорії загалом відверто визнано недосконалими й обмеженими: у них свідомо недооцінено міру значущості одних проявів дійсності, ба й загалом знехтувано ними, натомість переоцінено, ба й гіперболізовано міру значущості інших. Зрештою може даватися взнаки й емпіричне підґрунтя теорій, які узагальнюють суто спостережувані факти, тоді як неспостережені зазвичай невідомі, і часто їх не враховують у теоретичних побудовах. Отже, у найзагальнішому вигляді теорія може мати подобу найпростішого твердження: «Якщо X , то Y , де X та Y є спостережуваними».

Утім, структура соціальних теорій, що мають об'єктом свого аналізу соціальні системи, складніша. Гечтер і Горн виокремлюють два види універсальних структурних складників теорії – зауважені теоретиком причинно-наслідковий зв'язок та причинний механізм. Причинно-наслідковий зв'язок концептуально поєднує причину і

**Тематика та змістове наповнення основних* розділів хрестоматії
«Теорії соціального порядку», укладеної М. Гечтером та К. Горн**

<i>Перше видання (2003)</i>		<i>Друге видання (2009)</i>	
<i>Назва розділу</i>	<i>Ключовий чинник генези порядку: теоретики**</i>	<i>Назва розділу</i>	<i>Ключовий чинник генези порядку: теоретики**</i>
«Значення» (Meaning)	Спільне значення (Shared Meaning): <i>К. Маркс; Е. Дюркгайм; Л. Флек; Дж. Мід; Д. Коен і Дж. Ванделло</i>	«Індивіди» (Individuals)	Спільне значення (Shared Meaning): <i>К. Маркс; Е. Дюркгайм; Л. Флек; Дж. Мід; Д. Коен і Дж. Ванделло</i>
«Цінності та норми» (Values and Norms)	Спільні цінності та норми (Shared Values and Norms): <i>З. Фройд; Е. Дюркгайм; К. Горн; І. Гофман; Е. Фер і М. Гечтер</i>	«Ієрархії» (Hierarchies)	Центральна влада (Central Authority): <i>Т. Гобс; Ф. Енгельс; М. Вебер; П. Віліс</i>
«Потуга і влада»*** (Power and Authority)	Центральна влада (Central Authority): <i>Т. Гобс; Ф. Енгельс; М. Вебер; П. Віліс</i>	«Ринки» (Markets)	Взаємозалежність (Interdependence): <i>Ф. фон Гайек; А. Сміт; Т. Шелінг; Р. Аксельрод; К. Цимер</i>
«Спонтанний порядок» (Spontaneous Order)	Взаємозалежність (Interdependence): <i>Ф. фон Гайек; Т. Шелінг; А. Сміт; Р. Аксельрод</i>	«Групи» (Groups)	Зв'язки всередині груп (Ties within Groups): <i>І. Гофман; З. Фройд; Е. Дюркгайм; А. де Токвіль; М. Гечтер; Дж. Коулмен; К. Горн; Д. Чен-толла, Р. Вілер і М. Мейсі; М. Гечтер, Д. Фридман і С. Канадзава</i>
«Групи та мережі» (Groups and Networks)	Групова солідарність та структура мережевих зв'язків (Group Solidarity and Structure of Networks Ties): <i>Г. Зимель; М. Грановетер; Е. Гелнер; А. де Токвіль; М. Гечтер, Д. Фридман і С. Канадзава</i>	«Мережі» (Networks)	Групова солідарність та структура мережевих зв'язків (Groups Solidarity and Structure of Networks Ties): <i>Е. Гелнер; М. Глюкман; Г. Зимель; М. Грановетер; А. Варшней</i>

* Ідеться суто про розділи хрестоматії, що містять уривки праць теоретиків із викладом їхніх теорій соціального порядку. Інформацію про вступний, завершальний та допоміжний розділи хрестоматії у таблиці не наведено.

** У графі таблиці курсивом виділено прізвища та ініціали теоретиків у тому випадку, якщо ті самі їхні тексти вміщено як у першому, так і в другому виданнях хрестоматії.

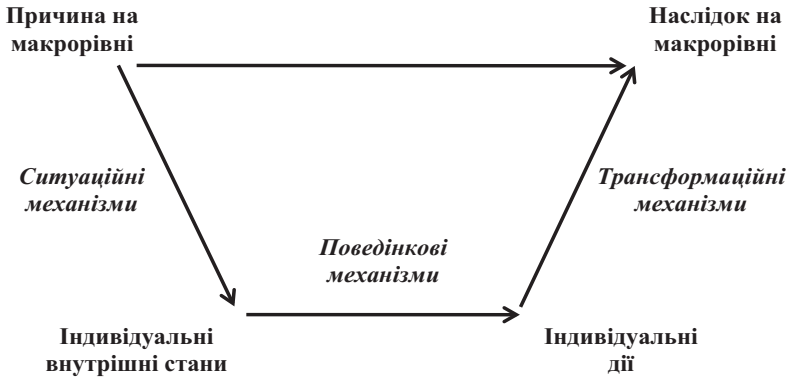
*** Тут і далі за текстом пропонується версія перекладу багатозначних англомовних понять «Power» (потуга) та «Authority» (влада), що є похідною з контексту вживання багатозначного поняття «Central Authority» (центральна влада) у хрестоматії М. Гечтера та К. Горн. «Central Authority» можна також перекласти як «центральні повноваження», «центральний уряд», «центральний провід» тощо.

наслідок – соціальний чинник і зумовлений ним соціальний ефект. У найзагальнішому вигляді природу цього зв'язку увиразнює таке твердження: « X викликає Y , якщо шляхом зміни X можна вплинути на Y ». У такий спосіб наголошено кореляційний характер та причинний порядок зв'язку – зміна X має передувати мінливості Y . Відповідно в емпіричному дослідженні може йтися про кореляцію між незалежною і залежною змінними.

Натомість причинний механізм Гечтер і Горн визначають як певний процес, завдяки якому соціальний чинник спричинює соціальний ефект. Тобто йдеться не лише про зауваження причинно-наслідкового зв'язку, а й про пояснення того, чому він наявний за даних обставин. Зазвичай концептуалізація причинного механізму пояснює явища вищого рівня через посилання на явища нижчого рівня. Зокрема, соціальний феномен макрорівня пояснюється через аналіз мікросоціальних феноменів, що сукупно його утворюють. Наприклад, при поясненні чинників участі мас у соціальній революції вдаються до розгляду мотивації поведінки окремого індивіда. В цьому разі мотиваційний причинний механізм поведінкових проявів безпосередньо не спостережуваний, бо спостерегти зазвичай можна поведінку, але не її мотиви. Доводиться вдаватися до загальних спрощених припущень, що не описують усієї складності людської істоти та її спонук до дії. Але такі припущення можуть бути корисними у розробленні теорії поведінки великої кількості осіб, оскільки такі спрощення дають змогу завважити певні їхні спільні мотиваційні та поведінкові особливості.

Гечтер та Горн відверто застерігають, що небагато класичних та сучасних теорій містять виразні визначення причинно-наслідкових зв'язків та причинних механізмів, а надто такі, що відповідають спостережуваній дійсності. Це вкрай обмежує можливості розуміння та застосування теорій. Відтак, саме для прищеплення та розвитку відповідних навичок упорядники хрестоматії намагаються спонукати студентів самотужки виявляти, аналізувати й порівнювати причинно-наслідкові зв'язки та причинні механізми, постульовані у різних теоріях соціального порядку. Як критерій такої ідентифікації, аналізу й порівняння причинно-наслідкових зв'язків і причинних механізмів запропоновано їх типологію, ґрунтовану на пояснювальній метатеоретичній моделі Дж. Коулмена [Coleman, 1990]* (рис. 18.1).

* Американський соціолог Дж. Коулмен (1926–1996) запропонував власну оригінальну версію теорії соціального вибору, що розширила пояснювальні можливості соціологів в аналізі причинних зв'язків між мікро- і макросоціальними явищами. Ґрунтовний аналіз можливостей пояснювальної моделі Дж. Коулмена у її систематизованій Г. Есером версії та виклад епістемологічних засад побудованої на ній аналітичної соціології див. у: [Гацков, 2011: с. 154–160; 2014].

Рис. 18.1. Типи причинних зв'язків та механізмів
[Hechter, Horne, 2003: p. 17]

Причинно-наслідковий зв'язок між макросоціальним чинником і його макросоціальним наслідком пояснюється через посилення на механізми, що їх поєднують. Теорії можуть містити твердження про *ситуаційні механізми*, що пояснюють мікросоціальні наслідки на рівні психіки індивідів, зумовлені дією макросоціального чинника. Цими наслідками є певні індивідуальні внутрішні стани – уподобання, ставлення, намір, прагнення, упередження, прихильність, відчай, обурення і т.ін. Водночас твердження теорії про *поведінкові механізми* розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів індивідів на їхню поведінку. Як приклад таких тверджень Гечтер та Горн розглядають опис М. Вебером механізмів мотивації цілераціональної, ціннісно-раціональної, традиційної та афективної дій. Зрештою, у твердженнях про *трансформаційні механізми* теоретики пояснюють, як індивідуальні дії індивідів поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняються до певних макросоціальних наслідків. Можна, наприклад, говорити про валютну поведінку осіб та її вплив на загальний курс національної грошової одиниці, про електоральну поведінку громадян та зміну центральної влади, державної політики тощо.

Досвід застосовності розглянутої метатеоретичної пояснювальної схеми Дж. Коулмена при реінтерпретації теорій соціального порядку вкрай значущий у педагогічно-методичному та науково-дослідницькому вимірах. Тому варто розглянути взірці відповідного аналітичного реструктурування наведеного у хрестоматії доробку окремих видатних теоретиків, що витримав випробування часом та практикою викладання.

18.2. Комунікативний порядок на підґрунті спільних значень

Виклад теорій соціального порядку Гечтер та Горн починають із розгляду комунікаційного порозуміння між індивідами як умови координації та кооперації між ними. Упорядники хрестоматії визначають передусім спільну мову як один із чинників координації та кооперації. У презентації Microsoft PowerPoint для розділу «Індивіди» другого видання вони вдало унаочнюють цю тезу біблійною притчею про незавершене будівництво Вавилонської вежі через безлад серед будівельників внаслідок позбавлення їх спільної мови* [Individuals, s.a.: sl. 5]. Проте це доволі спрощений погляд на комунікативні передумови соціального порядку. Для повноцінної координації та кооперації самої лише спільної мови недостатньо. Аджемованадає тільки спільні засоби для опису речей, дій та почуттів. Тоді як передусім необхідні спільні для індивідів значення (shared meaning) цих речей, дій та почуттів, що вможливають порозуміння, узгодженість дій та співпрацю. Відсутність таких спільних значень може призвести до непорозумінь, безладу і протиборств. Ця обставина спонукає теоретиків до пошуку пояснень утворення спільних значень та особливостей впливу їх на соціальне впорядкування.

Укладачі хрестоматії пропонують студентам ознайомитися зі змістом низки теорій утворення спільних значень, що опосередковано стають підвалинами соціального порядку. Якщо при аналізі відповідних текстів хрестоматії керуватися обраним аналітичним критерієм – метатеоретичною пояснювальною схемою Дж. Коулмена (рис. 18.1), то можна виявити теоретичні побудови, що описують *ситуаційний механізм* генези соціального порядку в суспільстві (табл. 18.2).

«11:01 На всій землі була одна мова й один говір.

11:02 Рухаючись зі сходу, що вони знайшли в землі Сеннаар рівнину і оселилися там.

11:03 І сказали одне одному: наробимо цегли і випалимо вогнем. І стала у них цегла замість каменю, а земляна смола замість вапна.

11:04 І вони сказали: збудуємо собі місто і вежу, висотою до небес, і зробимо собі ім'я, перш ніж розсіємося по лицьо всієї землі.

11:05 І зійшов Господь подивитися місто і вежу, що будували сини людські.

11:06 І сказав Господь: ось, один народ, і одна у всіх мова; і ось що почали вони робити, і не відстануть вони від того, що задумали робити;

11:07 зійдемо ж і змішаємо там мову їхню, так щоб один не розумів мови іншого.

11:08 І розсіяв їх Господь звідти по всій землі; і вони перестали будувати місто [і вежу].

11:09 Тому дано йому ім'я: Вавилон, бо там змішав Господь мову всієї землі, і звідти розсіяв їх Господь по всій землі» (Буття. 11: 5–9) [Біблія, 2007: с. 13].

Тут і далі за текстом фрагменти із джерел та праць чільних теоретиків, наведені у хрестоматії Гечтера і Горн, ідентифіковано (із посиланням на сторінки) за досяжними виданнями україномовних та російськомовних перекладів.

**Концептуалізації утворення спільних значень
як ситуаційного механізму генези соціального порядку в суспільстві**

<i>Теоретик</i>	<i>Причина на макрорівні</i>	<i>Індивідуальні внутрішні стани</i>
К. Маркс	Спосіб виробництва	Осягнута ідеологія
Дж.Г. Мід	Соціальні ролі	Інтерналізовані атитюди
Л. Флек	Мережі взаємодії	Мисленневий стиль

Передусім ідеться про витяги із праці К. Маркса «Німецька ідеологія...» (див.: [Маркс, 1959: с. 18–19, 23–25]). У цій праці Маркс визначає здатність людства самотужки продукувати свої засоби життя як головну відмінність людей від тварин. Звідси спосіб матеріального виробництва життєвих засобів, тобто *що і як* виробляють люди, є, за Марксом, чинником продукування їхніх спільних значень, утілюваних в ідеях, уявленнях, свідомості, ідеології. Зокрема, спільні значення добра і зла для людей не є їхньою вродженою якістю, а є радше похідними від матеріальної діяльності людей та торгівлі. Ці значення осягаються людьми впродовж життя, а також змінюються під впливом матеріального світу.

Утворення атитюдів як різновиду спільних значень пояснено в уривку із праці Дж. Г. Міда «Дух, самість і суспільство...» (див.: [Мід, 2000: с. 140–149]). Тут Мід стверджує, що складні кооперативні процеси та діяльності, а також інституціональні функції організованого людського суспільства можливі остільки, оскільки кожен залучений до них індивід може: а) опанувати загальні атитюди решти таких самих індивідів щодо цих процесів, діяльностей, інституціональних функціонувань і щодо організованого суспільства загалом; б) спрямувати власну поведінку відповідно до зазначених атитюдів. Тільки через опанування індивідами атитюдів «узагальненого іншого» (організованої спільноти) до них самих може постати універсум спілкування як визначена система загальних соціальних значень, які мислення припускає у своєму контексті. Завдяки мові людина за своєю від інших людей різні інституціональні ролі у межах соціальної спільноти і в такий спосіб уможливорює вплив інститутів на власну поведінку. Загалом для Міда соціальний порядок постає як свого роду рольова гра: коли кожен знає правила гри, всі поведуться докладно згідно з належними ігровими ролями і цілком відповідають рольовим очікуванням загалу.

Генеza спільних значень у науці описується в уривку із праці Л. Флека «Як постає та розвивається науковий факт...» (в укр. пер. див.: [Флек, 2019: с. 80–87]). Флек трактує мережі зв'язків у науковому середовищі як чинник, що визначає мисленневий стиль науковця – переважну його схильність оперувати певними науковими поняттями, дотримуватись певної методології, вдаватися до певних методик дослідження. Зрештою, сам перебіг взаємодії науковців може стати безпосереднім поштовхом до наукового відкриття чи перешкодою йому: у спілкуванні при обміні враженнями або суперечці ідея відкриття може з'явитися або згаснути, не набувши розвитку. Загалом набута стилістика наукового мислення відбивається на дослідницькій поведінці науковця й утримує його у певних парадигмальних межах.

Два механізми генези соціального порядку концептуалізовано у наведеному уривку із праці Е. Дюркгайма «Первісні форми релігійного життя...» (див.: [Дюркгайм, 2002: с. 195–203]). У цій праці Дюркгайм пояснював природу походження релігійних вірувань, переконань та почуттів, а також їхнього впливу на поведінку індивідів. За Дюркгаймом, релігійні вірування похідні від сприйняття людьми деяких соціальних об'єктів або діячів як священних (сакральних) на тлі мирського (профанного) світу. Таке сприйняття пов'язане із шанобливим ставленням до визнаних святинь, що виявляється у ритуалах – обрядових діях стосовно них. Ритуали трактовано як символічні дії, зрозумілі лишень у колі шанувальників святинь, а отже, розглядувані як свідчення існування у них спільних цінностей. Макросоціальним чинником генези релігійних вірувань індивідів Дюркгайм вважав виняткове зростання інтенсивності соціальних взаємодій – частоти та активності їх у певні історичні періоди внаслідок великих колективних потрясінь (рис. 18.2).

Цей *ситуаційний механізм* Дюркгайм пояснює впливом стихійних лих, завоювань і революцій, коли люди більше гуртуються, гостро переживають почуття обов'язку та загальне піднесення. Звідси, на думку Дюркгайма, через бажання та здатність пояснювати причини спостережуваних явищ люди згодом пов'язують вияви цих незвично високих емоцій та пристрастей із надприродними, божественними силами. І ці їхні уявлення усталюються як релігійні вірування, почуття, переконання. Своєю чергою, мікросоціальний *поведінковий механізм* полягає у впливі релігійних вірувань індивіда на його дії: індивід діє згідно зі своїми релігійними переконаннями, бо це є запорукою його почуття впевненості у собі та внутрішньої моральної гармонії.

18.3. Ієрархічний порядок внаслідок підкорення влади

Відтак, у наступних розділах хрестоматії Гечтер і Горн знайомлять із текстами теоретиків, які пояснюють, чому люди координуються і кооперуються навіть всупереч власним корисливим інтересам та бажанням. Зокрема, йдеться про теорії утворення й посилення центральної влади (Central Authority) у суспільстві як чинника його соціального впорядкування. Передусім читачам запропоновано виклад теорії природних прав та суспільної угоди Т. Гобса у низці уривків із його праці «Левіафан» (див.: [Гоббс, 2000: с. 91–92, 132–135, 138–139, 150–158, 161–162]). Згідно з цією теорією, на макрорівні природний стан війни всіх проти всіх спричинює потребу в утворенні держави, яке, своєю чергою, стає чинником соціального впорядкування суспільства (рис. 18.3).

Передумови війни всіх проти всіх убачає Гобс у людській природі. Люди здатні до розсудливості – зважування власних витрат та вигід, урахування наслідків власних дій. Водночас люди егоїстичні, бо понад усе прагнуть досягти бажаного – передусім безпеки (уникнення смерті й каліцтва), статків та поваги. Вони непогамовні у прагненні до влади як засобу досягнення усього бажаного для них. Отже, природним станом Гобс визначає обставини, коли люди втягнуті у постійне взаємне конкурентне протиборство за владу або боротьбу із зазіханнями на їхню свободу з боку тих, хто вже здобув владу. І позаяк люди загалом однакові у своїх бажаннях і домаганнях, то вони є непримирними ворогами, вільними й нічим не обмеженими у засобах

Рис. 18.3. Структурування Гобсової теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Hierarchies, s.a.: sl. 22]

досягнення власної мети за відсутності понять добра і зла, справедливості й несправедливості. Але внаслідок життя за природного стану люди постійно не впевнені у власному майбутті та нажахані очікуванням дочасної смерті й каліцтв. Через це вони невдоволені життєвими обставинами природного стану і прагнуть безпеки та кращої долі за умов соціального порядку. Тобто *ситуаційний механізм* тут вбачається в тому, що як чинник макрорівня природний стан війни всіх проти всіх, коли «життя огидне, тупе, безпросвітне і коротке», призводить до появи в індивіда усвідомлення його неприйнятності та бажання порядку заради безпеки.

Водночас, за Гобсом, люди як раціональні егоїсти ніколи не використовуватимуть власну потугу на шкоду собі. Тому вони намагатимуться досягти миру з іншими людьми за умови власного переконання, що й ті вчинятимуть так само. І від власного суверенітету – суто особистих природних прав та свобод – люди відмовляться лише тоді, коли це буде їм вигідно. Лише з огляду на всі ці свої схильності люди можуть спільно та узгоджено відмовитися від особистого суверенітету й безповоротно цілковито передати його верховній владі навзамін її зобов'язання забезпечувати соціальний порядок. У такий спосіб – через суспільну угоду між людьми і верховною владою – утворюється держава, уповноважена встановити, підтримувати і за необхідності силоміць відновлювати порядок. А люди стають безсилими опиратися державній потузі й під загрозою покарання підкорюються встановленому нею порядку. У підсумку спричинювання зазначеними індивідуальними психологічними інтенціями індивіда його відмови від особистого суверенітету на користь верховної влади держави розглядається як *поведінковий механізм* генези соціального порядку. А утворення держави внаслідок агрегації великої сукупності таких індивідуальних відмов у перебігу суспільної угоди трактується як *трансформаційний механізм*.

Наступний *ситуаційний механізм* зауважено в тому, що держава як чинник макрорівня цілеспрямовано викликає в індивіда відчуття страху перед покаранням за порушення порядку і спонукає його до оцінювання та визнання особистих втрат через власні девіації. Зумовлювання цими індивідуальними психологічними інтенціями індивіда його намагання уникнути можливих втрат шляхом покори і поступливості державі тлумачиться як *поведінковий механізм*. Ізрештою, появу та підтримання соціального порядку внаслідок агрегації великої сукупності таких індивідуальних поведінкових виявів лояльності та поступливості визначено як *трансформаційний механізм*. Загалом Гобсові теоретичні побудови описують два повні цикли

причинно-наслідкових зв'язків та механізмів соціального впорядкування на підґрунті державної влади. Утім, попри бездоганну логіку цієї концептуалізації, емпірично сумнівним у ній є Гобсове твердження про добровільну відмову раціональних егоїстів від власного суверенітету у природному стані на користь центральної влади держави.

Із викладом емпірично імовірнішої теорії розв'язання проблеми соціального порядку через державний примус читачі хрестоматії можуть ознайомитися в уривку із праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави...» (див.: [Енгельс, 1964: с. 163–167]). На відміну від Гобса, Енгельс визначає як вихідний макросоціальний чинник виникнення держави не «війну всіх проти всіх», а протиборство між панівними й підлеглими класами із взаємовиключними інтересами (рис. 18.4).

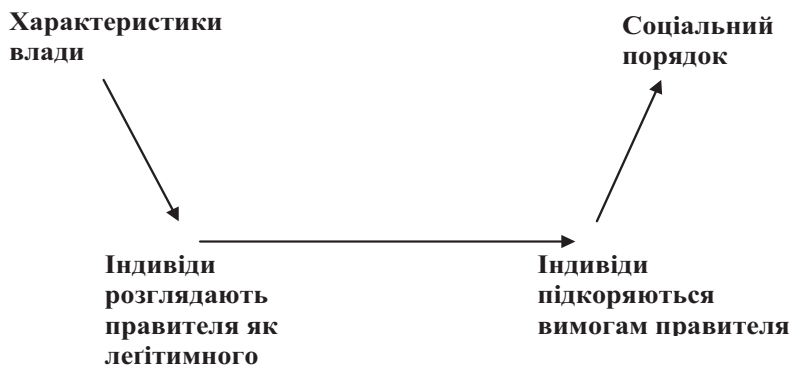
При цьому поділ суспільства на такі класи та суперечності між ними пояснюються їх відношенням до засобів виробництва: панівне становище приписується класам власників засобів виробництва, а підлегле – тим, хто позбавлений цієї власності. Відтак, у перебігу класового протиборства найпотужніший клас власників набуває політичної потуги (Power) і підпорядковує собі урядування (Authority) державою, яка, відповідно, запроваджує та примусово підтримує соціальний порядок в інтересах панівного класу. Окрім зауважених вище причинно-наслідкових зв'язків на соціальному макрорівні, унаочнення (рис. 18.4) розкриває механізми дії державного примусу на мікросоціальному рівні. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що держава засобами своїх силових структур, а також ідеології та релігії

Рис. 18.4. Структурування Енгельсової теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Hierarchies, s.a.: sl. 31]

спонукає індивіда до усвідомлення вельми високої ціни його власного відхилення (девіації) за межі запроваджених норм поведінки. Таке усвідомлення спонукає індивіда до лояльної поведінки – принаймні позірної поступливості та згоди із чинними нормами (*поведінковий механізм*). Дії індивідів, що відповідають чинним нормам, агрегуються й сукупно утворюють та відтворюють соціальний порядок (*трансформаційний механізм*).

Дієвість державного примусу як чинника упровадження соціального порядку в суспільстві не підлягає сумніву. Але сам по собі примус є доволі витратним для держави, бо всі люди, що професійно здійснюють його, потребують утримання її коштом. Зрештою, примус – етично непривабливий. Тому не випадково Енгельс зауважив значення ідеології та релігії, які роблять домінування панівного класу власників таким, що видається представникам підлеглих класів цілком природним. Забезпечення такої інтелектуальної гегемонії панівного класу приписується підвладним йому інституціям освіти, релігії та медіа. Ця ідея несилового забезпечення лояльності та підкорення нормам лягла в основу теорії генези соціального порядку, презентованої читачам хрестоматії у фрагментах із праці М. Вебера «Господарство і суспільство...» (див.: [Вебер, 2012: с. 184–198, 206–212]). За Вебером, добровільну поступливість людей, їхню зацікавленість у підкоренні чинним нормам забезпечує культивована владою віра в легітимність наявного соціального порядку, тобто в його гадану законність, виправданість та прийнятність (рис. 18.5).

Рис. 18.5. Структурування Веберової теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Hierarchies, s.a.: sl. 66]

Характеристики чинної влади впливають на сприйняття індивідом правителя як легітимного (*ситуаційний механізм*). Це сприйняття спонукає індивіда добровільно й невимушено коритися вимогам легітимного правителя (*поведінковий механізм*). Агрегація поведінкової лояльності індивідів має наслідком утворення та відтворення соціального порядку (*трансформаційний механізм*). Особливої уваги тут варті Веберові характеристики ідеальних типів соціального порядку, що зумовлюють його прийняття людьми. Ці характеристики розкривають природу кожного типу порядку, бо пояснюють способи пов'язування правителя (керівника) із його підлеглими та з його адміністративним персоналом, що безпосередньо керує великою кількістю пересічних людей (табл. 18.3).

Таблиця 18.3

Характеристики ідеальних типів соціального порядку за М. Вебером

Характеристики	Порядок		
	Патримоніальний	Харизматичний	Бюрократичний
Підвалини легітимності	Віра у святість і спадкоємність родових традицій та легітимність ґрунтованої на них влади правителів	Віра у виключну святість, героїзм, величну місію і взірцевий характер лідера, похідні від вищих сил	Віра у верховенство права, законність чинних норм і набутих згідно з ними повноважень керівників
Особливості соціальних норм	Норми і звичаї, уґрунтовані у відтворюваній традиції	Відсутність фіксованих норм. Творення власних нових норм лідером	Письмово фіксовані загальні норми для конкретних випадків
Відносини підлеглості	Особистісні	Особистісні	Знеособлені та чітко визначені
Засади (джерела) рекрутингу персоналу	Традиційна лояльність (родичі, земляки, утриманці, клієнти)	Беззастережна відданість (переконані послідовники)	Фахова освіта, компетентність і досвід (дипломовані фахівці й експерти)
Мотивування і винагороджування персоналу	Натуральні ресурси. Привласнення доходу від податків, зборів і власності. Права землекористування	Втілення цінностей та ідеалів. Частка від пожертв лідерів. Відсутність інших істотних винагород	Фіксовані грошові зарплати й пенсії. Кар'єра із просуванням на підставі заслуг і старшинства

У підсумку успішність влади та соціального порядку вважається запорукою їхньої легітимності, але критерії такої успішності різні, бо залежать від соціального часу та простору. Вебер розглядає бюрократичний порядок як найефективніший з огляду на його стабільність, передбачуваність, уgruntованість у поділі праці, підзвітність посадовців та обмеження можливостей їхнього свавілля, придатність для виконання різних завдань із великою точністю, швидкістю та ефективністю. Утім, цей порядок набув поширення в сучасних суспільствах значною мірою внаслідок упровадження новітніх технологій зв'язку, транспорту та моніторингу.

Загалом розглянуті концептуалізації соціального впорядкування суспільства на підґрунті державного примусу виокремлюють низку послідовно реалізовуваних механізмів цього процесу: а) *ситуаційний механізм*: соціальна структура призводить до конфлікту інтересів; б) *поведінковий механізм*: конфлікти інтересів призводять до попиту на урядування; в) *трансформаційний механізм*: попит на урядування призводить до утворення уряду; г) *ситуаційний механізм*: уряд збільшує негативні (каральні) наслідки антисоціальної поведінки та/або намагається прищепити почуття своєї легітимності; д) *поведінковий механізм*: ці очікувані втрати (покарання) і відчуття легітимності уряду перешкоджають індивідуальній девіантності й заохочують просоціальну поведінку; е) *трансформаційний механізм*: кооперативні індивідуальні поведінки агрегуються для продукування соціального порядку.

Утім, ресурси державного примусу як підвалини соціального порядку є не безмежними, а радше обмеженими. Водночас легітимність чинного соціального порядку, тобто культивована центральною владою віра в його гадану законність, виправданість та прийнятність не може постійно ґрунтуватися на ідеології, релігії, освіті та медіа. З іншого боку, індивіди також значною мірою приймають, визнають та схвалюють соціальний порядок держави не через її примус або інтелектуальну гегемонію центральної влади, а внаслідок власної зацікавленості у цьому порядку. Соціальна впорядкованість відносин між індивідами сама по собі є цінним ресурсом для них, який вони отримують від центральної влади в обмін на свою лояльність до неї. Така взаємозалежність в обміні цінними ресурсами як підґрунтя соціального порядку вимагає окремого розгляду.

18.4. Ринковий порядок через взаємозалежність в обміні

У наступному розділі хрестоматії Гечтер і Горн пропонують читачам тексти теоретиків, які обґрунтовують можливість продукування впорядкованого суспільства корисливими й раціональними егоїстами без зовнішнього примусу внаслідок дії чинника їхньої взаємозалежності. Передусім є нагода ознайомитися з уривком із праці Ф. Гаєка «Право, законодавство та свобода» (див.: [Хайек, 1999: т. 1, с. 60–79]). У ньому Гаєк наводить, пояснює та розвиває давньогрецьку типологію соціальних порядків та їхніх чинників (табл. 18.4).

Таблиця 18.4

Характеристики типів соціального порядку за Ф. Гаєком

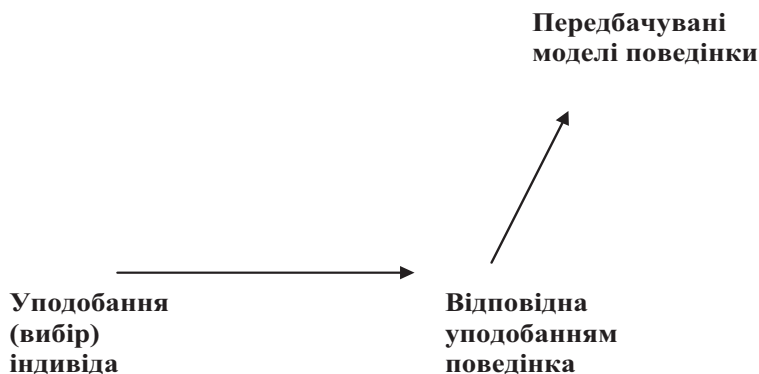
<i>Характеристики</i>	<i>Спонтанний порядок</i>	<i>Організований порядок</i>
Давньогрецьке поняття	Космос (Kosmos)	Таксис (Taxis)
Спосіб виникнення	Стихійна поява у перебігу соціальної еволюції	Цілеспрямоване створення згідно з людським задумом
Джерела або детермінанти	Ендогенні (внутрішньо-системні, зсередини)	Екзогенні (позасистемні, ззовні)
Конкретна мета	Відсутня	Слугує меті творця(-ів)
Складність	Не обмежена тим, що може досягнути розум	Обмежена тим, що може досягнути розум
Сприйняття та рефлексія	Потребує мисленої реконструкції, є абстрактним і важким для розуміння	Збагнений на рівні відчуттів, конкретний та інтуїтивно зрозумілий
Можливості контролю	Незначні	Значні
Правила / закономірності	Незалежні від мети, зачіпають інтереси великої й невизначеної кількості індивідів	Залежні від мети та інтересів творця(-ів), заданих ним(-и) завдань
Приклад	Ринки	Ієрархії, організації

Ця типологія охоплює два зауважені здавна типи соціальних порядків. Один із них – організований порядок – визначається Гаєком як створений людьми навмисно і свідомо, як такий, що слугує цілі

його творця(-ів). Природно, що у цьому випадку пізнавальна систематизація такого порядку здійснюється вже у перебігу визрівання задуму творців щодо його створення відповідно до їхніх намірів. Натомість інший тип – спонтанний порядок – розглядається як непередбачуваний підсумок дії різних спонтанних сил упорядкування. Відтак можливе лише усвідомлення його загального характеру, але не пізнавальна систематизація його конкретного змісту. Можна спостерігати лише зовнішні вияви спонтанного порядку, але неможливо достеменно знати всі обставини його виникнення, всі його конкретні складники та особливості їх існування. Вкрай важко уявити, яким буде можливий спонтанний порядок, бо це залежить від мінливих обставин його довкілля, початкового стану його складників – індивідів та спільнот, правил/закономірностей, що регулюють поведінку складників, тощо. Він є продуктом сукупної діяльності багатьох людей, але не є наслідком якогось людського заміру. Таким чином, соціальний порядок суспільства загалом залежить від осередків як спонтанного, так і організованого порядку в його межах – ринків, владних ієрархій та організацій.

Гаскова теорія генези спонтанного порядку змістовно відрізняється від Гобсової та Енгельсової теорій генези організованого порядку наголосом на первинності та визначальному характері зумовлюваних індивідами витоків соціального впорядкування (рис. 18.6).

Поведінковий механізм тут уможлиблює виникнення спонтанного порядку, коли кожен індивід, керований власними інтересами, має правильні очікування стосовно поведінки інших індивідів та відпо-

Рис. 18.6. Структурування Гаскової теорії генези спонтанного соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Markets, s.a.: sl. 10]

відні цим очікуванням особисті уподобання і поводить згідно з ними. *Трансформаційний механізм* виявляє себе агрегацією такої сумісної й доладної мікросоціальної взаємної поведінкової активності індивідів. Це спричиняється до усталення системи передбачуваних моделей їхньої поведінки на макрорівні – виявів посталого спонтанного порядку. Тобто передбачуваність (координованість) у взаєминах людей досягається й без примусу центральної влади. Але чи доповнюється така передбачуваність (координованість) поведінки раціональних егоїстів також і їхньою кооперацією?

Для пошуку відповіді на це питання упорядники хрестоматії пропонують читачам уривок із праці А. Сміта «Добробут націй...» (див.: [Сміт, 2001: с. 11–18]). На думку Сміта, раціональні егоїсти можуть цілком самостійно й без зовнішнього примусу створити соціальний порядок, тобто досягти не тільки координації, а й кооперації своїх дій. Вирішальною тут визначено саме людську корисливість, що зумовлює схильність людей платити натурою, торгуватися та обмінювати одні речі на інші. За відсутності обману або помилкових рішень добровільний обмін збільшує особистий добробут його учасників, бо в підсумку вони стають краще забезпеченими, ніж раніше. Хоча за такого обміну додаткові товари не виробляються, добробут суспільства загалом зростає, бо люди краще задовольняють свої потреби за умов поділу праці. Коли люди з огляду на можливості такого обміну, зиск та власні природні таланти схиляються і вдаються до спеціалізації у досконалішому виробництві окремих товарів на продаж, зростає продуктивність праці та багатство у межах суспільства загалом (рис. 18.7).

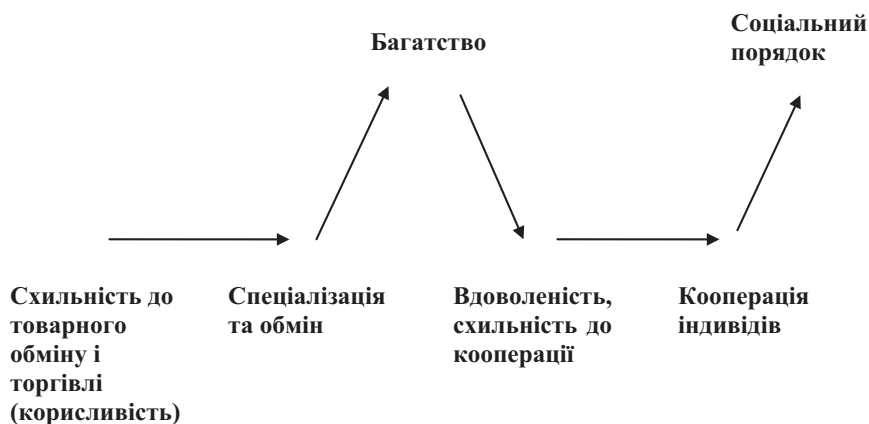

Рис. 18.7. Структурування Смітової теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Markets, s.a.: sl. 31]

Ці зауважені поведінковий і трансформаційний механізми становлять вихідний цикл соціального впорядкування. Наступний його цикл починається з того, що збільшення суспільного та індивідуального багатства зумовлює в людини почуття задоволеності, готовність погоджуватися із таким суспільним ладом та схильність до кооперації (*ситуаційний механізм*). Своєю чергою, кооперативні схильності індивіда мають наслідком відповідну його поведінку, а відтак – невимушену кооперацію з іншими індивідами (*поведінковий механізм*). Агрегація подібних локальних осередків кооперації сукупно утворює соціальний порядок макрорівня (*трансформаційний механізм*). Таким чином, корислива зацікавленість людини в обміні має наслідком сприяння з боку самої людини суспільно корисним наслідкам, що жодним чином не входило до її первинних намірів. У цій тезі полягає відмінність теорії Сміта від теорії Гобса (табл. 18.5).

Таблиця 18.5

Відмінності теорій соціального впорядкування Т. Гобса і А. Сміта

Характеристики	Теоретизування	
	Т. Гобса	А. Сміта
Засновок	Люди – раціональні егоїсти	Люди – раціональні егоїсти
Висновок	Війна всіх проти всіх за ресурси	Поділ праці та обмін ресурсами
Ресурси	Фіксовані	Такі, що зростають
Модель соціальної взаємодії	Гра з нульовою сумою: виграш одних учасників за рахунок програшу інших	Гра з позитивною сумою: всі учасники виграють від зростання продуктивності праці
Головний чинник впорядкування	Центральна влада держави	«Невидима рука» ринку

Попри те, що обидва теоретики виходили із однакового засновку про раціональну егоїстичність людини, в підсумку вони дійшли протилежних висновків про головні механізми й чинники соціального впорядкування. Водночас Сміт не заперечує необхідність існування «мінімальної» держави. Така держава не втручається в ринкові відносини, але сприяє торгівлі та виконує обов’язки своєрідного «нічного сторожа» в суспільстві – захищає людей від насильства, злочинства та шахрайства. Втім, сама по собі Смітова теорія не пояснює співпрацю раціональних егоїстів при заснуванні цієї держави.

Упорядники хрестоматії ознайомлюють читачів також із припущеннями про можливість кооперації раціональних егоїстів без зовнішнього примусу у фрагментах із праць Р. Аксельрода. Аксельрод припускає цю можливість на підставі розгляду результатів математичного моделювання людських взаємин із використанням загальновідомої теоретичної ігрової моделі «дилеми в'язня»*. Він показує, що коли люди багаторазово вступають у повторювані взаємодії за умовами цієї моделі упродовж тривалого часу, у їхніх інтересах – кооперуватися. Кооперація тут ґрунтується на взаємності, обопільності та обміні, тобто на стратегії «око за око, зуб за зуб». І коли кооперація є вигідною для раціональних егоїстів у довгостроковій перспективі, соціальний порядок серед них може постати навіть за відсутності вагомого контролювального державного органу. Зокрема, Аксельрод наводить приклади спонтанної кооперації французьких і німецьких солдатів, які воювали один проти одного у позиційних боях Першої світової війни.

Загалом у розглянутих концептуалізаціях соціального упорядкування суспільства на підґрунті обміну ресурсами йдеться про послідовну дію механізмів цього процесу: а) *ситуаційний механізм*: взаємозалежність індивідів приводить до виникнення у них зацікавленості у кооперації; б) *поведінковий механізм*: зацікавленість індивіда у кооперації спонукає його до кооперативної поведінки та взаємодії; в) *трансформаційний механізм*: агрегація кооперативних взаємодій утворює соціальний порядок на макрорівні.

Але ці узагальнення мають своїми витокami дещо некритичні уявлення про природу ринку, можливості математичного моделювання та раціональний егоїзм. Зокрема, на думку К. Полані, торгівля сприяла гуртуванню та солідарності між торговими партнерами

* Згідно з теорією ігор, «дилема в'язня» — парна гра з ненульовою сумою, в якій гравці прагнуть отримати вигоду або через співпрацю один з одним, або через зраду один одного [Рибаченко, s.a.]. Припустімо, що двоє злочинців схоплені приблизно в той самий час за підозрою у вчиненні схожих злочинів. Поліція має підстави вважати, що вони діяли за змовою. Відтак правоохоронці ізолюють затриманих один від одного і пропонують кожному з них свідчити проти свого співника. Якщо один із них свідчитиме проти іншого, а той утримається від свідчень, то першого звільнять за допомогу слідству, а другий отримає максимальний термін ув'язнення. Якщо обидва мовчатимуть — їхні діяння кваліфікуватимуться за більш легкою статтею і вони підлягатимуть ув'язненню на символічний (щонайменший) термін. Якщо обидва свідчать один проти одного, то отримують короткий термін ув'язнення. Кожен ув'язнений обирає, мовчати чи свідчити проти іншого. Проте жоден з них не знає напевне, що зробить інший. Ув'язненним доводиться робити свій вибір за умов непевності. Розробники теорії ігор на підставі зазначених вище вихідних умов «дилеми в'язня» суто математично доходять висновку: оскільки в будь-якій ситуації зрадити вигідніше, ніж співпрацювати, всі раціональні гравці виберуть зраду.

у ранньому ринковому суспільстві, коли її основною метою було отримання товарів, відсутніх за місцем мешкання. Натомість у розвинених ринкових суспільствах торгівля здебільшого призводить до антагонізму між торговими партнерами, бо ті керуються мотивами раціонального егоїзму й головною метою мають дешевше купити й дорожче продати задля зиску. За таких умов товарами стають праця, земля і капітал. У підсумку із людським життям поводяться як із товаром, докільця деградує, а економіка набуває волатильності. Відтак сучасний вільний ринок, за Полані, спричиняється радше до соціального безладу, деградації та протиборств. Є емпіричні підтвердження цієї тези та спростування Смітової теорії «невидимої руки» ринку. Зокрема, Полані звертав увагу на негативні наслідки політики державного невтручання (*laissez-faire*) в економіку у Великій Британії XIX століття. Як наслідок, наразі безперечним є поширення моделі соціальної держави у сучасних розвинених капіталістичних країнах, що передбачає державне втручання та регулювання економіки.

Використана Аксельродом модель «дилеми в'язня» – це уявна рафінована парна гра, тоді як соціальний порядок у суспільстві скидається радше на колективну гру із величезною кількістю учасників та складністю (неможливістю) взаємного моніторингу всіх їхніх дій. Відтак у реальних суспільствах раціональний егоїзм індивідів постійно спричинюється до вкрай нагальної так званої «проблеми безбилетника» (*free-rider problem*) – безкоштовного споживання суспільних ресурсів з боку раціональних егоїстів за одночасного уникання участі у продукуванні їх. Ця проблема суттєво підточує кооперацію та соціальний порядок загалом. Отже, його підтримання потребує дії інших, додаткових чинників, окрім центральної влади (*Central Authority*) держави та ринків.

18.5. Груповий порядок на основі спільних норм і зв'язків

Отже, у розділі «Групи» другого видання хрестоматії йдеться про чинники соціального впорядкування у груповому середовищі – зв'язки всередині груп (табл. 18.1). Передусім групи забезпечують соціальну злагоду, консенсус і кооперацію людей через прищеплення їм спільних цінностей. За визначенням Гечтера та Горн, цінності як культурні явища є: а) загальними (застосовними у багатьох різних ситуаціях стосовно різних видів поведінки); б) усталеними (незмінними впродовж доволі тривалих часових відтинків); в) внутрішніми

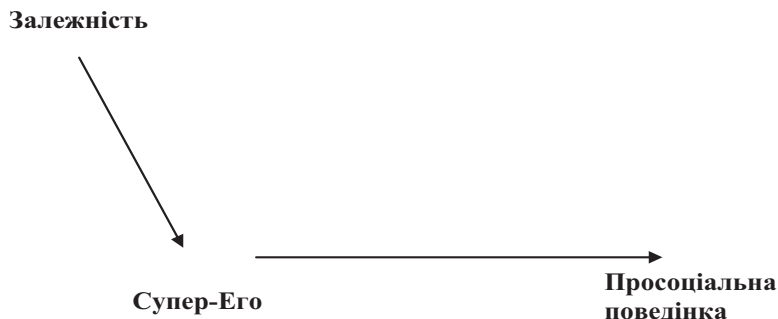
(закарбованими в індивідуальній свідомості безпосередніми спонуканнями до дії); г) здебільшого нав'язаними або прищепленими ззовні; д) критеріями оцінювання (через позначення того, що є добре і що погано); е) відмінними від більш конкретних та минулих повсякденних уподобань. Тобто засвоєні цінності забезпечують індивідові самоконтроль – самокритичний розгляд своїх бажань та вчинків і зміну їх згідно з етичними принципами групи, до якої цей індивід належить або прагне належати. Цінності спонукають людей до бажаних груп видів поведінки та обмежують небажані. Натомість зовнішня регуляція поведінки індивіда забезпечується соціальними нормами групи, які залежно від обставин забороняють певну поведінку або зобов'язують до неї. На відміну від цінностей, норми є зовнішнім критерієм оцінки поведінки індивіда на предмет її відповідності вимогам групи. Дотримання норм спирається на застосування групою санкцій стосовно порушників. У підсумку просоціальні норми зумовлюють соціальний порядок, адже мірою дотримання їх поведінка людей буде передбачуваною і кооперативною.

Упорядники хрестоматії пропонують читачам опис механізмів дії зауваженого ціннісного чинника соціального впорядкування в уривках із соціально-філософської праці З. Фрейда «Невдоволення культурою»* (у рос. пер. див.: [Фрейд, 2012: с. 212–217, 227–241]). Фрейд наголошує проблематичність соціального порядку через природні гедоністичні мотиви індивіда, що мають сексуальне та агресивне спрямування і неминуче спонукають його до протиборств із собі подібними. Відтак соціальне впорядкування можливе лише за умови приборкання й обмеження природних інстинктів агресивності та сексуальності індивіда. За Фрейдом, вихідним чинником цих процесів є крайня залежність індивіда у ранньому дитинстві від дорослих представників свого виду, що має навіть не макросоціальний, а взагалі біологічний характер. Кожен індивід вже у віці немовляти неминуче відчуває цілковиту залежність від дорослих, їхньої любові та покарань. Для уникнення як втрати любові, так і покарань немовля немовби переймає (інтерналізує) до структури своєї особистості образ суворого дорослого батька (Супер-Его), який зсередини починає спонукати до просоціальної поведінки (рис. 18.8).

У цій Фрейдівій концептуалізації йдеться про два механізми соціального впорядкування: а) *ситуаційний* (біологічна залежність індивіда у ранньому дитинстві зумовлює появу у структурі його особистості складника Супер-Его); б) *поведінковий* (Супер-Его спонукає

---

* В англomовному перекладі ця праця фігурує під назвою «Civilization and Its Discontents» (Цивілізація та невдоволені нею) [Hechter, Horne, 2003: p. 101].

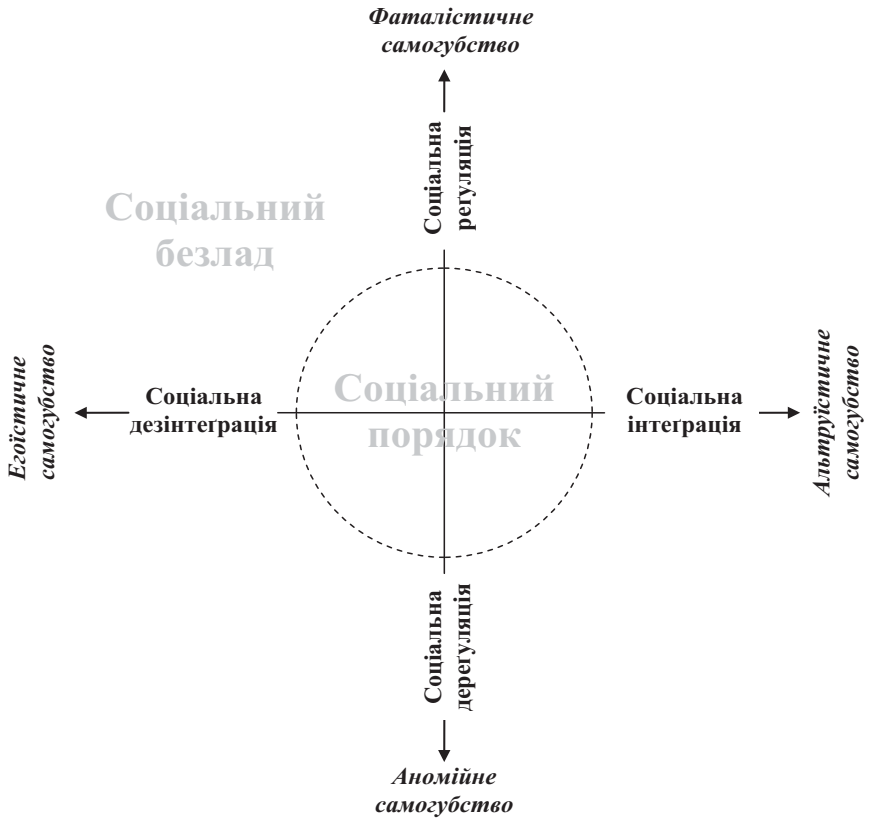

Рис. 18.8. Структурування Фройдової теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Groups, s.a.: sl. 19]

індивіда до просоціальної поведінки). Свідченням існування Супер-Его Фройд вважає відчуття провини у людей, феномен совісті, зв'язок схильності дитини до антисоціальної поведінки із вадами виховання її у дитбудинках та проблемних сім'ях. Також з огляду на аналітичну схему (рис. 18.1) можна припустити, що *трансформативний механізм* полягатиме в агрегації просоціальної поведінки та утворенні макросоціального порядку скоординованих та скооперованих взаємодій. Таким чином, культурні обмеження природної свободи (інстинктів) індивіда є запорукою постання соціального порядку та цивілізації. Тобто, якщо у Гайєковій та Смітовій теоріях генеза соціального порядку виводиться з мікросоціального рівня – індивіда, то у Фройда натомість вихідним є макрорівень – культура та соціальна структура суспільства.

Дія ціннісного та нормативного групових чинників соціального впорядкування описана в наведених у хрестоматії уривках із праці Е. Дюркгайма «Самогубство: Соціологічне дослідження» (див.: [Дюркгайм, 1998: с. 243–252, 298–319]). Дюркгайм розглядав рівень (відсоток) самогубств у суспільстві як індикатор соціального порядку/безладу в ньому. Він емпірично спостерігав відмінності відсотка самогубств у різних соціальних групах упродовж тривалого часу і виокремив чотири типи самогубств, пояснивши соціальні чинники, що їх зумовлюють (рис. 18.9).

У Дюркгаймовому концептуальному континуумі осередок соціального порядку умовно локалізований у ділянці довкола перетину «осі» соціальної (дез)інтеграції та «осі» соціальної (де)регуляції. Це означає, що порядок ґрунтується на збалансованості соціальної інтеграції та регуляції, тобто на оптимальному співвідношенні міри

Рис. 18.9. Дюркгаймівий концептуальний континуум та індикатори соціального порядку/безладу (інтерпретація М. Гечтера та К. Горн)

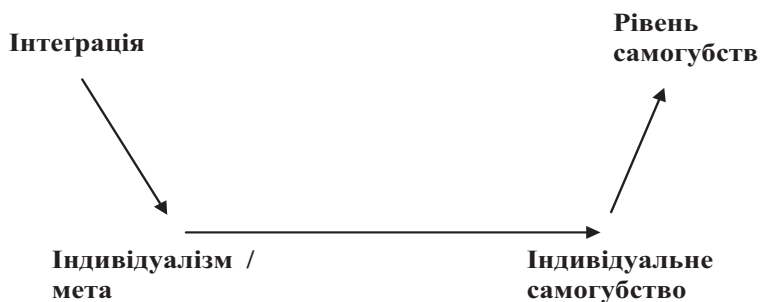
пов'язаності індивіда із суспільством та міри регуляційного впливу суспільства на індивіда. Надмір соціальної інтеграції та регуляції або їх брак – соціальна дезінтеграція та дерегуляція – мають своїм наслідком появу та існування різних «сегментів» довкільля соціального безладу. Зазначений безлад виявляє себе через зростання рівня різних типів самогубств на умовних полюсах «осі» (дез)інтеграції та «осі» (де)регуляції.

Екзистенційною передумовою дії чинника соціальної (дез)інтеграції Дюркгайм вважає природну потребу людини у меті власного існування. За умови достатньої соціальної інтегрованості індивіда таку мету йому забезпечує соціальна група. У згуртованій групі індивід відчуває себе часткою чогось більшого, ніж він сам. Це відчуття обґрунтовує для нього цінність та доцільність власного життя для

загалу навіть за вкрай важких обставин. Натомість за умов дезінтеграції чи недостатньої соціальної інтеграції індивідові притаманний високий рівень індивідуалізму, що може призвести до егоїстичного самогубства із втратою ним цінності власного життя. Коли ж соціальна інтеграція у сильно згуртованій групі є надмірною, індивідові не надто притаманний індивідуалізм, що подеколи може спонукати його до альтруїстичного самогубства в інтересах своєї спільноти. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що соціальна (дез)інтеграція спільноти на макрорівні зумовлює певний стан індивіда – високий рівень індивідуалізму або наявність почуття мети – відданості групі та груповим цінностям (рис. 18.10).

Поведінковий механізм проявляє себе впливом зауважених індивідуальних станів людини на вчинення нею індивідуального самогубства – егоїстичного/альтруїстичного, залежно від, відповідно, слабкої/сильної відданості групі та засвоєння групових цінностей. Зрештою, *трансформаційний механізм* зводиться до кількісної агрегації випадків індивідуальних самогубств у загальну частку їх у спільноті макрорівня, що засвідчує певний стан її соціального впорядкування або безладу.

Водночас екзистенційною передумовою дії чинника соціальної (де)регуляції Дюркгайм вважає необхідність обмеження непогамовних та нескінченних людських потреб, бажань і пристрастей. Позаяк самотужки індивід здебільшого неспроможний встановити їм межі, вони можуть бути обмежені ззовні силоміць або моральним впливом суспільства. За умов відносної стабільності суспільство успішно прищеплює людям розуміння і прийняття відведеного їм життя. Тому

Рис. 18.10. Структурування Дюркгаймової теорії егоїстичного/альтруїстичного суйциду за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Groups, s.a.: sl. 30]

люди примирюються із неминущою нерівністю різних видів людської діяльності та винагород, пропонованих суспільством для кожного з цих видів. Отже, існує соціальний консенсус стосовно відносної цінності цих різних видів діяльності. Здебільшого всі усвідомлюють межі власних можливостей та релевантність своїх амбіцій і не прагнуть більшого, ніж мають і заслуговують, а незбутні сподівання й руйнівні пристрасті вгамовуються. Оскільки ніхто не може бути щасливим без цього, люди загалом вдоволені, коли отримують соціально визначені й заслужені винагороди. Але суспільство неспроможне забезпечити таку необхідну регуляцію, коли зазнає швидкоплинних соціальних змін і перетворень внаслідок технологічних проривів, економічних піднесень і спадів, природних, політичних і воєнних катаклізмів. Коли ці збурення гальмують соціальну регуляцію, її брак має наслідком «суспільний безлад, або *аномію*» [Дюркгайм, 1998: с. 309]. Ідеться про відсутність або радше ерозію цінностей та норм, за якої очікування й бажання людей втрачають визначені розумні межі. Тоді виявлення індивідом значного й нездоланного розриву між своїм дійсним та бажаним становищем у суспільстві викликає у нього стан глибокого розчарування й невдоволення своїм життям, що може спонукати його до самогубства. Тобто індивідуальна аномія спричинює індивідуальні аномійні самогубства, загальний відсоток яких відбиває міру суспільного безладу. В такому випадку *ситуаційний механізм* полягає в тому, що припинення соціальної регуляції людських потреб, бажань і пристрастей за умов суспільної кризи спричинює в індивіда індивідуальний внутрішній стан аномії (рис. 18.11).

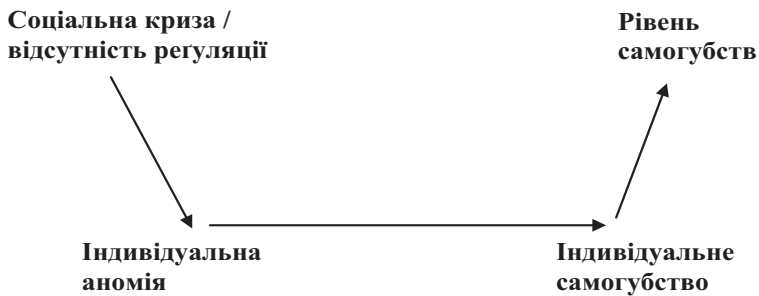

Рис. 18.11. Структурування Дюркгаймової теорії аномійного самогубства за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Groups, s.a.: sl. 39]

Поведінковий механізм виявляє себе через зумовлювання індивідуальною аномією індивіда його самогубства – своєрідної втечі від особистих страждань і нещастя внаслідок невітлених безмежних, незбутніх та невгамованих мрій. *Трансформаційним механізмом* є кількісна агрегація фактів індивідуальних самогубств у їх відсоток за суспільством загалом, що відбиває міру його соціального впорядкування/безладу.

За схемою Дж. Коулмена (рис. 18.1) структурується також стисла Дюркгаймова концептуалізація феномену фаталістичного самогубства, що спричинюється матеріальним і моральним деспотизмом суспільства [Дюркгайм, 1998: с. 344]. Ідеться про вкрай надмірну регуляцію суспільством життя індивіда – безжалю релігійною його майбутнього, жорстоке придушення його пристрастей нелюдською, неблаганною, непоборною і рутинною дисципліною, що зумовлює індивідуальний стан фаталізму (*ситуаційний механізм*). Фаталізм індивіда виявляє себе в його усвідомленні власної приреченості на неприйнятну долю – безпросвітне й нестерпне життя – і стає спонукою до вчинення фаталістичного самогубства (*поведінковий механізм*). Кількісна агрегація випадків фаталістичних самогубств дає загальний показник поширеності їх у суспільстві, що засвідчує рівень його соціального впорядкування/безладу внаслідок деспотизму (*трансформаційний механізм*).

Отже, в Дюркгаймовому теоретизуванні йдеться про порядок/безлад як у житті окремого індивіда, так і в життєдіяльності суспільства загалом. Разом із тим, у всіх суспільствах люди належать до різних соціальних груп. Ці групи пов'язані із загальним соціальним порядком складними відносинами, бо можуть як підтримувати, так і підточувати його. Автори-упорядники хрестоматії зважають на цю обставину, тому вони пропонують читачам ознайомитися також із теоретизуванням А. де Токвіля стосовно ролі добровільних об'єднань у соціальному впорядкуванні суспільства, викладеним в уривках із його праці «Про демократію в Америці» (див.: [Токвіль, 1999: с. 412–418, 422–425]). Токвіль спостеріг обмеження свободи громадських об'єднань за умов панування аристократії у європейських країнах. Така свобода вважалася там причиною соціальних заворушень і безладу. Втім, її придушення мало наслідком соціальну ізоляцію людей та сваволю й деспотизм влади. Разом із тим Токвіль, дослідивши зв'язки між північноамериканською демократією і соціальним порядком, дійшов висновку, що свобода асоціацій сприяє прищепленню громадянам просоціальних цінностей кооперації та гамуванню їхнього свавільного егоїзму. Добровільні громадські об'єднання він трактує як школу демократичного ухвалення рішень, спільної ско-

ординованої та скооперованої діяльності, самодіяльного впорядкування суспільства. Адже досвід спільної участі людей в політичних об'єднаннях поширюється й на самостійні спроби розв'язання місцевих проблем. Це дає людям розуміння їхньої взаємозалежності та плідності спільних зусиль на шляху до спільного блага, що втілюється в кооперативній поведінці й соціальній впорядкованості суспільства. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що свобода асоціацій у суспільстві вможливує появу добровільних громадських об'єднань, участь в яких зумовлює опанування індивідом навичок співпраці та отримання задоволення від кооперації (рис. 18.12).

Поведінковий механізм виявляє себе, коли індивідуальний стан задоволення від кооперації спонукає людину до кооперативної поведінки. Зрештою, *трансформаційний механізм* зводиться до агрегації взаємних кооперативних дій людей, активності утворених ними громадських об'єднань та їхніх суспільно корисних здобутків, що в підсумку забезпечує соціальне впорядкування суспільства загалом. Тобто учасники добровільних громадських об'єднань самотужки продукують локальні або мікросоціальні порядки, які доладно поєднуються і сукупно утворюють соціальний порядок макрорівня.

Якщо узагальнити розглянуті вище концептуалізації соціального впорядкування суспільства на підґрунті групових цінностей, норм та зв'язків всередині груп, то можна виокремити послідовно втілювані механізми дії цих чинників: а) *ситуаційний механізм*: група зумовлює інтерналізацію індивідом її цінностей та/або зацікавленості у дотриманні її норм; б) *поведінковий механізм*: засвоєні індивідом групові цінності та/або зацікавленість у дотриманні групових норм спонукають його до кооперативної поведінки; в) *трансформаційний механізм*: індивідуальні кооперативні поведінки агрегуються, спри-

Рис. 18.12. Структурування Токвілевої теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Groups, s.a.: sl. 53]

чинюючи продукування локального соціального порядку на груповому рівні; г) *ситуаційний/поведінковий механізм*: держава карає антисоціальні групи з контрпродуктивною поведінкою або винагороджує просоціальні групи; д) *трансформаційний механізм*: групові просоціальні поведінки агрегуються для продукування соціального порядку на соціальному рівні.

Але чи можливе продукування соціального порядку на макрорівні у суспільствах, що фрагментовані на дуже відособлені й закриті для сторонніх соціальні групи із власними локальними порядками? Частково відповідь на це питання викладено у наведеному в хрестоматії тексті М. Гечтера, Д. Фридмана та С. Канадзави «Досягнення соціального порядку у гетерогенному суспільстві». Ці дослідники твердять, що навіть коли локальний порядок продукується зацікавленими індивідами суто для задоволення власних інтересів і всупереч інтересам решти людей, він може опосередковано сприяти продукуванню й підтриманню соціального порядку макрорівня. Так, навіть відверто девіантні групи здійснюють значний внесок у соціальний порядок суспільства загалом. Вони не лише втягують до свого середовища непередбачуваних і потенційно небезпечних індивідів і локалізують у ньому, а й упорядковують та регулюють їхню поведінку згідно з власними девіантно-субкультурними цінностями та нормами. І попри те, що цінності та норми такої девіантної субкультури часто протиставлені цінностям і нормам домінувальної культури суспільства, вони роблять поведінку девіантів принаймні більш передбачуваною й очікуваною, а отже – менш небезпечною для соціального порядку. Утім, винятком тут є, наприклад, групи сепаратистських ополченців та ідеологічних або клерикальних терористів – суто послідовних і безкомпромісних противників чинного соціального устрою.

18.6. Мережевий порядок зв'язків на засадах солідарності

Про можливість появи соціального порядку в глибоко фрагментованих суспільствах у хрестоматії йдеться при розгляді групової солідарності та структури мережі зв'язків між групами як чинників соціального впорядкування. Причому в наведених упорядниках текстів теоретиків зауважено вплив структури мережі зв'язків між людьми та групами на соціальне впорядкування ще задовго до доби масової комунікації, інтернету та різних електронних мереж спілкування. Зокрема, у наведеному доробку Е. Гелнера йдеться про мінливість політичних коаліцій племінних груп арабів-кочовиків,

яка внеможливіювала критичне вивищення будь-якого племені та внаслідок цього загрози із його боку іншим племенам. Така мінливість племінних альянсів продукувала соціальний порядок плинного гатунку, за якого зменшувалися ризики міжплемінних протиборств та підтримувалася хитка рівновага в арабському суспільстві. У тексті М. Глюкмана теж наведено емпіричні докази значущості структур зв'язків у племінних суспільствах за підсумками етнографічних досліджень. Глюкман відзначив наявність у більшості племінних суспільств правил, що забороняють шлюби між представниками однієї племінної групи. Відтак шлюби між представниками різних племінних груп зумовлюють появу суперечливих лояльностей, які можуть гальмувати розвиток сварок. У такий спосіб продукуються і впорядковуються соціальні зв'язки між різними групами, що допомагають зменшити загрози протиборств між ними.

Зрештою, у наведеному тексті Г. Зимеля описано дві форми групової належності індивіда. Концентрична або «органічна» форма групової належності індивіда ґрунтована на аскриптивних критеріях. У цій традиційній формі початкове членство індивіда у вихідній групі (сім'ї) автоматично детермінує обов'язкове членство в усіх інших дедалі ширших групах – сусідстві, громаді, конфесії, субетносі, етносі та підданстві. При цьому кожна наступна ширша група містить у собі як складник попередню вужчу групу: сім'я є складником сусідства, сусідство – складник громади і т.д. І попри те, що індивід одночасно належить до кількох послідовно розширюваних груп, ці групи не конфліктують між собою і не конкурують за його увагу. Натомість сучасна помежева (juxtaposed) форма групової належності індивіда ґрунтована на раціональних критеріях. Ця форма передбачає зумовленість добровільного членства індивіда у різних групах здебільшого його особистими уподобаннями та інтересами. І чим більша кількість груп, до яких поза примусом належить індивід, тим менша імовірність того, що хтось інший буде належати до тих самих груп. У підсумку зазначені форми мають різні наслідки для індивіда і для соціального порядку: а) концентрична форма зумовлює конформізм індивіда, його відданість вихідній групі, непричетність до інших груп аналогічного рівня; б) помежева модель зумовлює індивідуальність індивіда, ламає ізолюваність соціальних груп, підвищує їхню гетерогенність (розмаїття). Численні одночасні членства окремого індивіда у різномірних соціальних групах забезпечують своєрідні «містки»-зв'язки між цими розмежованими групами, що проходять крізь самого індивіда.

Зимелева ідея про одночасне членство окремого індивіда в різномірних соціальних групах як підґрунтя налагодження соціальних

зв'язків між ними, тобто трактування індивіда як своєрідного «містка» між соціальними групами, що сприяє їхній кооперації, з часом набула розвитку на ширших емпіричних й теоретичних засадах. Отже, читачам хрестоматії запропоновано ґрунтовніші висліди з цього питання в уривках зі статті М. Грановетера «Сила слабких зв'язків» (див.: [Грановеттер, 2009: с. 31–37, 43–45, 47–50]). Грановетер цікавиться, чому одні спільноти легко і плідно кооперуються для досягнення спільних цілей, а інші видаються неспроможними мобілізувати свої ресурси навіть з огляду на серйозні загрози. Він вивчає соціальні мережі спільноти, щоби зрозуміти, полегшують чи ускладнюють особливості її мережевої структури кооперацію. Структура мережі встановлюється за силою міжособистісних зв'язків її членів. Силу міжособистісного зв'язку трактовано як функцію його тривалості, емоційної інтенсивності, довірчості та ресурсної взаємності. За мірою зазначеної сили міжособистісні зв'язки у соціальній мережі поділено на три типи – міцні, слабкі та відсутні взагалі. Властивостями міцних зв'язків визначено тривалість, інтенсивність, довірчість та взаємність, властивостями слабких зв'язків – відповідно швидкоплинність, інструментальність та знеособленість.

Як стверджує Грановетер, зміцнення зв'язків між індивідами продукує самозамкнуті й часто неприхильні до сторонніх соціальні групи – кліки. Це замкнення групи через ущільнення внутрішніх зв'язків відбувається внаслідок появи тривких зобов'язань між індивідами та їхню потребу в когнітивному балансі. Суть у тому, що людина бажає, щоби друзі її друга були також і її друзями, бо коли друг її друга буде водночас її ворогом, це напружуватиме її стосунки із її другом. Тому мірою зміцнення безпосереднього зв'язку між двома індивідами у соціальній мережі зростає частка інших індивідів у ній, з якими обидва будуть пов'язані. Відтак міцний безпосередній зв'язок між двома індивідами зазвичай дублюється низкою опосередкованих зв'язків між ними через спільних друзів. У підсумку складне суспільство із переважанням сильних зв'язків поділяється на кліки, кожній з яких властива щільна внутрішня соціальна мережа, сильна суто внутрішньогрупова солідарність та недовіра до інших клік. Таке суспільство неспроможне до кооперації й легко скочується до протиборств між кліками та соціального безладу. Отже, наявний парадокс: міцні зв'язки, що сприяють згуртованості на локальному рівні, призводять до фрагментації на макрорівні.

Натомість цілком протилежні наслідки Грановетер пов'язує із поширенням у суспільстві слабких зв'язків між індивідами. Типовими джерелами їх утворення в сучасних суспільствах є, за його визначенням, середовища формальних організацій та праці. Тому слабкі

зв'язки у цих середовищах з більшою ймовірністю поєднують представників різних замкнутих малих груп, ніж міцні, що зазвичай зосереджені у межах групи. Тільки слабкий зв'язок визначено як основу локального містка у мережі – єдиного можливого зв'язку між двома її розмежованими й ізольованими секторами. Адже жоден міцний зв'язок за визначенням не є таким локальним містком, позаяк дубльований низкою інших опосередковувальних зв'язків. І подібно до значущості мостів у мережі автомагістралей, у соціальній мережі значення локального містка як ланки зв'язку між двома її ізольованими секторами зростає мірою збільшення кількості індивідів, для яких він є єдино можливою альтернативою. Виняткова важливість тих слабких зв'язків, що є локальними містками, полягає у створенні шляхів для взаємин та передання ресурсів між замкнутими групами і клітками. Чим більше локальних містків у розрахунку на одного індивіда існує у спільноті макрорівня, тим більша її згуртованість і здатність до кооперації. Отже, наявний другий парадокс: слабкі зв'язки, яким часто закидають поширення відчуження, постають як необхідна умова виникнення у людей можливостей кооперації, а також інтеграції їх до соціальної спільноти. Суспільству із переважанням слабких зв'язків притаманна більша інтенсивність міжгрупових відносин, більша довіра і кооперація між групами, вищий рівень соціального впорядкування та соціальної солідарності.

Таким чином, у мережевій теорії зауважено вплив чинників групової солідарності та структури мереж внутрішньогрупових та міжгрупових зв'язків на соціальне впорядкування. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що мережі зв'язків – як у межах групи, так і наскрізні локальні зв'язки між групами – зумовлюють індивідуальну поінформованість і довіру індивіда до представників власної та/або інших груп (рис. 18.13).

Поведінковий механізм виявляє себе тим, що ці індивідуальні внутрішні стани спонукають індивіда кооперуватися із власною групою та/або із суспільством загалом. Дія *трансформаційного механізму* зводиться до того, що індивідуальні дії, сприятливі для суспільства загалом, агрегуються для продукування соціального порядку. На тлі розлогого вихідного теоретизування ці похідні від нього визначення причинно-наслідкових зв'язків та причинних механізмів вирізняються лаконічністю, однозначністю, завершеністю, взаємною пов'язаністю і несуперечливістю.

Такі властивості притаманні й іншим – наведеним вище – зразкам реструктурування теорій соціального порядку за лекалами метатеоретичної схеми Дж. Коулмена. В усіх цих випадках для отримання логічно узгодженої та завершеної за змістом сукупності визначень

Рис. 18.13. Структурування мережевої теорії генези соціального порядку за метатеоретичною схемою Дж. Коулмена [Networks, s.a.: sl. 33]

механізмів згідно із зазначеною метатеоретичною схемою уточнюють і прояснюють зміст багатослівних теоретизувань соціально-філософського та емпірично-аналітичного стибу. При цьому змістова однозначність причинних тверджень про генезу соціального порядку досягається завдяки визначенню єдиних обґрунтованих тлумачень цих тверджень. Також окремі незавершені за змістом твердження чільних теоретиків розвинуто і довершено через реструктурування за схемою Дж. Коулмена. Означено й деякі твердження, відсутні у фрагментах із доробку теоретика, наведених у книзі, але контекстуально припустимі з огляду на зміст його теоретичних побудов. Натомість скорочено або й зовсім вилучено ті його твердження, що наразі видаються сумнівними та помилковими. Усі ці дії з аналітичного реструктурування теорій передбачають достатню обізнаність із їхнім змістом та наявність практичних навичок теоретизування. Коли зазначені обізнаність та навички відсутні, вони мимоволі набуваються і розвиваються при виконанні завдань з реструктурування теорій.

Таким чином, переваги застосування метатеоретичної схеми Дж. Коулмена у викладацькій практиці є цілком очевидними: її вжиток при реструктуруванні, уніфікації й унаочненні концептуального дизайну теорій поглиблює сприйняття їхнього змісту, вможливорює осягнення зауважених у них причинних порядків, понять, тверджень та зв'язків між ними. Водночас у (мета)теоретичних та історіографічних дослідженнях здійснення за таким єдиним критерієм структурного аналізу різних теорій, що мають спільний предмет, уможливорює узагальнення, порівняння та з'ясування їхніх змістових переваг і недоліків (табл. 18.6). У такий спосіб утворюються передумови для пошуку шляхів взаємного доповнення різних теоретичних підходів,

Метатеоретичне узагальнення проявів, головних чинників та механізмів продукування соціального порядку за змістом хрестоматії, укладеної М. Гетчером та К. Горн

Таблиця 18.6

<i>Прояви</i> нормою	<i>Головний чинник</i> упорядкування	<i>Ситуаційний</i>	<i>Механізми</i> Поведінковий	<i>Трансформаційний</i>
Соціалізовані індивіди	Спільне значення	I*. Фізичне та соціальне довікідля впливає на утворення та осигнення людьми різних спільних значень	II. Спільні значення координують поведінку індивідів, зумовлюють її передбачуваність	III. Агрегація координованих і передбачуваних дій індивідів продукує соціальний порядок
Ієрархії	Центральна влада	I. Соціальна структура викликає конфлікт інтересів, що зумовлює попит індивіда на урядування	II. Попит індивіда на урядування спонукає його до підпорядкування та лояльності центральній владі	III. Агрегація індивідуальних лояльностей владі зумовлює появу делегатованого уряду
		IV. Уряд викликає в індивіда страх бути покараним за антисоціальну поведінку та/або прищеплює віру у його легітимність	V. Страх зазнати кари та віра у легітимність уряду утримують індивіда від девіацій та спонукають його до кооперативної поведінки	VI. Кооперативні поведінки індивідів агрегуються для продукування соціального порядку
Ринки	Взаємозалежність	I. Взаємозалежність індивідів приводить до виникнення у них зацікавленості в кооперації	II. Зацікавленість індивіда у кооперації спонукає його до кооперативної поведінки	III. Агрегація кооперативних взаємодій утворює соціальний порядок на макрорівні
Групи	Зв'язки всередині груп	I. Група зумовлює інтерналізацію індивідом групових цінностей та/або появу в нього зацікавленості у дотриманні групових норм	II. Завчені індивідом групові цінності та/або зацікавленість у дотриманні групових норм спонукають його до кооперації	III. Кооперативні поведінки індивідів агрегуються і продукують лояльний соціальний порядок на рівні групи
		IV. Держава карає антисоціальні групи з контрпродуктивною поведінкою або винагороджує просоціальні групи	V. Загроза покарань та перспектива винагород спонукає групи до просоціальних дій	VI. Агрегація просоціальних дій груп продукує макросоціальний порядок
Мережі	Групова солідарність та структура мережі зв'язків	I. Групова та/або міжгрупова мережі зв'язків зумовлюють обізнаність та довіру індивідів до представників власної та/або інших груп	II. Обізнаність і довіра індивіда спонукають його кооперуватися із власною групою та/або із суспільством загалом	III. Індивідуальні кооперативні дії агрегуються для продукування соціального порядку на макрорівні

* I–III та I–VI – послідовності дії причинних механізмів.

а відтак – (мета)теоретичного синтезу та розбудови загальної теорії соціології. Поряд із тим в емпіричних дослідженнях таке логічне увиразнення теорій уможливує їх формалізацію, операціоналізацію їхніх ключових понять, вибір найпридатніших математичних моделей зв'язків між цими поняттями та подальшу емпіричну верифікацію теоретичних положень.

Звісно, метатеоретична схема Дж. Коулмена – не єдиний можливий засіб структурного аналізу теорій, і не всі теорії вписуються в її рамки. Але попри це, оприлюднені Гечтером та Горн зразки структурування класичних і сучасних теорій унаочнюють загальну корисність цього аналітичного знаряддя. Це увиразнює можливості теорії при осмисленні реального життя, у науково-дослідницьких проектах та в перебігу розроблення пропозицій щодо ефективнішої соціальної політики.

Загалом хрестоматія, що її уклали М. Гечтер і К. Горн, показує, як у коледжах та університетах США плачуть покоління майбутніх дослідників-соціологів – теоретиків та емпіричних аналітиків. І цей навчально-методичний досвід вартий уваги, запозичення та впровадження в Україні.

Джерела

Біблія (2007). *Книги Священного писання Старого та Нового Завіту* / В укр. пер. [з паралельними місцями та додатками]. Київ: Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт.

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Епістемологічні засади аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 146–172.

Гоббс, Т. (2000). *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ: Дух і літера.

Грановеттер, М. (2009). Сила слабких зв'язей. *Економіческая социология*, 10 (4), 31–50. Отримано з: https://ecsoc.hse.ru/2009-10-4/annot.html#doc_26591138

Дюркгайм, Е. (1998). *Самогубство: Соціологічне дослідження*. Київ: Основи.

Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії*. Київ: Юніверс.

Енгельс, Ф. (1964). Походження сім'ї, приватної власності та держави. У зв'язку з дослідженням Льюїса Г. Моргана. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 21, сс. 23–171). Київ: Видавництво політичної літератури України.

Маркс, К. (1959). Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 3, сс. 7–521). Київ: Держполітвидав УРСР.

Мід, Дж.Г. (2000). *Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біохеориста*. Київ: Український центр духовної культури.

Рибаченко, В. (2013). Дилема в'язня і політична відповідальність. *Час і Події*, 51. Отримано з: <https://www.chasipodii.net/article/12713/>

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории* / 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Сміт, А. (2001). *Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй*. Київ: Port-Royal.

Токвіль, А. де (1999). *Про демократію в Америці*. Київ: Всесвіт.

Флек, Л. (2019). *Як постає та розвивається науковий факт. Вступ до вчення про мисленневий стиль і мисленневий колектив*. Чернівці: Книги.

Фрейд, З. (2012). Неудовлетворенность культурой. В: З. Фрейд, *По ту сторону принципа наслаждения. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой* (сс. 147–258). Харьков, Белгород: Клуб семейного досуга.

Хайек, Ф.А. (1999). *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3-х т.* Київ: Сфера.

Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Groups (s.a.). PowerPoint Slides (PPT). In: M. Hechter, Ch. Horne (Eds.), *Theories of Social Order* / 2nd ed. Retrieved from: <https://www.sup.org/social-order/?f=Groups.htm>

Hechter, M., Horne, Ch. (Eds.) (2003). *Theories of Social Order: A Reader*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.

Hechter, M., Horne, Ch. (Eds.) (2009). *Theories of Social Order: A Reader* / 2nd ed. Stanford, CA: Stanford University Press.

Hierarchies (s.a.). PowerPoint Slides (PPT). In: M. Hechter, Ch. Horne (Eds.), *Theories of Social Order* / 2nd ed. Retrieved from: <https://www.sup.org/social-order/?f=Hierarchies.htm>

Individuals (s.a.). PowerPoint Slides (PPT). In: M. Hechter, Ch. Horne (Eds.), *Theories of Social Order* / 2nd ed. Retrieved from: <https://www.sup.org/social-order/?f=Individuals.htm>

Markets (s.a.). PowerPoint Slides (PPT). In: M. Hechter, Ch. Horne (Eds.), *Theories of Social Order* / 2nd ed. Retrieved from: <https://www.sup.org/social-order/?f=Markets.htm>

Networks (s.a.). PowerPoint Slides (PPT). In: M. Hechter, Ch. Horne (Eds.), *Theories of Social Order* / 2nd ed. Retrieved from: <https://www.sup.org/social-order/?f=Networks.htm>

Нарис 19

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ Ш.Н. ЕЙЗЕНШТАДТА В КОНТЕКСТАХ СОЦІОЛОГІЧНОГО МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

Науковий спадок ізраїльсько-американського соціального дослідника Шмуеля Н. Ейзенштадта (Shmuel Noah Eisenstadt, 1923–2010) є великим та багатограним і становить важливий внесок у розвиток сучасної соціологічної теорії. Не можна сказати, що головні праці Ш. Ейзенштадта та його ідеї є зовсім невідомими для вітчизняних соціальних вчених і соціологів зокрема. Наприклад, чи не першою його розвідкою, виданою в російському перекладі ще у 1992 році, була стаття 1982 року «Осьова епоха: виникнення трансцендентних бачень і підйом духовних станів» [Айзенштадт, 1992]. А одна з головних праць Ейзенштадта «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій», написана 1978 року, стала першою його книгою, виданою на пострадянському просторі у 1999-му [Эйзенштадт, 1999]. Згодом доробок ізраїльського соціолога, здебільшого його статті в російських перекладах, стали дедалі частіше з'являтися в сучасних наукових періодичних виданнях Росії [Эйзенштадт, 2002; 2010]. Вітчизняні й тим паче україномовні переклади праць цього дослідника є досі доволі рідким явищем. Хоча, наприклад, російськомовний переклад важливої статті Ш. Ейзенштадта спільно з В. Шлюхтером 1998 року про варіативність і порівняння різних шляхів раннього модерну [Эйзенштадт, Шлюхтер, 2006] був опублікований вітчизняним політологом О. Фісуном як додаток у його монографії [Фисун, 2006].

Видається, що більш жвавий інтерес до ідей Ш. Ейзенштадта як у науковому дискурсі, так і в освітніх програмах [Ерасов, 1999] сучасної Росії не є випадковим явищем і має свої причини. Це може бути пов'язаним із доволі активними намаганнями ідеологічного пристосування деяких підходів та ідей соціолога, зокрема щодо порівняльних досліджень імперського цивілізаційного історичного досвіду [Eisenstadt, 1963] та особливостей постімперських модернізаційних сценаріїв, до теоретичної легітимізації сучасних практик та ідеологічних дискурсів розвитку Росії, наприклад в ідеологемі її

---

* Автор нарисув: В. Степаненко.

«суверенної демократії» та інших ідеологічних та концептуальних варіаціях «особливого шляху».

Водночас варто віддати належне російським дослідникам у тому, що вони активно актуалізують концептуальні підходи Ш. Ейзенштадта в контекстах соціологічного метатеоретизування. В цілому ці акценти також вкладаються у дослідницький інтерес російської соціології через публікації та дебати її представників на теми розвитку сучасної соціологічної теорії й, зокрема, метатеоретизування*. Щодо концепцій Ш. Ейзенштадта йдеться про те розуміння соціологічного метатеоретизування, що його Дж. Ритцер окреслює як розвиток інтегративної парадигми в соціології через об'єднання об'єктивних та суб'єктивних, а також мікро- та макровимірів соціальної реальності. Як справедливо зазначає Ю. Прозорова, «в рамках цивілізаційного аналізу (Ш. Ейзенштадта. – В.С.) означилися нові інтегративні лінії – сформульовані методологічні позиції інтегративного аналізу культури, структури та дії» [Прозорова, 2013: с. 56]. Цивілізаційний аналіз Ш. Ейзенштадта дійсно може бути віднесений до інтегративної парадигми метатеоретизування, адже, за визнанням самого ізраїльського дослідника, одним із провідних напрямів його досліджень було «вивчення процесів, завдяки яким відношення між поділом праці, регуляцією влади, конструюванням довіри (солідарності), з одного боку, і смыслом, його впливом на інституціональну та культурну динаміки – з іншого, переплітаються, сприяючи кристалізації, відтворенню та зміні соціальних формацій» [Eisenstadt, 2003].

Вельми показовим є також те, що часові періоди актуалізації проблематики теоретичного синтезу в соціології та зростання дослідницького інтересу до тематики культур та цивілізацій майже збігаються, припадаючи на 1970–1980-ті роки. Понад те, розробляючи інтегративні підходи у цивілізаційному аналізі, Ш. Ейзенштадт разом із Р. Колінзом були активно залучені в інтегративні дискусії розвитку соціологічної теорії. Можна навіть говорити про співзвучність двох дослідницьких візій, які активно розвивав Ш. Ейзенштадт, а саме: інтегративних підходів до розвитку соціологічної теорії, з одного боку, та, з іншого боку, розуміння дискурсу модерності як множинних культурних програм, що долають макродетермінізм, редукціонізм та заходоцентризм. Така методологічна спорідненість, на слухну думку Ю. Прозорової, дає підстави розглядати інтегративний дискурс в соціологічній науці як елемент конструювання модерності

---

* Зокрема, XIX Харчевські читання, які проводив російський журнал «Социологические исследования» у 2017 році, були присвячені проблематиці метатеоретизування.

та наукової легітимації її проблематики, а отже, предмет вивчення з погляду цивілізаційного аналізу) [Прозорова, 2017: с. 38].

Концептуальні підходи Ш. Ейзенштадта, зокрема чи не найвідоміша його концепція варіативності шляхів модернізації та множинних модерностей (multiple modernities), залучаються наразі й у вітчизняний науковий дискурс. Наприклад, аналітичні інтерпретації творчості ізраїльського дослідника викладені у працях О. Фісуна, П. Кутуєва, В. Резніка та інших вітчизняних вчених. Так, О. Фісун використовує концептуальні ідеї Ейзенштадта для методологічного обґрунтування своїх досліджень історичної порівняльної динаміки демократизації та особливостей формування пострадянських неопатримоніальних політичних режимів, включно з Україною [Фісун, 2006]. П. Кутуєв презентує та модифікує підходи Ейзенштадта до модернізації, зокрема його базові виміри модерну, в рамках свого дослідження еволюції соціологічних дослідницьких програм щодо розвитку та модернізації в їхніх соціокультурному та ідеологічному контекстах [Кутуєв, 2017]. В. Резнік [Резнік, 2013] досліджує проблематику інновації та легітимації у мікросоціальних революціях на прикладі крос-культурного аналізу Ейзенштадта. І. Ващинська [Ващинська, 2018] використовує концепцію множинних модерностей для обґрунтування методології свого дослідження нового регіоналізму через взаємодію соціальних ідентичностей та відповідних групових лояльностей в Україні.

Ці та інші приклади свідчать про актуальні, доволі запитувані, але все ще мало реалізовані можливості застосування евристичного потенціалу теоретичного спадку ізраїльського теоретика для аналізу й інтерпретації вітчизняних реалій складної суспільної трансформації, обтяженої до того ж нинішніми обставинами анексії частини суверенної території та збройного конфлікту на сході країни. Водночас знайомство широкого загалу вітчизняної суспільствознавчої спільноти з теоретичними ідеями Ш. Ейзенштадта є досі доволі фрагментарним і здебільшого обмеженим лише деякими аспектами його концепції модернізації. Як справедливо зазначає з цього приводу П. Кутуєв, «використання ідей Ейзенштадта незрідка зводиться до ритуального цитування його визначення модернізації з перших кількох сторінок книжки “Модернізація: протест і зміна”, натомість увесь комплекс осягнень цього автора залишається без уваги» [Кутуєв, 2007]. І хоча певні зміни на краще тут все ж таки відбуваються, зокрема завдяки публікаціям згаданого автора, в цілому варто погодитися з такою оцінкою.

Метою цього нарису є спроба також долучитися до виправлення ситуації, представляючи багатогранний теоретичний спадок Ш. Ейзенштадта у цілісності його системного підходу та окреслюючи методологічне ядро, що його називають «цивілізаційним аналізом». Іншим завданням є опис теоретичних витоків, синтезів та зв'язків цивілізаційного аналізу, його концептуальних координат на мапі теоретичного соціологічного знання, класичного і сучасного, а також виявлення його методологічних та евристичних можливостей.

19.1. Цивілізаційний аналіз на мапі теоретичної соціології

Цивілізаційний аналіз утвердився як соціологічна парадигма, яка входить до широкої багатодисциплінарної царини порівняльних досліджень історичних цивілізацій. Теоретичні витoki цього напрямку були окреслені у класичній соціологічній традиції, представленій Е. Дюркгаймом, М. Мосом, М. Вебером й почасти К. Марксом. Коли ж ідеться про актуалізацію дослідницької тематики цивілізацій в соціальних науках у першій половині ХХ століття, то важко переоцінити внесок історіософської праці Освальда Шпенглера «Присмерк Європи» (1918–1922) з її виразно означеною проблематикою цивілізаційних циклів або «Дослідження історії» (1934–1961) Арнольда Тойнбі – багатотомного аналізу становлення та занепаду цивілізацій у порівняльній історичній перспективі. Поновлення дослідницького інтересу до цивілізаційної тематики певною мірою відповідало також тенденціям розвитку соціологічного теоретизування другої половини ХХ століття. Як зазначає впливовий теоретик соціологічного цивілізаційного підходу Йоган Арнасон, «у різноманітності цивілізацій, відображеній у поглядах та відповідних способах упорядкування соціального життя, вбачали масові докази культурної креативності, якій не було місця у функціоналістських концепціях суспільств як систем самовідтворення», і додає: «розбіжність історичних шляхів великих цивілізацій, як і бачень історії, закодованих у їхніх традиціях, піддає сумніву однолінійні моделі еволюційних теорій» [Arnason, 2009: p. 5].

Дослідницький інтерес до цивілізаційної проблематики в соціологічному теоретизуванні підкріплюється і багатьма емпіричними свідченнями різноманітних та часто неочікуваних наслідків процесів повоєнної модернізації. Неоднозначні результати цих суспільних

трансформацій актуалізували питання щодо цивілізаційних основ та чинників, які могли пояснити відмінності, конфлікти та суперечливі суспільні наслідки, які супроводжували глобальні процеси модернізації. Зміни конфігурацій у міжнародних відносинах та політиці під впливом модернізаційних процесів також привнесли конфлікти та суперечності, які, згідно із влучною теоретичною метафорою С. Гантингтона, часто набували форми «зіткнення цивілізацій». У цьому контексті цивілізаційний аналіз у соціологічній теорії постає як аналітична рефлексія в пошуку відповідей на такого роду складні виклики. Формування цього напрямку було закономірним результатом розвитку соціологічної теорії в її актуалізаціях історичних та культурних досліджень останньої чверті ХХ століття.

Водночас цивілізаційний аналіз означав і певне відродження класичної соціологічної традиції, що від кінця 1970-х набула нових значень та актуалізацій в осмисленні особливостей модернізацій у працях Ш.Н. Ейзенштадта, Й. Арнасона, Б. Нельсона, Я. Крейчі, С. Арджоманда, Е. Тиріак'яна та ін. Власне С. Арджоманд та Е. Тиріак'ян ввели у науковий вжиток сам термін «цивілізаційний аналіз», підкреслюючи комбінацію теоретико-соціологічного та історично-порівняльного підходів до дослідження цивілізацій. Як зауважує Й. Арнасон, цивілізаційний аналіз зосереджує увагу на «визначальних патернах і тривалих історичних динаміках цивілізацій, потлумачуваних як макрокультурні, макросоціальні та макроісторичні одиниці аналізу, а також – на питаннях залучення тою чи тою мірою цивілізаційних чинників у модерні трансформації» [Arnason, 2009: р. 2]. Дискусії цього періоду робили наголос на особливостях і різноманітних відмінностях ранніх цивілізацій. І хоча цивілізаційний аналіз підкреслює особливості культурних патернів цивілізацій, теоретики цього напрямку не абсолютизують вплив культури та співвідносять його з іншими, зокрема інституціональними та соціально-структурними чинниками. Смісловим ядром цього дискурсу стало визнання поняття «цивілізації» у семантичній множині* та актуалізація різноманітності не лише ранньоісторичного цивіліза-

* Соціологічна концептуалізація цивілізацій одразу стикається із проблемою амбівалентного розуміння її базової концепції. Є два головні розуміння цивілізації: одне, більш традиційне – коли поняття «цивілізація» (в однині) позначає витоки, досягнення та перспективи людського розвитку; друге – коли йдеться про критерії розрізнення та порівняння цивілізацій, окреслення кордонів між ними та обґрунтування варіативних типологій, запропонованих дослідниками. Як вважає Й. Арнасон, ці різні розуміння можуть бути визначені відповідно як «унітарна» та «плюралістична» концепції цивілізації, хоча стверджувати, що ці концепції відмінні або навіть протилежні одна одній – ще не означає, що вони є взаємовиключними [Arnason, 2003: р. 1].

ційного досвіду, а й відповідних сучасних практик модернізацій. А поняття «множинних модерностей» провідного теоретика цього напрямку Ш. Ейзенштадта набуло центрального концептуального значення для цивілізаційного підходу, стало для нього такою собі родовою епістемою.

Далі ми детальніше розгорнемо теоретичні пропозиції цивілізаційного аналізу, зокрема концептуальні підходи Ш. Ейзенштадта. А тепер знову повернемося до його концептуальних витоків, актуалізуючи цей напрям як посткласичну соціологічну парадигму. Звернення до класичних соціологічних джерел у формуванні цивілізаційного аналізу також є важливим з огляду на саме соціологічну теоретичну ідентичність цієї парадигми. І хоча соціологія на певний період втратила інтерес до проблематики цивілізаційних особливостей, а ініціатива в розвитку цього напрямку перейшла здебільшого до історії, філософії, а також студій з культури та релігії, варто наголосити, що цивілізаційна тематика була доволі виразно явлена у витоках класичної соціологічної традиції. Ба більше, теоретики цивілізаційного аналізу, зокрема й Ш. Ейзенштадт, знаходили не лише ідейне натхнення, а й своєрідну теоретичну легітимацію саме у зверненні до ідей класичного соціологічного спадку – насамперед французької школи Е. Дюркгайма і М. Моса та німецької соціологічної традиції від М. Вебера.

Чи не вперше соціологічне розуміння концепції множинних цивілізацій окреслили Е. Дюркгайм і М. Мос у невеличкому тексті [Durkheim, Mauss, 1971], вперше опублікованому в «l'Année Sociologique» 1913 року. На відміну від політичних суспільств та національних держав, цивілізації автори визначають як великомасштабні та довготермінові формації, що можуть охоплювати багато суспільств – як історичних, так і сучасних. Утім, цивілізації характеризуються не лише великими просторово-часовими масштабами. У підході Дюркгайма та Моса цивілізації – це свого роду супранціональні утворення, які мають свої особливості, відзначаються певними символічними межами й утворюються зі взаємодії різноманітних соціальних елементів, які важко піддаються контролю політичної влади, як-от міфи, легенди, гроші, комерція, мистецтва, технічні знаряддя та удосконалення, мова, наукові знання, літературні форми та ідеї [Durkheim, Mauss, 1971].

Головна ідея французьких соціологів щодо розуміння цивілізацій полягає у визнанні особливого для кожної з них способу соціального об'єднання, яке відрізняється від будь-яких інших способів соціальних угруповань, включно із суспільствами [Swedberg, 2010: p. 17].

Водночас у цьому підході артикулюється і класична Дюркгаймова тема важливості символічних систем моралі та солідарності як єднаних основ не лише для суспільств, а й для цивілізацій. Характерно і те, що інтерес Дюркгайма до цивілізацій у цей період збігався з його систематичним дослідженням соціології релігії, і окреслення цивілізаційної макроперспективи стало одним із теоретичних узагальнень тривалого вивчення емпіричних свідчень про прояви та форми елементарних релігійних і символічних систем вірувань різних суспільств. Однак сам Дюркгайм надалі не розвивав дослідження цивілізацій. І хоча цю лінію підтримав і дещо розширив М. Мос у працях 1920-х років, а також згодом розвинув (щоправда, у дещо іншому теоретичному звучанні) К. Леві-Строс у своїй структурній антропології, перші розвідки цивілізаційної проблематики у французькій соціології радше започаткували традицію та позначили багато відкритих та дискусійних питань вже для сучасних дослідників.

Якщо французький напрям чи не вперше сформував підходи до соціологічної концептуалізації цивілізацій, то М. Вебера можна вважати фундатором соціологічного підходу в порівняльних історичних дослідженнях цивілізацій, як і всієї порівняльної та історичної соціології. Прямі референції до Веберового теоретичного спадку є доволі частими й у теоретиків цивілізаційного аналізу, зокрема в працях Ш. Ейзенштадта. Це й не дивно, адже історичні цивілізації, або радше різні типи культур та релігій і їхній зв'язок з особливостями суспільного розвитку – це класичні Веберові теми, які він розгортає, зокрема, в таких своїх працях, як хрестоматійна «Протестантська етика і дух капіталізму» та фундаментальна і незавершена «Господарська етика світових релігій. Нариси із соціології релігії».

У своїх працях М. Вебер не використовував концепт «цивілізації», натомість надаючи перевагу поняттю «культурні світи» (*Kulturwelten*). Однак останнє є подібним за значенням до Дюркгаймового поняття множинних цивілізацій*. Водночас поняття *Kulturwelt* має і свої концептуальні нюанси для Вебера, який реферує до культури як сфери набуття смислів та значень у світі. Вагома мотивація інтересу М. Вебера до різних культурних світів походить від його

---

* На користь аргументу щодо семантичної подібності цих понять свідчить і історичний процес розвитку Європейської цивілізації, що його детально досліджує Н. Еліас. Цьому процесові відповідало і поширення в багатьох європейських мовах родового поняття цивільності. У XV–XVI століттях це поняття знайшло свої аналоги та вкорінилося у них – французьке *civilité*, англійське *civility*, італійське *civiltà* і згодом німецьке *Zivilität*. Останнє, втім, не набуло особливої вживаності в німецькій мові на відміну від терміна *Kultur*. Звідси є цілком закономірним, що М. Вебер вживає саме останній термін як більш звичний для німецької мови.

засадової дослідницької програми, а саме – вивчення історичних, соціокультурних та, особливо, релігійних чинників, що забезпечили успіх формування модерного суспільства й капіталізму саме в лоні західної, зокрема Європейської, цивілізації. Відтак важливим аспектом цього дослідження для Вебера стало вивчення паралелей, відмінностей, ба й контрастів розвитку Заходу щодо незахідних культурних світів. Так, Веберовий аналіз суспільного розвитку Китаю та Індії охоплює різнобічні царини – культуру, політику та економіку. Але головний інтерес дослідника полягає у вивченні світових релігій, належних до відповідних цивілізацій, і виявленні їхньої ролі у формуванні модерного раціонального капіталізму. Фактично у своїх дослідженнях Китаю та Індії Вебер намагався реалізувати продовження дослідницької моделі, розгорнутої у «Протестантській етиці» (докл. див.: [Swedberg, 2010: p. 21]).

Багато задумів ученого у цьому напрямі або не були реалізовані, зокрема заплановане велике дослідження щодо ісламської цивілізації, або здійснилися частково. Водночас ця концептуальна «недоговореність» породжує не лише інтерес та дебати навколо Веберового теоретичного спадку, а й мотивує критиків. Наприклад, визнання М. Вебером культурної універсальності Західної цивілізації, яку вчений пов'язував з розвитком такої соціокультурної особливості, як раціональність, дає привід деяким критикам говорити про певну тенденційність його буцімто домінуючого європоцентричного підходу. Однак більш ретельне ознайомлення з Веберовим теоретичним спадком доводить, що методологічна позиція соціолога щодо європоцентричності є принаймні «двоїстою» [Arnason, 2009: p. 4] і що він не відмовляв у раціональності (тим паче – в культурній оригінальності та історичності) незахідним цивілізаціям. Відзначаючи важливість теоретичного спадку М. Вебера для формування нової соціологічної дослідницької програми у дослідженні цивілізацій, Й. Арнасон зазначає: «Веберівські праці являють собою ранню фазу цивілізаційного аналізу, але залишаються релевантними для питань та перспектив його нової фази, що розпочалася в останню чверть ХХ століття» [Arnason, 2009: p. 4].

Отже, соціологічне дослідження цивілізацій має власну історію і спирається на класичні традиції. Але, як зазначалося, саме від кінця 1970-х у світовому суспільствознавстві знову пожвавився інтерес до цієї тематики, зокрема з формуванням цивілізаційного аналізу як напрямку в царині теоретичної соціології.

Праці Ш. Ейзенштадта стали визначальними для становлення цього напрямку досліджень. Його базова концептуальна ідея поля-

гає у наголошуванні та інтерпретації зв'язку між особливостями цивілізаційного світосприйняття і певними інституціональними патернами. Ці особливості, а відтак і відповідний цивілізаційний культурно-інституціональний зв'язок починають формуватися ще в ранньоісторичний час, який Ейзенштадт називає «Осьовою епохою» (Axial Age) і який веде свій відлік від 500-х років до нашої ери. Вплив цих чинників триває аж до новітніх процесів модернізації, надаючи останнім різних цивілізаційних особливостей. Але саме в ранньоісторичну Осьову епоху утворюються перші цивілізації, які Ейзенштадт визначає відповідно як «Осьові» або «цивілізації Осьової епохи» (Axial Age civilizations)*. Серед цих Осьових цивілізацій, у межах яких також формуються відповідні світові релігійні світосприйняття, теоретик називає давній Ізраїль, Юдео-Християнську цивілізацію, Античну Грецію, Зороастрійський Іран, ранні імперії Китаю та Давню Індію з історично сформованими там буддизмом та індуїзмом. Ісламська цивілізація та іслам як світова релігія також належать до Осьових цивілізацій, але формування їх відбулося вже поза хронологічними межами Осьової епохи [Eisenstadt, 1982]. І хоча питання визначень, демаркацій та класифікацій різних історичних цивілізацій є дискусійним і ще не усталеним у межах цивілізаційного аналізу, спільним для цього підходу є визнання множинності цивілізаційного історичного досвіду та відповідна критичність щодо європоцентричного підходу з одночасним обґрунтуванням багатоцивілізаційної (multi-civilizational) концепції світової історії [Arnason, 2009: p. 2].

Головний соціокультурний чинник історичного становлення Осьових цивілізацій Ш. Ейзенштадт убачає у виникненні та інституціоналізації через відображення у відповідних світоглядних концепціях суперечливого взаємовідношення між трансцендентним та мирським (mundane) порядками. Усвідомлення відмінностей між цими порядками, звичайно, існувало і до Осьової епохи, але в язичницьких суспільствах та їхніх релігіях потойбічний світ сприймався як лише деяке інше – вище і потужніше, але продовження того ж мирського порядку з подібними до властивих йому правилами. Історичний революційний прорив Осьових цивілізацій (і їхня нова соціокультурна та релігійна якість) якраз і пов'язаний, на думку Ш. Ейзенштадта, із розвитком усвідомлення чіткого поділу мирсь-

* Шмуель Н. Ейзенштадт зазначає, що центральне поняття свого аналізу «цивілізації Осьової епохи» (Axial Age civilization) він запозичує з філософії історії Карла Ясперса, учня Макса Вебера, підкреслюючи цим, принаймні у непрямий спосіб, класичну та міждисциплінарну традицію порівняльних досліджень цивілізацій.

кого та трансцендентного порядків і оформленням уявлення про останній як автономну ідеальну сферу поза межами будь-якої наявної поцейбічної або потойбічної реальності. Ці уявлення та поняття про поділ мирського та трансцендентного розвивали у своїх суспільствах невеличкі групи перших вільних інтелектуалів – таких як великі грецькі філософи, єврейські проповідники, індійські брахмани, буддійські монахи та інші духовні лідери давніх цивілізацій. Саме ці групи перших інтелектуалів перетворилися згодом у рамках становлення цивілізацій на клас інтелектуальної еліти, відповідальної за символічну та ідеологічну легітимацію владного цивілізаційного режиму.

Важливим наслідком формування нового світогляду став розвиток ідейних течій та соціальних рухів, спрямованих на перетворення мирського порядку. В цих нових духовних та світоглядних системах мирський порядок вже сприймався як неповноцінний, недосконалий і такий, що підлягає принаймні частковій перебудові згідно з уявленнями про ідеальний трансцендентний порядок. Описуючи духовні пошуки шляхів подолання цієї суперечності між мирським і трансцендентним порядками, Ш. Ейзенштадт звертається до телеологічного поняття «спасіння», яке активно використовував і детально розробляв і М. Вебер. Однак ізраїльський дослідник екстраполює це поняття та й саму проблематику спасіння за межі релігійних доктрин, передовсім християнської, та вказує на його еквіваленти в перших концептуальних та ідеологічних легітимаціях давніх цивілізацій. Ба більше, за Ш. Ейзенштадтом, усвідомлення та культурно-релігійна інституціоналізація «поля напруження» між мирським і трансцендентним порядками стало не лише типологічною духовною основою та ознакою цивілізацій, а й визначальним чинником розвитку властивих їм соціальної структури та соціокультурної динаміки, характеру функціонування інституцій, особливостей владних регуляцій, способів розв'язання конфліктів тощо – тобто всієї повноти культурного, соціально-структурного, економічного та владно-інституціонального функціонування цивілізацій як особливих суспільно-історичних формацій.

Цілком співзвучно зі згаданими вище класичними соціологічними підходами та для розвитку їх дослідник окреслює і наслідки соціокультурної динаміки історичних цивілізацій, такі як формування високого рівня символічних орієнтацій та ідеологізація головних аспектів інституціональної структури. Проявами цієї динаміки стали ідеологічне конструювання особливих цивілізаційних засад та символічних атрибутів, а також формування концепції підзвітності

правителів певним вищим авторитетам, таким як Бог або божественний закон. У тій чи іншій формі ідея підзвітності влади, а відтак і можливість осудності правителів, нехай навіть перед божественним законом, виникала та розвивалась у всіх історичних цивілізаціях [Eisenstadt, 1989]. Але головною інновацією цих процесів, на думку Ш. Ейзенштадта, стало формування нових культурних або релігійних ідентичностей, які відрізнялися не лише від ознак спільності для природних примордіальних груп, а й від етнічних чи політичних ідентичностей. Інституціоналізація концепцій колективної цивілізаційної ідентичності супроводжувалась гострою ідеологічною боротьбою, протестами та політичними конфліктами, адже йшлося про визначення внутрішнього та зовнішнього культурного простору цивілізаційної належності та спроби структурування різних культурних, політичних та етнічних ідентичностей у рамках певного ієрархічного порядку.

Таким чином, ізраїльський дослідник пропонує комплексну цивілізаційну модель, яка у своїй культурно-інституціональній онтології поєднує взаємодію таких різнобічних чинників, як духовно-світоглядні й релігійні настанови та соціальні структури, творення правлячої та інтелектуальної еліт, а також формування нових позапримордіальних колективних ідентичностей та патернів володарювання через певні інституціональні механізми підтримання цивілізаційної регуляції – вироблення політики ідеологічної та символічної легітимації інтелектуальними елітами та адаптивні трансфігурації владних відносин. Ця типологічно-функційна модель є, за Ш. Ейзенштадтом, спільною для всіх Осьових цивілізацій. А найважливіші відмінності між ними походять від варіацій у способах усвідомлення та шляхах розв'язання базового напруження між трансцендентним і мирським порядками. Тут Ш. Ейзенштадт знову звертається до М. Вебера для характеристик варіацій розв'язання цього напруження через «поцейбічний» (this-worldly) спосіб або у поєднанні «поцейбічного» та «потойбічного» (other-worldly) [Eisenstadt, 1989]. Саме ці відмінності й визначають, за Ш. Ейзенштадтом, різні символічні та інституційні витоки та особливі соціокультурні патерни цивілізацій. Відмінності цих цивілізаційних патернів передбачають також розвиток особливих інституціональних форм інтеграції, змін та конфліктів, а також особливих форм раціональності (у широкому веберівському значенні) та способів підтримання колективної цивілізаційної ідентичності та відновлення традицій у внутрішній та зовнішній соціокультурній динаміці цивілізацій.

Отже, як бачимо, назагал дискурс цивілізаційного аналізу щодо історичних цивілізацій становить цілком послідовний розвиток підходів класичної соціології Е. Дюркгайма і М. Вебера. Проте безсумнівним здобутком нової теоретичної парадигми є не лише розвиток історичних порівняльних досліджень, а й обґрунтування зв'язку між Осьовими і сучасними цивілізаційними динаміками, теоретична екстраполяція історичних особливостей на сучасні суспільно-політичні процеси, включно з глобалізацією, а також концептуальний аналіз модерного суспільства як особливої множинної цивілізації.

19.2. Модерність як особлива цивілізаційна програма

Дослідження модерну, модерних перетворень і суспільства у різних їхніх аспектах та проявах – це без перебільшення провідна тематика всього корпусу соціогуманітарного знання від кінця XIX століття. Ці питання становлять і головне проблемне поле досліджень у соціології, яка власне і формувалася у своїх класичних ідейних витоках як теоретична рефлексія щодо викликів модерних суспільних трансформацій та становлення капіталізму. Хвиля глобальних суспільно-політичних трансформацій, зокрема в країнах Африки, Азії та Латинської Америки, у повоєнний період знову активізувала теоретичне осмислення цих, часто суперечливих процесів під широкою рубрикою теорій модернізації.

Зазначені теорії домінували в політичній науці та соціології в період 1950–1960-х років. Зокрема, такий їх сегментний напрям, як теорії політичного розвитку (Л. Пай, Г. Альмонд, С. Верба, С. Гантингтон та ін.), мав на меті дослідити та пояснити складні процеси модернізації й дати відповіді на питання, що робить суспільства модерними, або, точніше, які чинники сприяють модернізації суспільства. І хоча чи не єдиним активним агентом модернізаційних змін теоретики цього кола вважали раціональну національну еліту країн, що розвиваються, вони усвідомлювали всю складність цих процесів. З цього усвідомлення походить і спроба окреслити та дослідити доволі широкий спектр хрестоматійних для студій із модернізації чинників та змінних, які впливають на результат модернізації. Це – політична комунікація, урбанізація, освіта, характер політичної участі, політична система, культура, стан еліт, національне питання та націоналізм як мобілізаційна ідеологія тощо. До цього переліку долучалася і низка ознак модернізації, відомих ще з історичних праць

фундаторів класичної соціології, як-от раціоналізація суспільного управління, структурна диференціація, індустріалізація, урбанізація та секуляризація. В інституціональному аспекті модерність передбачала також розбудову національної держави та організацію раціональної капіталістичної економіки. В соціокультурних вимірах ішлося також про створення нових колективних ідентичностей, пов'язаних з національною державою, але вплетених у культурну програму з її різноманітними способами структурування головних сфер суспільного життя [Эйзенштадт, Шлюхтер, 2006: с. 261].

Концептуальною точкою референції теорій модернізації залишався проект західного модерного суспільства, а в його політико-інституціональній моделі – ідеалізований тип західної ліберальної демократії. Власне у програмній статті Люсьєна Пая з характерною назвою «Незахідний політичний процес» [Pue, 1958] модернізація цілком у дусі класичної соціологічної традиції тлумачиться як тривалий процес раціоналізації, секуляризації та структурної диференціації суспільства. При цьому головною метою цього процесу є збереження відносної стабільності політичної системи на тлі зважених змін під контролем еліт, тобто поступова трансформація структури під контрольювано агентним впливом. Л. Пай розглядає доволі розлогий список ознак незахідного політичного процесу, які роблять його нестабільним та непередбачуваним. Утім, його головними характеристиками, і нині притаманними, наприклад, політичному процесу в Україні, є: 1) відсутність автономної та незалежної політичної сфери і, як результат, хаотичність, ірраціональність політики, просякнутої особистими інтересами; 2) нездатність еліт контролювати масову політичну активність і каналізувати її у необхідні для суспільства сфери. Власне, те саме згодом повторює і С. Гантингтон у своїй праці «Політичний порядок в суспільстві, що змінюється».

Як бачимо, модернізаційні теорії цілком у дусі західного модерного раціоналізму орієнтувалися на доволі практичне знання та алгоритми, які, за задумом багатьох теоретиків цього напрямку, могли бути адаптовані до інших незахідних соціокультурних контекстів. Проте суперечлива суспільна практика модернізацій у різних її аспектах постійно давала приводи не лише для аналізу суперечностей та конфліктів, що супроводжували ці процеси, а також для критики пропозицій домінантного модернізаційного дискурсу. Практики модернізацій у різних країнах, і не лише в суспільствах так званого «третього світу», дедалі більше демонстрували свої відмінності у різних інституціональних сферах – у політиці, економіці, освіті чи родинних стосунках [Eisenstadt, 2010: p. 2]. Вже від початку

1970-х модернізаційна теорія, як згодом і її політико-ідеологічний продукт – концепція конвергенції індустріальних суспільств, зазнали доволі активної критики та переосмислення з боку різних теоретичних перспектив.

Як зазначалося, одним із впливових напрямів альтернативно критичного переосмислення модернізаційної теорії став цивілізаційний аналіз. Ш. Ейзенштадт та інші представники цього напрямку вважали чи не головною проблемною ланкою відомих модернізаційних теорій їхній домінуючий європоцентризм і недостатню чутливість до різних соціокультурних контекстів та традицій суспільств, що модернізуються. Проникливість теоретичних аргументів Ш. Ейзенштадта почасти можна пояснити й тим, що він сам перебував біля витоків формування повоєнної модернізаційної теорії з позицією «одного з найвпливовіших речників соціологічного аналізу суспільства у категоріях “традиція versus модерн”» [Кутуєв, 2007], а тому гостріше усвідомлював її слабкі місця. Як зауважує П. Кутуєв, «Ейзенштадт є, вочевидь, єдиним вченим із-поміж отців-засновників дослідницької програми модернізації, який спромігся піддати свої погляди не лише ревізії, але й реконструкції, заклавши підвалини нової школи – школи множинних модернів» [Кутуєв, 2007].

Проте критичне переосмислення модернізаційної теорії з боку представників цивілізаційного аналізу і, зокрема, Ш. Ейзенштадта та їхній інтерес до порівняльної соціології історичних цивілізацій аж ніяк не означають занепаду дослідницької уваги до проблем модернізації. Радше навпаки – цивілізаційний аналіз значно розширив поле зору та посилив теоретичну оптику соціологічної рефлексії, залучаючи до осмислення модерних трансформацій культурно-інституціональну царину з її ознаками, відмінностями та цивілізаційними варіаціями. Це означало також і зсув методологічного фокуса від концепту модернізації до поняття модерну, його сутності та антиномій, від сприйняття соціально-технологічного характеру суспільних трансформацій до їхніх якісних критеріїв та соціокультурних ознак, врешті-решт до розуміння самого модерного суспільства як певної цивілізаційної нелінійної варіації. Описуючи цей цивілізаційно-культурний поворот, Й. Арнасон так зауважує з цього приводу: «Значення модерності не могло обговорюватися без референцій до значущих фреймів, запроваджених та прийнятих історичними акторами, і ця реорієнтація спричинялася до посиленого інтересу до культурних витоків та передумов модерних трансформацій» [Arnason, 2009: p. 8].

Ейзенштадтова концептуальна інтерпретація модерну в цивілізаційному патерні була важливим аспектом цієї теоретичної реорієнтації. В його інтерпретації, слідом за Арнасоном [Arnason, 2009: p. 8], варто виділити три основні тези. По-перше, на думку Ейзенштадта, модерн як «особлива цивілізація» (*distinct civilization*) привносить нове бачення людської автономності, більш складної й радикальної, аніж у трактуванні усіх попередніх культурних традицій. Нова модерна цивілізація розглядає людину як Майстра, здатного не лише акумулювати владу і багатства, а й завдяки своїм розуму та знанням і згідно з усвідомленими намірами підкоряти природу та змінювати саме суспільство. В культурній та політичній програмі модерну така зміна в розумінні людської агентності означала, що всі передумови та легітимації соціального, онтологічного та політичного порядків перестали бути самоочевидними [Eisenstadt, 2010: p. 3].

По-друге, складність нових мереж модерних культурних смислів відкриває можливості для конфліктних інтерпретацій, найамбіційніші та полярні з яких Ейзенштадт називає «антиноміями модерності». На його думку, ці антиномії у своїх онтологічних та теологічних основах були притаманні ще Осьовим цивілізаціям, але уявилися та загострилися саме у період радикальних модерних трансформацій. Серед таких антиномій є, наприклад, конфлікт між індивідуалістичним і колективістським поняттями автономії, між моральністю і індивідуалізмом, установками на споглядальну рефлексійність і активним перевлаштуванням природи та суспільства, а також конфліктні інтерпретації щодо пошуків шляхів рівноваги між свободою і рівністю, контролем і самодостатністю, дисципліною та свободою.

І нарешті, третя теза інтерпретації Ейзенштадтом культурної програми модерну полягає у наголосі на важливості зв'язку між модерністю і традицією. Втім, як зазначалося, для самого вченого це не було радикальною концептуальною переорієнтацією – він залишався теоретично послідовним у цьому питанні. Ейзенштадт та його колеги, що поділяли теоретичну платформу цивілізаційного аналізу, розглядали цивілізації, включно з модерністю, як величні історичні формації, кристалізовані на підставі різних культурних та релігійних традицій. Такі цивілізаційні формації характеризувалися «особливими способами ухвалення, внутрішніх обговорень та суперечностей, реконструкцій та адаптацій щодо мінливих культурних констеляцій» [Arnason, 2009: p. 8].

Цивілізаційний аналіз підкреслював складну культурну інтеракцію нових модерних орієнтацій із традиційним культурним спадком. Проте оскільки модерна цивілізаційна динаміка історично була

сформована в лоні західноєвропейської християнської культури, вона у своєму глобальному поширенні мала різні соціокультурні наслідки та складні трансформаційні ефекти для інших суспільств, зокрема тих, що належали до євразійського цивілізаційного конгломерату. Як зазначає Й. Арнасон, «технологічна, соціальна та культурна динаміка західної модерної експансії підривала кореневі структури та колективні ідентичності незахідних цивілізацій, але не припиняла тривалу та взаємну формотворчу інтеракцію між фрагментованими традиціями та мінливими кластерами трансформаційних чинників» [Arnason, 2009: р. 8–9]. Серед виразних прикладів таких складних – міжцивілізаційних модерних інтеракцій ісламська, індійська, китайська і особливо японська* версії суспільних модернізацій. Осмислення варіативності модерного суспільного досвіду на підґрунті різних цивілізаційно-культурних передумов дало Ейзенштадту поштовх для формулювання концепції множинних модерностей та стимулювало в річичі цієї тематики активні теоретичні дебати, що розпочалися з кінця 1990-х років і в багатьох своїх аспектах та контекстах є й досі актуальними.

Деякі підходи до концепції множинних модерностей Шмуель Ейзенштадт уперше окреслює у своїй спільній із Вольфгангом Шлюхтером статті 1998 року [Эйзенштадт, Шлюхтер, 2006] і згодом вже детально розгортає та артикулює 2000 року в тексті з однойменною концептуальною назвою [Eisenstadt, 2000]. Вихідним пунктом концепції множинних модерностей стали численні варіативні патерни різних за своїми інституціональними наслідками випадків модернізацій у різних суспільствах (навіть за умов, коли модернізація передбачала уніфікований пакет трансформацій). Осмислюючи ці патерни, ізраїльський вчений доходить висновку, що вони не є простими продовженнями традицій відповідних суспільств модерної доби. На його переконання, вони якраз і є модерними, хоча великою мірою такими, що сформовані під впливом особливих культурних передумов, традицій та історичних досвідів. Понад те, на думку Ейзенштадта, навіть тоді, коли модерні інновації сприймаються як первинний західний проект, а в незахідних суспільствах розвиваються антизахідні рухи, наприклад націоналістичні, традиціоналістські або навіть фундаменталістські, які виразно артикулюють

---

* Ш. Ейзенштадт присвятив дослідженню японської цивілізаційної динаміки системну та ґрунтовну працю [Eisenstadt, 1996]. Учений вважав випадок модернізації в цій країні унікальним, адже Японія стала чи не єдиною не Осьовою цивілізацією, яка успішно виробила незахідні форми модерності як відповідь на виклики західної експансії через адаптацію самих західних моделей і в спосіб, подібний до ранньоісторичних культурних інтеракцій з Осьовими традиціями.

антизахідну та антимодерну риторику, – навіть тоді всі ці рухи та ця риторика самі по собі є «виразно модерними» (*distinctively modern*) [Eisenstadt, 2000: p. 2].

Згідно з Ейзенштадтом, ідея множинних модерностей передбачає розуміння сучасного світу як нескінченної історії постійних формувань та реформувань множини культурних програм. І ця постійна реконструкція численних інституціональних та ідеологічних патернів здійснюється інтелектуалами та елітами як особливими соціальними акторами в тісному зв'язку із соціальними та політичними активістами, а також із суспільними рухами, що висувають різні програми модерності й дотримуються дуже різних поглядів на те, що робить суспільство модерним [Eisenstadt, 2000: p. 2]. Тобто загалом алгоритм формування нового цивілізаційного порядку множинних модерностей у Ейзенштадта є чимось подібним до соціокультурної динаміки Осьових цивілізацій, зокрема щодо особливої ролі еліт як агентів структурних зрушень.

Але головною ідеєю і водночас найважливішою методологічною імплікацією концепту множинних модерностей є, на переконання ізраїльського дослідника, висновок про те, що «модерність та вестернізація не є тотожними» і що «не лише західні патерни модерності є “автентичними” модерностями, хоча вони тішаться історичною першістю і продовжують бути основним орієнтиром для інших» [Eisenstadt, 2000: p. 2–3]. Остання ремарка Ейзенштадта свідчить про те, що він не заперечує унікальних історичних особливостей західної модерної цивілізації щодо інших, адже навіть сама ідея плюралістичної множинності та гетеродоксій як альтернативних, часто конфліктних бачень, історично більшою мірою була притаманна саме західній європейській цивілізації. І в певному сенсі в концепті множинних модерностей дослідник екстраполює варіативну множинність західної культурної програми модерну з іманентними для неї внутрішніми антиноміями, конфліктними дискурсами та політичними суперечностями на сучасні обставини для всього світу.

Така методологічна позиція Ейзенштадта була приводом для критики концепції множинних модерностей, зокрема з боку представників постколоніального дискурсу. Серед цих критичних закидів є такі, що стосуються збереження в цій концепції есенціалістських визначень культури, культурної ієрархічності, притаманної класичним теоріям модернізації, або спроб деполітизації викликів і проблем сучасної глобалізації та зведення їх суто до культурних відмінностей. Гострі критичні зауваги лунають також щодо тлумачення Ейзенштадтом будь-яких явищ сучасності, навіть таких, як фунда-

менталізм, фашизм або диктаторські режими, як «модерних» у контексті множинних модерностей. На думку одного з критиків [Gupta, 2013], Ейзенштадт у такому підході свідомо стирає відмінності між термінами «сучасний» (*contemporaneous*) як застосовний до повсякденної реальності та «модерний» (*modern*) як якісний соціологічний концепт, просто проголошуючи, що все сучасне є модерним за визначенням. Утім, і сам ізраїльський дослідник не абсолютизував свої концептуальні конструкти, усвідомлюючи їхні можливі, а почасти й неминучі евристичні обмеженості, але водночас постійно вдосконалюючи свою теоретичну аргументацію.

Головним конструктивним та оптимістичним аспектом концепту множинних модерностей є підкреслювана відкритість щодо можливостей трансформацій наявного порядку та конструювання його нових модерних якостей у незахідних суспільних контекстах. Особливого значення перспектива множинності модерних можливостей набуває у політичній сфері, актуалізуючи «нову відкритість політичної арени та самого політичного процесу» [Eisenstadt, 2000: p. 6]. Глобалізація привносить нові інституціональні та ідеологічні конфігурації політичного процесу. Найважливіші характеристики цих змін Ейзенштадт вбачає у таких трендах, як трансформація домінантних інституціональних патернів та культурних обставин модерних суспільств, розвиток демократизаційних тенденцій; далекосяжні зміни в міжнародній системі та зсуви гегемоній у ній і, зрештою, розвиток нових моделей міжцивілізаційних відносин. Ці зміни, на думку ізраїльського дослідника, тягнуть за собою «кристалізацію нових патернів множинних модерностей поза класичними моделями націй та революційних станів» [Eisenstadt, 2010: p. 7].

У своїх спостереженнях глобалізаційних змін через такі їх суперечливі прояви, як зростання автономії світового капіталізму, інтенсифікація потоків міжнародної міграції та формування нових колективних ідентичностей, зокрема різних глобальних діаспор, ерозія середнього класу, зростання нерівності між різними верствами населення та між глобальними і локальними містами, трансформація протестної тематики та рухів протесту, а також в осмисленні інших сучасних соціальних проблем і контекстів Ейзенштадт вбачає в усьому не лише нові ризики, але й передумови суспільного розвитку. Наприклад, розширення вибору для жінок у визначенні власного способу життя, шлюбних відносин та материнства, зростання загального освітнього рівня, урбанізація, більша увага до потреб різних вікових груп, зокрема молоді, нові можливості для більш повного та

ефективного висловлювання суспільного незадоволення [Eisenstadt, 2007: p. 118].

Учений до кінця життя залишався послідовним у своїх системних теоретичних поглядах і водночас інтелектуально чутливим до нових суспільних тенденцій та соціокультурної динаміки. Характерно, що в останньому переданому для публікації тексті «Осьова загадка» [Eisenstadt, 2011] він знову звертається до своєї провідної тематики Осьових цивілізацій та проблематики інституціоналізації соціальних порядків. Підкреслюючи відкритість процесу з його ймовірними конструктивними та деструктивними можливостями, Ейзенштадт зауважує, що культурні обставини важливі, але не лише вони визначають характер та особливості соціального порядку в кожному суспільстві. Цей порядок кристалізується передовсім у патернах соціальних інтеракцій та активності соціальних агентів щодо конституювання довіри, регуляції влади та смислотворення й легітимації щодо соціальних активностей та установлень. Суспільні регуляції та механізми контролю, які поєднують символічні та ресурсні компоненти, є також необхідними, адже підтримують функціонування соціальних інтеракцій, визначають їхні особливості та межі в кожному суспільстві [Eisenstadt, 2011: p. 214].

Принципова відкритість будь-якої історичної ситуації на будь-якому еволюційному шаблі розвитку, а відтак відкритість будь-яких інституціональних патернів і щодо подальших оспорювань, і щодо як конструктивних, так і деструктивних можливостей – це, мабуть, і становить концептуальний заповіт Ш. Ейзенштадта, ґрунтовно аргументований його тривалими і результативними дослідженнями історії Осьових цивілізацій та складної динаміки модерності.

19.3. Теоретичні імплікації та дослідницькі перспективи

Цивілізаційний аналіз Ейзенштадта, поєднуючи порівняльно-історичний соціологічний підхід з увагою до агентності соціальних акторів у формуванні інституціональних структур та цивілізаційних соціальних порядків, є, безумовно, оригінальним та системним внеском у розвиток сучасного соціологічного теоретизування. В дослідженнях соціокультурної та політичної динаміки різних цивілізацій ізраїльський дослідник застерігав від крайнощів культурного релятивізму та небезпек захоплення історичним еволюціонізмом.

На його думку, ефективним методологічним запобіжником щодо цього є використання порівняльного методу. Сам Ейзенштадт окреслював головні положення цього методу як поєднання двох способів розуміння проблеми: один – «девелопменталістський»*, а інший – структурно-інституціонально-культурний [Ейзенштадт, Шлюхтер, 2006: с. 279].

Ейзенштадтові дослідження модерності як особливої цивілізаційної програми, концепція множинних модерностей та аналіз сучасних змін під впливом глобалізації ґрунтуються на визнанні нелінійності, складності та варіативності процесів модернізації. Ці актуальні підходи вченого не поривають з класичною соціологічною парадигмою (про це свідчить навіть активне звернення Ш. Ейзенштадта до ідей М. Вебера), а радше пропонують її вдосконалену посткласичну версію, зокрема у студіях модернізації. Проте це також не означає кінець соціологічної модернізаційної теорії чи навіть зниження соціологічної теоретичної уваги до проблематики модернізації, радше навпаки – її актуалізацію у різних аспектах, в тому числі для вітчизняного контексту.

Розпад СРСР, посткомуністичні та поставторитарні трансформації як усе ще відкриті проекти в багатьох суспільствах, зокрема в Україні, модернізаційні та демократизаційні «хвилі», глобалізація з її різними соціальними наслідками – всі ці процеси лише на короткий час позначились ефектом невиправданої ейфорії щодо «кінця історії» з торжеством, як тоді здавалося, єдиної ліберально-демократичної моделі суспільного розвитку. Насправді, і це підтверджує теоретизування Ейзенштадта, з кінця ХХ століття складність та багатofакторність процесів модернізації в її різних культурних контекстах, як і усвідомлення цього, лише зростають. Це демонструють поява та актуалізація широкого варіативного спектра теоретичних підходів, які умовно називають «альтернативними» концепціями модернізації і до яких окрім концепції множинних модерностей можна віднести нові варіації теорії залежності, подальший розвиток світсистемного аналізу, нові інституціональні підходи, постколоніальний дискурс, концепції де-демократизації, де-модернізації, гібридних політичних режимів, неопатримоніалізму тощо. Симптоматично, що одночасно в самій соціологічній теорії також актуалізується проблемність не

---

* Термін «девелопменталістський» походить від англ. *development* (розвиток) і позначає концепцію та відповідні студії модернізаційного теоретичного напрямку. Цей термін використовує О. Фісун у своєму перекладі тексту Ш. Ейзенштадта та В. Шлюхтера [Ейзенштадт, Шлюхтер, 2006].

лише нових ознак модерності («пізня», «рефлексійна», «плинна», «екологічна», «глобальна» модерність, «суспільство ризику» тощо), а й дедалі більшої складності агент-структурних взаємодій.

Застосування методологічних підходів цивілізаційного аналізу може бути особливо актуальним та методологічно конструктивним для осмислення вітчизняної модернізаційної трансформації. Остання є структурно, інституціонально та культурно складною, адже поєднує формування цивільної ринкової економіки, демократизацію, конструювання держави й модерної громадянської нації та постімперську трансформацію. Українську соціокультурну та політичну динаміку також можна розуміти як поєднання різних цивілізаційних програм. Водночас досвід модернізації в Україні навряд чи можна назвати історично унікальним. Принаймні досвід модерних трансформацій постколоніальних країн також позначений такого роду багатофакторністю.

Однак це не заперечує і певних особливостей модернізаційних викликів в Україні. Серед них, наприклад, такі: 1) модернізаційна трансформація в Україні відбувається не в класичному висхідному напрямі – від традиційного архаїчно-аграрного до модерного суспільства, а радше як паралельна трансформація: від однієї моделі модернізації (індустріально-комуністичної) до іншої, ліберально-демократичної та капіталістичної; 2) ця трансформація відбувається в контексті гострого геополітичного та соціокультурного конфлікту між двома цивілізаційними проектами модернізації – західним *versus* євразійським («русский мир») з усіма його побічними ефектами, напруженнями та конфліктами (включно з війною); 3) факторна агентність щодо визначальних інституціональних змін соціального порядку часто походить не від державницьких еліт (які є слабкими, розпорошеними, непослідовними та егоїстичними), а здебільшого від громадянських активістських груп (громадянського суспільства) з усіма їхніми мобілізаційними перевагами, але й ресурсними обмеженнями та соціальними ризиками в рамках такого процесу.

Отже, модернізація в Україні цілком співзвучна з ознаками сучасного політичного процесу, множинності модерностей та міжцивілізаційних інтеракцій згідно з методологічними підходами Ш. Ейзенштадта. Великою мірою це є також неминучим результатом суперечливості та незавершеності самого процесу вітчизняної суспільної модернізації із характерними для неї не лише іманентними антиноміями, соціальними напруженнями та конфліктами, а й можливостями та перспективами соціального та цивілізаційного конструювання.

Джерела

Айзенштадт, Ш.Н. (1992). «Осевая эпоха»: возникновение трансцендентных видений и подъем духовных сословий. В: *Ориентация – поиск: Восток в теориях и гипотезах* (с.с. 42–62). Москва: Наука.

Ващинська, І.І. (2018). Регіоналізм в Україні: переосмислення кризь призму соціальних ідентичностей і групових лояльностей. *Український соціум*, 4 (67), 9–18.

Ерасов, Б.С. (1999). *Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: учебное пособие для вузов*. Москва: Аспект Пресс.

Кутуєв, П.В. (2007). Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Ейзенштадта. *Соціальна психологія: Український науково-практичний журнал*, 4, 17–26.

Кутуєв, П.В. (2017). *Модерн(у): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація*. Херсон: Гельветика.

Прозорова, Ю.А. (2013). Интегративная перспектива в цивилизационном анализе. *Петербургская социология сегодня*, 4, 31–56.

Резнік, В. (2013). Інновація та легітимація у мікросоціальних революціях: концептуалізація та кроскультурний аналіз Ш. Айзенштадта. В: *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць* (вип. 5, сс. 85–101). Київ: Інститут соціології НАН України.

Эйзенштадт, Ш.Н. (1999). *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*. Москва: Аспект Пресс.

Эйзенштадт, Ш.Н. (2002). Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменимость. *Полис*, 2, 67–81.

Эйзенштадт, Ш.Н. (2010). Срывы модернизации. *Неприкосновенный запас*, 74 (6), 42–67.

Эйзенштадт, Ш., Шлюхтер, В. (2006). Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор. В: А.А. Фисун, *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации* (с.с. 261–282). Харьков: Константа.

Фисун, А.А. (2006). *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*. Харьков: Константа.

Arnason, J. (2003). *Civilizations in dispute: historical questions and theoretical traditions*. Leiden, Boston: Brill.

Arnason, J. (2009). Civilizational analysis: a paradigm in the making. In: R. Holton, W.R. Nasson (Eds.), *World Civilizations and History of Human Development* (pp. 1–34). S.l.: EOLSS Publishers / UNESCO.

Durkheim, E., Mauss, M. (1971). Note on the notion of civilization / Transl. by V. Nelson. *Social Research*, 38 (4), 808–813.

Eisenstadt, S.N. (1963). *Political Systems of Empires*. New York: Free Press of Glencoe.

Eisenstadt, S.N. (1982). The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics. *European Journal of Sociology*, 23 (2), 294–314.

Eisenstadt, S.N. (1989). Cultural Tradition, Historical Experience, and Social Change: The Limits of Convergence. In: *The Tanner Lectures on Human Values, delivered at The University of California, Berkeley, May 1–3*. Retrieved from: https://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/e/eisenstadt90.pdf

Eisenstadt, S.N. (1996). *Japanese Civilization: A Comparative View*. Chicago: University of Chicago Press.

Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129 (1), 1–29.

Eisenstadt, S.N. (2003). Introduction: Comparative Studies and Sociological Theory – from Comparative Studies to Civilizational Analysis: Autobiographical Notes. In: S.N. Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden, Boston: Brill.

Eisenstadt, S.N. (2007). Note on Society. Reconstitution of Collective Identities and Inter-Civilizational Relation in the Age of Globalization. *Canadian Journal of Sociology*, 32 (1), 113–126.

Eisenstadt, S.N. (2010). Modernity and modernization. *Sociopedia.isa*, 1–15. Retrieved from: DOI: 10.1177/205684601053

Eisenstadt, S.N. (2011). The Axial conundrum: Between transcendental visions and vicissitudes of their institutionalization: constructive and destructive possibilities. *Análise Social*, 199, 210–217.

Gupta, D. (2013). *Against multiculturalism and multiple modernities*. Retrieved from: http://www.india-seminar.com/2013/649/649_dipankar_gupta.htm

Pye, L.W. (1958). The Non-Western Political Process. *Journal of Politics*, 20 (3), 468–486.

Swedberg, R. (2010). A Note on Civilizations and Economies. *European Journal of Social Theory*, 13 (1), 15–30.

Нарис 20

МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ В СОЦІОЛОГІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПАРАДОКСИ*

В цьому нарисі ми розглянемо феноменологічний підхід в соціології, як один з класичних прикладів метатеорії, а також парадокси та сучасні виклики, з якими стикаються представники цієї парадигми в соціальних науках. Мета нарису – показати, в якому стані перебуває нинішня феноменологічна парадигма, зокрема в соціології, та які відповіді намагається дати на сучасні виклики. Для цього необхідно розглянути, як еволюціонувала феноменологічна думка від свого започаткування і кристалізації у самостійну теорію та, згодом, у парадигму і які проблеми стояли перед нею на цьому шляху. Особливу увагу ми хотіли б приділити сучасному стану феноменологічного підходу в соціології й тим напрямкам дослідження, які почали домінувати в цьому підході на зламі століть і впродовж останніх кількох десятиліть. Цей аналіз ми проводимо в загальному контексті дослідження метатеоретизування в соціології. Слід зазначити, що феноменологія із самого початку претендувала на статус інструменту для отримання будь-якого істинного знання та розуміння процесу пізнання. Тому у своїх амбіціях вона навіть виходила за межі суто соціологічного теоретизування, точніше кажучи, закінчувала свій аналіз там, де соціологія його починала. Через цю фундаментальну характеристику феноменології ми не можемо методологічно цілком коректно використовувати термін «феноменологічна соціологія»** і тут та далі використовуємо термін «феноменологічний підхід» або «феноменологічна парадигма» в соціальних науках. І попри те, феноменологічна думка в соціології хоч і не є класичною теорією, однак так само, як і класичні позитивістські теорії, намагається постати метатеорією для соціального пізнання.

---

* Автор нарису: О. Шульга.

** Детальніше про теоретичне обґрунтування можливості та неможливості вживання терміна «феноменологічна соціологія» див.: Шульга, О. (2012). З приводу вживання терміна «феноменологічна соціологія»: аргументація за. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 112–126; див. також: Шульга, О. (2013). Чому «феноменологічна соціологія» неможлива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 46–57.

20.1. Метатеоретичні претензії феноменології А. Шюца

Поряд із терміном «феноменологічний підхід в соціології» ми маємо насамперед прояснити, з яким наповненням вживаємо поняття «метатеорія». Задля уникнення еквівокацій, поняття «метатеорія» використовується в цій розвідці в тому розумінні, яке запропонував Дж. Ритцер і яке можна вважати класичним. «Роботи метатеоретичного плану відрізняє не стільки сам процес метатеоретизування (або систематичного вивчення теорій, що є спільним для всіх метатеоретиків), – пише Ритцер, – скільки характер кінцевого результату. Існує три різновиди метатеорій, які визначаються головним чином відмінностями кінцевих результатів» [Ритцер, 2002: с. 563]. Отже, Дж. Ритцер поділяє метатеорії на три великі типи, а кожен з них – на кілька підтипів. Перший тип метатеоретизування він називає M_u (за першими літерами слів meta-theory та understanding), тобто метатеоретизування задля кращого розуміння наявних теорій. «Конкретніше, – стверджує вчений, – M_u займається дослідженням теорій, теоретиків і спільнот теоретиків, а також ширшого інтелектуального і соціального контексту теорій і теоретиків» [Ритцер, 2002: с. 563].

Цей тип метатеоретизування Ритцер, своєю чергою, поділяє на чотири підтипи: внутрішньо- та зовнішньоінтелектуальний підтипи зосереджують увагу на вивченні парадигм, соціологічних шкіл та теорій, а також вивчають можливості використання інших дисциплін для соціологічного пошуку – відповідно.

Двома наступними підтипами «розуміючого метатеоретизування» є внутрішньо- та зовнішньосоціальний. Перший підтип зосереджується не на самих теоріях та парадигмах в соціології, а на дослідженні взаємодії між соціологами та навіть на життєвих обставинах, біографічних ситуаціях конкретних теоретиків. Другий підтип підходить до аналізу ще ширше: досліджує соціетальний рівень і те, як суспільні, історичні та інші умови впливають на соціологічне теоретизування.

Наступним типом метатеоретизування, за Дж. Ритцером, є метатеоретизування з метою розроблення нової теорії. Вчений називає цей тип $-M_p$ (за першими літерами слів meta-theory та prelude, тобто прелюдія). Теоретики йдуть на метатеоретизування задля вивчення вже наявних побудов і використання цих висновків для створення власної теорії. Тож жодна нова фундаментальна теорія в соціології не може бути побудована без ретельного вивчення та аналізу попе-

редніх теоретичних побудов, а тому, підсумовує вчений, «практично всі класичні та сучасні теоретики були метатеоретиками і, говорячи конкретніше, застосовували M_p -підхід» [Ритцер, 2002: с. 566]. В якості прикладу він наводить доробки і К. Маркса, і Т. Парсонса, і Ю. Габермаса, і Дж. Александера тощо.

Другий тип метатеоретизування є більш поширеним у соціології, якщо порівнювати його з першим типом – «розуміючим метатеоретизуванням», адже він слугує радше як засіб, а не кінцева ціль зусиль теоретиків. Натомість, за визнанням самого Дж. Ритцера, у своїй роботі він застосовує третій тип метатеоретизування, позначений літерами M_o), маючи на увазі власне поняття «meta-theory» та термін «overarching», що можна перекласти як узагальнення. Йдеться про створення теоретичної схеми, яка б змогла охопити усю або значну частину соціологічного теоретизування.

Ритцер одразу підкреслює, що ці типи та підтипи метатеоретизування не слід сприймати у чистому вигляді. «Описані три різновиди метатеорій – лишень ідеальні типи. Насправді, – пояснює соціолог, – частіше має місце значне перехрещення цілей метатеоретичних праць. Однак вчені, які займаються тільки одним типом метатеоретизування, як правило, меншою мірою зацікавлені у досягненні цілей, характерних для двох інших типів. Звісно, існують соціологи, які в той чи інший час займаються всіма трьома типами метатеорій» [Ритцер, 2002: с. 567].

Як приклад таких соціологів Ритцер згадує Александера, котрий в різних працях використовує різні типи метатеоретизування.

Із самого початку нашого розгляду було важливим прояснити термін метатеоретизування та підхід до його аналізу, яким ми послуговуватимемося надалі. Підхід Дж. Ритцера є особливо вдалим через його докладне та зрозуміле подання концепції метатеоретизування та його типології. Для наших цілей така ретельність описання типів метатеоретизування була необхідною, оскільки дасть змогу розглянути феноменологічний підхід в соціології під різними кутами зору – з огляду на те, яким типом або підтипом метатеоретизування ми будемо послуговуватися. Для цього ми розглянемо, яким метатеоретизуванням переважно займалися класики феноменологічної думки та, зокрема, класики феноменологічного підходу в соціології.

Феноменологія Едмунда Гусерля мала стати основою для всіх наук. З такою метою він розробляв свою трансцендентальну феноменологію або егологію. Цей амбітний план, щоправда, лише для соціальних наук прийняв для себе Альфред Шюц, який окрім Гусерлевих праць також активно вивчав доробок Макса Вебера та Вільяма

Джеймса. Окрім таких фундаментальних понять феноменології, як «життєсвіт», «природна настанова» (які в його системі виконували функції категорій), «теоретична настанова» та багато інших, Шюц запозичив спосіб мислення та адаптував його для свого дослідницького інтересу і тих завдань, які ставив перед собою*.

Він розвинув і залишив після себе великий проект, який став відправною точкою для багатьох майбутніх концепцій і об'єднавчим фундаментом для них. Фактично, з його доробку починається створення теоретичного тла для феноменологічної парадигми в соціології. Альфред Шюц не лише ретельно досліджував конституювання природної настанови та займався докладним описом структур життєсвіту**, а й у своїх розвідках приділяв увагу проблемам соціології мови, соціології релігії, соціології музики та багатьом іншим проблемам, які могли використовуватися й були використані в дослідженнях у рамках галузевих соціологій та теорій середнього рівня.

Напрацювання Альфреда Шюца, сучасні спроби їх адаптації в межах феноменологічної парадигми й, найголовніше для нашого аналізу, те, як вони вплинули на сучасне метатеоретизування у феноменологічній парадигмі в соціології ми розглянемо далі. Нині згадаємо про головні напрямки Шюцевого аналізу, які стали наріжними каменями для всіх теоретичних побудов, які з плином часу почали об'єднувати під назвою «феноменологічна парадигма в соціології»***.

Двома великими вимірами аналізу, які забирали багато часу та зусиль Альфреда Шюца, були теорія «життєсвіту», а також теорія соціальної дії. Звісно, це доволі спрощене уявлення, яке не охоплює величезну кількість інших понять, категорій та концепцій в його доробку та їхніх інтегральних взаємозв'язків. Однак для наших цілей

* Нагадаємо, що А. Шюц не був сліпим послідовником Едмунда Гусерля й послуговувався й іншими теоріями та підходами. Це особливо уявлялося в його критиці намагань Едмунда Гусерля вийти за межі дослідження трансцендентального Его та використати свій підхід для вивчення соціальних проблем. Зокрема, це втілювалося в його концепції трансцендентальної інтерсуб'єктивності (див.: Шюц, А. (2004а). Значение Гуссерля для социальных наук. В: А. Шюц, *Избранное: Мир, светящийся смыслом* (сс. 151–160). Москва: Российская политическая энциклопедия).

** До останнього, як і свого часу до намагань Гуссерля описати процеси трансцендентальної інтерсуб'єктивності, може бути багато запитань, особливо якщо ми розглядаємо опис більш широкого кола оточення соціального актора і спроби Шюца вийти на соціетальний рівень аналізу. Втім, не варто забувати і те, що опис структур життєсвіту вченому не вдалося закінчити за свого життя, і однойменну працю де-факто дописував його учень та інший видатний представник феноменологічної парадигми в соціології – Томас Лукман.

*** Спорідненою, та все ж таки окремою парадигмою при цьому залишається етнометодологія, і як з методологічної, так і з епістемологічної точки зору її не варто включати до феноменологічної парадигми.

ми маємо згадати лише третій напрямок роботи соціолога – пошук, подібно до Едмунда Гусерля, основ соціальних наук. Шюц порушував питання про те, що вчені приймають соціальний світ як самозрозумілий, як такий, що даний без питань. Разом із цим соціальним світом вони сприймають як самоданість і такі феномени, як смисл, а також порозуміння між соціальними акторами. Такий порядок речей призводить до того, що вчені-гумантарії, пізнаючи соціальну реальність, залишаються в тій самій настанові, що й пересічні члени суспільства – у природній настанові, яка схиляє до некритичного сприйняття соціальної реальності, сприйняття її без питань. Натомість, на думку Гусерля, а слідом за ним і Шюца, вчені мають брати на озброєння теоретичну настанову, яка ставить ці фундаментальні питання. Важливо підкреслити, що до ґрунтового дослідження структур життєсвіту Шюц підійшов ближче до кінця свого життя, тоді як раніше його цікавило, яким чином для індивіда відбувається побудова природної настанови та перебування у ній. Через це він не позначав свій доробок як «феноменологічну соціологію», а називав його «конститутивною феноменологією природної настанови».

Критика Шюцем традиційного на той час (позитивістського) вивчення соціального світу була спрямована, з одного боку, на відсутність у соціальних вчених теоретичної настанови і, через це, на проникнення до їхніх теорій некритичного сприйняття повсякденності, двозначностей і samozрозумілостей, притаманних мисленню звичайного соціального актора. З іншого боку, Шюц вказував на другий недолік, притаманний сучасним йому вченим – це заміщення повсякденного світу, який і має бути предметом інтересу цих вчених, різного штибу формалізаціями та ідеалізаціями. Тут ми бачимо вже згаданий акцент на дослідженні життєсвіту і заклик вченого до своїх колег займатися саме цим аналізом, не відриваючись від повсякденного навколишнього світу (перебуваючи, разом із тим, у настанові незацікавленого спостерігача).

Як ми зазначали раніше, Шюц привносить до соціології та її проблематики притаманне феноменології Гусерля фундаментальне питання про можливість існування цього світу, його конституювання у свідомості індивіда і той інструментарій, який дає змогу відкрити передданість соціальної реальності. Після постановки цього питання вчений отримує фундамент, від якого надалі відштовхується у своєму пізнанні соціального світу. Ці засадові постулати адаптації феноменологічного способу мислення в соціології, зокрема у феноменологічній парадигмі в соціології, було необхідно зафіксувати. Після цього ми можемо повернутися до визначення метатеоретизування

за Дж. Ритцером та тієї типології цього процесу, яку він запропонував і яку ми коротко представили на початку нашого аналізу. Тепер застосуємо цю концепцію метатеоретизування до теоретичного доробку Альфреда Шюца і з'ясуємо, чи підпадає він під запропоноване визначення.

Раніше ми розглянули типологію метатеоретизування, запропоновану Ритцером, яка включала три види. З наведеного опису цих типів метатеоретизування можна зробити висновок, що Альфред Шюц займався другим типом – тобто тим, що Ритцер називав *meta-theory prelude* і що описував як вивчення та систематизацію доробку попередників задля побудови власної нової теорії. Інші два типи метатеоретизування – метатеоретизування задля кращого розуміння наявних теорій та створення теоретичної схеми, яка б змогла охопити усю або значну частину соціологічного теоретизування – такою мірою не цікавили Шюца. Він не досліджував соціетальні чинники, які могли впливати на формування теорій або інтелектуальні зв'язки різноманітних груп учених в соціальних науках. Те, чим займався Альфред Шюц, радше стосується докладного вивчення наявних релевантних теоретичних побудов з метою розроблення власної великої теорії, котра, як було сказано, мала на меті стати основною для відповіді на найбільш фундаментальні питання соціальних наук, але самі ці питання залишалися до цього невідрефлексіюваними.

Ця претензія у вченого була не лише до соціології, а й до всіх гуманітарних наук, і він запропонував відповідь, використовуючи феноменологічний підхід. Свою позицію Альфред Шюц викладає, зокрема, у такій програмній роботі, як «Феноменологія та соціальні науки» [Шюц, 2004а]. Він акцентує увагу на необхідності проблематизації самоочевидного повсякденного життя для вченого і заміні при вивченні соціального світу природної, невідрефлексіюваної настанови на настанову незацікавленого спостерігача.

«Незацікавлений спостерігач, – пише Шюц, – певною мірою відсторонився від живого потоку інтенціональностей. Разом із заміною системи орієнтації іншою нульовою точкою кожне змістове співвідношення, яке було для наївної людини самоочевидним щодо його власного Я, зазнало тепер фундаментальної специфічної модифікації. Кожній соціальній науці та науці про культуру залишається лише розробити тип такої модифікації, який їй відповідає; а це означає ніщо інше, як розробити свої особливі методи» [Шюц, 2004а: с. 199].

Цю саму загальну тезу Альфред Шюц викладає в іншій системній праці – «Формування поняття та теорії в соціальних науках» [Schutz, 1962]. Поряд з підтримкою та обґрунтуванням особливого

об'єкта дослідження соціальних наук загалом і соціології зокрема та їх ґрунтовної відмінності від природничих наук та їхніх методів вчений вказує на спроможність саме феноменології стати гносеологічним та епістемологічним інструментом задля отримання справжнього знання про соціальну реальність*.

Займаючись, по суті, метатеоретизуванням та аналізуючи гносеологічні засоби класичних підходів у соціальних науках, Шюц висловлює критику їх з уже згаданих фундаментальних питань і виходить на необхідність нової теорії для їх розв'язання.

«Прихильники “єдності науки”, – пояснює вчений, – не зробили жодної серйозної спроби відповісти на питання чи навіть поставити питання, чи не є методологічна проблема природних наук в її нинішньому стані лише окремим випадком більш загальної, ще не дослідженої проблеми того, як взагалі можливе наукове знання, які його логічні та методологічні передумови. Особисто я переконаний у тому, що феноменологічна філософія підготувала фундамент для такого дослідження. Цілком можливо, що його результат покаже, що методологічні прийоми, розвинені соціальними науками для досягнення соціальної реальності, більшою мірою, ніж методи природничих наук, ведуть до відкриття загальних принципів, що керують усім людським пізнанням» [Schutz, 1962: p. 66].

Як бачимо, попередні підходи були лише прелюдією (користуючись визначенням Дж. Ритцера) для виникнення феноменологічного підходу, який дає змогу досліджувати соціальну реальність та отримувати достовірне знання про неї, а можливо, не лише про неї, а взагалі може стати основою будь-якого пізнання.

Таким чином, Альфред Шюц започатковує цілу соціологічну парадигму з дуже амбітними цілями. Він залишив по собі величезний доробок і нариси для цілої низки соціологічних дисциплін та теорій різного рівня. Однак фундаментальним є те, що це був лише проект, який таким і залишився. Це був проект феноменологічно зорієнтованої соціології, який пропонував по-новому поглянути на можливість соціальності та методи дослідження соціальної реальності, зміщуючи акцент та загалом відкриваючи для соціального вченого життєсвіт, в якому живе кожен індивід. Як ми визначили, Шюц справді займався метатеоретизуванням, і це було зумовлено щонайменше двома головними причинами. По-перше, вже згаданим

---

* Під соціальною реальністю він розуміє усі події та об'єкти в соціокультурному світі, як вони сприймаються індивідами в їхній повсякденності. Шюц підкреслює, що до соціальної реальності відносяться також соціальні інститути та загалом спільний світ культури, включно з усіма видами комунікації.

прагненням феноменології запропонувати метод пізнання для всіх наук, в тому числі й соціальних, про що писав сам Шюц. По-друге, задля такої мети вчений не міг уникнути вивчення та систематизування теоретичного доробку попередників та сучасників, адже йдеться про заснування цілої парадигми знання. В перебігу цього вивчення, коли домінував класичний спосіб мислення, а про постнекласичне ще навіть не було широкої дискусії, саме цей некласичний підхід мав стати відповіддю на накопичені питання гносеології та епістемології. Шюц приділив багато уваги розробленню дорожньої карти для соціологічної дисципліни у розв'язанні цих питань, які стосувалися вивчення соціальної реальності. Разом із тим, Альфред Шюц був фундатором і лише накреслив цей проект, виходячи зі свого дослідницького інтересу та результатів свого метатеоретизування. Одній людині було б важко чи майже неможливо завершити такий великий проект. Тож важливо тепер розібратися із тим, на який рівень вийшла феноменологічна парадигма в соціології після Шюца і яким чином цей загальний проект зі справді великими цілями та метатеоретизуванням реалізовували його послідовники. При цьому ми будемо постійно мати на увазі, що, подібно до Шюца, який внаслідок свого метатеоретизування вивчав багато теоретичних систем та інкорпорував їх у власний підхід, його учні та послідовники так само керувалися своїм дослідницьким інтересом і йшли власним теоретичним шляхом.

20.2. Сучасні парадокси феноменологічної парадигми

Томас Лукман та Пітер Бергер залишили по собі великий доробок, починаючи з класичної праці «Конструювання соціальної реальності» і закінчуючи великою кількістю праць, також присвячених соціології знання, соціології релігії, соціології мови тощо. При цьому обидва соціологи підкреслювали, що їхні пошуки ґрунтуються на феноменологічній методології. Важливою відмінністю Томаса Лукмана та Пітера Бергера від їхнього попередника та вчителя був фокус їхнього аналізу: обидва вчені зосереджували свою увагу на конструюванні смислів, що є спільним процесом у спільному життєві соціальних акторів. Натомість Шюц, слідом за Едмундом Гусерлем, досліджував конституювання смислу. Дуже докладне розрізнення та пізнавальні функції обох понять – «конституювання» та «конструювання» Лукман зробив у відповідній статті [Luckmann,

2008], тож не приділятимемо цьому багато місця. Зазначимо лише, що «конструювання» використовується при дослідженні побудови спільних смислів, починаючи зі смислів релевантних лише на рівні повсякденних Ми-зв'язків конкретних індивідів і аж до дослідження утворення, функціонування та зміни великих смислових систем, які є об'єктивованими й навіть напередзаданими індивідам. Натомість «конституювання» у феноменологічній парадигмі використовується для дослідження процесів утворення смислу в індивідуальній свідомості й пов'язане, зокрема, з таким поняттям, як «інтенціональність». Для нас важливим є це розрізнення під кутом зору вже згаданого дослідницького інтересу Лукмана та Бергера – а саме їхнього відходу від початкових і фундаментальних зусиль спочатку Гусерля, а потім і Шюца з пошуку гносеологічних основ для всіх наук, в тому числі й соціальних. Вони одразу переходять на епістемологічний рівень, результатом якого стає класична праця про конструювання соціальної реальності, яку вони також назвали «трактатом із соціології знання». Поряд із цим вони докладно вивчають утворення та функціонування таких великих символічних систем, як мова та релігія. Особливе місце у їхньому доробку посідає концепція символічних універсумів, чий евристичний потенціал часто недооцінюють*.

Відтак від індивідуального конституювання Лукман та Бергер переходять до вивчення колективного конструювання смислів і кристалізації смислових систем. Разом з епістемологічним рівнем дослідження вони, по суті, виходять на онтологічний рівень, вивчаючи соціетальні процеси, а не лише процеси структурування життєсвіту. З огляду на ті закиди, що лунали на адресу феноменологічної парадигми в соціології, яка в середині ХХ століття тільки починала здобувати своє місце, це був важливий крок. Утім, він мав також інший бік, про який ми поговоримо трохи згодом. Зараз лише звернімо увагу на те, що вчені, поряд із виходом на епістемологічний та навіть онтологічний рівень, менше уваги приділяють гносеологічному рівню. Під цим ми маємо на увазі прийняття доробку Шюца великою мірою як завершеного проекту і готового до використання інструментарію пізнання. Це насамперед стосується сприйняття базових понять теоретичної системи Шюца, в тому числі його методу феноменологічної редукції, концепції трансцендентального Его, інтенціональності тощо. Проте згадані поняття, використовувані Шюцем

---

* Більш детально про поняття «символічний універсум» та його пізнавальні можливості як для феноменологічно зорієнтованої соціології, так і для соціології в цілому див.: Шульга, О. (2014). Евристичний потенціал поняття «символічний універсум». Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 143–156.

у спробах метатеоретизування і пошуку основ для всіх наук, обидва вчені сприймають і застосовують як готові концепти, виходячи зі свого власного дослідницького інтересу, й не бачать сенсу приділяти їм так само багато уваги або ж піддають сумніву їхній евристичний потенціал. Лукман та Бергер розширюють горизонти феноменологічно зорієнтованої соціології, застосовують і розвивають феноменологічні поняття для дослідження соціологічних проблем. Однак вони, на відміну від Шюца, не займаються метатеоретизуванням для підготовки нової теорії – адже він вже зробив це до них і поставив фундаментальні питання для соціальних наук.

Теоретичну спадщину Альфреда Шюца активно використовували не лише феноменологи; поступово вона починає проникати до загальносоціологічного дискурсу. Поряд із феноменологічною парадигмою постає і набуває автономного статусу також етнометодологічна парадигма. Це й не дивно, з огляду на парадигмальний статус, якого набуває феноменологічна течія в соціології у другій половині ХХ століття. Зміщення уваги на повсякденні досвіди соціальних акторів, їхню типізацію, побудову систем релевантностей та загалом на вивчення життєсвіту індивідів розкриває перед соціальними вченими нові можливості та обрії аналізу. Цікавим є те, що багато з цих феноменологічних понять часто використовуються соціологами у межах власних концепцій, доволі далеких методологічно та епістемологічно від феноменологічної парадигми. Найбільш популярним поза цією парадигмою стає поняття «життєсвіт», яке за своїми пізнавальними функціями виконувало у системі Шюца функцію категорії і яке, таким чином, пов'язане з цілою низкою інших феноменологічних понять та концептів.

Понад те, використовуючи поняття «життєсвіт» для своїх власних дослідницьких завдань, соціологи не ставили фундаментальне питання про можливість соціального світу та порозуміння, не вивчали процеси конституювання смислу для індивіда та не застосовували процедуру феноменологічної редукції. Іншими словами, вони не тільки не дотримувалися принципу фундаментального сумніву, «винесення світу за дужки», а радше некритично приймали для використання вже готовий концепт, не ставлячи питання про його виникнення та весь теоретичний шлях, яким пройшли розробники цього поняття. При цьому можна стверджувати, що використання одного лише поняття «життєсвіт», відірваного від загального феноменологічного бачення, є сумнівним кроком з гносеологічної та епістемологічної точки зору.

Разом із тим, проникнення і дедалі частіше використання феноменологічних понять в загальносоціологічному теоретизуванні сприяли зростанню популярності та певній легітимації феноменологічно зорієнтованої соціології в соціологічній спільноті середини та другої половини ХХ століття. Тим паче, що окрім специфічності категоріально-поняттєвого апарату цієї соціологічної течії, у соціологічному істеблїшменті панував стереотип про методологічну та пізнавальну обмеженість феноменології для її використання в соціології. Загальноприйнятою була думка, що феноменологічно зорієнтована соціологія спроможна давати відповідь на обмежене коло питань і є радше «мікросоціологією». Тобто феноменологічний підхід можна застосовувати лише на рівні життєвіття індивіда, його повсякденних зв'язків в невеликих соціальних групах, як-от сім'я, друзі, сусіди, колеги по роботі тощо. Водночас для аналізу великих соціальних груп, за феноменологічною термінологією, ступінь анонімності яких є набагато більшим, ця методологія не може бути слухною. Тут ми повертаємося до критики Едмунда Гусерля його учнем Альфредом Шюцем – щодо не дуже вдалої концепції монадологічної інтерсуб'єктивності [Гуссерль, 1998], а також до спадку самого Шюца, де доволі мало уваги приділено дослідженню великих соціальних груп. Сам Шюц дійсно більше уваги приділяв дослідженню конституювання систем релевантності соціального актора, вивченню його Ми-зв'язків у повсякденному житті, з такими самими індивідами, які мають спільну біографічну ситуацію, і менше – дослідженню Ви-зв'язків, які характеризуються більшою анонімністю та віддаленістю від щоденних інтеракцій. Томас Лукман та Пітер Бергер також, як уже зазначалося, займалися не дослідженням великих груп, а, зокрема, вивченням конструювання та зміни великих символічних систем, що було логічним продовженням конститутивної феноменології природної настанови Альфреда Шюца. Вочевидь стереотипне уявлення «традиційного» соціолога щодо пізнавальної обмеженості феноменологічно зорієнтованої соціології було цілком зрозумілим.

На цьому етапі ми підходимо до першого парадоксу адаптації феноменології до соціологічних потреб: будучи задуманою як основа для отримання будь-якого істинного знання, феноменологія в соціології мала доводити і відвойовувати своє місце в цій науці. У своєму намаганні бути визнаним у соціології феноменологічний підхід поступово відсунув на друге місце свої початкові зазіхання бути головним пізнавальним інструментом для отримання обґрунтованого знання про соціальну реальність і справді з часом був прийнятий як соціологічна парадигма. Однак – лише як одна з багатьох пара-

дигм в соціології, а не основа для всіх інших. Феноменологія в соціології стає не метатеорією, а одним з об'єктів метатеоретизування. Відбувається цей процес поступово. Починається з перших спроб А. Шюца щодо адаптації феноменологічного способу мислення для вивчення соціальних проблем, оформленого спочатку в «конститутивну феноменологію природної настанови» й далі продовжується через пізніші спроби дослідження структур життєсвіту. Із плином часу феноменологію в соціології намагаються дедалі частіше представити в якості «феноменологічної соціології», аби таким чином здійснити її інституціоналізацію та легітимацію нарівні з іншими неklasичними теоріями в соціальних науках. І саме через цю спробу інституціоналізації та увідповіднення назви феноменологічної течії в соціології загальнозживаним термінам відбувається віддалення цієї дисципліни від самої своєї сутності. Т. Лукман, учень А. Шюца, пояснює цей парадокс тим, що феноменологія і соціологія мають різну пізнавальну природу, тому феноменологія не може стати феноменологічною соціологією. «Феноменологія, – зазначає Т. Лукман, – є філософією, тоді як соціологія – наукою. Хоча обидві мають справу з емпіричним, проте кожна у різному сенсі: перспектива феноменології є егологічною, перспектива науки – космологічною; метод феноменології – рефлексійний, метод науки – індуктивний. Метою феноменології є опис універсальних структур суб'єктивної орієнтації у світі. Головною метою науки є прояснення загальних характеристик об'єктивного світу. Тому “феноменологічна соціологія” – це поняття нісенітниця» [Luckmann, 1979: S. 196].

Отже, феноменологія передує соціології, є, по суті, протосоціологією і, як вже було неодноразово підкреслено, феноменологія та соціологія перебувають на різних рівнях пізнання – перша передує другій. Сюди ж варто додати сутнісне розрізнення понять конституювання і конструювання. Конституювання є процесом, який вивчає феноменологія, і має справу з індивідуальним конституюванням смислу, тоді як конструювання є радше соціологічним поняттям, яке використовують для опису та пояснення спільної побудови смислів різного рівня загальності в соціальному житті. Тож механічне і некритичне об'єднання термінів «соціологія» та «феноменологія» є некоректним і суперечить самій суті цих двох понять. Крім того, воно віддаляє феноменологічну течію в соціології від метатеоретизування.

Відповіддю самої феноменологічно зорієнтованої соціології на стереотипи та звинувачення у відірваності від соціологічної практики та надмірній «теоретичності» стали дедалі частіші та різнома-

нітніші спроби представників цієї методології використовувати її для дослідження не лише проблем теорій середнього рівня, а й щодо конкретних прикладних соціологічних завдань. Цей процес починається з 70–80 років минулого століття і триває й донині. Відтоді починається й деякий теоретико-методологічний застій у феноменологічній течії в соціології. Пояснюється він як уже згаданими намаганнями феноменологічної парадигми довести свою пізнавальну спроможність на прикладі розв'язання конкретних проблем, так і більш сутнісними причинами. Адже після Альфреда Шюца жоден з його учнів та послідовників не поставив собі за мету продовжувати розвиток феноменологічного проекту як цілісного явища. При цьому не надто важливо, чому так відбувалося – через те що вчені були зосереджені на власних дослідницьких завданнях, не мали в цьому потреби чи взагалі вважали доробок Шюца цілісною теоретичною системою; важливим є результат цього – переважання історико-теоретичних розвідок перед суто теоретичними, присвяченими феноменологічній течії в соціології та її категоріально-поняттєвому апарату як цілісній системі. Через це феноменологічно зорієнтовані соціологи сфокусовані радше на реінтерпретації та вивченні теоретичного спадку класиків цієї парадигми в соціальних науках і набагато рідше – на розвитку її як системи. Все це призводить до того, що відсутність теоретичного аналізу на рівні системи феноменологічно зорієнтованої соціології не спричиняється до логічного наслідку цього аналізу – метатеоретизування. Раніше ми зазначали, що останнє впливало з теоретичних потреб та претензій феноменології на статус протосоціології, статус основи для отримання надійного та критично проаналізованого соціологічного знання. Натомість від часів Альфреда Шюца з кожним новим поколінням вчених вони поступово віддалялися від цієї потреби, оскільки спрямовували свій дослідницький інтерес на більш конкретні проблеми. Наприклад, із сучасних досліджень можна назвати дослідження культурних відмінностей, дослідження влади, дослідження феномену дружби [Dreher, 2011; 2012], вивчення феномену жарту та комічного [Walter, 2012] або, подібно до спроб Альфреда Шюца, дослідження в царині соціології музики тощо. Всі ці вчені акцентували свій аналіз на певних сферах соціального життя або ж окремих його феноменах і намагалися дослідити їх з феноменологічної точки зору, змінивши фокус інтересу. Втім, головний закид стосовно цих в цілому позитивних та цікавих спроб можна звести до посилання на відсутність усталеності та завершеності найбільш загального рівня феноменологічного підходу в соціології – рівня, на якому відбувається теоретична інтер-

претація понять. Така ситуація багато в чому і спричинила кризові тенденції у феноменологічній течії.

Виявом та передвісником цієї теоретико-методологічної кризи у феноменологічній парадигмі в соціології була вже згадана дискусія щодо можливості вживання самого терміна «феноменологічна соціологія». Ця дискусія припала на 60-ті та 70-ті роки минулого століття, тоді як в наш час мало хто навіть з числа феноменологів повертається до цього питання. Попри його нерозв'язаність і категоричну критику терміна «феноменологічна соціологія» з боку класиків цієї парадигми, нині його вживання вже не викликає такої академічної реакції і стало предметом самостійного визначення для кожного вченого. Те саме стосується дослідження пізнавальних функцій та взаємовідношень цілої низки фундаментальних феноменологічних понять зокрема та подальшого розвитку категоріально-поняттєвого апарату феноменологічної парадигми як теоретичної системи загалом. І тут ми підходимо до другого парадоксу сучасного стану феноменологічної парадигми в соціології, який має потужний вплив на спроби метатеоретизування в цій соціологічній течії в наші дні. Йдеться про сутнісну невідповідність між тими реаліями, за яких виникла феноменологія, а потім і спроба використання її для вивчення соціальної реальності, з одного боку, і тими викликами, які нині постають перед соціальними вченими, з іншого боку. Феноменологія була неklasичною теорією, яка мала відповісти на недоліки класичної моделі пізнання. Однак і та, і та модель передбачали наявність деякої метанарації та впевненість в існуванні кінцевої істини, до якої вони йшли різними шляхами та використовуючи різні методи. Натомість у другій половині минулого століття дедалі більше почали використовувати постнекласичні моделі пізнання, які відкидали як саму метанарацію, так і зазіхання на істину. За сучасних умов можна навіть говорити про існування пост-постнекласичних моделей у соціальної теорії, пов'язаних з намаганням соціальних вчених досліджувати наростання диджиталізації та інформатизації сучасних суспільств, віртуалізації спільного конструювання смислів та щоденних інтеракцій соціальних акторів. Феноменологічна парадигма в соціології теж має надати свою пізнавальну модель та спробу описання та пояснення цих процесів.

Для цього феноменологи мають не лише по-новому поглянути на залишений їм у спадок категоріально-поняттєвий апарат, а й додати до нього нові поняття, встановити їхній зв'язок з уже усталеними поняттями та визначити їхній евристичний потенціал. При цьому важливо підкреслити, що феноменологічна парадигма в соціології муситиме залучати до свого ужитку окремі поняття чи концепти

з інших теорій, які, хоча і є близькими до неї за своїми акцентами аналізу, втім становлять окремі парадигми та теоретико-методологічні підходи. Ця відкритість до нових конструктів та здатність адаптуватися до нової соціальної реальності є великим викликом для будь-якої теоретичної системи, в тому числі такої специфічної, як феноменологія. Своєю чергою, ця відкритість та здатність підлаштуватися під сучасні виклики та ставати інструментом для вивчення соціальних проблем з необхідністю приводитимуть до метатеоретизування, нового осмислення сучасних теорій з феноменологічної точки зору та залучення найбільш евристично потужних концептів до її категоріально-поняттєвого апарату. Це саме стане відповіддю і на теоретико-методологічний застій в цій парадигмі, про який ми писали вище.

Отже, тепер ми можемо підсумувати викладений вище аналіз стану метатеоретизування у феноменологічній парадигмі в соціології. Для цього ми докладно спинилися на дослідницькому інтересі кожного з класиків феноменологічної течії в соціології і з'ясували, в якому напрямку розвивалися їхні концепції. Як показав наш розгляд, Альфред Шюц як засновник нової парадигми в соціології ставив собі за мету та ґрунтовно займався феноменологічним проектом як цілісною теоретико-методологічною системою. Саме тому він з необхідністю звертався до метатеоретизування у своїх дослідницьких пошуках. Наступні ж покоління вчених в цій соціологічній течії все більше відходили від дослідження феноменологічної парадигми на епістемологічному рівні та все частіше намагалися застосовувати її аналіз та основні поняття для вивчення та нового погляду на теорії середнього рівня, ба й загалом виходили на онтологічний рівень дослідження. Все це, як можна було пересвідчитися у проведеному аналізі, мало свої причини. По-перше, намагання представників феноменологічної течії в соціальних науках довести гносеологічну спроможність та відсутність обмежень для застосування їхньої парадигми під час вивчення соціальної реальності. По-друге, теоретична криза, спричинена, зокрема, сприйняттям доробку А. Шюца та інших класиків феноменології як завершеної теорії й деяка застиглість категоріально-поняттєвого апарату феноменології. Останнє набуває ще більшого значення на тлі дедалі нових і нових викликів, які постають перед соціологами через стрімку зміну соціального світу та сучасні тенденції, які роблять його якісно відмінним від тих умов, за яких зародилася та розвивалася феноменологічно зорієнтована соціологія. Тому відповіддю на кризові явища в рамках цієї парадигми має стати повернення до аналізу та реінтерпретації всієї теоретичної будови феноменології та метатеоретизування, яке цей процес супроводжуватиме.

Джерела

Гуссерль, Э. (1998). *Картезианские размышления*. Санкт-Петербург: Наука.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории* / 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Шюц, А. (2004а). Феноменология и социальные науки. В: А. Шюц, *Избранное: Мир, светящийся смыслом* (с. 180–201). Москва: Российская политическая энциклопедия.

Шюц, А. (2004б). Формирование понятия и теории в социальных науках. В: А. Шюц, *Избранное: Мир, светящийся смыслом* (с. 51–68). Москва: Российская политическая энциклопедия.

Dreher, J. (2007). Konstitutionsprinzipien “kultureller Differenz”: Zur Analyse der Konstruktion kultureller Grenzbestimmungen in grundlagentheoretischer Absicht. In: *Zur Unüberwindbarkeit kultureller Differenz. Grundlagentheoretische Reflexionen* / Hg. v. J. Dreher, P. Stegmaier (SS. 129–151). Bielefeld: Transcript Verlag.

Dreher, J. (2007). Lebenswelt, Identität und Gesellschaft – Sozialtheoretische Reflexionen zwischen Phänomenologie, Wissenssoziologie und empirischer Forschung. In: *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft. Schriften zur Wissens- und Protozoziologie* / Hg. v. J. Dreher (SS. 3–27). Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH.

Dreher, J. (2011). *Phänomenologie der Macht*. Porto Alegre: Vortrag Goethe Institut Porto Alegre.

Dreher, J. (2012). Zur lebensweltlichen Konstitution sozialer Ungleichheiten und Symbolischer Machthierarchien. In: *Angewandte Phänomenologie. Zum Spannungsverhältnis von Konstruktion und Konstitution* / Hg. v. J. Dreher (SS. 125–146). Wiesbaden: Springer VS.

Luckmann, T. (1979). Phänomenologie und Soziologie. In: W. Sprondel, R. Grathoff (Hg.), *Alfred Schütz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften* (SS. 196–206). Stuttgart.

Luckmann, T. (2008). Konstitution, Konstruktion: Phänomenologie, Sozialwissenschaft. In: *Phänomenologie und Soziologie. Theoretische Positionen, aktuelle Problemfelder und empirische Umsetzungen* / Hg. v. R. Jürgen, M. Pfadenhauer, P. Stegmaier, J. Dreher, B. Schnettler Bernt (SS. 33–40). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Schutz, A. (1962). Concept and Theory Formation in the Social Sciences. *Collected Papers* (vol. 1, pp. 48–66). The Hague: Nijhoff.

Walter, M. (2012). Das Komische und die Lebenswelt. Eine mundanphänomenologische Analyse komischer Konstruktionen. In: *Angewandte Phänomenologie. Zum Spannungsverhältnis von Konstruktion und Konstitution* / Hg. v. J. Dreher (SS. 277–310). Wiesbaden: Springer VS.

Нарис 21

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ВЕРСІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ*

На відміну від теорій модерного суспільства, котрі базувалися на досягненнях науково-технічного прогресу, що викликав радикальні зрушення у плінні соціального життя, постмодерне теоретизування характеризується більш ірраціональними та гнучкими формами концептуалізацій. У соціології постмодернізм охоплює сукупність теоретизувань і концептуалізацій, які є спробами дослідити, описати та пояснити процес трансформацій модерного суспільного розвитку на якісно новому рівні. Відтак постмодерністська соціологічна думка охоплює плюралістичні тлумачення сучасної соціальної дійсності, об'єднуючи в собі одразу кілька напрямів соціологічного теоретизування та метатеоретизування.

В останні десятиліття у світовій соціології оприлюднено низку теоретичних праць, котрі не обов'язково зветься постмодерними чи метатеоретичними, однак за змістовими ознаками можуть вважатися саме такими. Можна стверджувати, що у площині постмодерністського метапідходу соціологи пропонують нові ідеї, оцінки, концепції не лише щодо соціокультурної дійсності сучасного світу, але і щодо методів його аналізу. Недаремно розвиток постмодернізму в науці часто позначають як поворот до дискурсу, апелюючи до таких методологічних понять, що увійшли в соціологічний обіг саме завдяки теоретикам-постмодерністам, як-от аналіз тексту, інтертекстуальний аналіз, дискурсивний аналіз, метод деконструкції та багато інших, не представлених у цьому нарисі.

21.1. Постмодернізм та соціологічне метатеоретизування

Постмодернізм трактується як міждисциплінарний інтелектуальний рух і радше не як нова теоретична парадигма, а як новий ракурс бачення, набір концептуальних підходів до соціокультурної реальності та соціологічного теоретизування [Ліутар, 1995]. Особливою рисою цього концептуального підходу вважається рівноправність різноманітних теорій, що конкурують між собою, плюралізм парадигм, заперечення градації теоретизування на «актуальне» та

---

* Автор нарису: В. Плющ.

«другорядне», взагалі відкидання позитивістської соціологічної традиції етапу модернізму [Ритцер, 2002: с. 34, 94]. Ставиться під сумнів доцільність створення єдиної суспільствознавчої метатеорії, однак усвідомлюється необхідність використання всієї теоретичної спадщини для здійснення нового теоретичного синтезу. Цю думку певною мірою поділяють соціологи, схильні твердити про доречну рівноправність різних теорій, незалежно від ступеня їхньої довершеності, акцентуючи увагу на рівноправності їхніх відмінних методичних та теоретичних стандартів.

Із зауваженим методологічним плюралізмом в сучасній соціології пов'язана ще одна її риса – фрагментація наукового пізнання, яка теж, по суті, постає як конкретизація постмодерністського принципу плюралізму. Принцип фрагментації виявився тісно пов'язаним з підміною соціального знання «нарративом», описом наукових текстів, кожен з яких можна тлумачити по-своєму [Джеймісон, 2008]. Це, своєю чергою, дає змогу краще зрозуміти таку рису постмодернізму, як постулювання плинності й невизначеності самої соціальної реальності, а отже, її наукового теоретичного пізнання.

Постмодерністи в численних опусах вдаються до критики щодо достовірності наукових знань, а отже і наукових теоретизувань. Згідно з постмодерністським підходом, епістемічний статус будь-якого знання, а відтак будь-якої теорії та метатеорії визначається на підставі конвенцій. Зокрема, передбачувані позитивістами абсолютна істина, об'єктивна реальність, єдина метатеорія чи всеосяжне знання вважаються недосяжними. Натомість будь-яке знання бачиться відносним тією мірою, якою зводиться до простої конвенції: істина – це питання домовленості, переговорів та колективного консенсусу, а тому ніколи не буває абсолютною. Істинність кожного твердження про знання або теорії завжди стосується відповідних прихильників або супротивників. З цього релятивістського погляду, будь-яка теорія є нейтральною до спостереження, не піддається підтвердженню або спростуванню за допомоги емпіричних даних [Sayer, 2000]. Окрім того, жодна претензія на знання не може бути кращою за будь-яку іншу. А отже, світ може бути відомий лише під кутом зору людського дискурсу.

Наразі концепції постмодернізму вже не є новинкою в соціальній теорії. Теми соціологічних постмодерних досліджень, котрі були авангардними в 1980-х роках і викликали інтелектуальне захоплення на початку 1990-х, сьогодні стали частиною соціологічного дискурсу та споріднених із соціологією дисциплін. Наукова література рясніє творами, присвяченими критиці, запереченню або порівняльному аналізу постмодерної, модерної та інших парадигм [Crook, 2001: p. 308]. Не є винятком і метатеоретична царина в рамках пост-

модерністського підходу, оскільки саме метатеоретизування лежить у підґрунті більшості соціологічних теорій, часто їм передуючи і розвиваючи їх.

Традиційно постмодерністська парадигма характеризується імпліцитною амбівалентністю щодо статусу метатеоретизування. З одного боку, багато науковців-постмодерністів мають безпосередній стосунок до метатеоретизування, оскільки досліджують аспекти теорії. Наприклад, М. Фуко у своїх численних творах, як-от «Слова та речі. Археологія гуманітарних наук», «Археологія знання», «Історія божевілля в класичну епоху», «Наглядати і карати: народження в'язниці» та ін., досліджує правила, що регулюють і конструюють теоретичний науковий дискурс історичних і соціальних контекстів [Фуко, 1977; 1993a,b; 1994; 1997a,b; 1998; 1999; 2000; 2003]. У своїх працях він зосереджує увагу на тривалій історичній боротьбі за встановлення певної системи правил, яка регулює науковий дискурс. З цього погляду, праці Фуко вважають прикладом загострення питання метатеоретичного дискурсу.

З іншого боку, значна частина представників постмодерністського напрямку в соціології виступає проти метатеоретизування, наполягаючи на тому, що не лише теорію, а й загалом весь соціальний світ неможливо дослідити об'єктивними методами, а ті елементи соціального світу, що їх можливо дослідити, є лише творінням людства, тобто результатом поєднання різнобічних цілей, дій та взаємодій та конвенцій людини [Sousa, 2010]. Окрім того, постмодерністи заперечують не лише дисциплінарні та гносеологічні відмінності між теоретизуванням і метатеоретизуванням, а й наукову перспективу метатеоретизування, котру вони пов'язують з модерністськими претензіями на наукову істину. Однак постмодерна соціальна теорія пропонує низку інструментів та підходів, які можна плідно використовувати як метатеоретичний методологічний інструментарій.

Постмодерністський підхід заперечує будь-який суто емпіричний метод дослідження як єдиний шлях до пізнання будь-якого явища. Натомість перевагу віддають методологічному плюралізму в науці, аби не обмежувати діяльність науковців та дослідників методичними вказівками і, як наслідок, не обмежувати науковий прогрес. У площині кількісно-якісних підходів постмодернізм апелює до якісних методів дослідження на відміну від кількісних, з метою їх глибинного та різнобічного розуміння [Sousa, 2010]. Згідно з Дж. Ритцером, у метатеоретичній площині до перспективних ключових методів постмодерного підходу належать: аналіз тексту, інтертекстуальний аналіз, дискурсивний аналіз та метод деконструкції.

21.2. Метатеоретичні можливості постмодерністських методів

Як зауважує Дж. Ритцер, постмодерністи надають великого значення поняттю «текст». У цьому випадку метатеоретики, безумовно, визнають, що й вони теж вивчають теоретичні тексти. Однак слід зазначити, що постмодерністи й постструктуралісти схильні писати про тексти в особливій манері. Наприклад, Р. Барт у своєму нарисі «Від твору до тексту» формулює вихідні положення, за якими «твір» кардинально відрізняється від «тексту» [Барт, 2002а; Ritzer, Zhao, Murphy, 2001].

По-перше, він зазначає, що хоча деякі критики позиціюють онтологічну реальність як об'єкт споживання для читача, текстуальний підхід містить методологічний імператив, який вказує на активну роль читача. З цього погляду, текст – це методологічне поле, продуковане у процесі написання, тоді як твір – фрагмент субстанції, що займає частину простору книги (наприклад, у бібліотеці) й виступає самим об'єктом споживання [Барт, 2002а]. Виходячи з Бартової логіки, метатеоретики, з одного боку, «споживають» теоретичні твори, але з іншого – відіграють активну роль у створенні методологічного поля у процесі написання метатеоретичних текстів.

По-друге, текст перебуває на чіткій межі між правилами промовляння та читабельності, з одного боку, і намаганням вийти за ці рамки – з іншого [Барт, 2002b]. Іншими словами, використання тексту спонукає метатеоретизування до виходу за межі раціональності, щоб отримати новий, часто критичний, погляд на загальноприйнятну думку [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 121]. Критична перспектива не є новою для метатеоретизування, а от вихід за межі раціональності та зрозумілості є новим. Метатеоретики, як і більшість теоретиків соціальних наук, прагнули дотримуватися раціональної аргументації в максимально доступній для прочитання формі. Вихід за межі раціональності та читабельності може привести до появи нових метатеоретичних підходів.

По-третє, референтність твору, зміст якого традиційно аналізують метатеоретики, протиставляється поезиці та милозвучності самого тексту, чого помітно не вистачає класичним метатеоретичним працям [Барт, 2002а]. Тобто акценти критики зміщені з концепції, до якої відсилають слова, на їхній «звуковий образ», тобто на поезику.

По-четверте, наголошується вагома роль читача у поширенні сенсу твору, позаяк «текст» має множинне значення, залежно від того, хто

його читає [Барт, 2002а]. Це означає суттєвий зсув для метатеоретиків, які традиційно орієнтуються на пошук «сутності» розглядуваного твору, а також на досягнення консенсусу щодо його значення. Натомість Бартова позиція передбачає пошук множинності поглядів та значень тексту.

По-п'яте, «текст» нівелює авторитет автора на користь досвіду читача [Барт, 2002а]. Твір є результатом життєвого досвіду його автора, але текст сприймається відповідно до життєвого досвіду самого читача. Відтак, з Ритцеревого погляду, метатеоретики як читачі мали б надавати набагато меншого значення тому, що ж мав на увазі автор теоретичного тексту, що призвело б до розвитку навичок довільної інтерпретації тексту [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 121]. На думку Ритцера, саме довільної інтерпретації теоретичних текстів і бракує в метатеоретичних працях.

Таким чином, Бартове поняття тексту спонукає метатеоретиків розглядати теорії як своєрідне «сплетіння ниток» у метатеоретичній «тканині», що дає змогу нескінченно перечитувати та переписувати соціологічні «тексти», замість того, щоб лише посилатися на «твори» авторитетних класиків соціології [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 122]. Барт зауважує, що «текст» має методологічну орієнтацію на читання і письмо, а не на онтологічну реальність, заохочує до дії, продукування та довільної інтерпретації, тоді як твір існує як авторитет і предмет споживання.

Ще однією постмодерністською дослідницькою практикою є інтертекстуальний аналіз. Поняття інтертекстуальності – не нове в соціологічній науці. Сам термін «інтертекстуальність» був введений у науковий дискурс ще 1967 року Ю. Кристєвою для позначення текстової інтеракції в межах того самого тексту як загальної властивості його (тексту) бути пов'язаним між своїми частинами завдяки явним або латентним, цілісним або частковим посиланням [Кристєва, 2005]. У соціології інтертекстуальний аналіз вказує на латентний зв'язок між соціологічними творами, теоріями, авторами та цілими школами, їхніми основоположниками та послідовниками [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 122–123]. Зрештою, особливу увагу в соціології приділяли співвідношенню між соціологічними працями та біографічним аналізом їхніх авторів [Гоулднер, 2003]. Зокрема, згідно з думкою Е. Гоулднера, існує залежність між соціальним, історичним та автобіографічним контекстом соціолога і предметом його дослідження: одні науковці зацікавлені у вивченні промислових робітників, другі – лікарів, треті – наркоманів, четверті – соціологічних теорій загалом і т.д. Своєю чергою, предметом Гоулднерового

дослідження виступають соціологи-теоретики, їхні освіта, кар'єра, соціальний статус, інституціональна належність та соціологічна теорія як предмет їхніх досліджень.

Як зазначає Дж. Ритцер, деякі соціологи, як-от П. Сорокін, розглядають «соціологічні школи» в рамках певних соціологічних теорій, пов'язуючи більшість праць дослідників соціологічної школи із конкретними теоретичними підходами, уніфікуючи їх та виявляючи відмінності від інших теоретичних шкіл [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 122]. Аналогічно й різні парадигмальні підходи в соціології, як правило, зосереджують увагу на спільності серед безлічі теоретичних праць, а також на тому, що відрізняє один набір від інших наборів таких праць. Зокрема, парадигма соціальних фактів, враховуючи її спрямованість на дюркгаймівські концепції, охоплює структурний функціоналізм, теорію конфліктів та теорію систем. Інтертекстуальний метатеоретичний аналіз виявляє низку спільних для цих теорій ознак, особливо той факт, що всі вони сприймають соціальні факти як свою головну проблему.

Водночас парадигма соціальних дефініцій охоплює такі теорії, як теорія дії, символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія та етнометодологія. Інтертекстуальний аналіз цих теорій свідчить про те, що вони поділяють занепокоєння щодо визначення ситуації та утворюваних наслідків [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 122–123]. Зрештою, парадигма соціального біхевіоризму орієнтована на психологічну поведінку індивіда в соціумі, однак інтертекстуальний аналіз показує, що теорія обміну та соціологія дії (а можливо, тепер і теорія раціонального вибору) поділяють таку саму орієнтацію.

Таким чином, інтертекстуальний аналіз виявляє три теоретичні кластери, компоненти кожного з яких поєднані між собою спільними для них важливими положеннями. Крім того, інтертекстуальний аналіз виявляє фундаментальні відмінності між трьома кластерами теорій, і ці відмінності є принаймні такими ж наслідковими, як і схожість між ними [Ritzer, Zhao, Murphy, 2001: p. 123]. Отже, метатеоретики вже давно є практиками інтертекстуального аналізу. Та хоча метатеоретики написали велику кількість інтертекстуальних праць, зазвичай вони мають на меті знайти глибший сенс, що лежить в основі досліджуваних текстів, а не їхню інтертекстуальну схожість. Аналізуючи головні соціологічні парадигми, постмодерністи шукають приховані сенси, які мають вирішальне значення для розуміння спільності теорій та відмінностей між ними.

Неабиякий метатеоретичний потенціал вбачається також і в постмодерністських методах дискурсивного аналізу. Більшість науковців

пов'язують дискурсивний аналіз з працями одного з головних представників постмодернізму та постструктуралізму в соціології – М. Фуко. Сам він дає кілька визначень терміна «дискурс»: по-перше, як групи висловлювань, що належать до єдиної соціокультурної історичної епохи; по-друге, як способу організації концепцій, перегрупування об'єктів дослідження та типів вираження, подання яких продукує теми, теорії та стратегії [Фуко, 1994]. Ритцер зауважує, що дискурсивний аналіз дає змогу досліджувати складні зв'язки між елементами дискурсу, що виникають у конкретних соціально-історичних умовах.

Саме тому, можна стверджувати, що Фуко розглядає «тексти» як артефакти, «пам'ятки» культури свого часу та свідчення певних історичних подій у соціально-культурному та соціально-психологічному контексті, знаходячи суперечності та зміни характеру дискурсу залежно від часу його формування [Ritzer, 2001: p. 170]. Відтак, за висновками Ритцера, на метатеоретичному рівні метод дискурсивного аналізу та пізній метод генеалогії Фуко дає підстави розглядати теорії як наслідок певних соціальних утворень за певного типу влади, як-от піднесення структурного функціоналізму після закінчення Другої світової війни, його гегемонії в 1950–1960-х роках та зниження його впливовості у науковому дискурсі на початку 1970-х років за одночасного зростання значущості символічного інтеракціонізму та етно-методології, пов'язаних зі зміною позицій США на світовій арені.

21.3. Метод деконструкції у метатеоретичних дослідженнях

Якщо говорити стисло, то деконструкція є однією з форм текстової критики, що детально вивчає побудову тексту, або становить його «зворотну* інженерію». Наукові твори аналізують за допомогою літературних засобів передання враження від тексту, звертаючи особливу увагу на символи, котрі, за словами автора, завжди відсилають нас до інших символів та існують тільки в системі зв'язків один з одним [Дерріда, 2004]. Є кілька аспектів деконструкції, що їх можна

---

* «Зворотна інженерія» або зворотний технічний аналіз – процес дослідження певного промислового продукту з метою виявлення технічних і технологічних секретів його роботи і виробництва, що здійснюється у перебігу конкурентної боротьби виробників. В інформатиці «зворотна інженерія», або реверсивна інженерія – інженерія програмного забезпечення, що має за мету здобути інформацію для кращого його розуміння або для «зламу» (хакінгу). Відрізняється від «прямої інженерії», тобто власне створення програмного забезпечення.

пов'язати з метатеоретизуванням, як-от децентралізація, аналіз залишених без уваги (маргінальних) текстів, аналіз поворотних моментів в історії соціології, порушення ієрархії та критика метатеорій.

Зокрема, децентралізація полягає у намаганні вивести картезіанську, повністю свідому, пізнавану та самопізнавальну сутність з позиції авторитету в західній думці. Теза «Я думаю, отже я існую» закріплює автономний предмет як центр і знання, і буття [Ritzer, 2001: р. 169]. З Ритцеревого погляду, постмодерністське та постструктуралістське теоретизування – це лише нещодавня спроба децентралізації раціонального, автономного предмета.

Чільні позиції у відповідному теоретизуванні посідав свого часу Ж. Деріда, якому належить багато плідних застосувань децентралізації [Дерріда, 1994; 2000; 2008]. У своїх працях, як-от «Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину», «Цілі людини», «Дарувати час», «Позиції» та ін., він убачає попередників свого деконструктивістського проекту в Ніцшевій «критиці метафізики», Фройдівій «критиці самоприсутності» та Гайдегеровій «руйнації метафізики». Цей децентралізаційний аспект деконструкції набув свого розвитку і в текстах інших теоретиків [Барт, 2002a,b; Альгуссер, 2009a,b; 2010]. З Ритцеревого погляду, у зазначених випадках децентралізація зміщує найвищі авторитети, такі як Бог, Автор, Свідомість та Людина, ставлячи їх на один рівень у взаємоконститутивних відносинах, сплоскуючи ієрархію знань [Ritzer, 2001: р. 170]. Натомість М. Фуко розробляв дещо інший тип децентралізації. У вступі до своєї праці «Археологія знань» він відрізняє свій проект від проекту попередніх істориків та філософів, стверджуючи, що повний опис змальовує всі явища довкола одного центру – принципу, сенсу, духу, світогляду, загальної форми, тоді як загальна історія, навпаки, розгортає простір дисперсії [Фуко, 1994]. Згідно з Ритцевою інтерпретацією, Фуко замінює «центр» на «простір дисперсії» й тим самим ініціює зміщення точки зору від центру до периферії поля відносин [Ritzer, 2001: р. 170]. У метатеоретизуванні така децентралізація виявляється в тому, що метатеоретики піддають сумніву авторитет тих мислителів, які найчастіше належали до канону, й шукають важливих теоретиків, яких багато в чому або цілком ігноровано в межах дисципліни. Подібні зусилля найчастіше спостерігаються і в середовищах груп меншин в науковій спільноті, де постійно тривають спроби реанімації здобутків раніше проігнорованих мислителів.

У цьому контексті неабиякого значення набуває й такий аспект деконструкції, як аналіз залишених без уваги (маргінальних) текстів. Ритцер відзначає, що традиційно метатеоретики шукають лише

головні тексти дослідника, стверджуючи, що ті найкраще відображають ідеї теоретика, школи чи напряму в соціології [Ritzer, 2001: р. 171]. Таким чином, можна визначити праці «Господарство та суспільство» або «Протестантську етику та дух капіталізму» як тексти, що найкраще передають ідеї та концепції М. Вебера. Однак метод деконструкції передбачає аналіз не лише канонічних, а й другорядних, забутих та невизнаних творів певних авторів, і ці твори можуть виявитися більш показовими. Відтак, наприклад, може з'ясуватися, що написаний Вебером лист або такий його маловідомий твір, як «Аграрна соціологія античних цивілізацій», приховує ідеї, що суперечать його канонічним працям.

Аналогічному аналізу підлягають також головні ідеї соціологічних шкіл [Ritzer, 2001: р. 172]. У підвалинах будь-якої теоретичної школи завжди виявляються ключові тексти та постаті. Хорошим прикладом в цьому випадку є есей «Явні та латентні функції» Р. Мертона як приклад головного маніфесту структурного функціоналізму. Але краще розуміння теорії структурного функціоналізму міг би дати аналіз менш відомих творів Мертона або аналіз його праць на предмет дискурсу чи простору дисперсії, а також розгляд його проігнорованих текстів та візій, проти яких виступає структурний функціоналізм. Серед останніх, наприклад, теорія дії, яка мала певну значущість на початку ХХ століття, але наразі майже забута. Перегляд цієї теорії та здобутків деяких чільних мислителів, пов'язаних з нею (наприклад, Ф. Знанецкі), теж може дати неабиякі результати.

Метод деконструкції може бути застосований також на іншому рівні. Певні уривки творів теоретиків часто подають таким чином, що вони здаються центральними. Упродовж багатьох років наступники або цитують і підкреслюють ці уривки, або визначають інші як ключові. У цьому контексті метод деконструкції відводить аналітика від відомих уривків і спонукає до аналізу ігнорованих частин тексту або посилань.

За Ритцєревим спостереженням, деякі твори, на кшталт концепції соціальної дії Т. Парсонса, досягають канонічного статусу, тож майже завжди цитуються іншими соціологами. Оскільки вторинна література про ключових теоретиків є досить обширною, її систематичний аналіз може виявити деякі нетривіальні інтерпретаційні аспекти [Ritzer, 2001: р. 173]. Такий підхід може виявити і слабкі аспекти канонічного твору, і спотворення його тлумачень, що спонукає нас до аналізу теорій, не сприйнятих соціологічною наукою.

Певних дослідницьких можливостей метатеоретики можуть бути, коли звернуться до аналізу поворотних моментів в історії соціології. Як твердить Ритцер, на мікрорівні метод деконструкції приводить до аналізу біографій конкретних теоретиків та їхнього вибору тієї чи іншої теорії або напряму в соціології на протипагу іншим. Дослідник цікавиться, чому, наприклад, Т. Парсонс вирішив рухатись у напрямку макрорівневого структурного функціоналізму, а не продовжувати свої дослідження в рамках теорії дії на мікрорівні? На метатеоретичному рівні постає питання, чому символічний інтеракціонізм у 1930-х та 1940-х роках розвивався в інтерпретаційному напрямку, який підтримував Г. Блумер, а не в реалістичному напрямку Дж.Г. Міда [Ritzer, 2001: p. 173]. Назагал історія соціології мала багато подібних поворотних моментів. Навряд чи можна однозначно відповісти на всі метатеоретичні запитання про їх обставини та чинники. Але корисно застосовувати різні методи метатеоретичного аналізу, включно з постмодерними, для кращого розуміння актуальних на сьогодні напрямів у соціології, особливо тих, що не були свого часу прийняті науковою спільнотою.

Не менш плідним бачиться застосування у метатеоретичних дослідженнях порушення ієрархії як специфічна форма постмодерністського методу деконструкції. Його застосовність може мати щонайменше чотири наслідки для метатеоретизування.

По-перше, порушення ієрархії в теоретичних словниках можна сприймати як іронічне втручання в соціологічну теорію, в якій теоретики зазвичай переоцінюють свої внески [Ritzer, 2001: p. 174]. Саме така іронія може приводити до слухних сумнівів щодо справжньої цінності отриманих результатів досліджень, теоретичних та метатеоретичних концепцій. Значна частина зусиль теоретиків спрямовується на створення домінуючого способу теоретизування. Натомість зворотні зміни, рекомендовані деконструкціоністами, допомагають зрозуміти, що отримувана ієрархія великою мірою недостатня або спотворена [Ritzer, 2001: p. 175]. Тобто чільні соціологічні школи та теорії не є такими, що домінують власне через те, що є якимось чином «найкращими» чи найбільш репрезентативними щодо суспільної реальності.

По-друге, існує чітка ієрархія соціологічних шкіл, і є тенденція приділяти найбільше уваги чільним школам. А отже, метатеоретики повинні звертати більше уваги на маргінальні школи для вивчення маргінальних теоретичних систем, в яких вони існують [Ritzer, 2001: p. 175]. Крім того, як зазначає Ритцер, сама їхня маргінальність може зробити їх набагато легшими для аналізу, ніж теоретичні школи ви-

сокого рівня. Це простежується в тому, що особи, пов'язані з теоретичною перспективою низького рангу, мало що приховують, тоді як мислителі, пов'язані з прем'єр-школами, зацікавлені у приховуванні речей, що можуть негативно вплинути на їхній піднесений статус.

По-третє, в кожній школі, навіть найнижчій в ієрархічній системі соціологічних шкіл, існує ієрархія науковців та соціологічних перспектив. Замість того, щоб зосередитись на провідних науковцях та їхніх соціологічних поглядах, було б доцільнішим приділити увагу працям соціологів без будь-якого статусу.

По-четверте, деякі соціологічні ідеї посідають центральне місце практично в усіх теоретичних та метатеоретичних парадигмах. Наприклад, ідеї структурного функціоналізму Р. Мертона, як правило, виходять на перший план у будь-який час, навіть коли йдеться не про дану теорію. Існує прикра тенденція використовувати ті ж самі ідеї тих самих теоретиків щоразу, коли йдеться про нову теоретичну перспективу [Ritzer, 2001: p. 175]. Цілком імовірно, що на нижчих ієрархічних щаблях відображено й інші важливі ідеї, а отже, їх пошук там та аналіз може принести позитивні результати.

Обговорені вище ідеї децентралізації та деконструкції в цілому пов'язані з постмодерною концепцією «сили слабких» Ж. Бодриєра. Поняття «сила слабких» він зазвичай застосовує до «соціального» світу, хоча водночас оголошує «смерть соціального» й артикулює думки про те, що маси, первісно не маючи своєї сили, набувають її й докладають, несвідомо заманюючи тих, хто перебуває при владі, в акти саморуйнування [Бодрійєр, 2004а,б; 2010]. Також у Латурових працях, присвячених акторно-мережевій концепції, висловлюється думка, що дієвці, зокрема споживачі та навіть предмети споживання, які, здавалося б, є слабкими елементами повсякденного життя, насправді мають велику соціальну силу [Латур, 2006; 2014]. На метатеоретичному рівні ця ідея, за твердженням Ритцера, може означати, що саме слабкі теоретичні концепції можуть мати латентне значення для соціального метатеоретизування. Можливо, саме вони та їхні слабкі аспекти відіграють більшу роль у раніше не досліджених моментах, у визначенні теорії, ніж очевидні, більш потужні концепції, які завжди опиняються в центрі уваги [Ritzer, 2001: p. 175]. Однак пошук маргінальних шкіл, теоретиків чи концепцій не має перетворюватись на нову зворотну ієрархію. Відтак метод деконструкції передбачає, що всі ієрархічні конструкти мають перебувати в постійному русі від вершини донизу і навпаки. Будь-яка зупинка заважає метатеоретизуванню: будь-яку нову конструкцію належить із часом деконструювати.

Таким чином, з погляду Ритцера, постмодерністський підхід полягає не в тому, щоб досягти єдиної метатеоретичної істини. Оскільки останньої не існувало впродовж історії людства і не існує зараз, за доби його найвищих досягнень, призначення цього підходу – в тому, щоб через постійне деконструювання щоразу отримувати нове підґрунтя для подальшого метааналізу та метатеоретизування [Ritzer, 2001: p. 175]. Саме аспектові деконструкції приписується найбільша значущість для метатеоретизування. Натомість більшість метатеоретиків, не будучи постмодерністами, насправді займаються деконструкцією, але з метою реконструкції. Це може означати перебудову теорії, яку вони щойно деконструювали, або використання досліджень для створення абсолютно нової теоретичної перспективи. Вважаючи себе модерністами, більшість метатеоретиків заперечують ідею деконструкції з метою подальшої реконструкції. Вони орієнтуються радше на досягнення кінцевої теоретичної перспективи [Ritzer, 2001: p. 176]. І в цьому контексті неабиякого сенсу набуває ще один аспект деконструкції, пов'язаний з метатеоретизуванням, – критика метатеорій.

За спостереженням Ритцера, існує низка постмодерністських уявлень, які безпосередньо підводять до критики метатеоретизування: як-от недовіра до великих наративів (метанаративів) та заперечення потреби в інтегрованій соціальній теорії. Втім, на його думку, необхідно усвідомити загальну поширеність на сьогодні метанаративів та узагальнень [Ritzer, 2001: p. 176]. З іншого боку, варто поставити під сумнів: чи забезпечують метанаративи, які іноді перебувають в опозиції один до одного, а іноді мають багато спільних положень, остаточну легітимність соціальних та соціологічних знань за обставин, коли більшість соціологів прагнуть базувати свої теорії на ґрунтовних філософських засадах фундаменталізму.

Метатеоретики, як вважає Дж. Ритцер, повинні критично ставитись до думки про те, що існує одна «правильна» філософська підстава для будь-якої соціологічної теорії або загалом для соціології. Відтак, саме постмодерністи закликають метатеоретиків до пошуку альтернатив фундаменталізму та великим наративам через створення мікронаративів та аналіз досліджень локальної тематики, як-от феміністичного та нетрадиційного в соціальній теорії за останні кілька десятиліть [Ritzer, 2001: p. 177]. Найбільш загальною, на думку Ритцера, є постмодерна відмова від раціональності на користь ірраціональності, наприклад, ірраціональна концепція симулякра Ж. Бодриєра. Так, на метатеоретичному рівні ця концепція говорить про те, що соціологічні теорії є копією теорій «точних наук» [Ritzer,

2001: р. 177]. Тобто вони моделюються за прикладом останніх, але мають дуже малу пояснювальну та прогностичну силу, ба й загалом ніякої. Іншими словами, це є теоретична система, що існує суто в царині гіперреальності.

У підсумку Ритцер зауважує, що постмодерністський підхід в метасоціології не має єдиної укоріненої концепції, й завдання його радше полягає в тому, щоб деконструювати не лише сконструйовані концепції, а й нещодавно деконструйовані самими представниками постмодерністського напрямку для нескінченного пошуку нових теоретичних аспектів.

21.4. Постмодерністська критика типів метатеоретизування

Дж. Ритцер виокремив три головні ідеальні типи метатеоретизування, кожен з яких визначається відмінностями у своїй кінцевій меті (докладніше див. нарис 1). Зокрема, метатеоретизування першого типу розглядається як спрямоване на вивчення наявної теорії з метою кращого її розуміння. За спостереженням Ритцера, представники постмодерністської парадигми мають серйозні зауваження стосовно ідеї та реалістичних цілей «кращого» розуміння теорії, що чітко передає їхнє уявлення про сумнівність явища прогресу та розвитку. Звідси постмодерністський підхід апелює до необхідності змінити кінцеву мету першого типу метатеоретизування. З постмодерністського погляду, чим більшою буде кількість перспектив та поглядів щодо однієї теорії, тим кращим буде її розуміння [Ritzer, 2001: р. 179–180]. Тобто замість намагатися глибше осмислити будь-яку соціальну теорію, вважається за доцільніше спонукати наукове товариство до розгляду та прийняття якомога більшої кількості різних поглядів на неї.

Крім того, постмодерністський підхід в соціології передбачає уніфікацію академічних напрямів, включно з метатеорією, теорією та емпіричними дослідженнями в соціології, апелюючи до того, що теоретична соціологія невіддільна від емпіричної соціології, і навпаки. Прикладом тут вважають П. Бурдєс, котрий аналогічно виступає проти розмежування між метатеоретизуванням (яке він називає «соціоаналізом»), теоретизуванням та емпіричною соціологією [Ritzer, 2001: р. 178]. З одного боку, саме поділ сучасної науки на напрями та підходи сприяв її становленню та розвитку. З іншого боку, така аргументація не є переконливою для представників

постмодерністського підходу, оскільки вони критично ставляться до сучасної науки, її інституціоналізації та легітимації, обстоюючи знищення кордонів не лише між метасоціологією та соціологією, а й між соціологією та іншими науковими дисциплінами [Ritzer, 2001: р. 180]. Таким чином, попри те, що існують певні переваги у розмежуванні між метатеоретичними та іншими соціологічними практиками, не бачиться причин, чому б вони не могли бути взаємодоповняльними.

Метатеоретизування другого та третього типів, згідно з Ритцеровою типологією, теж є спільним об'єктом критики в рамках концепцій постмодерного соціологічного підходу. Перш за все це стосується слушності розмежування метатеоретичної роботи: вивчення наявної теорії з метою кращого її розуміння як метатеоретизування першого типу передує розробленню нової теорії у перебігу метатеоретизування другого типу та безпосередньому створенню загальної метаперспективи в рамках метатеоретизування третього типу. Отже, метатеоретизування другого та третього типів унеможлиблюється за умов відсутності метатеоретизування першого типу [Ritzer, 2001: р. 179–180]. За визначенням Ритцера, метатеоретизування третього типу ставить за мету розробити загальний теоретичний метапідхід або метатеорію. Разом із тим метатеорія, своєю чергою, потрапляє у поле постмодерністської критики як явище тоталізації та метанаративу. Як підсумок, справжньою ціллю метатеоретизування, згідно з постмодерністськими концепціями, з Ритцеревого погляду, має бути безперервне продовження теоретичної бесіди, коли кожен згаданий вище тип метатеоретизування може бути зорієнтований на її підтримку.

Метатеоретизування першого типу має спрямовуватися на додаткове осмислення теорії, а не на остаточне або навіть краще її розуміння. Саме наявність різних поглядів на теорію зможе забезпечити її всебічне осмислення. Презумпція полягає в тому, що кращого розуміння теорії можливо досягти лише за умов збільшення кількості різноманітних концепцій щодо її розуміння. За аналогією, метатеоретизування другого типу може виступати як метод розширення арсеналу наявних теоретичних перспектив, а не для створення теоретичних підходів, які або домінуватимуть, або лишатимуться другорядними в соціологічній дисципліні. Зрештою, можливий подібний погляд і на метатеоретизування третього типу, за умови, що воно буде зорієнтованим на створення нових метатеорій з ціллю доповнення наявних. Прикладом може бути постпозитивізм як метатеорія в доповнення до позитивістської метатеорії, постструктуралізм – до структуралістської метатеорії тощо.

Отже, наразі постмодернізм виступає як методологічна альтернатива класичним соціологічним метапідходам, що справляє істотний вплив на розвиток найважливіших напрямів метатеоретизування, сприяючи глибшому розумінню та критиці наявної теорії, продукуванню нової теорії та метатеорії.

Якщо аксіоматичним є твердження, що метатеоретизування – це вивчення визначальних принципів уже наявного теоретичного знання, то на метатеоретичному рівні досліджень встановлюється ступінь відповідності методів і теорій навколишній реальності. Однак постмодерністський підхід полягає не в тому, щоб досягти єдиної метатеоретичної істини, а в тому, щоб через постійне деконструювання, дешифрування, текстуальний та інтертекстуальний аналіз щоразу отримувати нове підґрунтя для подальшого метааналізу та метатеоретизування.

Джерела

Альтюссер, Л. (2009a). «Економічно-філософські рукописи 1844 р.» Карла Маркса. Політична економія і філософія. В: *Вперед. Debout, les damnés de la terre*. Отримано з: <https://vpered.wordpress.com/2009/10/14/althusser-manuscrits-de-1844/>

Альтюссер, Л. (2009b). Марксизм і гуманізм. В: *Вперед. Debout, les damnés de la terre*. Отримано з: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/17/althusser-marxisme-et-humanisme/>

Альтюссер, Л. (2010). Ідеологія та державні ідеологічні апарати. *Спільне. Вип. 3: Політика освіти*. Отримано з: <https://commons.com.ua/uk/ideologiya-ta-derzhavni-ideologichni-aparati/>

Барт, Р. (1989). Смерть автора. В: Р. Барт, *Избранные работы: Семиотика. Поэтика* (сс. 384–391). Москва: Прогресс.

Барт, Р. (2002a). Від твору до тексту / Пер. Юрія Гудзя. В: *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* (сс. 378–385). Львів: Літопис.

Барт, Р. (2002b). Текстуальний аналіз «Вальдемара» Е. По / Пер. Х. Сохоцької, М. Зубрицької. В: *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* (сс. 385–405). Львів: Літопис.

Бодрійяр, Ж. (2004a). *Символічний обмін і смерть* / Пер. Л. Кононовича. Львів: Кальварія.

Бодрійяр, Ж. (2004b). *Симулякри і симуляція* / Пер. В. Ховхуна. Київ: Основи.

Бодрійяр, Ж. (2010). *Фатальні стратегії* / Пер. Л. Кононовича. Львів: Кальварія.

Гоулднер, А. (2003). *Наступаючий кризис западной социологии*. Санкт-Петербург: Наука.

Дерріда, Ж. (1994). *Позиції* / Пер. з фр. Київ: Дух і літера.

- Дерріда, Ж. (2000). Цілі людини / Пер. з фр. В: *Після філософії: кінець чи трансформація?* (сс. 114–145). Київ: Четверта хвиля.
- Дерріда, Ж. (2004). *Письмо та відмінність*. Київ: Основи.
- Дерріда, Ж. (2008). *Дарувати час* / Пер. з фр. Львів: Літопис.
- Джеймісон, Ф. (2008). *Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму* / Пер. з англ., післямова П. Дениска. Київ: Курс.
- Крістева, Ю. (2004). *Самі собі чужі*. Київ: Основи.
- Крістева, Ю. (2005). *Полілог*. Київ: Юніверс.
- Латур, Б. (2006). *Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии* / Пер. с фр. Д.Я. Калугина. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию* / Пер. с англ. И. Полонской. Москва: Высшая школа экономики.
- Ліотар, Ж.-Ф. (1995). Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*, 5/6, сс. 15–38.
- Погорілий, О.І. (1996). *Соціологічна думка ХХ століття: посібник*. Київ: Либідь.
- Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.
- Фуко, М. (1977). *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук*. Москва: Прогресс.
- Фуко, М. (1993а). Жизнь: опыт и наука. *Вопросы философии*, 5, 43–53.
- Фуко, М. (1993b). *Правила промови*. Київ: Дух і літера.
- Фуко, М. (1997а). *История безумия в классическую эпоху*. Санкт-Петербург: Университетская книга.
- Фуко, М. (1997b). *История сексуальности. Т. 1: Жага пізнання*. Харків: ОКО.
- Фуко, М. (1998). *Наглядати і карати: Народження в 'язниці*. Київ: Основи.
- Фуко, М. (1999). *История сексуальности. Т. 2: Инструмент насолоди*. Харків: ОКО.
- Фуко, М. (2000). *История сексуальности. Т. 3: Плекання себе*. Харків: ОКО.
- Фуко, М. (2003). *Археология знания*. Київ: Основи.
- Crook, S. (2001). *Social Theory and Postmodern*. Retrieved from: https://play.google.com/books/reader?id=RkuyIW6_Q-AC&pg=GBS.PA308
- Ritzer, G. (2001). *Explorations in Social Theory. Explorations in Social Theory*. London: Sage Publications.
- Ritzer, G., Zhao, S., Murphy, J. (2001). Metatheorizing in Sociology: The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism. In: *Handbook of Sociological Theory* / Ed. by J.H. Turner (pp. 113–131). New York: Kluwer Academic, Plenum Publishers.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. London: Routledge.
- Sousa, F. (2010). *Meta-Theories in Research: Positivism, Postmodernism, and Critical Realism*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/228300432>

Нарис 22

МЕТАТЕОРЕТИЧНІ ПРЕЦЕДЕНТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНИ*

В останні десятиліття непоодинокими є категоричні резонансні твердження провідних українських соціологів про кризу або дефіцит загальносоціологічних теоретичних уявлень у середовищі вітчизняної соціологічної спільноти. Здебільшого можна погодитись із цим суворим діагнозом, але не цілком. Адже повз критичну увагу вибагливих діагностів промайнули деякі вельми вагомні (навіть у світовому контексті) загальнотеоретичні й метатеоретичні праці українських науковців попередніх десятиліть. Ці праці можна вважати метатеоретичними прецедентами** соціологічного дискурсу України, позаяк вони є взірцями плідного метатеоретизування, вартими наслідування. Тому метою цього нарису є спроба реактуалізації зазначених прецедентних метатеоретичних текстів нашого соціологічного дискурсу.

22.1. Історико-матеріалістична (мета)теорія В. Хмелька

На початку 1970-х років В. Хмелько розробив оригінальну історико-матеріалістичну версію загальної соціологічної теорії (або соціологічної метатеорії). Ця спроба (мета)теоретизування ґрунтувалася на стрижневому понятті «виробничі відносини» – одній із основних категорій не тільки політичної економії, а й історичного матеріалізму як загальної соціологічної теорії, яка від початку 1920-х років і аж до початку 1990-х була офіційно єдиною й безальтернативною в Українській РСР [Хмелько, 1973]. За твердженням Хмелька, розробленню економічного змісту цього поняття приділяли значно більше уваги, ніж дослідженню його загальносоціологічного змісту – побудові поняттєвого апарату, який уможлиблював би

* *Автори нарису:* В. Пилипенко – підрозділи 22.1 та 22.2; М. Сакада – підрозділ 22.3.

** Прецедент (від лат. praecedens – той, що передує) – випадок або подія, що відбулася в минулому і є прикладом або підставою для аналогічних дій у сьогоденні. В даному контексті йдеться про прецедентні тексти наукового дискурсу – зазвичай праці чільних учасників цього дискурсу, які стають або потенційно можуть стати базою для такої системоутворювальної ознаки його, як інтертекстуальність (див. нарис 21).

виявлення й системний опис сукупності виробничих відносин будь-яких історично визначених соціальних форм.

Вихідним моментом у розробленні Хмелькової загальної соціологічної теорії стало уточнення змісту поняття «виробничі відносини» як категорії історичного матеріалізму. Передусім Хмелько виходив із формулювання родової ознаки виробничих відносин у Марксовому трактуванні їх: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [Маркс, 1963b: с. 6]. На цій підставі в підсумку Хмелько прийняв без подальшого уточнення засадниче твердження, що рід виробничих відносин – «це деякі певні, необхідні, від волі людей незалежні відносини між ними» [Хмелько, 1973: с. 44]. Це уможливило подальше зосередження на розбіжностях у змісті видових відмінностей виробничих відносин, а також змісті поняття виробництва як того процесу, в перебігу якого вони складаються.

За спостереженнями В. Хмелька, у відомих на той час (початок 1970-х років) визначеннях виробничих відносин йшлося про суспільне виробництво лише матеріальних благ, а самі виробничі відносини найчастіше безпосередньо ототожнювали з економічними відносинами. Ці визначення видавалися йому предметно вужчими порівняно із цитованим вище Марксовим визначенням виробничих відносин як таких, через які люди залучаються до «суспільного виробництва свого життя». На підставі аналізу текстів низки праць К. Маркса та Ф. Енгельса Хмелько довів, що «виробництво життя» не є їхнім образним висловом, зміст якого зводиться до суто «виробництва матеріальних благ». Зокрема, він розглянув Марксові та Енгельсові визначення та інтерпретації різних видів виробництв у їхній спільній праці «Німецька ідеологія» (1846). Серед цих видів – «виробництво необхідних засобів для життя» (їжі, питва, житла, одягу та ін.), «виробництво людей» (дітонародження), виробництво суспільних відносин як «виробництво самої форми спілкування» людей та «духовне виробництво» (ідей, уявлень, свідомості, мислення, законів, моралі, релігії та ін.). Виокремлення та опис деяких із цих видів виробництв Хмелько також зауважив у праці Маркса «Злиденність філософії» (1847), його листі до П. Анненкова 28 грудня 1846 року,

праці Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави. У зв'язку з дослідженням Льюїса Г. Моргана» (1884) та ін.

Зауваження видового розмаїття виробництва життя, описаного основоположниками історичного матеріалізму, дало підстави Хмелькові для низки тверджень та узагальнень. Передусім він дійшов висновку, що поняття «виробництво життя», яким послуговувався Маркс при визначенні виробничих відносин, є значно багатшим за своїм змістом, ніж поняття «виробництво матеріальних благ» у політекономії (останнє – лише один із процесів першого). З цього погляду, інтерпретація виробничих відносин як таких, в які люди вступають у процесі виробництва лише матеріальних благ, позбавляє це поняття статусу однієї з основних загальносоціологічних категорій і, зокрема, його методологічного значення як однієї з основних категорій дослідження на всіх етапах його розвитку.

Ці Хмелькові твердження ґрунтовані на таких його аргументаціях. Кожен індивід в суспільстві у тій чи тій функції може вважатися залученим у кожен із видів (процесів) суспільного виробництва життя – виробництво необхідних засобів для життя, виробництво людей, виробництво суспільних відносин та духовне виробництво – як його учасник або кінцевий продукт. В кожному із цих зауважених видів або процесів суспільного виробництва життя між залученими в нього індивідами складаються певні відносини. Відтак виробничі відносини, з цього погляду, вважаються значно складнішим утворенням, ніж суто економічні відносини, що постають у перебігу виробництва речей. Сукупність виробничих відносин в різних видах (процесах) суспільного виробництва життя утворює економічну структуру суспільства загалом.

На переконання Хмелька, Марксове формулювання видової відмінності виробництва, яке пов'язує поняття «суспільне виробництво життя» із поняттям «виробничі відносини», є методологічно найбільш змістовним і прийнятним для розбудови загальносоціологічної теорії. Вочевидь, ідеться про оптимальне поєднання високого рівня абстракції з детальністю конкретизації в цьому формулюванні, що вможливило концептуалізацію масштабності та складності реального феномену соціального життя людей як предмета загальної теорії соціології. Не менш методологічно значущими Хмелько вважає Марксові ідеї щодо історичної мінливості різних видів виробництва у системі суспільного виробництва життя загалом та їхнього визначального впливу на решту процесів у житті суспільства. Ці ідеї є концептуальними підставами для твердження про ієрархічність різних процесів у системі суспільного виробництва життя:

«Процеси різних видів виробництв існують в системі суспільного виробництва життя не просто як порядпокладені. Але виявити субординацію цих процесів, а тим самим – місце і значення різних сторін виробничих відносин можна лише шляхом історичного аналізу, оскільки ця субординація змінюється в ході розвитку» [Хмелько, 1973: с. 45].

Для виявлення конкретно-історичного змісту поняття «виробництво життя» Хмелько узагальнив описи та концептуалізації різних моментів процесу розгортання структури суспільного виробництва життя у працях К. Маркса та Ф. Енгельса (окрім згаданих вище їхніх праць у цьому випадку йдеться також про Марксові тексти «Економічні рукописи 1857–1859 років», «Начерки відповіді на лист В.І. Засулич» (1881) та ін.). На підставі цього узагальнення він дійшов висновків про історично конкретний зміст поняття виробничих відносин, про історичну мінливість ієрархії різних процесів у системі суспільного виробництва життя та домінування на різних етапах різних видів виробництв, співвідношення яких визначають місце і вплив решти складових виробничих відносин загалом.

Зокрема, вихідним моментом суспільного виробництва життя вважається початок виробництва людьми необхідних їм засобів до життя. Цей момент означав виокремлення та вихід людей як носіїв цього життя із тваринного світу, в якому до того їм, як і тваринам, від природи був притаманний лише єдиний вид «виробництва» – розмноження. З погляду субординації та цільової спрямованості сукупності процесів виробництва, Хмелько визначає цю первісну, або вихідну, по суті, просоціальну форму спільного виробництва життя як виробництво індивідів, тобто людей як живих організмів (табл. 22.1).

Необхідну умову розширеного відтворення людей він убачає в розвитку виробництва засобів цього виробництва, первісно – передусім предметів споживання, які уможливають саме фізичне існування людей. Оскільки матеріальні умови існування людини є різноманітними, то й виробництво їх слід вважати складеним з деякої множини процесів. Домінування окремих таких процесів у загальній структурі виробництва життя визначає його субординацію та цільову спрямованість на різних стадіях людської історії. Виявом домінування певного виду (процесу) виробництва вважається кількісне переважання членів суспільства, задіяних у ньому, над членами суспільства, які залучені в решту видів (процесів) виробництва. Історична логіка (або закономірність) розвитку суспільного виробництва життя виявляє певний діалектичний характер, оскільки загальній структурі цього виробництва притаманні властивості, що згодом

Види суспільного виробництва життя та виробничих відносин за В. Хмельськом (1973)

Таблиця 22.1

Характеристики виробництва життя	Домінуючий вид (процес) виробництва життя			Виробництво людей як творчої діяльності	
	Виробництво людей як життя організації	Виробництво предметних засобів для існування життя	Виробництво інформації		
Зміст та питомий продукт виробництва	Народження дітей та відтворення індивідуум власного тіла шляхом присвоєння ним готових природних засобів	Виробництво предметів споживання для підтримання життя організму	Прописове виробництво знарядь праці, речей, машин	Виробництво різного роду інформації, що опрацьовується в системах знаків духовного виробництва та виробництва всіх суспільних відносин	Безпосередньо суспільне виробництво людяни свого суспільного життя – розвиток умов творчості, всіх сфер духовного виробництва та виробництва всіх суспільних відносин
Необхідні засоби (вирішальна умова розвитку) виробництва	Продукти харчування	Знаряддя праці	Науково-технічна інформація	Специфічні відносини, у які вступлять люди у сфері інформаційного виробництва	Речі, які людина може змусити робити для себе те, що вона сама вимушена робити
Основа виробничих відносин (домінуючі відносини у їх системі)	Кровоноспоріднені відносини	Відносини особистості залежності	Відносини речової залежності або економічні відносини	–	–
Зміни в структурі виробництва життя (порівняно з попереднім поколінням)	Відносне розмежування виробництва людей і виробництва речей. В ці процеси безпосередньо вгледені виробництво суспільних відносин та виробництво свідомості	Набувають деякого самостійного існування: а) деякі функції в процесі виробництва суспільних відносин, зокрема, їх охорони як функції держави за умов класового розшарування; б) духовне виробництво	Відносне відособлення певних функцій у процесі виробництва суспільних відносин, зокрема їх регулювання та часткових перетворень як функцій держави	«Тенденція... перебуває лише на стадії становлення. Деталі майбутнього розвитку і подальшого метаморфозу структури виробництва життя ще не ясно» [Хмелько, 1973: с. 48]	Піпорядковане становище тих відносин, які складаються у процесі виробництва предметних засобів для існування життя. Докорінна перебудова форми виробництва життя і його перетворення у власне людське виробництво, де своїм змістом, суспільних відносин і всіх сфер духовного виробництва збігаються

спричинюють її зміну. Кожна нова форма виробництва розвивається всередині вже наявної та домінувальної як умова її розвитку:

«Домінуючим виробництвом кожної наступної форми стає те виробництво, розвиток якого виявляється вирішальною умовою розвитку домінуючого виробництва форми, що вже встановилася (тобто нерозвиненість якого виступає основною зовнішньою перешкодою розвитку останнього). Але такою умовою є розвиток виробництва тих найважливіших засобів уже домінуючого виробництва, які не є безпосередньо його власним продуктом. Такими засобами домінуючого виробництва людини як організму є продукти харчування, домінуючого аграрного виробництва – його знаряддя, домінуючого індустріального – науково-технічна інформація. Оскільки ж основним процесом виробництва нової інформації є творче мислення людини, то найважливішими засобами цього виробництва виявляються вже внутрішні, “психологічні знаряддя праці” (Л.С. Виготський), специфічні структури розвинутого людського мозку. Відповідно, виробництвом засобів інформаційного виробництва виявляється виробництво знову самої людини, але вже не як організму, а як творчої мислячої особи. Людина ніби повертається до виробництва самої себе, але вже на новій основі і в новій якості» [Хмелько, 1973: с. 48–49].

Суспільне виробництво людини, здатної до творчості, як передбачав Хмелько, стане можливим за розвитку умов цієї творчості – всіх сфер духовного виробництва загалом та виробництва всіх суспільних відносин. Іншими словами, виробництво життя має розвинутися в майбутньому до форми власне людського виробництва або безпосередньо суспільного виробництва людьми свого суспільного життя.

Зауважені зміни домінувальних форм суспільного виробництва життя та відповідних структур виробничих відносин можна інтерпретувати як наслідки революцій: а) аграрної – виокремлення землеробства і скотарства та початок їх домінування над мисливством, збиральництвом та рибальством; б) індустріальної – вивищення і домінування промислового виробництва над рештою видів виробництва; в) науково-технічної – перетворення науки в провідний чинник виробництва. Втім, всі історичні поділи праці відбулися ще за часів домінування аграрного виробництва: поряд із виокремленням землеробства і скотарства тоді виокремилися також ремесло як виготовлення речових засобів для життя, надання послуг і торгівля, а з виникненням писемності, знакових систем та поділом фізичної і розумової праці – фахове творення різного роду інформації та урядування. Тобто всі ці види праці з того часу співіснували у різних пропорціях часток залученого в них населення. Але міра їх значущості

в суспільному поділі праці змінювалася із плином історичного часу. Це стосується і різних відповідних їм видів виробництва, окремі з яких були почергово домінантними щодо решти, а решта, своєю чергою, перебували у підпорядкованому стані після втрати своєї домінантності або у своєрідному «нерозвинутому» стані перед набуттям її. Зрештою, йдеться про описані Марксом та Енгельсом «виробництво людей», «виробництво необхідних засобів для життя», «духовне виробництво» та виробництво суспільних відносин як «виробництво самої форми спілкування», що й виокремило людство із тваринного світу. Але з часом змінювалася пропорція часток загальних витрат сукупної суспільної праці на ці види виробництва, а відтак – міра значущості їх у структурі суспільного виробництва життя або життя у формі суспільства. Попервах послідовно вивищуються і домінують два перші види із цієї низки виробництв, а згодом – два останні:

«Таким чином, форма суспільного виробництва, яка визначається домінуючим видом виробництва, історично змінюється. На початковому періоді його розвитку домінуючим є виробництво самих людей як живих істот. Необхідність і наявні можливості розвитку матеріальних умов існування людини приводять до переважного розвитку їх виробництва. Виробництво засобів життя стає метою людини, а людина – його засобом. Настає період, упродовж якого виробництво життя набуває форм лише певного роду – форм виробництва предметних засобів його існування. На першому етапі цього періоду виробництво життя було аграрним. Потім воно стало індустріальним. Тепер воно стає інформаційним.

Але остання стадія підводить до необхідності розвитку виробництва самої людини як творчо мислячої особи. Тим самим створюються передумови для перетворення людини в мету виробництва, а виробництва – в засіб людини; для корінної перебудови форми виробництва життя і його перетворення у власне людське виробництво, де універсальний розвиток людьми своїх здібностей, суспільних відносин і всіх сфер духовного виробництва збігаються» [Хмелько, 1973: с. 49].

Цитоване вище Хмелькове концептуальне виокремлення аграрного, індустріального та інформаційного етапів періоду виробництва предметних засобів існування життя людей було оприлюднене водночас із оприлюдненням подібної загальноновизнаної соціетальної періодизації Д. Бела (1973) та випередило в часі інші загальновідомі теоретизування у цій предметній царині [Белл, 1996; Кастельс, Хіманен, 2006; Лайон, 1996; Масуда, 1993; Еріксен, 2004; Мей, 2004; Тоффлер, 2000; Франкел, 2005; Фримен, Франсиско, 2008]. На тлі

цих предметно споріднених соціологічних теоретизувань історико-матеріалістична загальна соціологічна теорія суспільного виробництва життя (або життя у вигляді суспільства), яку сформулював В. Хмелько, вирізняється довершеністю концептуального дизайну, строгістю описової, пояснювальної та прогностичної логіки. Тобто вона власне безперечно є теорією (або метатеорією) – кінцевим, завершеним результатом, а не якимось концептуально зафіксованим моментом чи перехідним, поточним станом відповідного плинного теоретизування (або метатеоретизування).

У цьому плані, зокрема, на особливу увагу заслуговує Хмелькова періодизація суспільного виробництва життя: «... історична структура процесу суспільного виробництва життя виявляється як певний порядок слідування п'яти його форм і може бути представлена у вигляді трьох періодів, середній з яких виступає як послідовність трьох етапів (аграрного, індустріального та інформаційного)» [Хмелько, 1973: с. 49]. Цю періодизацію, як і загалом працю, де вона була вперше оприлюднена, належно оцінив В. Волович: «Ця праця була опублікована за 7 років до “Третьої хвилі” Тофлера», і я гадаю, що ті, хто читав обидві праці, погодяться, що з наукового, а не з публіцистичного погляду, праця Тофлера не витримала би порівняння – у праці Хмелька описано механізм зміни хвиль і спрогнозовано не лише третю, а й четверту хвилю. Якби Україна не була відірвана від світової соціологічної спільноти і Тофлер мав звичку розпочинати день з перегляду свіжого числа «Вісника Київського університету», ім'я Хмелька було б уже в усіх підручниках із соціології, а не тільки в українських чи російських» [З нагоди 70-ліття Валерія Євгеновича Хмелька, 2009: с. 7]. Не лише концептуальне увиразнення періодичності соціальних змін, але й концептуалізація рушійного механізму їх є безперечними перевагами Хмелькової (мета)теорії (рис. 22.1).

Зауважений механізм тут полягає в тому, що розвиток певного домінуючого виду виробництва зумовлює його об'єктивну потребу в необхідних для цього засобах і стимулює поступ іншого, супутнього йому виду виробництва зазначених засобів, яке, мірою розширення своїх масштабів з плином часу, вивищується і саме стає домінуючим. Тобто вид виробництва, що домінує на попередньому етапі розвитку, сам потрапляє у певну залежність від іншого виду виробництва, що постачає йому засоби і сам починає домінувати на наступному етапі розвитку. Домінуючість того чи того виду виробництва тут виявляється у найвищих затратах праці людей на нього, тобто в його найбільшому питомому внеску у приріст сукупної суспільної праці. Зміни зазначеної домінуючості спряжені із докорінними

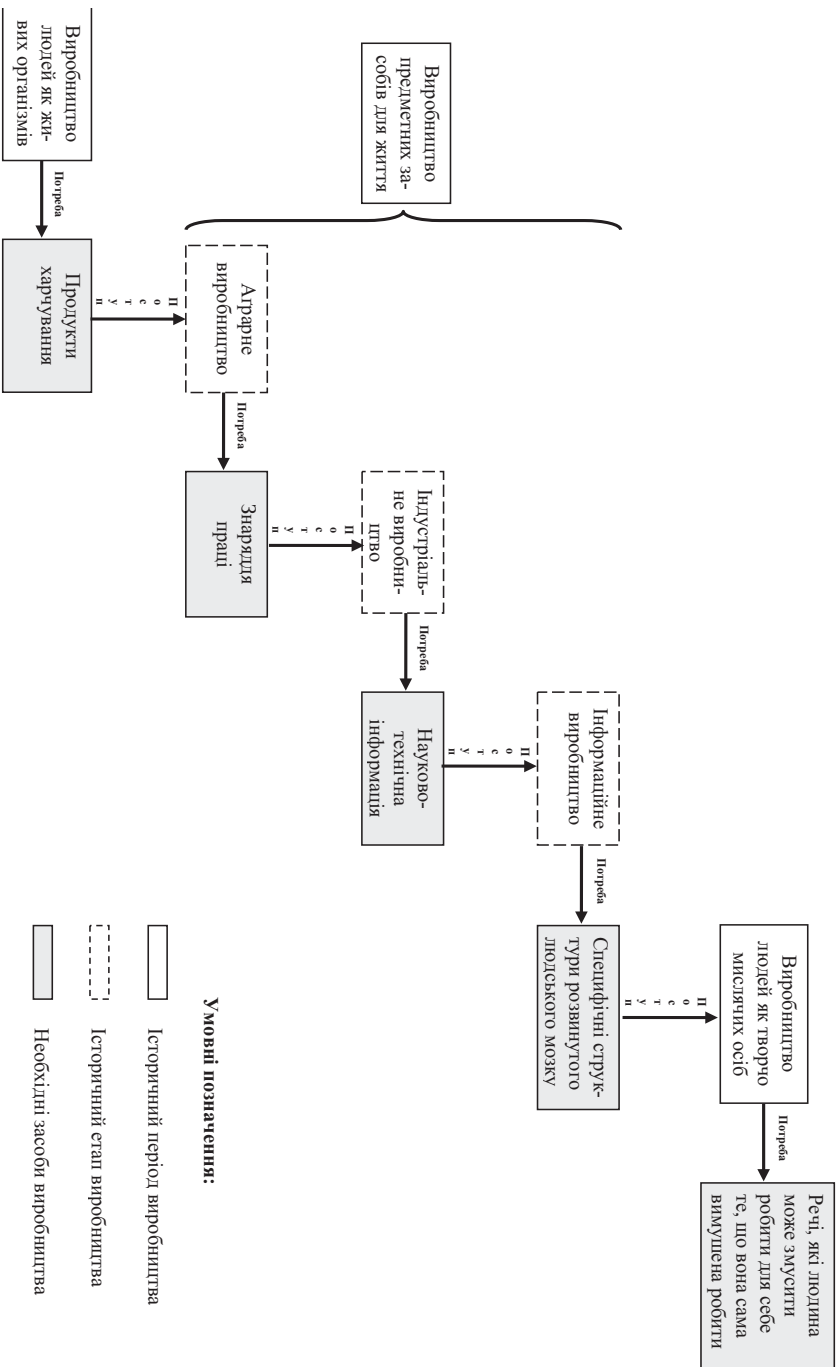
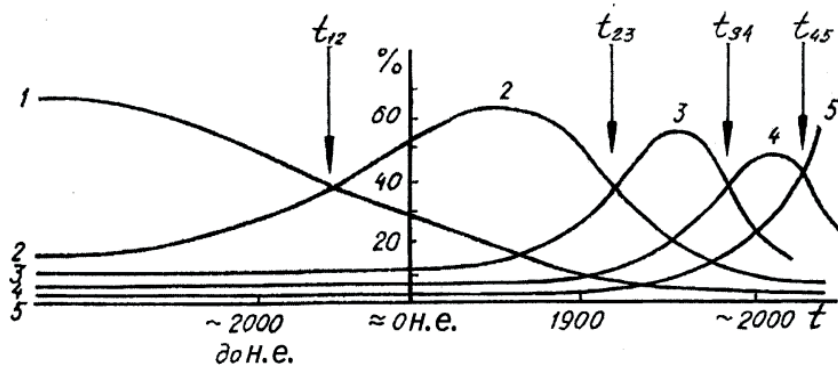

Рис. 22.1. Історична структура та механізм процесу «суспільного виробництва життя» за В. Хмельяком (1973)

перетвореннями в історичній структурі суспільного виробництва життя та аграрною, індустріальною та науково-технічною революціями, а також – із політичними та соціокультурними трансформаціями. Втім, інтерпретації останніх у контексті Хмелькового (мета)теоретизування потребують окремого розгляду.

Варто звернути увагу на спроби застосування (мета)теоретичних ідей Хмелька в емпіричних дослідженнях. Зокрема, він особисто на цьому методологічному підґрунті здійснив емпіричний аналіз макросоціальних змін в українському суспільстві за роки незалежності [Хмелько, 2003]. На цих же (мета)теоретико-методологічних засадах було збудовано математичну модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил [Повещенко, Чеховий, 2001]. У цьому моделюванні В. Хмелько також використовував результати оцінювання часток (у відсотках) кожного з видів виробництва у загальних витратах суспільної праці, спираючись на історичні та архівні джерела, результати переписів тощо. Ці результати увиразнили хвилеподібний характер структурної еволюції суспільних продуктивних сил (рис. 22.2).

На кожному етапі історичного розвитку певний домінуючий вид виробництва (1, 2, 3, 4 або 5) поглинає найбільшу частку сукупної суспільної праці та визначає місце і роль усіх інших видів виробництва. Мірою розвитку різних засобів виробництва пропорції розподілу сукупної суспільної праці між різними видами виробництва

Рис. 22.2. Емпірична картина структурної еволюції продуктивних сил (нелінійний масштаб часу):

1 – первісна привласнювальна діяльність; 2 – аграрне виробництво; 3 – індустріальне виробництво; 4 – інформаційне виробництво; 5 – виробництво цілісної людини як творчої особистості; t_{12} , t_{23} , t_{34} , t_{45} – моменти зміни виробничих домінувань (паритетні точки); % – витрати суспільної праці [Повещенко, Чеховий, 2001: с. 43]

змінюються: робоча сила перетікає від одного виду виробництва до іншого. Зокрема, з початком індустріальної революції чисельність зайнятих в аграрному виробництві зменшується, а зайнятих в індустріальному виробництві – зростає. Втім, скорочення частки витрат суспільної праці в аграрній галузі не означає скорочення обсягів її продукції. Навпаки, фактичне виробництво цієї продукції зростає, позаяк продовжує зростати потреба в ній внаслідок демографічного зростання. Це відбувається завдяки процесові інтенсифікації, тобто підвищення продуктивності праці в аграрному виробництві, що уможливило припинення процесу його екстенсивного розвитку. Підвищення продуктивності тут, вочевидь, забезпечують нові засоби й технології виробництва, що їх постачають індустріальне та інформаційне виробництво, які на тому відтинку часу екстенсивно розвиваються. Відтак, з погляду Повещенка і Чехового, на кожному етапі історичного розвитку найбільшу швидкість екстенсивного зростання виявляє той вид виробництва, продукція якого щонайбільшою мірою сприяє інтенсифікації домінантного виробництва. З огляду на цей важливий висновок, вони не лише пояснюють хвилеподібний характер еволюції продуктивних сил, а й виявляють її глибинну, об'єктивну причинно-наслідкову сутність, що зумовлює неабиякі прогностичні можливості концептуальної моделі В. Хмелька.

Хмелькове (мета)теоретизування набуло розвитку та концептуального вираження у його кандидатській дисертації та пізніших працях. Але в цьому нарисі огляд (мета)теоретичного доробку Хмелька свідомо обмежений його твердженнями в одній ранній статті [Хмелько, 1973]. Це обмеження мотивоване бажанням показати й наголосити у такий спосіб безперечний пріоритет і світову першість Хмелька у розробленні проблематики інформаційного суспільства. Він, як і пізніше Дж. Ритцер та інші метатеоретики (див. нарис 4), реактуалізував метатеоретичний потенціал соціологічної (зокрема, історико-матеріалістичної) класики, увиразнив і довершив цю версію (мета)теоретизування з огляду на сучасні йому соціальні реалії. Хмелькові (мета)теоретичні пошуки є імпліцитними: він не оперує терміном «метатеорія», але веде мову про загальносоціологічне теоретизування, яке згодом, майже через два десятиліття було ідентифіковане Ритцером як один із напрямів метатеоретичних студій (див. нарис 1, підрозділ 1.3). Але попри імпліцитний характер, (мета)теоретизування Хмелька увінчалось завершеним результатом – розбудовою та обґрунтуванням цілком повноцінної соціологічної метатеорії, якій притаманна несуперечлива логіка тверджень, їх укоріненість в теоретичному доробку попередників та емпірична релевантність.

22.2. Метазасади соціальної прогностики Б. Гаврилишина

З початку 1990-х років у соціологічному (мета)теоретичному дискурсі в Україні певний резонанс викликав опублікований українською мовою переклад праці члена Римського клубу, директора правління Міжнародного інституту менеджменту (Женева), академіка НАН України Б. Гаврилишина [Гаврилишин, 1990]. Презентована праця була вперше оприлюднена англійською мовою десятьма роками раніше як доповідь її автора Римському клубу [Hawtylyshyn, 1980]. Її неабияку значущість для наукових кіл засвідчує відносно нещодавне четверте перевидання в Україні [Гаврилишин, 2013]. Дана праця є крос-культурним та соціально-прогностичним дослідженням, ґрунтованим на вельми аргументованих та переконливих (мета)теоретичних засадах, які варті окремої уваги у цьому нарисі.

Гаврилишин порівнює провідні нації-держави світу за мірою точної ефективності їхнього суспільного ладу та гаданими майбутніми перспективами з огляду на цю характеристику. Він зауважує значну мінливість суспільств та держав в часі та просторі за рівнем ефективності. Зокрема, міра продуктивності, рівень бідності, швидкість економічного зростання або стагнація та занепад характеризують їх неоднакове економічне становище. Сила/безсилля та (не)впливовість є мірами їх відмінного зовнішньополітичного становища. Мирне спокійне функціонування політичних інституцій, значні особисті та інституційні свободи, здебільшого добровільне прийняття системи управління або, навпаки, нав'язування її силоміць, приборкання заворушень, масовий терор, суспільні чвари, революції та громадянські війни – це те, що характеризує різне внутрішнє політичне становище націй-держав. Довірчі взаємини людей на роботі та на дозвіллі, можливості для корисних і творчих занять, згуртованість та почуття обов'язку або, навпаки, чвари, напруженість, руйнування соціальних структур, відчуження та висока злочинність – це те, що відбиває відмінності націй-держав за мірою їх суспільного здоров'я. Але все це є зовнішніми ознаками ефективності національних суспільств з огляду на її взаємопов'язані економічні, політичні та соціальні критерії. Ознаки ефективності суспільств і держав на підставі економічних критеріїв цілком підлягають кількісному вимірюванню, оцінюванню та порівнянню. Водночас ознаки ефективності за політичними та соціальними критеріями значно складніше оцінювати, зокрема як почуття задоволення та невдоволення, виявлені в перебігу соціологічних опитувань, або спостережені поведінкові практики лояльності/протесту.

У додатку до основного тексту своєї книги Гаврилишин наводить систему показників ефективності суспільств [Гаврилишин, 1990: с. 197–206; Гаврилишин, 2013: с. 200–210]. Серед економічних показників там фігурують сукупний валовий національний продукт країни, щорічний приріст валового національного продукту на душу населення, співвідношення наявного капіталу і виробленого продукту, показники імпорту та експорту, баланс платежів та валютні резерви. Соціальні показники у цій системі базуються на тлумаченнях базових потреб людини у здоров'ї, харчуванні, житлі, освіті, повноцінному відпочинку та відновленні сил, соціальному забезпеченні тощо.

Систематизацію та інтерпретацію всіх цих показників, принесення певного концептуального порядку та сенсу в їх розмаїття власне й уможливають метатеоретичні засади аналізу, діагностики, порівняння та прогнозування ефективності суспільного ладу націй-держав. Гаврилишин пояснює суттєві відмінності у становищі країн та головні причини цих відмінностей дією безлічі чинників, що регулюють функціонування суспільств та, як наслідок, зумовлюють їхню ефективність. Залежність між найважливішими з цих чинників він унаочнює у схемі (рис. 22.3).

На думку Гаврилишина, соціальну життєздатність суспільства не останньою чергою визначає певне співвідношення між прагненнями-сподіваннями і досягненнями-здійсненнями, між мріями і реальністю, усвідомленням своїх прав і реалізацією їх. Всі ці зауважені психологічні феномени, з огляду на соціальну природу людини, трактуються як залежні від стосунків між індивідами на різних рівнях структури суспільства. Водночас формування стосунків між індивідами бачиться залежним від впливів переконань-цінностей, що відповідають ustalеним потребам та уявленням про справедливість.

Механізм політичної детермінації ефективності суспільства пояснюється як взаємодія низки чинників: «характер» політичної влади визначає спосіб її використання у зв'язку з розподілом ресурсів та регулюванням взаємовідносин, а також сприйняття її функціонування як тою чи тою мірою законного і справедливого (легітимного), як нав'язаного чи добровільно визнаного тощо; сукупно всі ці чинники уможливають (не)дієвість політичних інституцій.

Складники механізму економічної детермінації ефективності суспільства, зумовлені його економічною системою, Гаврилишин описує з огляду на їхні джерела:

1) наявність природних ресурсів на території певного суспільства є сприятливим природним чинником щодо його економічних перспектив, але не є обов'язковою й безальтернативною передумовою

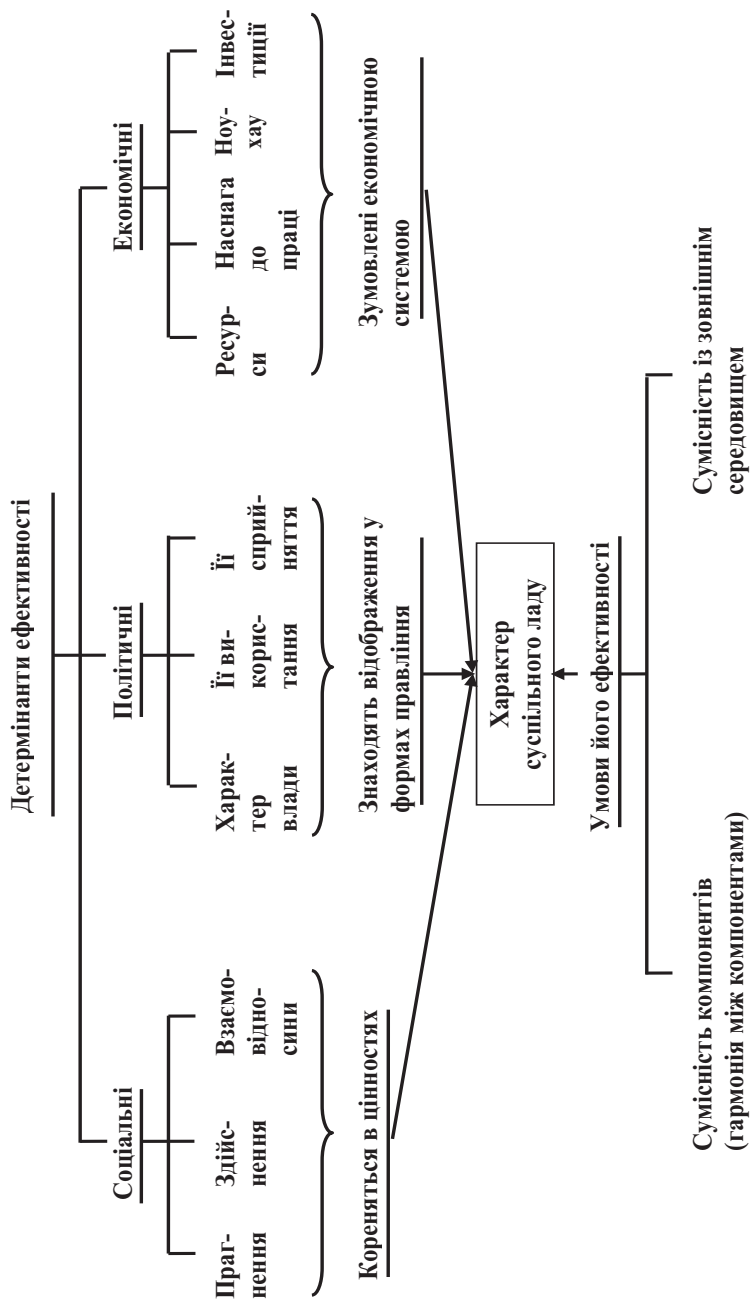

Рис. 22.3. Детермінанти та умови ефективності й характеру суспільного ладу [Гаврилишин, 1990: с. 12; Гаврилишин, 2013: с. 19]

його економічного розвитку, позаяк брак їх може бути компенсований вдалим поєднанням наснаги до праці й майстерності людей;

2) наснага до праці може ґрунтуватися на релігійних віруваннях або сприйнятті праці як необхідності, форми зобов'язання перед різними соціальними спільнотами, способу задоволення матеріальних і соціальних потреб та самореалізації;

3) дві категорії ноу-хау або технологій, які потребують постійного вдосконалення:

а) технічне ноу-хау, що вможливлює управління силами природи в інтересах людини, має універсальну або транснаціональну застосовність і здебільшого придатне до імпортування та застосування в різних суспільствах за певного рівня освіти й бажання навчатися їхніх представників;

б) соціально-організаційне ноу-хау, що вможливлює створення та підтримку різних необхідних соціальних структур, є здебільшого «доморощеним», або національним, позаяк зумовлене розвитком певної культури і вимагає гармонійного поєднання зі світоглядом користувачів;

4) інвестиції в обладнання, матеріальні та сервісні інфраструктури із фондів, джерела яких можуть бути внутрішніми (приватні заощадження чи корпоративні прибутки – незалежно від форми власності) або зовнішніми (інвестиції чи допомога інших країн).

У підсумку Гаврилишин доходить висновку, що суспільний лад в сукупності його соціального, політичного та економічного компонентів є головною детермінантою суспільної ефективності (рис. 22.3). Тобто інституціональна структура суспільства, суспільний лад мають бути досконалими, щоби стимулювати потребу і бажання людей вчитися, працювати, творити й застосовувати ноу-хау для підтримки належних рівнів інвестицій. Зрештою Гаврилишин увиразнює ефективність як функцію певних детермінантів у вигляді формули:

$E\phi = f(\text{ресурси} / \text{населення, суспільний лад, світовий контекст, в якому існує суспільство}).$

Неабияке значення при цьому надається також сумісності компонентів суспільного ладу та сумісності його самого загалом із довкіллям. Компонентами суспільного ладу визначено цінності, політичне правління та економічну систему. Концептуально виокремлено низку концептуальних «прототипів» цих складових суспільного ладу (табл. 22.2).

Цінності у цій типології концептуально зведені (редуковані) до значення, яке в суспільстві надають індивідові, і це впливає на характер його стосунків з іншими людьми. Ці стосунки, своєю чергою,

уможлиблюють для індивіда жадане становище та умови життєдіяльності в суспільстві. Йдеться про соціальні прагнення людини, на яких зосереджується її свідомість, – достаток і благополуччя, рівність можливостей і благ, рівність перед законом або у статусі та становищі, боротьба проти привілеїв, свобода і справедливість, їх витоки і способи досягнення.

Політичне правління як сукупність інституцій стосується розподілу та здійснення влади – права і можливості приймати рішення, що зачіпають всю спільноту. Йдеться про впорядкування процесів підтвердження прав на використання влади, способів і шляхів її досягнення, міри її сконцентрованості або розосередженості в межах

Таблиця 22.2

«Основні прототипи складових суспільного ладу»

<i>I. Цінності</i>	<i>II. Політичне правління</i>	<i>III. Економічна система</i>
<p>1. Індивідуалістсько-конкурентний Кожен індивідуум – унікальний. Об'єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоствердження і самовираження</p>	<p>1. Противага* (боротьба за владу) Це представницький уряд з однією партією при владі та однією або кількома в опозиції, усвідомлена мета яких полягає у відверненні зловживань та кращому використанні влади, у «противазі». Свободи гарантуються поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову</p>	<p>1. Вільне підприємництво Основні риси цієї системи – приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов'язаннями уряду утверджувати все це нормою закону з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом</p>
<p>2. Групово-кооперативні Особа – лише частинка всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов'язки і реалізувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими</p>	<p>2. Колегіальне (співпраця при владі) Рішення ухвалюються представниками різних верств населення, що мають різні погляди, беруть участь у цьому процесі і, отже, поділяють відповідальність за наслідки ухвалених рішень</p>	<p>2. Узгоджене вільне підприємництво Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом і бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і подальшої узгодженості економічних зусиль</p>

<p>3. Егалітаристсько-колективістські Люди народжуються рівними, вони невіддільні від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати із загального фонду і вносити до нього якнайбільше відповідно до її здібностей. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві</p>	<p>3. Унітарне (диктатура) За цієї форми правління влада концентрується на вершині соціальної піраміди без існування офіційної опозиції або противаги. Це властиво усім диктатурам від лівих до правих, незалежно від їхніх ідеологічних обґрунтувань</p>	<p>3. Адміністративно-командна система Ця система характеризується державною або «колективною» власністю, максимізацією виробництва продукції, абсолютно зорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду в розв'язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів</p>
--	--	--

*У тексті своєї праці Гаврилишин конкретизує назву цього «прототипу», коли веде мову про «політичне правління типу противаги».

Джерела: [Гаврилишин, 1990: с. 14–18; Гаврилишин, 2013: с. 21–25].

спільноти, про усталення влади або позбавлення її, її обмеження та контроль, розподіл та розмежування компетенцій.

Економічна система як сукупність інституцій покликана забезпечити ефективне виробництво і/або справедливий розподіл матеріальних благ і послуг, зумовлених наявністю матеріальних потреб людини. Йдеться також і про забезпечення заохочення людей до сумлінної та продуктивної праці, систему винагород за цю працю, власність на засоби виробництва, засади еквівалентного обміну товарів та ін.

Загалом запропонована типологія складників суспільного ладу зможливіє аналіз та порівняння різних комбінацій їх, виявлених в межах реальних суспільств. Водночас Гаврилишин зауважує різні погляди на домінантність однієї із трьох складових у взаємовідношеннях між ними в межах суспільного ладу. Тобто або економічна складова вважається детермінантою щодо політичної та ціннісної складових (К. Маркс), або такою детермінантою вважається соціокультурна (ціннісна) складова щодо економічної та політичної складових (М. Вебер). З огляду на історичний досвід та поточні спостереження, констатується, що зумовленість та детермінування між складовими суспільного ладу можуть спрацьовувати в різних напрямках. Зокрема, не варто виключати й взаємної детермінації їх.

Значний інтерес становить Гаврилишинове метатеоретичне дослідження релігійних, філософських і суто наукових поглядів на

визначені ним «прототипи» головних складових суспільного ладу для обґрунтування власної типології цих складових. Так, заслуговує на увагу ідентифікація та порівняння основних напрямів релігійної, філософської та наукової думки про джерела людських цінностей як складника суспільного ладу (табл. 22.3).

Таблиця 22.3

Основні напрями релігійної, філософської та наукової думки про джерела людських цінностей

<i>Походження людини</i>	<i>Природа людини</i>	<i>Джерела «етичних» цінностей</i>	<i>Узагальнені цінності</i>
Божа воля	Зло; добро; змішана	Боже одкровення	Індивідуалістсько-суперницькі або кооперативно-групові
Результат еволюції природи	Добро; результат впливу навколишнього середовища	Закони природи	Кооперативно-групові або егалітарно-колективістські
Біологічна випадковість	Складна; унікальність людини – знання	Сама людина, її об'єктивні потреби	Наперед не визначені; свобода вибору

Джерела: [Гаврилишин, 1990: с. 106; Гаврилишин, 2013: с. 29].

Ця систематизація ґрунтована на метатеоретичному аналізі та узагальненні ідей стародавніх китайських філософів Хзун-цу, Мен-Цзи та Као-Цзи, Старого і Нового Заповіту, Ж.-Ж. Русо, К. Маркса, З. Фройда, Ж. Моно та ін. Ретельно досліджено й географічно-довкілляві (екологічні) та історичні обставини генези різних соціальних цінностей у різних країнах. У підсумку всі ці висліди й дають підстави визнати найпродуктивнішим способом класифікації соціальних цінностей типологізацію їх з огляду на міру значущості, приписувану індивідом собі, іншим індивідам або громаді загалом (тобто на індивідуалістсько-конкурентній, групово-кооперативній чи егалітаристсько-колективістській цінності). Аналогічним чином – на підставі вивчення ідейної спадщини, історичного досвіду та наукових спостережень – вчений метатеоретично обґрунтовує й типології концептуальних «прототипів» економічної системи та політичного правління.

На підставі окреслених метатеоретичних засад (рис. 22.3, табл. 22.2) Гаврилишин аналізує у єдиному порівняльному контексті

історичне минуле, поточне становище, пасиви та активи, сценарії та перспективні напрямки можливого розвитку головних складових суспільного ладу США, Радянського Союзу, Японії, Китаю, Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Швеції, Швейцарії, Індії та Бразилії. Типологія концептуальних «прототипів» цінностей, політичного правління та економічної системи як компонентів суспільного ладу (табл. 22.2) вможливило ідентифікацію останнього у кожній з цих країн. Тобто суспільний лад кожної країни можна, відтак, відобразити як комбінацію трьох «прототипів» цінностей, політичного правління та економічної системи. Наприклад, суспільний лад США відповідно до наведених ідентифікаційних критеріїв (табл. 22.2) ідентифіковано як сукупність індивідуалістсько-конкурентних цінностей з політичним «правлінням типу протипаги» та економічною системою вільного підприємництва. Натомість суспільний лад Японії бачиться як комбінація сукупності групово-кооперативних цінностей із консесуальним політичним правлінням (попри конституційно деклароване легальне «правління типу протипаги») та економікою узгодженого вільного підприємництва. Водночас відзначено декларовану спробу Радянського Союзу створити суспільний лад на засадах егалітарно-колективістських цінностей, системи унітарної влади (диктатура пролетаріату) та адміністративно-командної економічної системи.

Гаврилишин зауважив головні чинники, що впливали на людство у 1960–1980-х роках – зростання населення, вичерпання природних ресурсів, пришвидшення урбанізації, підвищення рівня освіченості людей, посилення взаємозалежності націй-держав, можливість взаємного й тотального знищення ядерною зброєю. Усвідомлення сили їхніх окремих та сукупних дій мало наслідком розуміння імперативу розумного та мирного співіснування різних країн. Відтак поставало питання про тип суспільного ладу, найкраще пристосований до зауважених умов. Пошуки відповіді на нього актуалізували спроби глибшого розуміння взаємодії трьох складових суспільного ладу та умов його ефективності, умов сумісності між компонентами суспільного ладу, історичних взаємовпливів різних компонентів суспільного ладу одне на одне та сумісності його самого із соціальним та природним середовищем і докільям країни. Увіраження перспектив розвитку окремих країн та мирного і розумного співіснування усієї сукупності їх спонукало й до розгляду необхідних і можливих змін окремих компонентів їхнього суспільного ладу.

22.3. Структурно-номінативний аналіз теоретизування

Сплеск інтересу до метатеоретизування у світовій соціології на зламі 1980–1990-х років привернув до себе увагу в Україні не лише соціологів, але й дослідників у царині філософії та методології науки. Метатеоретичні пошуки соціологів стали для українських філософів та методологів науки предметом критичного аналізу та стимулювали їхні власні аналогічні студії соціологічного теоретизування з огляду на методологічний досвід, набутий ними раніше, в перебігу вивчення природничо-наукових теорій [Бургин, Кузнецов, 1989; Burgin, Kuznetsov, 1994; Бургин, Кузнецов, 1996; Кузнецов, 1997b]. Зокрема, В. Кузнецов зауважив у працях з філософії та методології соціальних і гуманітарних наук переважно відсутність більш чи менш повної характеристики й тим паче строгого визначення того, що розуміють у них під теоріями. Здебільшого автори цих праць вважали, що існування теоретичних систем соціального знання – безперечне, поняття «теорія» – безпроблемне, взірць для соціальних теорій – природничо-наукові теорії, а методологічне знання про те, чим є останні, – вичерпне і довершене.

Тобто серед філософів та методологів соціальних і гуманітарних наук частіше спостерігалось безперечне дотримання погляду на компонентний склад та структуру наукових теорій, вкоріненого у логічному позитивізмі й відомого як стандартна модель* наукових теорій. З цього погляду, теорія постає як (1) пов'язана відношеннями умовиводу система тверджень, у якій (2) виокремлено вихідні твердження та правила умовиводу, а (3) деяким з тверджень та їхніх складових приписується наявність референтів у предметній царині. Як вважає Кузнецов, ця модель теорії певною мірою адекватно відбиває структуру і властивості теорій, коли йдеться про систематизацію і логічне впорядкування наявного знання.

Водночас він зауважив переоцінювання статусу цієї логіко-позитивістської стандартної моделі внаслідок перенесення дослідницьких акцентів на увиразнення ролі теорії у прирості нових знань у філософії та методології природничих наук і математиці середини 1970-х років. Універсальність стандартної моделі теорії та її претензії на слугування єдиною основою моделювання будь-яких властивостей і функцій теорій були оскаржені з появою нових мо-

* В даному контексті моделлю загалом вважається сукупність спільних для більшості суспільствознавців змістових і часто імпліцитних поглядів на те, чим є теорія. Зазвичай сукупність цих поглядів не є виразно артикульованою і не називається моделлю.

делей останніх. На відміну від логічної систематизації наявного теоретичного знання, аналіз реальних теорій з огляду на роль їх у прирості нового знання виявляв в них багато нелогічних структур – моделювальних, проблемних, операціональних, аксіологічних та ін. Наявністю, гармонійним та мінливим поєднанням і взаємним зумовленням цих структур відрізнялися повноцінні теорії, що вможливають отримання нового знання про свою предметну царину. В підсумку Кузнецов констатував суттєву зміну методологічних уявлень про наукову теорію загалом та наголосив необхідність перегляду розуміння теоретичних систем, поширеного у філософії та методології соціальних наук.

Суспільствознавці, за його твердженням, здебільшого ігнорували зауважену зміну методологічних уявлень. Зокрема, таке ігнорування спостережено навіть у поведінці провідного на той час дослідника історії та взаємовідносин основних теоретичних напрямів у соціології Дж. Александера, який у своєму листі Кузнецову висловив позицію, що історичний аналіз соціологічного теоретизування ніяк не є пов'язаним із питаннями про будову соціальних теорій [Кузнецов, 1997b]. Відтак для адекватніших і повніших уявлень про теоретизування у соціальних науках як вельми перспективне Кузнецов обґрунтовує застосування у них методології структурно-номінативної реконструкції теорій [Бургин, Кузнецов, 1991; Бургин, Кузнецов, 1993; Бургин, Кузнецов, 1995; Кузнецов, 1997a]. Ця методологія має загальнонаукову застосовність, позаяк ґрунтована на узагальненні досвіду досліджень теорій математичних, природничих, технічних, гуманітарних та соціальних наук.

Кузнецов позитивно оцінює поширену в дискурсі соціальних наук модельну стратегію опису систем знання, які вважаються теоріями. Ця стратегія передбачає застосування структурно-функціональних моделей, що вможливають знаходження відповідей на питання, що слід розуміти під теорією, які її реальні функції, компоненти, структура і будова [Кузнецов, 1997b: с. 25–27]. Зазначені моделі створюють самі представники соціальних та гуманітарних наук або запозичують їх із логіки та методології науки, математики та природничих наук.

У контексті загальнонаукової методології пізнання успішність застосування цих моделей вважається залежною від: а) міри адекватності їх, тобто точності й повноти репрезентації основних структур та функцій теорії; б) сукупності завдань та цілей, поставлених при аналізі модельованого об'єкта; в) системи досяжних для дослідника засобів та методів. Ці залежності окреслюють можливості та особливості моделювання:

«Загалом міра достатньої адекватності моделі корелює із цілями та глибиною дослідження модельованого об'єкта. Якщо наявна інформація про об'єкт обмежена найзагальнішими міркуваннями про нього і в дослідника немає потреби або усвідомлення необхідності її розширення чи поглиблення, то він зазвичай обмежується найпростішими моделями, які репрезентують найочевидніші та поверхневі властивості й відношення модельованого об'єкта. Однак рано чи пізно об'єкт виявляє такі прояви, опис яких вже не вкладається в його найпростіші моделі. Дослідник вимушений будувати складніші й досконаліші моделі, які, своєю чергою, приводять до трансформації його поглядів на те, чим є об'єкт сам по собі» [Кузнецов, 1997b: с. 26].

Таким чином, чим адекватніша модель щодо модельованого об'єкта, тим вона складніша, а цілковита адекватність моделі модельованому об'єкту не є досяжною. За мірою цієї адекватності об'єкт можна моделювати на загальному, поверхневому або глибинному рівні репрезентації його структур та властивостей. Коли моделюються загальні та очевидні властивості об'єкта, можна обмежитися використанням засобів природної мови. Більш нетривіальні завдання і цілі моделювання вимагають використання адекватніших моделей та ефективніших засобів розбудови та аналізу їх. У цьому плані загальнонауковою тенденцією моделювання є поглиблення його математизації та інформатизації.

За переконанням Кузнецова, методологічне моделювання теорій підпорядковане описаній вище загальній логіці наукового пізнання з використанням моделей. З цього погляду, методологічні моделі теорій репрезентують їх водночас як основний інструмент та результат наукової діяльності. Тому неминучий наслідок зміни моделей теорій він убачає у зміні поглядів на властивості та структуру самої теорії. Ці зміни пов'язуються і з експериментальною діяльністю, що виявляє в реальних теоріях ті структури, існування яких припускають використовувані моделі. Як спостеріг Кузнецов, застосування різних моделей теорії вможливує припущення про існування цілої низки її структур, але чимало дослідників, зокрема в соціальних науках, не використовують цю можливість. З огляду на неї, він трактує соціальне метатеоретизування як інструментальне застосування моделей теорії, розроблених в методології науки, для виявлення специфіки, рівня зрілості та перспектив розвитку формоутворень соціального та гуманітарного знання, названих теоріями [Кузнецов, 1997b: с. 27]. Очікуваним кінцевим результатом метатеоретичних пошуків при цьому має стати виявлення та опис різних базисних і визначальних структур теоретичного знання в соціальних науках, які є глибинними і не завжди усвідомлюються у явному вигляді навіть науковцями,

що їх застосовують. Кузнецов визначив й описав найважливіші значення терміна «теорія» та його похідних, вживані у цих науках, їх методологіях та філософіях (табл. 22.4).

Таблиця 22.4

**Найважливіші й найсуттєвіші конотації терміна «теорія»
та його похідних у методологічних підходах соціальних наук**

<i>Методологічний підхід</i>	<i>Системоутворювальний компонент теорії</i>	<i>Зміст терміна «теорія»</i>
Логіко-позитивістський (стандартне розуміння теорії в методології та філософії науки)	Певні вихідні принципи або закони, із яких згідно з правилами дедукції виводяться твердження	Може вказувати на те, що використовувана суспільствознавцем аргументація обмежена рамками деякої системи правил і процедур розмірковувань. Хоча властивості та структури такого роду логічно впорядкованих систем тверджень рідко формулюються в явному вигляді, їх існування більш чи менш очевидне на тлі наявності в сучасних соціальних науках різних шкіл, напрямів і течій з відмінним характером аргументації теоретичних тверджень
Структуралістський	Абстрактні моделі предметної царини	Слугує індикатором того, що в перебігу розмірковувань про соціальну реальність суспільствознавці використовують особливі концептуальні системи. Ці системи відрізняються, принаймні, внутрішньою організацією від знань, якими володіють неспеціалісти. Вона виявляється в: а) вивідному характері низки тверджень про реальність, пов'язаних із подібними системами; б) своєрідній кристалізації сукупностей таких тверджень довкола притаманних цим системам особливих моделей бачення відповідних їм реалій Позначає такі системи, що задають певне бачення своєї предметної царини і містять логічно впорядковані твердження про результати цього бачення. Фіксація в моделях гаданих (на рівні припущень) властивостей та відношень модельованих об'єктів і встановлення у вигляді законів зв'язків між ними роблять теорію ефективнішим інструментом соціального пізнання, порівняно із структурами буденного знання

Еротетичний* і проблемний	Питання і проблеми	Часто співвідноситься з тим, що розв'язувані суспільствознавцями завдання ставляться не тільки природою досліджуваної сфери соціальної реальності та її баченням, а й деякими сферами допустимих питань, завдань і проблем (проблеми, визнані важливими в рамках одного теоретичного підходу, не збігаються із такими в рамках інших теоретичних підходів)
Інструменталістський або процедурний	Методи, операції, алгоритми та процедури	Може асоціюватися з тим, що методи та процедури розв'язання дослідницьких завдань залежать не тільки від природи та специфіки цих завдань, а й від способів та засобів, що вважаються законними (одну й ту саму проблему розв'язують вельми різними методами в рамках різних теоретичних підходів)

*Поняття «еротетичний» пов'язане із запитанням. Зокрема, еротетична логіка є теорією всіх тих речень (запитальних чи спонукальних), які містять у собі запит на відповідь [Narrah, 2002]. За Кузнецовим, проблеми виступають як особливий клас еротетичних структур при розрізненні проблемних ситуацій як таких, що відносяться до предметної царини теорії, і проблем як окремого виду презентації у теорії цих ситуацій.

Джерело: [Кузнецов, 1997b: с. 27–29].

Орієнтація на вкрай строгі стандарти логіко-позитивістської моделі розбудови теорії та визнання їх універсальності мали своїм наслідком зневіру частини науковців у можливості відповідного теоретизування у соціальних науках. Відтак у методології та філософії науки почали розробляти альтернативи стандартній моделі теорії. Об'єктивну основу цих альтернативних методологічних підходів утворили різні нелогічні або недедуктивні аспекти реальних систем наукового знання. З огляду на те, що ці підходи відбивають різні аспекти реальних систем наукового знання, розроблений Кузнецовим структурно-номінативний методологічний підхід передбачає поглиблене вивчення їх та їхнього взаємозв'язку. Метою при цьому є моделювання теорії як ієрархічно організованої полісистеми у складі багатьох структур і підсистем, які взаємодіють, доповнюють одна одну та реалізують функції теорії. Серед таких функцій – моделювання предметної царини, формулювання та розв'язання дослідницьких проблем, опис, пояснення та розуміння досліджуваних феноменів тощо. Здогадно різною мірою розвиненості, формалізації й точності

пояснюється різна міра зрілості різних теорій, що суб'єктивно може сприйматися як їхня специфічність та незіставність їх.

Евристичний потенціал структурно-номінативного підходу у соціальному метатеоретизуванні Кузнецов увиразнює на тлі власної гострої критики метатеоретичного підходу Дж. Ритцера в соціології. Останньому закидається: а) відсутність експлікації різних значень терміна «теорія» попри численні згадки його; б) явне і свідоме нехтування методологічними реконструкціями теорій у перебігу аналізу систем соціологічного знання; в) звуження меж соціологічного метатеоретизування до інструментального застосування поняття «парадигма». Непродуктивність Ритцеревого парадигмального підходу в метатеоретизуванні аргументується тим, що парадигма: 1) не відноситься до числа структур – понять, мов, моделей, проблем, методів, процедур і т.ін. – в рамках яких безпосередньо функціонує, розвивається та приростає знання; 2) відбиває деякі сталі й повторювані в різних пізнавальних ситуаціях ознаки таких структур, важливі для їх використання науковою спільнотою [Кузнецов, 1997b: с. 31]. Звідси парадигмальну концепцію визнано неспроможною охопити багато принципово важливих рис та особливостей реально наявних у соціології систем знання, коли оцінюється ефективність модельного та проблемно-орієнтованого відображення ними своїх предметних царин. Як спостеріг Кузнецов, парадигмальні дослідження у соціальних науках практично ніколи не стосуються структури систем теоретичного знання. Зокрема, Ритцер та більшість його однодумців вдаються до аналізу сприйняття та використання різними групами суспільствознавців наявних систем соціологічного знання, а не його іманентних структур. Відтак парадигмальна концепція постає як придатна лише для аналізу власне функціонування систем теоретичного знання у наукових спільнотах.

Натомість перспективи аналізу суто теоретичних структур соціальних наук Кузнецов пов'язує із структурно-номінативною реконструкцією систем знання у їхніх межах. Припускається, що такі повні реконструкції забезпечать концептуальні рамки для конкретних емпіричних досліджень соціального знання, репрезентації та аналізу інформації, накопиченої в перебігу останніх. Водночас не виключається ймовірність певної трансформації застосованих реконструкцій соціального знання за умов, якщо при його аналізі виявляться якісь структури, непритаманні системам природничо-наукового, математичного і технічного знання. Висловлено і сподівання на нову постановку та розв'язання актуальних проблем соціального метатеоретизування – порівняння та класифікації наяв-

них теоретичних підходів у соціальних науках, виявлення та дослідження різних ще не вивчених відношень між чинними теоретичними системами соціального знання, обґрунтування та увиразнення прогностичних міркувань про майбутнє соціальних наук.

Для розв'язання зазначених наукових проблем структурно-номінативна реконструкція систем теоретичного знання передбачає виокремлення та характеристику структур, наявність яких власне є підставою вважати ці системи теоретичними. Особливостями зазначених структур Кузнецов вважає: а) можливість існування їх у радше зародковому стані, наслідком чого є вади й недоліки теоретичних систем, що містять їх; б) можливу неусвідомленість структур в явному вигляді навіть для експертів, що використовують теоретичні системи, які містять їх; в) почасти редукування цих структур та їхніх функцій до логічних структур та їхніх функцій; г) існування різних взаємозв'язків між структурами, що є виявом утворення ними деякої цілісності в рамках кожної системи теоретичного знання; д) зміни структур у напрямку вдосконалення та ускладнення, коли поява між ними суттєвіших та нетривіальних взаємозв'язків маніфестує трансформації систем теоретичного знання, що містять ці структури. В рамках будь-якої реальної та ефективної теорії вважаються за можливе ідентифікація та виокремлення низки основних типів теоретичних структур (табл. 22.5). З-поміж усіх зазначених типів теоретичних структур особливу увагу Кузнецов приділив моделювальним структурам. Він зауважив сенс вести мову про редукцію моделей до мовних описів їх тільки стосовно словесних буденних моделей та їх описів за допомоги природної мови. Натомість ця редукція буде не повною, а частковою, коли при побудові та аналізі моделі використовують штучні, зокрема математичні, мови. Більшість нетривіальних проблем для свого вирішення потребують їх формулювання в термінах теоретичних моделей, перекладу цих формулювань використовуваною математичною мовою або мовами.

Кузнецов аналізує описи більшості визначених ним типів теоретичних структур, наявні у вступі до збірки «Соціологічна теорія сьогодні», авторами якого є редактори цієї книги Е. Гіденс та Дж. Тернер [Social Theory Today, 1987: р. 1–10]*. При цьому він знову зосереджується на аналізі описаних моделювальних структур теорії та наголошує тісний зв'язок їх із питаннями інтерпретації. Цей наголос аргументовано тим, що досліджувані реалії за визнання їх наявності та важливості постають перед дослідником не в

* Оприлюднений в Україні переклад цієї передмови російською мовою був здійснений В. Костинською [Гидденс, Тернер, 1994].

Типи теоретичних структур відповідно до структурно-номінативного підходу

<i>Структури</i>	<i>Особливості та/або функції</i>
Мовні	Є сукупністю виражальних засобів мови використовуваних теорій. Зазвичай обмежуються вирізненням поряд із природною мовою й так званих емпіричної та теоретичної мов. Проте аналіз реальних теорій виявляє в них не одну, а цілу систему різних штучних мов. Відтак у теорії виокремлюються не лише мономовні, а й полімовні структури, що відбивають взаємозв'язки між різними мовами
Концептуальні	Пов'язані з функціонуванням у теорії використовуваних понять. У теорії поняття репрезентовані не тільки їхніми іменами – термінами, а й складнішими мовними та іншими структурами (твердженнями про поняття, їхні властивості та відношення, системами таких тверджень і т.д.)
Логічні	Ідеться про структури аргументації, тобто переходу від одних тверджень до інших. Можуть поділятися на два взаємопов'язані класи. За допомоги першого впорядковується знання, що асоціюється із теорією. Другий клас слугує для надання цьому знанню вивідного характеру. Він включає різні типи структур, що забезпечують як змістову аргументацію, так і формалізовані докази. Наявність структур другого класу – необхідна складова ознаки теоретичності систем знання
Моделювальні	Забезпечують репрезентацію у формі теоретичних моделей сутностей із предметної царини теорій, їхніх властивостей та відношень. Моделі описуються за допомоги мов теорії, але мають структуру, відмінну від структури асерторичних* висловлювань, тобто об'єктів в рамках теорії, які зазнають перетворення через мовні та логічні зміни, що зберігають їхні істиннісні знання. Ефективнішими є перетворення моделей у математичні рівняння або системи рівнянь
Проблемні	Забезпечують формулювання проблем за допомоги мовних структур теорії. Зокрема, якщо йдеться про наявні проблеми вивчення предметної царини, то вони відносяться до теоретичних моделей. Окрім того, з проблемами пов'язані питання і завдання, які становлять не хаотичні та випадкові утворення, а є впорядкованими щодо певних окремих та системно пов'язаних проблем

Розв'язання проблем	Забезпечують формулювання проблем з приводу властивостей та закономірностей предметної царини теорії та намірів розв'язати ці проблеми в рамках наявних моделей і методів. Тобто йдеться в певному сенсі про проблемно-орієнтоване співвідношення теорії та її предметної царини. Неможливість розв'язання деяких проблем поза рамками теорії або на певному етапі її розвитку стимулює її застосування та вдосконалення
Операціональні (дедуктивні)	Забезпечують перехід за певними правилами від основних положень (законів, аксіом, принципів) до вивідних тверджень. Є найбільш методологічно дослідженими
Операціональні (маловивчені)	Забезпечують побудову та перетворення моделей, формулювання та розв'язання проблем і т.ін. Вважаються цілком редуковуваними до дедуктивних теоретичних структур. Відтак в даному випадку процес розв'язання теоретичних проблем деякого класу трактується як виведення її рішень з аксіом теорії
Зв'язувальні	Фіксують взаємовідношення між іншими структурами теорії. Конструктивний характер мають ті з них, що забезпечують побудову моделей із наявних мовних засобів. Інші з них є інтерпретативними у випадках вже побудованих моделей та їх мовних дескрипцій або моделей та модельованих об'єктів. Приклад зв'язувальної структури для змістовної теорії: взаємовідношення між змістовністю її мовних засобів, наочністю її моделей та експериментальністю (спостережуваністю) перевірок її емпіричних тверджень
Оцінювальні	Є своєрідним контролювальним центром теорії, що задає властивості, якими мають володіти всі інші структури теорії. Визначають як класи структур, що можуть бути включені до даної теорії з її розвитком, так і типи припустимих у ній структурних перетворень. Задають умови собітотожності теорій.

*Асерторичний (від лат. *asserto* – стверджую) – встановлений, достовірний, фактичний. Асерторичне судження стверджує те, що дійсно існує, є встановленим, достовірним. В асерторичному судженні лише стверджується деякий факт, але не його логічна необхідність.

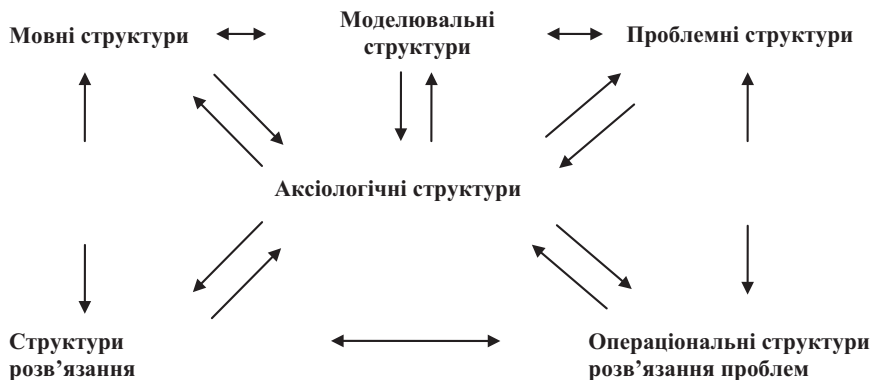
Джерело: [Кузнецов, 1997b: с. 34–36].

«теоретично нейтральному вигляді», а кризь призму особисто прийнятих дослідником моделей реалій. У соціальних науках ця обставина обтяжена ще й необхідністю врахування такого роду ставлення до реалій з боку досліджуваного соціального дієвця. Останній, як і дослідник, так само сприймає навколишню дійсність кризь призму

наявних у нього моделей, що репрезентують його уявлення про соціальну реальність, в якій він живе та діє. Для пояснення та розуміння дій досліджуваного дієвця дослідники мають враховувати моделі соціальної реальності, якими той зазвичай неявно керується. Застосовані дослідником моделі є вкрай суттєвим компонентом наукового пояснення і з огляду на іншу обставину: галуження наявних та виникнення нових теоретичних підходів пов'язані значною мірою із появою нових і нестандартних моделей соціальних та соціологічних реалій. Подекуди ці реалії власне й починають усвідомлювати як такі лише з появою специфічних моделей їх. Навіть саме поняття закону як номологічної структури бачиться пов'язаним із моделювальними структурами. Тобто з цього погляду, науковий закон як структура системи знання, що відбиває деяку досліджувану закономірність, отримує повнішу характеристику за врахування його модельних форм.

У рамках стандартної логіко-позитивістської моделі застосування теорії трактують як виведення із законів (аксіом) її тверджень про предметну царину. Істинність цих виведених тверджень перевіряють на емпіричному підґрунті. Тобто застосування теорії в цьому випадку редукується до процедур логічного виведення та зіставлення отриманого результату з наявними або можливими емпіричними даними. Емпіричне підтвердження теоретичних тверджень визнається верифікацією їх та теорії загалом, емпіричне спростування теоретичних тверджень – фальсифікацією їх та теорії загалом, із якої їх виведено. Але ця стандартна модель теорії репрезентує лише її логічні структури. Відтак реалістичнішим Кузнецов вважає структурно-номінативне трактування процесу застосування соціальних теорій для опису, пояснення та розуміння їхніх предметних царин. Окрім логічних структур структурно-номінативна модель теорії увиразнює й інші її структури. Згідно з цією моделлю, всі модельовані структури теорії при її застосуванні утворюють своєрідне замкнуте «кільце», компоненти якого припускають існування одне одного та взаємодіють одне з одним згідно з принципом герменевтичного «кола» (рис. 22.4).

Ці компоненти та зв'язки між ними перебувають під контролем аксіологічних структур теорії. Аксіологічні структури задають тип та межі змін решти компонентів, а також правила переходів між ними. Кузнецов пояснює це твердження на прикладі більш-менш ефективної наукової теорії, яка разом із мовними структурами природної мови включає також структури штучних мов. Відтак її аксіологічні структури зумовлюють необхідність використання не лише змістових моделей предметної царини, а й моделей, збудованих та описуваних за допомоги штучних мов. Інакше штучні мови були б nere-

Рис. 22.4. Герменевтичне «кільце» елементарного акту застосування теорії [Кузнецов, 1997b: с. 40]

левантними у моделюванні реалій із предметної царини. Водночас використання штучних мов зумовлює особливі вимоги до формулювання наукових проблем і методів їх розв'язання та обґрунтування, зокрема до відтворюваності, процедурності й точності методів.

Оскільки за наявності теорії науковець сприймає реальність крізь призму її моделей, проблеми вивчення цієї реальності, з погляду Кузнецова, мають бути репрезентовані в термінах наявної реальності. Визнання факту існування наукової проблеми спонукає науковця шукати методи та способи її розв'язання, тобто вдаватися до використання можливостей операціональних структур теорії або винаходити нові. Своєю чергою, коли отримані розв'язання наукової проблеми є вельми нетривіальними, вони зумовлюють зміни в усталених до того мовних структурах. Загалом, як твердить Кузнецов, елементарний дослідницький акт застосування теорії може бути започаткований в будь-якому місці герменевтичного «кільця» (рис. 22.4). Зокрема, у випадку наукових проблем в рамках вивчення предметної царини він започатковується із репрезентації цих проблем у проблемних структурах. Кожен дослідницький акт має наслідком вдосконалення компонентів «кільця» – приводить до появи в ньому нових структур, встановлення нетривіальних зв'язків між старими і новими структурами.

Загалом здійснена В. Кузнецовим спільно із М. Бургінім структурно-номінативна реконструкція теорій суттєво розширила уявлення про імпліцитні теоретичні структури розвинутого наукового

знання. Вона уможливила методологічний порівняльний аналіз теоретизувань у природничих, технічних, соціальних, поведінкових та гуманітарних науках. У соціології застосовування структурно-номінативного підходу відкрило неабиякі можливості для метатеоретизування в контексті вивчення різних версій соціологічного теоретизування у загальнонауковому контексті.

Джерела

Белл, Д. (1996). Прихід постіндустріального суспільства. В: *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія* / Упоряд. В. Лях (сс. 194–250). Київ: Либідь.

Бургин, М.С., Кузнецов, В.И. (1989). Теоретико-структурные основания единства социального и естественнонаучного познания. В: *Социальное познание: принципы, формы, функции. Сборник научных трудов* (сс. 90–107). Киев: Наукова думка.

Бургин, М.С., Кузнецов, В.И. (1991). *Аксиологические аспекты научных теорий*. Киев: Наукова думка.

Бургин, М.С., Кузнецов, В.И. (1993). *Номологические структуры научных теорий*. Киев: Наукова думка.

Бургин, М.С., Кузнецов, В.И. (1996). *Социальные стереотипы и научные парадигмы как регуляторы научной деятельности* / Под ред. Б.А. Малицкого. Киев: ЦИНТПИН им. Г.М. Доброва НАН Украины.

Бургин, М., Кузнецов, В. (1996). Что должно входить в состав специальной социологической теории. *Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология*, 1, 11–24.

Бургин, М., Кузнецов, В. (1995). Теоретико-номологічні структури соціологічного знання. В: *Суспільні закони та їх дія* (сс. 142–154). Київ: Наукова думка.

Гаврилишин, Б. (1990). *Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському клубові*. Київ: Наукова думка.

Гаврилишин, Б. (2013). *До ефективніших суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові* / Упоряд. В. Рубцов. Київ: ПУЛЬСАРИ.

Гидденс, А., Тернер, Дж. (1994). Социальная теория сегодня. В: *Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков* / Под ред. В. Танчера (сс. 12–23). Киев: Институт социологии НАНУ.

Еріксен, Т.Г. (2004). *Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу*. Львів: Кальварія.

З нагоди 70-ліття Валерія Євгеновича Хмелька (2009). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–16.

Кастельс, М., Хіманен, П. (2006). *Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель*. Київ: Ваклер.

Кузнецов, В.И. (1997а). *Понятие и его структуры: методологический анализ*. Київ: Інститут філософії НАНУ

Кузнецов, В.И. (1997b). Социальное метатеоретизирование и его значение. *Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология*, 4, 22–42.

Кузнецов, В.И., Бургин, М.С. (1992). *Мир теорий и могущество разума*. Київ.

Лайон, Д. (1996). Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. В: *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях* (сс. 362–380). Київ: Либідь.

Маркс, К. (1963). До критики політичної економії. В: К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори* (т. 13, сс. 1–152). Київ: Держполітвидав УРСР.

Масуда, Й. (1993). Комп'ютопія. *Філософська і соціологічна думка*, 6, 36–50.

Мей, К. (2004). *Інформаційне суспільство. Скептичний погляд*. Київ: К.І.С.

Повещенко, Г., Чеховий, Ю. (2001). Математична модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 41–59.

Тоффлер, О. (2000). *Третя хвиля*. Київ: Всесвіт.

Франкел, Б. (2005). *Постіндустріальні утопісти*. Київ: Ніка-Центр.

Фримен, К., Франсиско, Л. (2008). *Як час спливає: від епохи промислових революцій до інформаційної революції*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Хмелько, В.Є. (1973). Виробничі відносини і суспільне виробництво життя. *Вісник Київського університету. Серія: Філософія*, 7, 44–50.

Хмелько, В. (2003). Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–23.

Burgin, M., Kuznetsov, V. (1994). On Methodological Analysis of Sociological Theories. In: *Die Verschmelzung der Untersuchungsbereiche. Formen des Dialogs zwischen Kulturwissenschaften und Wissenschaftstheorie / Hrsg. D. Ginev* (SS. 49–61). Frankfurt a. M.: Peter Song.

Harrah, D. (2002). *The Logik of Questions*. In: D. Gabbay, F. Guenther (Eds.), *Handbook of Philosophical Logic* (vol. 8, pp. 1–60). Dordrecht: Kluwer.

Навроульшин, В. (1980). *Road Maps to the Future*. Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.

Social Theory Today (1987) / Ed. by A. Giddens, J. Turner. Stanford: Polity Press.

Післямова

Фундатори метатеоретизування у соціології спрямовували його на систематичне розв'язання нагальних завдань цієї наукової дисципліни. Такими завданнями вважалися продуктивне накопичення загальноновизнаного соціологічного знання про соціальні феномени, розроблення головного засобу генерування такого знання – спільної для всіх соціологів загальної теорії, або метатеорії, створення єдиного узгодженого дисциплінарного поняттєвого складу соціології, описові класифікації соціологічного теоретизування та емпіричного аналізу для презентації їхніх результатів у навчальних планах та підручниках.

В еволюції соціологічного метатеоретизування можна виокремити три періоди: 1) 1950–1970-ті роки, коли відбувалася його генеза у складі метасоціології та подальше виокремлення з останньої; 2) 1980–1990-ті роки, коли відбулася специфікація соціологічного метатеоретизування – виявлення, визначення і формалізований опис його властивостей, особливостей, характеристик та функцій у соціології, типологізація за спільними ознаками, запровадження й усталення певних метатеоретичних дослідницьких практик; 3) з 2001 року й дотепер, коли спостерігається глибша диференціація та розгалуження сучасного метатеоретизування на низку метатеоретичних перспектив і субперспектив.

Неабиякі зусилля метатеоретиків, спрямовані на подолання теоретичної фрагментації соціології, наразі завершуються не надто успішно. Здолати таку фрагментацію поки не вдається, як і запобігти її збільшенню та поглибленню. Понад те, навіть саме метатеоретизування диференціювалося на позитивістську, герменевтичну, критичну, постмодерністську та феміністську метатеоретичні перспективи. Відтак постала необхідність долати ще й метатеоретичну гетерогенність соціології або досягати принаймні певної взаємодопов-

няльності її метатеоретичних альтернатив. Зокрема, ще 1990 року Дж. Тернер вів мову про об'єднавчу мета-метатеорію для соціологічних метатеорій. Із плином часу не виключені констатування необхідності розбудови мета-мета-метатеорії для соціологічних метатеорій, а потім – розбудови мета-мета-мета-метатеорії для соціологічних метатеорій і т.д. Адже в соціології метатеоретикам бракує навіть одностайності у припущенні апріорності або апостеріорності метатеоретизування стосовно теоретизування.

Зберігається зауважене ще в минулому столітті розмежування соціологічного метатеоретизування на експліцитну та імпліцитну версії. Всі соціологи – і теоретики, і емпіричні аналітики – неминуче вдаються до імпліцитного, неявного метатеоретизування, коли розробляють якусь власну синтетичну концептуалізацію певної проблематики на підставі синтезу тверджень як мінімум із двох теорій. Неявне метатеоретизування можна завважити у добробку інтелектуальних лідерів соціології П. Бурдье, Ж.-Ф. Ліотара, Ю. Габермаса, Дж. Александера, Дж. Коулмена, Е. Гіденса, Н. Лумана та ін. Водночас експліцитним метатеоретизуванням, що передбачає виразну артикуляцію й аргументацію його мети, завдань, методів і результатів, нехтують і чільні теоретики та інтелектуальні лідери соціології, і, відтак, широкі кола їхніх послідовників. У підсумку, попри успішну специфікацію соціологічного метатеоретизування майже три десятиліття тому, його інституціоналізація в соціології дотепер незавершена.

Разом із тим в останні два десятиліття метатеоретичні дослідження, здійснені соціологами, викликали неабияке зацікавлення й наслідування з боку соціальних філософів, фахівців у галузі маркетингу, менеджменту, досліджень міжнародних відносин тощо. Дослідники із цих суміжних із соціологією дисциплін розвинули соціологічні метатеоретичні ідеї та розробки попередніх десятиліть або за такими взірцями започаткували власні версії метатеоретизування.

Серед соціологів метатеоретизування теж залишається почасти актуальним внаслідок побоювань, що «стара споруда, названа соціологією, розвалиться під важкістю власних теоретичних конструкцій» (вислів Нормана Дензина). Зауважений ризик мотивує метатеоретичні пошуки, надає їм сенсу. Зрештою, вони сприяють глибшому розумінню природи соціологічного теоретизування, його можливостей та обмежень. Зокрема, українським соціологам результати досліджень чільних метатеоретиків можуть допомогти глибше досягнути та осмислити теоретичний добробок світової соціології.

Вартий уваги, вивчення та рецепції в Україні й методичний арсенал метатеоретичних соціологічних досліджень. Ідеться про метатеоретичні методи: а) емпіричного соціологічного аналізу та класифікації складників (елементів) теоретизування, що мають емпіричні референти; б) філософського інтерпретаційного аналізу та класифікації теоретичного знання, складники та елементи якого можуть мати неемпіричні референти.

Вельми продуктивною в історичних дослідженнях соціології видається методологія теоретичних дослідницьких програм Д. Бергера, М. Зелдича та Д. Вагнера, що вважається однією із соціологічних метатеорій. Перевагою цієї методології є можливість ідентифікації та дослідження взаємопов'язаних метатеоретичних, теоретичних, методичних та емпіричних вимірів певної соціальної проблематики. Це вможливорює порівняння різних соціологічних теоретизувань у діахронічному та синхронічному вимірах. Відтак найближчими роками дослідницькі пошуки співробітників відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України мають на меті опанування методології теоретичних дослідницьких програм, застосування її для експлікації трендів провідних дослідницьких програм у сучасній соціології, визначення їхнього потенціалу в аналізі нагальних соціальних проблем в Україні.

Наукове видання

**Соціологічне метатеоретизування:
історія та сучасність**

*Валерій Казаков, Ірина Мариніч, Андрій Мельніков,
Валерій Пилипенко, Валентина Плющ, Олександр Рахманов,
Володимир Резнік, Микола Сакада, Віктор Степаненко,
Олександр Шульга, Наталія Черниш*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*
Науковий редактор: *С. Іващенко*
Коректор: *Л. Тютюнник*
Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.12.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 32. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9